

fe

feminist eleştirel
dergisi

2025.17.1

E-ISSN 1309-128X

BAŞLANGIÇ 2009 • YAYIN ARALIĞI YILDA 2 SAYI

feminist eleştiri
d e r g i s i

© 2025 • XVII(I) • bahar/spring

<http://federgi.ankara.edu.tr>

© 2025 • XVII (I) • bahar/spring

e-ISSN: 1309-128X • Başlangıç: 2009 • Yayımlanma Sıklığı: Yılda 2 Sayı

Fe Dergi: Feminist Eleştiri Ankara Üniversitesi Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi'nin (KASAUM) uluslararası hakemli dergisidir, senede iki kez çıkar. Dergimiz İngilizce ve Türkçe olarak yayımlanmakta, her iki dilden de yazılar kabul etmektedir. Toplumsal cinsiyet konularıyla ilgilenen tüm bilim dallarına açıktır. Görsel malzemelerin yazılarla bütünleşmiş kullanımlarını desteklemektedir. Fe Dergi, akademik makaleler dışında saha notları, politik anlatılar, kişisel anlatılar ve kitap incelemelerine de yer vermektedir.

Editörler/Editors

• Elif Ekin Akşit, Ankara Üniversitesi, Emekli/Ankara University, Emeritus Professor

• Ezgi Sarıtaş, Ankara Üniversitesi/Ankara University

Editör Yardımcıları/Assistants Editor

• Gülçin Özge Tan, Gaziantep Üniversitesi/Gaziantep University

• Arife Hümeysra Hüsmen, Gaziantep Üniversitesi/Gaziantep University

• Damla Nur Uygun, Ankara Üniversitesi/Ankara University

Yayın Kurulu/Editorial Board

• Asuman Özgür Keysan, Atılım Üniversitesi / Atılım University

• Aylin Çakıroğlu Çevik TED Üniversitesi / TED University

• Bilge Şahin, Erasmus University Rotterdam

• Çağla Ünlütürk Ulutaş, Pamukkale Üniversitesi / Pamukkale University

• Elif Tuğba Doğan, Ankara Üniversitesi / Ankara University

• İlknur Meşe, Giresun Üniversitesi / Giresun University

• İrem Akı, Ankara Üniversitesi / Ankara University

• Reyhan Atasü, Hacettepe Üniversitesi / Hacettepe University

• Tuğba Taş, Ankara Üniversitesi / Ankara University

Danışma Kurulu/Advisory Board

• Aksu Bora, Hacettepe Üniversitesi, Emekli / Hacettepe University, Emeritus Professor

• Alev Özkazanç, Ankara Üniversitesi, Emekli / Ankara University, Emeritus Professor

• Ayça Kurtoğlu, Acıbadem Üniversitesi /Acıbadem University

• Emel Memiş, Ankara Üniversitesi / Ankara University

• Elifhan Köse, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi / Karamanoğlu Mehmetbey University

• Eda Acara, Bakırçay Üniversitesi / Bakırçay University

• Hülya Demirdirek, Kadın Çalışmaları Derneği / Association for Women's Studies

• İsenbike Togan, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Emekli / Middle East Technical University, Emeritus Professor

• Ruken Öztürk, Ankara Üniversitesi / Ankara University

• Serpil Sancar, Ankara Üniversitesi, Emekli / Ankara University, Emeritus Professor

• Zehra Yılmaz, Van Yüzüncüyıl Üniversitesi / Van Yüzüncüyıl University

İngilizce Editörü/English Editor

• Bilge Şahin, Erasmus University Rotterdam

Sahibi-Sorumlu YİM/Owner
and Executive Editor

• Berna Arda, Ankara Üniversitesi/Ankara University

Adres/Address

Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi, Cebeci 06590 Ankara

federgi.ankara.edu.tr

<http://federgi.ankara.edu.tr>

Taranan İndeksler/Indexed by

ULAKBİM, TR Dizin, Proquest/Genderwatch

EBSCO Publishing

Yayın Tarihi/Publication Date

01 Haziran 2025

İçindekiler/Contents

6

Editörden/From the Editor...

Makaleler/Articles

Emeğin Cinsiyeti/Gender of Labour

10 (Araştırma Makalesi)

Burcu Saka

Elif Sabahat Uyar

Sümerbank ve Kadın Emeği: Çanakkale Sentetik Deri Fabrikası Örneği / Sümerbank and Women's Labour: The Case of Çanakkale Synthetic Leather Factory

42 (Araştırma Makalesi)

Merve Kaya Şahin

Eko-feminist Bir Bakış ile Görünmeyen Emek: Bir Ankara Köyü Örneği/ Invisible Labor From an Ecofeminist Perspective: An Example from a Village in Ankara

78 (Araştırma Makalesi)

Yasemin Yüce

Miki Suzuki Him

Armut Dibine Mi Düşer? Çalışan Annelerin Kızlarına Aktardıkları/ Does the Apple Fall Far from the Tree: What Working Mothers Pass On to Their Daughters

Teknolojinin Cinsiyeti/ Gender of Technology

111 (Araştırma Makalesi)

Beyza Nur Demir

Hukuki ve Etik Açıdan Yapay Zekâyla Üretilmiş Pornografi/ AI-Generated Pornography from a Legal and Ethical Perspective

143 (Araştırma Makalesi)

Ertuğrul Süngü

Deniz Özyurda Ergen

Türkiye Dijital Oyun Ekosisteminde Kadınlar: Alana Erken Dönem Katkı Süreçlerinde Kadın Çalışanların Deneyimleri/Women in Turkey's Digital Game Ecosystem: Experiences of Female Employees in Early Contribution Era of Gaming Field

Bedenin Cinsiyeti/ Gender of the Body

- 179 *(Araştırma Makalesi)*
 Umut Şah
 (Toplumsal) Cinsiyet İkiğini Sorgulamak: Güncel
 Çalışmalar Ne Gösteriyor?/ Questioning the Gender
 Binary: Insights from Contemporary Research
- 211 *(Araştırma Makalesi)*
 Sezer Demirhan
 Organ Naklinde Toplumsal Cinsiyetin Rolü: Eşitsizliği
 Anlamak/ Gender in Organ Transplantation: Unpacking
 Inequality

Kadınlık/Womanhood

- 250 *(Araştırma Makalesi)*
 Çağla Karabağ
 Gülsüm Depeli Sevinç
Karanlık Kız Filminin Akademisyen Anneler Tarafından
 Alımlanması/ Academic Mothers' Reception of *The Lost
 Daughter*
- 288 *(Araştırma Makalesi)*
 Gülbin Karakaya Kaçar
 Ayşe Mirza Girgin
Türk Kadını Dergisi: Milli Şef Dönemi Kadınlık Kurgusu/
 Womanhood Imagined in *Türk Kadını*: Magazine During
 the National Chief Era
- 326 *(Araştırma Makalesi)*
 Henrieta Krupa
 The Oriental Woman as *Objet Petit a*: Subverting
 Orientalist Fantasies in Lord Byron's *Don Juan*/ *Objet
 Petit a* Olarak Oryantal Kadın: Lord Byron'ın *Don
 Juan*'ında Oryantalist Fantezileri Yıkma
- 358 *(Araştırma Makalesi)*
 Gülben Salman
 Fenomenoloji ve Feminizm: İlk Metinler/
 Phenomenology and Feminism: Early Writings

*İçerisi ve Dışarısı Arasında: Sahadan Sesler/ Between
Inside and Outside: Voices from the Field*

Bilge Akar

387 (Saha Notu)

Genç Bir Kadın Araştırmacının Yaşlı Erkeklerle
Gerçekleştirdiği Araştırmanın Saha Deneyimleri/ Field
Experiences of a Young Female Researcher Working
with Older Men

Özge Kaytan

407 (Saha Notu)

“İçeriden” Olmak ve Feminist Yöntem: Göç ve
Otoetnografinin Kesişimi/ Being an Insider and the
Feminist Method: Intersection of Migration and
Autoethnography

*Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi,
Mart-Nisan-Mayıs 1978 sayı:189,190,191*

Editörden...

Fe Dergi'nin otuz üçüncü sayısı, her biri farklı disiplinlerden gelse de toplumsal cinsiyet perspektifinin eleştirel ve zenginleştirici kaynaklarından beslenen; beden, emek, felsefe, teknoloji ve sinema gibi geniş bir konu yelpazesine çeşitli yöntemlerle yaklaşan yazılarla karşınızda.

Yeni sayımızın ve **Emeğin Cinsiyeti** dosyamızın ilk makalesi olan “Sümerbank ve Kadın Emeği: Çanakkale Sentetik Deri Fabrikası Örneği” makalesinde Burcu Saka ve Elif Sabahat Uyar, Çanakkale Sentetik Deri Fabrikası'nda istihdam edilen kadın işçilerin çalışma deneyimlerini temel alıyor ve özelleştirme süreçlerinin dönüşüm etkisi arka planında emek süreçlerinin cinsiyetlendirilmiş yapısını sorguluyor. İşçilerle yapılan derinlemesine görüşmelerin ışığında şekillendirilmiş olan makale, dünden bugüne kadın işçi deneyimlerinin ortaklaşmasına ilişkin anlamlı bir analiz geliştiriyor.

“Ekofeminist Bir Bakış ile Görünmeyen Emek: Bir Ankara Köyü Örneği”, Merve Kaya Şahin'in Ankara'ya yaklaşık 100 km uzaklıktaki köy mahiyetindeki bir mahallede ikamet eden ve tarımsal üretim faaliyetlerini sürdüren 15 kadın ile yaptığı derinlemesine görüşmelere ve katılımcı gözlem yöntemiyle edindiği verilere dayanıyor. Yazar, Türkiye kırsalında yaşanan yapısal dönüşümlere bağlı olarak kırsal yaşamda ve tarımsal üretimde kadın emeğinin rolüne ve kadınların etkinliklerine odaklanıyor.

“Armut Dibine Mi Düşer? Çalışan Annelerin Kızlarına Aktardıkları”nda Yasemin Yüce ile Miki Suzuki Him, kadın istihdamı konusunda özgün gelişmeler yaşanan Türkiye bağlamında, çalışan annelerin kızlarının istihdam ile ilgili tutumlarını anlamaya çalışıyorlar. Çalışan annelerin kızlarının bir yandan “kadının çalışması gerekliliği” diğer yandan “çalışan annenin çocuğundan zaman çalarak çalıştığı” fikri arasında kaldıklarını gözlemliyorlar.

Teknolojinin Cinsiyeti dosyamızda iki yazı bulunuyor. “Hukuki ve Etik Açından Yapay Zekâyla Üretilmiş Pornografi” makalesinde Beyza Nur Demir, yapay zekâyla üretilmiş pornografiyi bir cinsel istismar biçimi olarak kavramlaştırırken yapay zekâyla etik bir biçimde pornografik içerik üretmenin olanaklı olmadığını savunuyor.

Ertuğrul Süngü ve Deniz Özyurda Ergen “Türkiye Dijital Oyun Ekosisteminde Kadınlar: Alana Erken Dönem Katkı Süreçlerinde Kadın Çalışanların Deneyimleri” yazılarında, Türkiye’de dijital oyun sektöründe uzun süredir çalışan kadınların toplumsal cinsiyet temelli deneyimlerini ele alarak, erkek egemen yapının hâkim olduğu sektörde kadınların karşılaştığı ayrımcılık biçimlerine, baş etme stratejilerine ve eşitlikçi dönüşüm için atılması gereken adımlara değiniyor.

Bedenin Cinsiyeti dosyasının ilk yazısı olan “(Toplumsal) Cinsiyet İkiliğini Sorgulamak: Güncel Çalışmalar Ne Gösteriyor?” makalesinde ise Umut Şah, cinsiyet ikiliğini son otuz yılda yapılmış araştırmalar çerçevesinde değerlendiriyor. İnsanların bedensel ve davranışsal olarak kadın-erkek ikiliğine tutarlı bir biçimde uymadığını göstererek (toplumsal) cinsiyeti çok boyutlu ve dinamik bir olgu olarak ele almamız gerektiğini ortaya koyuyor.

Sezen Demirhan, “Organ Nakli Süreçlerinde Toplumsal Cinsiyetin Rolü: Eşitsizliği Anlamak” başlıklı makalesinde, Türkiye’de üzerinde nadiren

durulan bir konu olan organ naklinde toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizliklere ve eşitsizliğe neden olan cinsiyetli süreçlere odaklanıyor. Canlı organ donörlerinin sıklıkla kadınlardan, alıcıların ise tam tersine ağırlıklı olarak erkeklerden oluştuğunu dünyanın pek çok yerinde yapılan araştırmalar eşliğinde ortaya koyuyor.

Kadınlık dosyamızı, “*Karanlık Kız* Filminin Akademisyen Anneler Tarafından Alımlanması” makalesiyle açıyoruz. Çağla Karabağ ve Gülsüm Depeli, Elena Ferrante’nin romanından uyarlanan filmdeki egemen ve marjinal annelik söylemleri arasındaki bağlantıları, on altı yarı-yapılandırılmış derinlemesine görüşme ekseninde tartışmaya açıyor.

Ayşe Mirza Girgin ile Gülbin Karakaya Sancar, “*Türk Kadını* Dergisi: Milli Şef Dönemi Kadınlık Kurgusu” başlıklı makalelerinde 1944-1948 yılları arasında yayımlanan *Türk Kadını* dergisini Milli Şef döneminin toplumsal cinsiyet politikalarıyla ilişkili olarak ele alıyor. Yazarlar, dergideki içeriklerin, kadınları ev içi alana hapseden, eksik ve yetersiz gösteren ataerkil bir dili benimsediğini ortaya koyuyor.

Henrieta Krupa, “The Oriental Woman as *Objet Petit a*: Subverting Orientalist Fantasies in Lord Byron’s *Don Juan*” başlıklı yazısında Şarkiyatçı anlatılarda Şarklı kadının ve haremın Lacan’ın *objet petit a*’sı işlevi gördüğünü tespit ediyor. Yazar, Lord Byron’ın *Don Juan* (1821/1859) eserinin, hiciv yoluyla Şarkiyatçı anlatıları alt üst ettiğini öne sürüyor.

“Fenomenoloji ve Feminizm: İlk Metinler”de Gülben Salman, feminizm ve fenomenoloji kesişiminde yazılmış ilk metin olan Simone de Beauvoir’ın *İkinci Cinsiyet* kitabı ile Iris Marion Young’ın “Kız Gibi Fırlatmak: Feminen Bedenin Davranış Hareketinin ve Uzamsallığının Fenomenolojisi” makalesinde temellendirilen felsefi kökenleri sorguluyor.

Son dosyamız olan **İçerisi ve Dışarısı Arasında: Sahadan Sesler**’in ilk

yazısı, “Genç Bir Kadın Araştırmacının Yaşlı Erkeklerle Gerçekleştirdiği Araştırmanın Saha Deneyimleri” başlıklı saha notu. Bilge Akar, yüksek lisans tez çalışması kapsamında yürüttüğü saha çalışmasındaki notlarını feminist bir metodolojiyle irdelerken genç bir kadın araştırmacının yaşlı erkek görüşmecilerle kurduğu ilişkisellikleri farklı boyutlarıyla ele alıyor. Saha çalışmalarında araştırmacıların kendini yalnız hissettiği anların bam teline basan Akar, araştırmacıların ortaklaştığı deneyimleri saha notlarıyla ortaya çıkarıyor.

“‘İçeriden’ Olmak ve Feminist Yöntem: Göç ve Otoetnografinin Kesişimi” başlıklı saha notunda Özge Kaytan, dergide daha önce de yer ayırdığımız ve hakkındaki tartışmalara öncülük ettiğimiz otoetnografi kavramını, feminizm ve göç bağlamında bir kez daha araştırmaya açıyor. Çalışma, Kaytan’ın Bulgaristan-Türkiye göçmen topluluğunda yaptığı saha çalışmasını, içeriden veya dışarıdan olma durumunu, kendi kimliği ile araştırmacı kimliği arasındaki geçişliliği feminist otoetnografi yöntemiyle inceliyor.

* Bu sayımıza katkıda bulunan Efraim, Ennur Gizem Kök Saral ve Gülcan Kılıç Karaca’ya teşekkürler.

Sümerbank ve Kadın Emeği: Çanakkale Sentetik Deri Fabrikası Örneği

Burcu Saka

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi,
Arş. Gör. Dr.

[ORCID: 0000-0001-6830-7701](https://orcid.org/0000-0001-6830-7701)

burcusaka@comu.edu.tr

Elif Sabahat Uyar

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi,
Dr. Öğr. Üyesi

[ORCID: 0000-0001-8457-7920](https://orcid.org/0000-0001-8457-7920)

esmura@comu.edu.tr

Öz

Bu makale 1982'de Sümerbank bünyesinde faaliyete başlayan ve özelleştirme sonrasında satılarak kapanan (2003) Çanakkale Sentetik Deri Fabrikası'nda istihdam edilen işçi kadınların çalışma deneyimlerine odaklanmaktadır. Araştırma, çalışma ortamında toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin izlerini ortaya koymayı ve özelleştirme politikalarının toplumsal etkisini, özellikle de işçi kadınlar üzerindeki etkisini tartışmaya açmayı hedeflemektedir. Fabrikaya dair bilgi kaynakları olarak Sümerbank dergilerinden, yerel bir gazetenin arşivinden (Çanakkale Olay Gazetesi 1983-2003) ve işçiler ile gerçekleştirilen derinlemesine görüşmelerden faydalanılmıştır. Görüşmeler, kadın işçilerin fabrikadaki konumlarını ve koşullarını, iş süreçlerine içkin cinsiyete dayalı hiyerarşiyi, yaşadıkları baskıları, bu koşullara ve fabrikanın kapanışına karşı eş zamanlı direnmek için geliştirdikleri stratejileri ortaya koymaktadır. İşçilerle yapılan görüşmeler ayrıca (kurgusal) aile bağlarının üretim noktasında nasıl işlediğini ve bunun işçilik deneyimlerine etkisini göstermektedir. Makale, özelleştirme sürecinden kısa bir süre önce kurulan ve dönemin önemli dönüşümlerini yansıtan özgün bir Sümerbank fabrikasında emek süreçlerinin cinsiyetlendirilmiş yapısının ve sürecin kadın işçiler açısından sonuçlarının anlaşılmasını sağlayarak emek tarihi ve toplumsal cinsiyet çalışmalarına katkıda bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sümerbank, özelleştirme, çalışma ilişkileri, toplumsal cinsiyet, emek tarihi

.....

Geliş tarihi: 8 Temmuz 2024 • Kabul tarihi: 27 Ocak 2025

Araştırma Makalesi

<http://federgi.ankara.edu.tr>

federgi • 2025 • 17(1) • 10-41
DOI: 10.46655/federgi.1512820

Sümerbank and Women's Labour: The Case of Çanakkale Synthetic Leather Factory

Burcu Saka

Çanakkale Onsekiz Mart University

Research Assistant, PhD

[ORCID: 0000-0001-6830-7701](https://orcid.org/0000-0001-6830-7701)

burcusaka@comu.edu.tr

Elif Sabahat Uyar

Çanakkale Onsekiz Mart University

Asst. Prof.

[ORCID: 0000-0001-8457-7920](https://orcid.org/0000-0001-8457-7920)

esmura@comu.edu.tr

Abstract

The study focuses on the working experiences of women workers employed at the Çanakkale Synthetic Leather Factory, which started operations in 1982 under Sümerbank and closed down after privatisation (2003). The research aims to reveal the traces of gender inequality in the working environment and to open up for discussion the social impact of privatisation policies, especially on women workers. Sümerbank magazines, the archive of a local newspaper (Çanakkale Olay Newspaper, 1983-2003) and in-depth interviews with workers were used as sources of information about the factory. The interviews reveal the positions and conditions of women workers in the factory, the gendered hierarchy inherent in labour processes, the pressures they experienced, and the strategies they developed to resist these conditions and to the closure of the factory simultaneously. The interviews with workers also show how (imagined) family ties operate at the point of production and the impact this has on their labour experiences. The article contributes to labour history and gender studies by providing an understanding of the gendered structure of labour processes and the consequences of the process for women workers in a unique Sümerbank factory that was established shortly before the privatisation process reflecting the important transformations of the period.

Keywords: Sümerbank, privatisation, work relations, gender, labour history

• • • • •

Arrival date: 8 July 2024 • Acceptance date: 27 January 2025

•

Research Article

<http://federgi.ankara.edu.tr>

federgi • 2025 • 17(1) • 10-41
DOI: 10.46655/federgi.1512820

Giriş¹

Yirminci yüzyılın ilk yarısında Büyük Buhran'ın etkisiyle içe kapanan Türkiye ekonomisinde, devlet eliyle kurulan fabrikalar sanayileşme hamlesinin en önemli bileşenlerinden birini oluşturmuştur. Kadınlar, bu dönemde kurulan Kamu İktisadi Teşekküllerine bağlı fabrikalarda, iş kolu ve fabrikanın özelliklerine göre çeşitlilik göstermekle birlikte yoğun bir şekilde istihdam edilmiştir. Özellikle tekstil, dokuma, halıcılık gibi kadın emeğinin geleneksel olarak yoğunlaştığı işleri kapsamı sebebiyle Sümerbank'a bağlı fabrikalar, kadınların yoğun olarak istihdam edildikleri işyerleri arasındadır.¹ Bu bakımdan Sümerbank fabrikaları, emek tarihi ve toplumsal cinsiyet

¹ Bu makale 27-29 Ekim 2023 tarihlerinde İstanbul'da düzenlenen Beykoz Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi ve Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı'nın ortaklaşa gerçekleştirdiği "100. Yılında Cumhuriyet'in Kadınları/ Kadınların Cumhuriyeti (1923-2023)" uluslararası sempozyumunda sunduğumuz "Sümerbank, Çalışma İlişkileri ve Kadın Emeği: Çanakkale Deri Fabrikası Üzerine Bir Sözlü Tarih Çalışması" başlıklı bildirinin genişletilmiş halidir.

araştırmaları için önemli bir veri kaynağıdır.

Sümerbank kuruluşundan itibaren toplumsal, siyasal ve kültürel dönüşümlerin merkezinde yer almıştır. Sümerbank fabrikaları, sadece üretim yaparak ekonomiye katkı sağlamakla kalmamış, aynı zamanda vasıflı bir işçi sınıfının oluşumu, örgütlenmesi, kentsel yapının dönüşümü (İnsel 1996; Dilek 2021) gibi birçok alanda önemli bir rol oynamıştır. Ekonominin neoliberal yeniden yapılanması sürecinde özelleştirilen bu fabrikalar, bu kez de işçilerin karşı çıkışı ve mücadelesiyle gündeme gelmiş ve Türkiye'de yaşanan ekonomik ve sosyal dönüşümlerin bir aynası olmuştur. Dolayısıyla, Sümerbank tarihi, devletçi sanayileşme döneminin bir ürünü olmakla birlikte Türkiye'de neoliberal dönüşüm ile özelleştirmelere karşı mücadele tarihinin de önemli bir parçasını oluşturur. Fabrikaların özelleştirilmesi ve kapanması işçi hakları ve çalışma koşulları konusunda bir dönemin sonuna işaret eder.

Sümerbank üzerine akademik çalışmalar başat olarak kurumun iktisadi önemi ile ülke kalkınmasında ve vasıflı bir işçi sınıfının oluşumunda oynadığı role odaklanmaktadır (Toprak 1988; Dingiloğlu 2017; Polatoğlu 2021). Literatürde ayrıca Sümerbank'ın ulusu giydirme hedefi doğrultusunda ulusal birlik ve ulus-inşası süreçleriyle ilişkisine ve 1990 sonrası yaşanan özelleştirmelerin yerel ölçekteki sosyal sonuçlarına dikkat çeken çalışmalar da Sümerbank sürecinin farklı boyutlarını aydınlatmaktadır (Nurol 2007; Himam ve Pasin 2011; Himam 2016). Bunların yanı sıra, fabrikaların tarihleri, üretim süreçleri, kampüs ve lojmanların mimari özelliklerine dair çalışmalar, farklı fabrikaların işleyiş prensipleri ve çalışma ilişkileri hakkında bilgi sağlamaktadır.

Son dönemde Sümerbank fabrikalarındaki emek süreçlerine dair niteliksel veri toplayan ve çalışma ilişkilerini toplumsal cinsiyet perspektifinden ele alan iki çalışma, Sümerbank'taki çalışma ortamı ve işyerindeki cinsiyet dinamiklerine ilişkin önemli veriler sunmaktadır. Duygu Dilek (2021),

Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası'nda çalışanlarla ve aileleriyle yaptığı görüşmelere dayanarak, Sümerbank'ın bir işyeri olmanın ötesinde, bir yaşam tarzı ve kimlik oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Dilek, bu araştırmada Sümerbank'ın çalışanlar üzerindeki ekonomik, sosyal ve kültürel etkilerini ve bu etkilerin aile yaşamına da uzandığını göstermektedir. Zehra Betül Atasoy (2021) ise “Gendered Expressions of Labor: The Case of Sümerbank Defterdar Textile Factory (Feshane)” başlıklı makalesinde, Feshane'ye ait belgeleri ve fotoğrafları analiz ederek kadınların hangi departmanlarda, hangi koşullarda çalıştıklarını incelemekte; ayrıca işyerindeki cinsiyet hiyerarşisini gözler önüne sermektedir.

Bu makale, benzer bir sorgulamayı sürdürerek, Çanakkale Sentetik Deri Fabrikası'nda çalışan işçilerin deneyimleri ışığında, fabrikadaki toplumsal cinsiyet ilişkilerine odaklanan bir bakış açısı sunmayı ve neoliberal dönüşümün etkilerini bir vaka üzerinden incelemeyi amaçlamaktadır.² Araştırma kapsamında, derinlemesine görüşmeler yoluyla işçilerin deneyimleri ve görüşleri derlenmiş, Sümerbank Dergi ve Çanakkale Olay Gazetesi arşivi ise fabrikanın kentteki yerini ve toplumsal hayattaki etkisini daha iyi anlamak için kullanılmıştır.³

Görüşmeler kadın işçilerin fabrikadaki konumlarına, çalışma koşullarına, ustabaşılar ve erkek işçiler ile aralarındaki hiyerarşik ilişkilere, üzerlerindeki baskıya direnmek için başvurdukları yollara, fabrikaya ve döneme atfettikleri özgün anlamlara dair aydınlatıcı veriler sunmaktadır. Kadın işçiler bir yandan Sümerbank çalışanı olmaktan kaynaklanan gurur hislerini, çalışma döneminde aralarında kurdukları (halen devam eden) dayanışma ilişkilerini, diğer yandan fabrikada yaşadıkları baskı, hareket kısıtı, utandırma gibi cinsiyete dayalı disiplin yöntemlerini aktarırken sıklıkla “aile” benzetmesine başvurmaktadır. Bu bağlamda, aile metaforu birbiriyle çelişen iki anlam taşır. Aile bir yandan, işçiler için kapanmış bir dönemin değerlerini ve aralarındaki dayanışmayı anımsatan bir simgedir. Diğer yandan, “ustabaşının kızları”

ifadesinde olduğu gibi fabrika içinde kadın işçilerin maruz kaldığı kontrol, baskı ve hiyerarşiyi kuran üst-anlatının parçasıdır. Bu sebeple, görüşmelerde sıklıkla vurgulanan aile metaforunun farklı kullanımları fabrikadaki güç ilişkilerini ve kadın işçilerin konumunu gösteren önemli ipuçları sunmaktadır. Bu konuda, işçilerin anlatımları (kurgusal) aile bağlarının üretim noktasıyla temasını göstermekte ve böylece emek süreçlerinin cinsiyetlendirilmiş yapısının daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmaktadır.

Makalenin ilk bölümü, Sümerbank tarihine odaklanarak Çanakkale'deki fabrikanın bu yapı içindeki yerini ve özgünlüğünü açıklıyor. İkinci bölüm, emek tarihi yazını ve bu alana yapılan feminist katkılarla diyalog içinde kadın işçilerin kolektif deneyimlerinin görünürleştirilmesinin sunduğu olanakları tartışıyor. Üçüncü bölüm, saha çalışmasını, katılımcıları, fabrikanın mekansal özelliklerini ve üretim sistemini tanıtıyor. Son bölüm, görüşmeler ışığında, fabrikada çalışma ilişkilerinin ve özelleştirme sürecinin kadın işçilerin özgün deneyimlerine odaklanan bir çözümlenmesini içeriyor.

Sümerbank

Türkiye'de 1929 krizinin etkisiyle oluşan yüksek kamu borçları, tarımsal ve sanayi ürün fiyatlarındaki düşüş, özel sermayenin altyapı ve emek gücü kısıtının yaşandığı bölgelere yatırım yapmaması gibi gerekçelerle 1930'lu yıllarda devletçi sanayileşme politikaları uygulamaya konulur. Feroz Ahmad'a (1995, 140) göre, devlet öncülüğünde sanayileşme devletin "özel sektöre yol göstererek ve gücünün yetmediği alanlara girmesini sağlayarak, onun gelişmesine ve olgunlaşmasına yardımcı" olmasını amaçlamaktadır. Bu dönemde devlet bir yandan ulusal ekonomiyi dış ticaret rekabetinden korurken bir yandan da zayıf olan sanayi sektörünü geliştirmek için Türkiye'nin farklı şehirlerinde sanayileşme hamlesine öncülük etmeye başlar.

Türkiye'nin ilk Kamu İktisadi Teşekkülü olan Sümerbank, 1930'lu

yılların kalkınma planıyla şekillenen sanayi hamlesinin önemli bir parçasıdır. Sümerbank, benzer gerekçelerle kurulan Devlet Sanayi Ofisi'nin ve Türkiye Sanayi ve Kredi Bankası'nın kapatılmasının ardından, 1933 tarihinde kurulmuştur. 1934 yılında kabul edilen I. Beş Yıllık Sanayi Planı, planın uygulayıcısı kurum olan Sümerbank'a iletilmiştir (Boratav 2006, 158). Plan, pamuklu mensucat, kendir, yün iplik, demir, sömi kök, bakır, kükürt, kağıt, suni ipek, seramik, kimya, sünger, gül yağı, elektrik üretimi, altın, petrol olmak üzere on beş işkolunun "1932 yılına kadar gelen bir geçmiş tahlilini, 1938 yılına kadar kurulması öngörülen işletmelerin yatırım tahminleri ile kuruluş yerlerini içermektedir" (Boratav 2006, 158-59). Planın son bölümünde ise "mesleki tedrisat" ve programın finansmanı konuları yer almaktadır (159). Bu plana göre yatırım harcamalarının yüzde beş civarında bir tutarın İş Bankası kalan tutarın ise Sümerbank tarafından yapılacağı öngörülmüştür (159). Banka, Bakırköy Bez Fabrikası, Feshane, Hereke Fabrikası, Beykoz Deri ve Kundura gibi geç Osmanlı döneminde üretim yapan fabrikaları devralmakla birlikte Nazilli, Kayseri, Malatya, Van, Diyarbakır gibi birçok yerde yeni fabrika kurmuştur. 1972 yılında gelindiğinde Türkiye'nin çeşitli illerinde Sümerbank'a bağlı otuz fabrika ve yedi iştirak bulunmaktadır (Güçlü 2015, 9).

Özelleştirme kapsamına alınana kadar yeni yatırımlarla büyüyen Sümerbank, kurduğu fabrikalar, işletmeler ve satış ofisleriyle Türkiye'nin birçok şehrinde varlık gösterdi. Ulusal kalkınma hedefinin bir parçası olarak şekillenen üretim bölgeleri kurulduğu kentlerde altyapı faaliyetleri, lojmanları, kreşleri, sosyal faaliyet alanları ile birer yaşam alanı haline gelirken aynı zamanda işçi sınıfı kimliğine de ev sahipliği yaptı. Fabrikalar ihracata dayalı sanayileşme ile birlikte, 1987 yılında özelleştirme kapsamına alındı ve birer birer kapatıldı. Özellikle 2000'lerden sonra yerleşkelerdeki yaşam alanları, geçim biçimleri, güvenceli istihdama dayalı yaygın çalışma biçimleri çözülmeye başladı ve yerlerini değişen biçimleriyle sanayisizleşme

dalgası aldı. Dolayısıyla, Sümerbank Türkiye'nin neoliberal dönüşümünün sancılarını en yakından hisseden kurumlardan biri olarak, bu dönüşümün tarihsel ve sosyoekonomik etkilerini anlamak için önemli bir vaka çalışması sunmaktadır. Fabrikaların özelleştirilmesi ve kapanışı, Türkiye'nin sanayi yapısındaki değişimin ve işçi sınıfının yaşadığı dönüşümün bir göstergesi olmuştur.

Bu makalenin odağındaki Çanakkale Sentetik Deri Fabrikası kurulduğu dönem itibariyle dönüşümün etkilerinin, eski dönemin izleriyle birlikte kısa sürede deneyimlendiği bir örnek teşkil etmektedir. 1982'de faaliyete geçen fabrika, kalkınma anlayışındaki değişim, çalışma hakları ve sendikalaşma karşıtı düzenlemeler ile özelleştirme gibi önemli dönüşümlerin bir nevi laboratuvarı işlevi görmüştür. Burada istihdam edilen ilk işçilerin çalışma hayatları bu dönüşümün izlerini taşımaktadır. Fabrikanın kapanışı ise hem işçilerin bireysel çalışma hayatlarının sonuna tekabül eden bir dönüm noktası olmuştur hem de Türkiye'de bir dönemin sona ermesini simgelemektedir.

Kadın İşçilerin Kolektif Deneyimlerinin Görünür Hale Gelmesi Neden Önemlidir?

Bu soruya yanıt ararken öncelikle Sümerbank fabrikaları özelinde Türkiye'de emek tarihi ve emek çalışmaları yazınının devlet eliyle kurulan fabrikalardaki işçilere nasıl baktığına değinmek gerekir. Bu bakış sorgulanabilir iki ön kabul içerir. Bunlardan ilki kamu işletmelerinde çalışan işçilerin ayrıcalıklı oldukları ve bu sebeple sınıf aidiyetinin yerine devletle özdeşlik kurdukları varsayımdır (Nacar 2012). Örneğin, Ahmet İnsel'e (1996, 229) göre, "kamu sektöründe ... çalışan işçi sınıfının en önemli özelliği devlet düzeniyle bütünleşmesidir".⁴ Bu bütünleşme kamu sektörü işçilerine verilen yüksek ücretler ve sunulan sosyal hizmetlerle sağlanmaktadır. Benzer şekilde, Aslıhan Aykaç'ın (2021) Devletin işçisi olmak: Nazilli Basma Fabrikası'nda işçi sınıfı dinamikleri başlıklı

çalışmasında “devletle özdeşleşme” varsayımının izlerini görmek mümkündür. Aykaç’a (2021, 116-7) göre, bir devlet işletmesi olması sebebiyle “kendilerini bir sermaye sınıfına karşı konumlandırmayan işçiler sınıf bilinci geliştirmek yerine daha çok vatandaşlık hak ve sorumlulukları çerçevesinde” bir kimlik inşa etmişlerdir. Yazara göre devletin işçisi olmaları hasebiyle “burada emek-sermaye ikiliğini aramak ve buna dayalı bir sınıf çatışması beklemek mümkün değildir” (Aykaç 2021, 116-7). Bu şekilde, devlet işletmelerinde çalışan işçilerin patrimonial ilişki ağları içinde devletle özdeşleşen, çeşitli ayrıcalıklara sahip birer vatandaş olarak ele alan çalışmalar, sınıf farklılığını reddeden milli kalkınma söylemini yeniden üretir. Oysa, Hakan Koçak’ın (2014) da belirttiği üzere, emek tarihi araştırmaları sınıf farklılığını reddeden milli kalkınma efsanesini sorgulayarak işçi sınıfını sadece çalışma ilişkilerinin bir parçası olarak değil, tarihin öznesi ve yapıcısı olarak kabul eder. Bu sayede, Türkiye’nin modernleşme ve kalkınma sürecinin daha karmaşık ve çok sesli bir tarihi ortaya konmaktadır.

İkinci önkabül ise çalışma ilişkilerinin hayatın diğer alanlarından bağımsız ele alınmasıyla ilgilidir. Öyle ki pek çok emek tarihi araştırması çalışma ilişkilerinin aile, hemşehrilik, yeniden üretim gibi alanlardan bağımsız ele alınabileceğini varsayar (Satı 2024). Aile, hemşehrilik gibi yeniden üretim alanlarının ve alternatif geçim kaynaklarının varlığını vurgulayan çalışmalar ise bunun işçi sınıfının mücadele kapasitesini sınırlayan, “modern işçilere özgü davranış biçimleri geliştirmelerinin” (Nacar 2012, 156-157) önündeki birer engel olarak görür (bkz. Makal 2002). Kadın işçilerin deneyimlerinin tarihsel anlatıya dahil edilmesi, çalışma koşullarının, seslerinin, taleplerinin altının çizilmesi bu varsayımın sorgulanması açısından önemlidir. Bu varsayım, tüm yeniden üretim bağlarından ve sorumluluklarından kopartılarak adeta fabrikalara fırlatılmış bir “ideal işçi” anlayışından beslenir. Bu perspektif köy, komşuluk, hemşehrilik ve aile bağlarını işçilerin sınıfsal aidiyetlerinin oluşumunun önündeki engeller olarak değerlendirir ve bu bağların aynı

zamanda emek sürecinin ve çalışma deneyiminin bir parçası olduğunu gözden kaçırır.

Literatürdeki az sayıda ufuk açıcı inceleme hemşehrilik, komşuluk ve aile bağlarının fabrikalardaki rolünü ve önemini göstermektedir. Alan Dubetsky'nin (1976) "Kinship, primordial ties, and factory organization in Turkey: An anthropological view" başlıklı makalesi bu konudaki erken dönem araştırmalardan biridir. Dubetsky, İstanbul'da fabrikaların yoğunlaştığı Haliç bölgesinde yaptığı incelemede aile ve hemşehrilik bağlarının işe alım süreçlerini ve işin organizasyonunu şekillendiren etkisinin altını çizer. Bu bağlar bir yandan, özellikle kadın işçiler için, fabrikada çalışmayı güvenli hale getirirken bir yandan da bu bağlarla sadakat ve itaatkârlık fabrika ortamına taşınır; üretim noktasında sömürü ilişkilerinin sürdürülebilmesine yardımcı olur. Buna ek olarak, bazı araştırmalar kadınların yeniden üretim sorumluluklarını fabrikalardaki mücadelelerde nasıl politize ettiklerini ve işyerlerinde (kurgusal) aile bağlarıyla dayanışma ilişkilerini nasıl inşa ettiklerini ele almaktadır. Örneğin, Hatice Yıldız'ın araştırması (2017), on sekizinci yüzyılda Bursa'da kadın tekstil işçilerinin çalışma tarihine odaklanarak kadınların mücadele pratiklerinde kadınlık rollerini işverenlere karşı nasıl politize ettiklerini göstermektedir. Benzer şekilde, Büşra Satı'nın (2024) Petrol-İş sendikasının ilk grevi olan Berec grevi üzerine yaptığı çalışma, kadınların dayanışma ilişkilerini kurgusal akrabalık ilişkileri kurarak ördüklerini ortaya koyar. Bu bulgularla paralel olarak, Çanakkale Sententik Deri Fabrikası'nda çalışan kadın işçilerin deneyimleri, üretim noktasında işçilerin, yeniden üretim rollerinden ve kurgusal veya gerçek ilişkilerinden özerk olmadıklarını göstermektedir. Bu bağlar, tüm işçiler için işe alımda, emek sürecinin denetiminde, işyeri hiyerarşilerinin inşasında, işyerinde dayanışma ve güven ilişkilerinin kurulmasında ve emekçilerin eylem kapasitelerinde etkili olmaktadır.

Son dönemde emek tarihi çalışmaları içinde sanayileşme ve çalışma

ilişkilerini işçilerin gündelik yaşam ve mücadele deneyimlerini dikkate alan incelemeler yaygınlaşmaktadır (Akın 2005; Gürboğa 2009; Nacar 2009, 2012; Balsoy 2012; Koçak 2014; Yıldız 2017; Satı 2024). Bu yaklaşımla, sadece toplumun sınıflara bölünmüş yapısı değil aynı zamanda işçiler arasındaki farklar, çatışma ve eşitsizlikler de görünürleşir. Bu alanda, feminist perspektifle yapılan çalışmalar, cinsiyetlendirilmiş emek süreçlerini, kadın işçilerin özgün çalışma deneyimlerini, kolektif aidiyetlerini ve mücadele pratiklerini irdeleyerek emek tarihine cinsiyet odaklı bir bakış açısı sunmaktadır (Vardağlı 2013; Erdoğan 2016; Yıldız 2017; Saka 2019; Satı 2024). Bu araştırmaların işaret ettiği üzere kadın işçilerin deneyimleri, emek tarihi ve emek çalışmaları yazınına yeni bir bakış açısı kazandırmak için önemli fırsatlar sunmaktadır. Bu deneyimler, Sümerbank gibi devlet işletmelerinde çalışan işçilerin ayrıcalıklı bir konumda olduğu ve sınıf bilinci geliştirmediği varsayımı ile çelişmektedir. Ayrıca kadın işçilerin deneyimleri çalışma ilişkilerinin aile, hemşehrilik ve yeniden üretim gibi alanlarla ne kadar bağlantılı olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, kadınların kolektif deneyimlerin izini sürmek fabrikalarda işçi olmanın farklı bağlamlarda nasıl anlam kazandığını ve işçilerin aile, hemşehrilik, komşuluk gibi bağları nasıl kullandıkları ve dönüştürdükleri ile yeniden üretim alanındaki konumlarının işçilik deneyimine etkisini daha iyi anlamamızı sağlar.

Aile ve akrabalık gibi bağların üretim noktasındaki önemi Çanakkale Sentetik Deri Fabrikası işçileriyle yapılan görüşmelerde de belirgin bir biçimde ortaya çıkmaktadır (Bu konuda ayrıntılı tartışmaya “Kadın İşçiler” başlıklı bölümde yer verilmiştir). Bir sonraki bölüm, bu fabrikanın istihdam ve üretim yapısını arşiv ve görüşme verilerine dayanarak kısaca tanıtacaktır.

Çanakkale’nin Sümerbank’ı: Fabrika, Yerleşke, Çalışanlar

Çanakkale Sentetik Deri Fabrikası, Sümerbank’ın son dönemini ve o dönemdeki değişim ve dönüşümleri anlamak için önemli bir örnektir.

Fabrikanın özgün yanlarından biri Sümerbank'ın özelleştirme kapsamına alındığı 1987 yılından beş yıl önce faaliyete başlamış olmasıdır. Zafer Toprak (1988) Sümerbank tarihi üzerine yaptığı çalışmada, Sümerbank'ın tarihini üç döneme ayırır: 1933-1950: Kuruluş ve Gelişim Dönemi, 1950-1972: Olgunluk Yılları, 1972 ve sonrası: Yeni Bir Kimlik Arayışı. Buna göre fabrika Toprak'ın “yeni bir kimlik arayışı” olarak sınıflandırdığı dönemde kurulmuştur. Bu anlamda, Beykoz Kundura, Nazilli İplik, Kayseri Bez fabrikaları gibi devlet eliyle sanayileşme girişimlerinin ilk yıllarında kurulmuş Sümerbank fabrikalarından farklıdır. Çanakkale Sentetik Deri Fabrikası'nın kuruluş ve kapanış süreci, Sümerbank'ın ekonomik ve politik açıdan yaşadığı değişimleri yansıtmaktadır. Bu dönem askeri darbe sonrası Kamu İktisadi Teşekküllerinde özelleştirmelerin gündeme geldiği ve ihracata dayalı sanayileşme programının takip edilmeye başlandığı yıllardır.

Zafer Toprak'ın (1988), Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi'nden aktardığı “Sümerbank'ın işlettiği fabrikaların kuruluş ve Sümerbank'a geçişleri” başlıklı tabloya göre Çanakkale Palamut ve Valeks Fabrikası 1962 yılında kurulmuştur. 1962-68 yılları arasında fabrika Sümerbank'a bağlı bir işletme olarak faaliyete geçmiş, 1968 yılında Sümerbank İşletmesi olarak Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası'na bağlanmış, 1969 yılında ise kapatılmıştır. Çanakkale'deki fabrikanın adı ilk kez Sümerbank Dergisi'nin 1975 tarihli 151. sayısında geçmektedir. 1976 tarihli 163. sayıda yer alan “Sümerbank'ın 1975 yatırımlarının incelenmesi ve 1976 programına genel bir bakış” başlıklı yazıda Çanakkale Sentetik Deri Tesisi başlıklı bir proje olarak geçmektedir. Buna göre, 100.717.000 liraya kurulması beklenen sentetik deri işletmesinde, yılda 6.720.000 metre kare sentetik deri üretilmesi düşünülmektedir. Bu fabrikanın iki yıl içinde işletmeye açılması planlanmıştır. Dergiye göre fabrika 1974-1976 yılları arasında proje aşamasında kalmış ve 1977 yılında üretime başlamıştır. Ancak işçilerin anlattıklarına göre ise fabrika 1982 yılında tamamlanmış ve aynı yıl işçi alımı başlamıştır.

1995 yılından itibaren çeşitli tarihlerde ihaleye çıkarılacağı söylenen fabrika, 2003 yılı Haziran ayında satılmış ve bu tarihten sonra üretim sona ermiştir. Fabrikanın kuruluşu ile özelleştirme sürecinin çakışması işten çıkarılma ve emekli olamama tedirginliği sebebiyle işçilerin çalışma deneyimlerini önemli ölçüde etkilemiştir. Fabrikanın kapatılma ihtimali işçiler için belirsizlik ve kaygı kaynağı olmuştur. Örneğin, görüşmelerde kadın işçiler, her doğum izni öncesi, fabrikaya geri dönüp dönemeyeceklerini bilememelerinden dolayı bir kaygı taşıdıklarını, çalışma arkadaşlarıyla vedalaşarak eşyalarını topladıklarını aktardılar.

Fabrika, Palamut ve Valeks Fabrikası'nın altmış dört dönümlük arazisine kurulmuştur. Yerleşke, lokanta, yemekhane, lojmanlar, yönetici ve memur birimleri ve imalathane olmak üzere çeşitli yapılardan oluşmaktadır. 1985 yılı itibariyle fabrikada 181 işçi çalışmaktadır (Güçlü 2015, 49). 1988 yılında işçilerin sayısı 200'e ulaşmıştır. Bu işçilerin sadece on altısı kadındır. On ikisi terzihane, dördü ise laboratuvar bölümünde görev almaktadır.

Fabrikada öncelikli olarak ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere sentetik malzemeden kumaş üretilmektedir. Askerler için çadır, yağmurluk, Türkiye Kömür İşletmeleri için halat ve branda, bir dönem Tofaş, Renault, Opel ve Karsan arabaları için koltuk ve tavan kumaşları üretilir. Bunlar ek olarak, Kızılay için çadır, bir dönem ceset torbaları ve hastane sedyelerinde insan sıvılarının yataklara geçmesini engelleyecek sentetik örtüler imal edilmektedir.

Fabrikada üretimde petrol türevi malzemeler kullanılmaktadır. Dolayısıyla, fabrikada işçiler insan sağlığını doğrudan etkileyen DOP, DDP ve Benzen gibi kimyasalların kullanıldığı bir ortamda çalışmaktadır. Buna rağmen, bazı işçiler görüşmelerde iş güvenliği konusunda asgari kurallara dikkat edilmediğini dile getirdi. Örneğin, bir katılımcı herhangi bir önlem olmadan laboratuvar da bu kimyasallara maruz kaldıklarını hatırlıyordu:

Biz ... hanımla birlikte çalışıyorduk. Hem araştırma hem diğer laboratuvarlarda, diğer üç arkadaşımız araştırmaya bakmazdı. Malzemenin ne kadar zamanda pişeceği, yani zamanı, kalınlığı, hangi malzeme kullanılacak, rengi... reçete çıkarıyorduk araştırmada. Tırnak ucu kadar malzeme getirirler araştırmaya. Bunu yapın derler. Araştırmada bunun reçetesini yazarsın. Pastaya dersin şu şöyle olacak. Bir metreden fazla fırınımız vardı. Onda deniyorduk. Çok düzgün bir fırındı. Biz hemen kapağı açıp bakıyorduk nasıl çıktı diye. Dumanı çeken aspiratör var ama bir fırının kapağını açarsın o kimyasal gazlar çıkar. Biz öyle bakıyorduk. (Şener, Ağustos 2023).

Laboratuvara ek olarak, kadınların çalıştığı bir başka birim olan terzihanede de işçi sağlığı açısından önemli riskler bulunuyordu. Bu bölümün havalandırması, sadece ufak bir baca ile sağlanıyordu. İşyerinde sendika temsilciliği de yapmış olan bir işçi bu sorunun sendika tarafından da yeterince dikkate alınmadığını şöyle ifade etmişti: “Bir aspiratör yapabilirdik. Kadın arkadaşlarımız da söylemedi. Bizim de aklımıza gelmedi” (Firat, Eylül 2023).

İşçiler, ücretlerinin 1997 yılından sonra arttığını belirtiyorlar. 1997 yılının ikinci yarısında Refah Partisi ve Demokrat Parti tarafından kurulan Refah-Yol Hükümeti, enflasyona karşı ücretleri korumayı hedefleyen eşel-mobil/ücret endekslemesi sistemini kamu kesimi toplu iş sözleşmelerinde uygulamaya koymuştur. 8. Beş Yıllık Kalkınma Planı’nın Gelir Dağılımının İyileştirilmesi ve Yoksullukla Mücadele Raporu’na göre, 1997 yılında kamu kesimindeki ücretler reel olarak bir önceki yıla kıyasla %19,2 oranında artmıştır. Ancak işçilerin ifadelerinde belirttikleri gibi bu artış sonraki yıllarda özelleştirmeyi meşrulaştırmak için fabrikayı devletin sırtında bir kambur olarak nitelendiren söylemin bir parçası olarak kullanılmıştır.

Fabrikadaki işçilerin istihdam sürecinde İş ve İşçi Bulma Kurumu temel bir rol oynamıştır. Görüşülen işçilerin büyük bir kısmı fabrikadan

İŞKUR aracılığıyla (kimi zaman meslek liselerindeki öğretmenlerinin yönlendirmesiyle) haberdar olmuştu. Diğerleri ise aile üyeleri, arkadaşları veya komşuları aracılığıyla bilgi edinmişti. İlk toplu işçi alımı 1982 yılında yapılmış, ardında 1988 yılında terzihane için alım yapılmıştır. 1988 yılında terzihanede çalışmaya başlayan Saliha işe giriş sürecini şöyle hatırlıyordu:

Ben kız meslek lisesi giyim bölümü mezunuyum. Bana dediler ki İşkur'a git. Oraya kaydını yaptır. Belki dediler, zamanla terzi alımı olur, sana yazı gelir dediler. Bir gün böyle eve geldim. Daha önce kurs öğretmenliği yapıyordum köylerde. Annem dedi ki İş-Kur'dan sana yazı geldi dedi. Bir baktım ki Sümerbank'a alım var. Sınavı var. O kadar mutlu oldum ki. Birkaç sınava girdim, kazanamadım. Ya anne kazanamam ama dedim şansımı deneyeceğim ben burada dedim. İşte nasipmiş! Çok güzel rabbim bana kapı açtı. Kendimi çok şanslı görüyorum. Çok güzel arkadaşlarım oldu orada (Saliha, Ağustos 2023).

İşe alım süreci iki veya üç aşamalı bir sınavdan oluşmaktadır. İlk aşamada genel kültür sınavı, ardından yetenek sınavı yapılmaktadır. Bazı durumlarda, adaylara mülakat da yapılmıştır. İşçiler, kabul kararını takiben sekiz ile on iki ay süren güvenlik soruşturmasının ardından çalışmaya başlarlar. Fabrika, birçoğunun ilk işçilik deneyimi olmuştur. Bazı işçiler ise Trutaş Sebze Fabrikası, Truva Deri veya Çanakkale Seramik Fabrikası'nda kısa süreli çalışma deneyimlerine sahiptir. Fabrikanın açıldığı yıllarda istihdam edilen işçilerin büyük çoğunluğu kapatılana kadar çalışma yaşamlarını burada sürdürmüşlerdir.

Fabrika kapatıldıktan sonra, işçilerin bir bölümü emekliye ayrılır, bir bölümü Adliye'de görevlendirilir. Burada üretimden temizlik işlerine ve farklı bir çalışma ortamına geçişin ortaya çıkardığı sıkıntıları deneyimlerler. Birçoğunun birden fazla aşamalı bilgi ve yetenek sınavından geçerek başlayan ve üretim odaklı çalışma hayatları temizlik personeli olarak istihdam edilmeleri

ile son bulur. Adliye'ye atandıktan kısa bir süre sonra yirmi yılını dolduran kadın işçiler, kendi ifadeleriyle son derece tecrübeli oldukları ve verimli çalışabilecekleri bir dönemde, emekli olarak çalışma hayatından çekilirler.

Kadın işçiler görüşmelerde, fabrikayı anlatırken yaptıkları işin niteliğine ve işe attettikleri öneme sık sık değindiler. Çalışma hayatlarını tarif ederken işini iyi yapma, kimsenin hakkını yememe, çalışkanlık, ekip çalışması ve özen sıklıkla vurguladıkları temalar oldu. Fabrikayı sadece bir geçim kaynağı olarak değil, orada çalışmayı hayatlarına değer katan onurlu bir faaliyet olarak görüyorlardı. Bunun bir göstergesi terzihane işçilerinin fabrika satıldıktan sonraki davranışlarıdır. Son iş günlerinde fabrikanın yeniden çalışacağını umarak ve kendilerinden sonra gelecek işçilere “işleyen, temiz, güzel bir yer bırakmak” için çalışma mekanını, makineleri temizleyerek ve masaları düzenleyerek bırakırlar.

Sümerbank fabrikaları, kuruldukları kasabalarda ve kentlerde nüfusun geçim kaynaklarını, çalışma prensiplerini, barınma koşullarını ve tüketim kalıplarını dönüştüren yaşam alanlarıydı. Sümerbank özelleştirildikten sonra fabrika yerleşkelerinin bir kısmı yeniden işlevlendirildi. Bu süreçte, az sayıda yerleşke müzeleştirildi. İnşa edildikleri yıllarda kentin çeperlerinde kalan geniş arazileriyle zamanla kent merkezlerinde rant alanı olarak görülen yerleşkelerin büyük bir bölümünde ise alışveriş merkezleri ve konutlar inşa edildi.

Çanakkale Sentetik Deri İşletmesi kapatıldıktan sonra tahrip olup yıkılan fabrikalardan biridir. Yerleşkesinin bir bölümü küçük sanayi sitesine tahsis edilse de arazideki yapıların büyük bir kısmı tahrip edilmiş bir durumdadır. Bugün yerel basında sık sık haber konusu olan “Sümerbank arazisi” bir rant alanı olarak ihale konusunda tartışmaların odağı konumundadır.⁵ Ancak bunun dışında, Çanakkale’de Sümerbank fabrikasının varlığını hatırlatacak herhangi bir anıt, tabela veya müze bulunmamaktadır. Görece kısa süre çalışan fabrika ve kentte bu süreçten geriye kalan görünür izlerin olmaması, Çanakkale’de

Sümerbank'ı hatırlayan ve önemseyen kişilerin sayısının da sınırlı olmasına yol açmaktadır. Bu ortamda, fabrika esas olarak orada çalışma deneyimi olanların zihinlerinde varlığını sürdürmektedir. Özellikle orada çalışanlar için fabrika sadece bir işyeri değil, aynı zamanda bir aidiyet duygusu ve ortak bir tarih oluşturuyor.

Fabrika işçileri halen dayanışma ağlarını korumaya ve kendi aralarında görüşmeye devam ediyor. Erkek işçiler kalabalık bir grup olarak bağlarını korurken, kadınların çalıştığı birimler de kendi içlerinde iletişimi ve dayanışmayı sürdürüyor. İşçiler, görüşmelerde fabrikaya olan bağlılıklarını ve hayatlarındaki önemini anlatırken farklı noktaları vurguladılar. Bunlardan biri Sümerbank'ı Atatürk'ün kurmuş olmasıydı. Bu sebeple, fabrikada çalışmış olmanın mutluluk ve gurur verici olduğunu ifade ettiler. Fabrikada, ayrıca Türkiye'de başka bir yerde üretilmeyen ürünleri ürettiyor olmaları yaptıkları işin özel ve değerli olduğunu hissetmelerini sağlamıştı. İş arkadaşlarına bağlılıkları ve aralarındaki dayanışma hem fabrikaya bağlılıklarını hem de hayatlarındaki önemini açıklarken sıklıkla vurgulanan noktalar oldu. Katılımcılar fabrikanın çalışır durumdayken satılmış olmasından, üretimin durdurulmasından ve binanın yıkıntıya dönüşmesinden üzüntü duyduklarını aktardılar. Terzihanede çalışan bir katılımcı, fabrikanın kapatılmasıyla ilgili hayal kırıklıklarından dolayı, yoldan geçerken yerleşkenin bulunduğu yere bak(a)madıklarını ifade etmişti: “Yıllarca yolun o tarafına bakamadık” (Saha Notları, Ağustos 2023). Bu ifade Kadir Has Üniversitesi yerleşkesi olarak yeniden işlev kazandırılan Cibali Tütün Fabrikası'na bakarken içlerinin sızladığını ifade eden Tekel işçisi kadınların anlattıklarını andırır. Bu anlamda, özelleştirme gölgesi altında çalışan işçiler kapanmakta olan bir dönemin kamu fabrikalarında çalışan diğer işçilerle kolektif bir deneyimi de paylaşmaktadır.

İşçiler için yıllarca emek verdikleri, “aile” gibi gördükleri fabrikanın bir anda yok olması işlerini kaybetmelerinden öte bir anlam taşımaktadır. Zira, fabrikanın kapanmasıyla birlikte sadece üretim durmamış, aynı zamanda bir

topluluk da dağılmıştır. Bu anlamda, işçilerin fabrikanın kapanmasıyla ilgili anlattıkları yıkımın insani boyutunu ve derinliğini gözler önüne sermektedir. Dolayısıyla, işçilerin anlatıları hem sürecin insani boyutunu kavramak için hem de emek tarihi ve bugünün çalışma ilişkilerinin daha iyi anlaşılması için kritik önem taşımaktadır. Bir sonraki bölüm, kadın işçilerle yapılan görüşmelere odaklanarak özelleştirme gölgesi altındaki çalışma deneyimlerini ve fabrikada çalışma ilişkilerinin cinsiyetlendirilmiş yapısını mercek altına alacaktır.

Kadın İşçiler: Hareket Kısıtları, Utandırma, Evlilik Sözleşmesi

Çanakkale Sentetik Deri Fabrikası'nı ilk dönem örneklerden ayıran bir başka önemli özelliği kadın işçilerin sayısının son derece sınırlı olmasıdır. Fabrikada çalışan yaklaşık 200 işçiden yalnızca on altısı kadındır. Ayrıca, kadın işçiler, ustabaşılar hariç, sadece yoğun olarak kadınların çalıştıkları birimlerde görev yapmaktadır. Üretim mekanındaki bu cinsiyete dayalı ayrım, bir yandan kadınlar arasındaki dayanışmayı güçlendirirken, diğer yandan emek sürecinin denetiminin toplumsal cinsiyet eşitsizliği ile iç içe geçtiğinin bir göstergesidir.

Araştırmada işçiler, fabrikayı ve çalışma ilişkilerini anlatırken sıkça “ev” ve “aile” benzetmelerini kullandılar. Feminist araştırmacılar, sanayi işçisi kadınların ücretli çalışma deneyimlerinde fabrikanın çeşitli biçimlerde aile ve evle ilişkilendirildiğine dikkat çekmektedir. Literatürde, bu benzetmenin, süregiden toplumsal cinsiyet eşitsizliğini üretim noktasında nasıl yeniden ürettiğini inceleyen araştırmalar mevcuttur. Bu konudaki öncü çalışmalardan biri, Yıldız Ecevit'in 1986 yılında tamamladığı doktora çalışmasıdır. Ecevit, Bursa'da dokuma, tekstil, gıda ve otomobil sanayisi için çeşitli elektrik aksamı üretilen fabrikalarda yaptığı alan araştırmasında, kadın emeğini ve üretim noktasında emeğin kontrolünün nasıl sağlandığını inceledi. Ecevit (1991, 69-70), kadın işçilerin, erkek iş arkadaşlarına kıyasla neredeyse

makineler gibi yerlerine sabitlenmiş olduklarını ve “ataerkil kontrol” olarak adlandırdığı cinsiyete dayalı baskının belirli bir biçimine maruz kaldıklarını vurguladı. Bu çalışmaya göre ataerkil kontrol, “erkekler ve kadınların aynı departmanda çalıştığı ancak iki cins arasındaki ilişkinin iş arkadaşları arasındaki ilişkilere değil, bir aile içindeki ilişkilere benzediği bir durumdur” (Ecevit 1991, 69-70). Buna göre, erkek ustabaşılar ve iş arkadaşları, kadınlara babaları ya da eşleriymiş gibi davranır. İşyeri kontrolü ataerkil bir koda göre işler ve süregiden cinsiyete dayalı baskı biçimleri fabrikada yeniden üretilir (Ecevit 1992, 69-70).

Çanakkale Sentetik Deri Fabrikası’nda ise birimler arasında cinsiyete dayalı olarak katı bir ayrım vardır. Yani terzihane ve laboratuvarında ustabaşılar hariç tüm çalışanlar kadındır. Ecevit (1991), Bursa’daki fabrikalarda yaptığı araştırmada, emek sürecinin denetiminde ataerkil kontrol kavramını, erkekler ve kadınların aynı departmanda çalıştığı işyerleri bağlamında kullanmaktadır.

Ecevit’in 1991 tarihli çalışmasından bu yana, Güney ülkelerinde ihracata dayalı sanayileşmenin yaygınlaşması ve sermayenin fabrikalara genç, bekar, itaatkâr kadınları daha fazla çağırmasıyla emek sürecinin denetimi ile toplumsal cinsiyet eşitsizliği arasındaki ilişkiyi sorgulayan çalışmalar artmıştır. Bu çalışmalardan birinde Pun Ngai (2007) Çin’in ihracata dayalı üretim bölgelerinde toplumsal cinsiyet rollerinin, emeğin kontrol aracı olarak nasıl kullanıldığını ortaya koymaktadır. Ayrıca, çalışma ve barınma alanları cinsiyete göre ayrılan kadın işçiler arasında “kız kardeşlik” dayanışması olarak adlandırdığı bir dayanışma ilişkisinin de ortaya çıktığını vurgulamaktadır.

Görüşmelerde Sümerbank işçisi kadınlar da ev ve aile benzetmesini hem birbirleriyle kurdukları dayanışmayı anımsatan hem de işyerinde kontrol, baskı ve hiyerarşiyi gösteren bir imge olarak kullanıyorlardı. Bu çerçevede, ailenin iki farklı boyutu farklı bağlamlarla fabrikayla ilişkilendiriliyordu: Biri dayanışma ve aidiyet duygusunu, diğeri ise güç ilişkilerini, hiyerarşiyi ve

baskıyı ifade ediyordu. Dayanışma boyutuyla ilgili olarak Yaren, Sümerbank'ı ve arkadaşlıklarını şöyle anlatıyordu:

Biz bir aileydik. Sümerbanklı arkadaşlarımla görüşürüz hâlâ. Birimizin bir şeyi olsa diğeri mutlaka gider. Hakikaten de öyle en yakın arkadaşım Sümerbanklı arkadaşım benim. Eşim tamam ama arkadaşım da benim yaşam arkadaşım. Düşünsene biz kız meslek lisesinden çıktık. Sümerbank'ta çalışmaya başladık. Orası da bizim evimizdi. Orada büyüdük, evlendik, çocuklarımız oldu. (Yaren, Ağustos 2023)

Kadın işçiler, “biz bir aileydik” “birlikte büyüdük” diyerek dayanışma ve kader ortaklıklarını vurguladıklarında esasen kastettikleri aynı bölümde çalıştıkları kadın işçilerle olan ilişkileridir. Bunu açıklayabilmek için kadınların çalıştığı terzihane ve laboratuvarlardaki çalışma ortamından kısaca bahsetmek gerekir.

Fabrikada, terzihane ve laboratuvar bölümlerinde ustabaşılar haricinde ağırlıklı olarak kadınlar çalışıyordu. Bu iki bölüm fabrikanın alt katında bulunuyordu. Diğer bölümlerde işi bir arkadaşına bırakıp ara vermek, yemeğe dönüşümlü olarak gitmek mümkün olsa da laboratuvar ve terzihane bölümlerinde katı mesai saati işliyordu. Bunun yanı sıra, terzihane bölümünde bant usulüne benzer bir sistemle çalışılıyordu. Kadınlar, kendi dikiş makinelerinde birbirlerinden ayrı olarak çalışsalar da nihai ürünün üretiminde birbirlerine bağlı oldukları için, bir montaj hattı olmamasına rağmen farklı hızlarda çalışmak fiili olarak mümkün değildi. Yani, işin hızı montaj hattı tarafından mekanik olarak kontrol edilmese de işçiler çalışma ritimlerini, ustabaşının denetimi altında, bir önceki arkadaşına göre belirlemek zorundaydı. Bu çalışma düzeninde tuvalete gitmek bile sıralıydı ve ustabaşının iznine tabiydi. İşini bitirip tuvalete koşan işçi, sıra tekrar ona geldiğinde makinesinin başında olmak zorundaydı. Yani bir mesai günü boyunca kadınlar

aynı bedenın parçası gibi üretim hızlarını ve vücut ritimlerini birbirlerine göre ayarlıyorlardı.

Atasoy (2021) Sümerbank Defterdar Fabrikası'ndakadınların çalıştıkları bölümlerin görüntülerini gösteren fotoğraflardan yola çıkarak kadınların çalışma ortamını ve fabrika hiyerarşisini çözümlediği araştırmasında, kadın işçilerin hareketliliklerinin sınırlı olduğunu altını çizer. Çanakkale Sümerbank Fabrikası'nda terzihanede çalışan kadınlar için de benzer bir hareket kısıtlılığı geçerliydi; fabrika mekanının düzenlenişi ve işyeri hiyerarşisi fabrikada kadınların hareket edebilme kapasitesini ve ayrıcalığını sınırlandırıyordu. Bu da fabrikada kadınları görünmez hale getiriyordu. Buna karşın, işçiler, erkek işçilerin fabrikada daha rahat dolaşabildiklerini, kısa molalar verebildiklerini ve diğer bölümlerdeki işçilerle konuşabildiklerini aktardılar. Böylece, Ecevit'in (1991) belirttiği gibi erkek işçiler hareket alanlarının daha geniş olması sebebiyle ustabaşı denetiminden nispeten kolay çıkabilirken, kadınlar daha sıkı bir denetime tabi oluyordu.

Kadınların terzihane bölümünün dışına çıkabildikleri tek zaman yemek molalarıydı. Görüşmelerde, yemekhane dönüşü erkek işçiler çimenlere uzanıp dinlenirken, kadın işçiler onların bakışlarından ve tavırlarından rahatsız oldukları için birimlerine geri döndüklerini aktardılar. Dolayısıyla dinlenme zamanlarını yerleşkenin geniş alanlarından ziyade çalışma alanının havasız ve loş ortamında geçiriyorlardı.

Üretim sonrası dikimi yapılacak malzemeler kadınların çalıştığı terzihane bölümüne iletilirdi. Terzihanede yağmurluk, ceset torbaları, çanta ve valiz gibi ürünler dikilirdi. Bu birimde dikiş makinalarıyla çalışan kadın işçiler için molalarda dinlenecekleri bir yer yoktu. İşçiler molalarda bazen ürünlerin üzerine oturduklarını hatırlıyorlar. Bu koşullar altında, terzihane çalışanı kadınlar, erkek işçilerin kendilerine yönelik tavırları sebebiyle aralarında evlilik sözleşmesi yapmışlar. Birbirlerine fabrikadan kimseyle evlenmeme

sözü vermiş ve bu karara uymuşlardı. Benzer şekilde, Şener arkadaşlarının tavırları yüzünden eşinin Sümerbank'ta çalışmasını istemediğini vurgulayarak şöyle bir olayı hatırlatıyordu:

Bir gün bizim ... ile bir işçi kapıda tartışıyorlardı. Gittim sordum adama, dedi “sahip çık şu kızlarına, evlilik yok bir şey yok, sadece geziyorlar.” Önceki gün Orduevi lokalinde görmüş Bedriye’yi misal Ahmet’le. Döndüm Bedriye’ye sordum böyle böyle sen şu saatte neredeydin? Orduevindeydim. Kiminleydin? Şununlaydım. Sonra gittim Ahmet’e. Ahmet sen dün şu saatte neredeydin? İskele’deydim. İskele neresi, ordu evi neresi. Biri kordonun bir ucu öbürü diğer ucu. Böyle iftira, laf, söz atan çok olurdu. (Şener, Eylül 2023)

Burada anlatıldığı gibi erkek işçilerin kadın işçileri ustabaşının kızları olarak görmesi, işyerinde denetimi sağlamak için aile benzetmesinin kullanıldığı örneklerden biridir. Bu bakış açısı, aile reisinin otoritesini ve hiyerarşik yapıyı işyerine de taşır. Kadın işçiler, babalarına itaat etmesi gereken kız çocukları olarak konumlandırılır. Görüşmeler bazı ustabaşlarının bu rolü benimsemiş şekilde davranışlar sergilediklerini gösteriyor. Bu durum, kadın çalışanlar üzerinde önemli bir baskı oluşturuyordu. Öte yandan, kadın işçiler fabrika içindeki tavırlarından dolayı erkek işçilere öfke duysalar da bu durum haklarla ilgili eylemlerde bir arada durmalarına engel olmuyordu. Bu sebeple eylem anları özellikle kadınlara yönelik cinsiyetçi tavırların aşılması ve birlikte mücadele anlamında önemli kırılma anları olarak öne çıkıyor.

Terzihanede çalışan kadınlar izin kullanmakta sıkıntı yaşadıkları ve hemen hemen hiç izin kullanamadıklarını ifade ediyorlardı. İzinler ustabaşına bağlıydı. Ustabaşılara göre kadınlar izin kullandıklarında iş aksıyordu. Zira, erkek işçiler dikiş makinelerinin başına oturmayı kabul etmedikleri için kadınların görevini kimse devralmıyordu. Bu koşullarda, kadın işçiler hasta olsalar bile izin haklarını kullanamadıklarını ifade ediyorlar. Buna ek olarak,

özelleştirme sürecinde bir işçi kadın, yöntemin binasında çalışmak üzere birim değişikliği talep ettiğinde ustabaşının engeliyle karşı karşıya kaldığını hatırlıyordu. Ustabaşı “ben ölmeden hiçbir yere gidemezsiniz!” diyerek kendisinin rızası olmadan kadınların bölümden dışarıya adım atamayacağını ifade etmişti (Saha notları, Ağustos 2023). Yaren, bu olayın ardından neden geçmişte bir şeyleri ortaklaşarak değiştirmeyi denemediklerini şöyle sorguluyordu:

Neden karşı gelmedik? Saliha vardı o daha bilgiliydi. İtiraz edelim derdi, daha deneyimliydi. Başka yerlerde de çalışmıştı o ama bizi kendine uyduramadı. Şimdi olsa haklıydı! Bir şeyler yapabilir miydik? Yapabilirdik ama biz çok kanaatkâr çocuklardık. Meslek lisesinden çıktık fabrikada çalışmaya başladık. Biz annemize babamıza da hayır diyemezdik ki. Kırmayalım, bir saygısızlık etmeyelim, uyumlu olalım. Biz kuşak olarak şimdiki kuşak gibi istemediğimiz şeylere hayır demeyi öğrenmedik. Anneliğimizde de öyle aslında. Çocuklarımızla babalarının arasını bulmaya çalıştık. Ancak yeni yeni hayır diyebiliyoruz (Yaren, Ağustos, 2023).

Buradaki “kanaatkâr çocuklardık” ifadesi dönemin ruhunu ve makbul davranış kalıplarına sıkışmış kadınlık deneyimlerinin çalışma ortamını nasıl belirlediğini göstermesi bakımında önem arz ediyor. Bir başka katılımcı, Semra, karşı çıkabilme açısından diğer arkadaşlarından farklı davrandığı bir işyeri anısını aktarmıştı. Ustabaşıyla ilgili aktardığı bu olay hem üzerlerindeki baskıyı hem de kendisinden beklenen davranışı sergilememekteki kararlılığını gösteriyordu:

İş hayatında gerçekten çok korkaktık, hani işte bize bir şey söylerler. Laf gelmesin. Aman kötü konuşulmasın. Ben birazcık isyankardım ama tek başına da korkuyla da o isyanı gösteremezsin, tedirgin olursun. Şöyle bir örnek vereyim. Etek giyyiyorduk o zamanlar, pantolon pek

yoktu. Sonradan pantolon sistemine de geçildi. Yukarıdaydı bizim camımız, serinlik mi geliyor, bir şey. Usta dedi ki “çık yukarıya kapat”. Ben de dedim ki çıkamam, yani ben kapatamam etek var. O da bana dedi ki çok çirkin bir şekilde “bir yerin mi görünecek zannettin?”. Beni çok yaraladı çok onurumu kırdı, çok üzüldüm. Orada bir restleştim ama sonra da oldum bittim o ustaya gıcığım yani. Erkek arkadaşlar var kapattır yani. Çıkmadım tabii ki ben. Sonra yine bir şey oldu, biraz diklenme gibi oldu. ... ile beni temizliğe bıraktılar, herkes gidiyor kart basıyor ve çıkış saati. Biz de cezalıyız ya “atölyeyi süpürün” dedi. Öyle bir şey yok aslında, işin bitti mi biter yani. ... ile ben cezaya kaldık, hızlı yapacağız ki koştur koştur servise gideceğiz. O da kendi gururunu okşayacak orada. Yalvarıyorum, ... çok korkaktı içimizde, ay tatlım benim, yalvarıyorum ya o bıraktırdı bizi ve mecbur servisler bekleyecek, o kadar kişi bekleyecek. “Neden bekliyoruz?” diyecekler kargaşa çıkacak. ... yapma bekle, çabuk yapma. ... yaladı yuttu. Canım çok da beceriklidir. Başımızda bekliyor bir de. Ben isyanlardayım ağır ağır, bekletmek istiyorum. En nihayet sallana sallana ben de kartımı bastım (Semra, Ağustos 2023).

Fabrikada cinsiyete dayalı iş bölümünün katılığı, aynı üretim biriminde hızlarını birbirine ayarlayarak gerçekleştirilen üretim terzihanedeki kadınlar arasındaki dayanışmanın önemli bir parçasıydı. Başka bir ifadeyle, fabrikadaki cinsiyete dayalı katı işbölümü dayanışma ve aidiyet ilişkilerini de şekillendirmekteydi. Cinsiyete dayalı işbölümüne göre ayrılan emek sürecinin yanı sıra fabrikadaki ustabaşların, yöneticilerin yaptırımları ile bazı erkek işçilerin, kadınlara fabrikanın erkeklerin mekanı olduğunu hissettiren tutumları da kadınların dayanışmalarını ve kendi aralarındaki bağları güçlendiriyordu.

Sonuç

Türkiye’de 1930’lardan itibaren kurulmaya başlanan devlet fabrikaları sanayileşme tarihi ile sınıf oluşumu bakımından önemli yapılardı. Bu fabrikalar sadece üretim tesisleri değil, aynı zamanda birer yaşam alanıydı. Dolayısıyla, Sümerbank tarihi sanayileşme, sosyal reformlar ve ulus inşası gibi önemli süreçleri yansıtmaktadır. Ancak kamu fabrikalarında çalışan işçilerin ücret ve yan haklar bakımından ayrıcalıklı birer işçi oldukları kabulü ve kamu-özel, fabrika-ev, üretim-yeniden üretim arasında keskin bir ayrıma gidilmesi, devlet fabrikalarındaki çalışma koşullarını ve devlet fabrikalarında çalışan işçileri konu edinen çalışmalarda yaygın bir eğilim oldu. Bu iki eğilim araştırmacıları kimi zaman devlet fabrikalarında çalışan işçilerin işçilik aidiyetinden ziyade devletle özdeşleştikleri sonucuna, kimi zaman işçi-köylü karakteri sebebiyle devlet fabrikalarında çalışan işçilerin sınıfsal reflekslere sahip olmadığı sonucuna, kimi zaman da kadınların yeniden üretim sorumlulukları sebebiyle yaşam ve çalışma koşullarını dönüştürmeye aday işçiler olmadıkları sonucuna ulaştırdı. Oysa emek tarihi alanındaki yakın dönemli araştırmalar bahsi geçen ayrımların üretim noktasında keskin karşıtlıklar olmadığını, hatta evin, ailenin, komşuluk bağlarının ve genel olarak yeniden üretimin emek sürecinin denetimi, işyeri mekanı ile işyeri hiyerarşisinin düzenlenişi ile kolektif eylem kapasitesindeki etkilerini ortaya koydular.

Bu makalenin odağında yer alan Çanakkale Sentetik Deri Fabrikası, devlet fabrikalarında işçi olmak, işyeri hiyerarşisi ve toplumsal cinsiyet ilişkisi konusundaki tartışmaya katkıda bulunabilecek önemli bir vaka olarak ele alınmıştır. Bu fabrikanın Sümerbank yapısı içindeki özgünlüğü Sümerbank’ın özelleştirme kapsamına alındığı 1987 yılına yakın bir tarihte, 1982’de üretime başlamış olmasından kaynaklanmaktadır. Türkiye’nin neoliberal döneme geçiş sürecinde kurulmuş bir fabrika olarak, eski dönemin izleriyle birlikte dönüşüm sürecinin (kalkınma anlayışındaki dönüşüm, çalışma hakları ve sendikalaşma karşıtı düzenlemeler, özelleştirme) etkilerini görece kısa bir süre içinde

deneyimlendiği bir örnek teşkil etmektedir. Öyle ki tüm bu süreç, fabrikada istihdam edilen ilk işçilerin emekliliğine giden süreçte tamamlanmıştır.

Zafer Toprak'ın (1988) belirttiği üzere, Sümerbank kurulduğu bölgelerdeki girişimleriyle kapalı köy ekonomisini çözmüş, kent-kır bütünlüğünü sağlamış ve köylünün pazarla bütünleşmesinde önemli bir rol oynamıştır. Çanakkale'de de köylerden toplanan meşe palamudunun deri sanayisinde valeks olarak kullanıldığı sentetik deri fabrikasının kapatılarak arazisinin rant alanına dönüştürülmesi, Türkiye'de yalnızca sanayileşme ve kalkınma tarihi açısından değil, aynı zamanda sanayisizleşme tarihi açısından da önem taşımaktadır.

Makale, Çanakkale Sümerbank örneğinde işçi kadınların deneyimlerine odaklanarak kapanmış bir dönemin çalışma koşullarını, fabrika içi hiyerarşileri, baskıyı ve dayanışma ilişkilerini çözümlemektedir. Görüşmeler, kurgusal aile bağlarının üretim noktasında nasıl işlediğini ve işçilik deneyimlerine etkisini göstermektedir. Fabrikada cinsiyete dayalı işbölümü, mekanının düzenlenişi ve işyeri hiyerarşisi işçi kadınların kendi aralarında dayanışma ilişkileri geliştirmelerini sağlarken aynı zamanda onları fabrika mekanında ve yerleşkesinde görünmezleştiren bir rol oynamıştır. İşçiler, çalışma döneminde oluşturdukları dayanışma ilişkilerini anlatırken ve fabrikada maruz kaldıkları baskı, hareket kısıtlaması ve utandırma gibi cinsiyete dayalı disiplin yöntemlerini hatırlarken sıklıkla “aile” terimlerine başvurmaktadır. Bu ifadeler, aile kurumunun farklı boyutlarını bir arada içerir. Fabrikadaki kurgusal aile bağları, bir yandan, “ustabaşının kızları” gibi ifadelerle fabrikadaki kontrol, baskı ve hiyerarşi mekanizmalarını pekiştiren bir üst-anlatının parçası olurken, diğer yandan, işçiler için kapanmış bir dönemin değerlerini ve aralarındaki dayanışmayı hatırlatan bir simge işlevi görmektedir. Nitekim kadın işçiler “biz bir aileydik” derken genellikle birlikte çalıştıkları kadın arkadaşlarıyla aralarında kurdukları bağı vurgulamaktadır.

Kadın işçiler için fabrikayı “aile gibi” yapan dayanışma ağlarını genişleten istisnai bir alanı, sendikal mücadele ve bu çerçevede hak talepleriyle kadın ve erkek işçilerin hep birlikte katıldıkları eylemler sağlamaktadır. Fabrikanın açılmasından kısa bir süre sonra ortaya çıkan özelleştirme gündemi işçilerin ortak tavır almalarını ve kapatılma sürecine karşı birlikte hareket etme motivasyonlarını güçlendirmiştir. Dolayısıyla, sendika üyeliği ve haklarla donatılmış bir çalışma yaşamının önemli bir halkası olan Sümerbank gibi işyerlerinin tasfiyesi, genel olarak işçilerin dayanışma ağlarına verdiği zararın yanında, işyerlerinde kadın erkek arası dayanışma ağları kurulabilmesini sağlayan önemli bir alan olan sendikal mücadeleyi de tahrip etmiştir. Bu çerçevede, kadın işlerin üretim noktasındaki deneyimleri özelleştirmelerin kadın işçiler açısından sonuçlarına dair önemli bir perspektif sağlamaktadır.

İşçilerin deneyimleri, sanayisizleşme sürecinin etkilerini kavramak ve günümüz çalışma ilişkilerini daha iyi analiz edebilmek için kritik bir kaynak olmasına rağmen, genellikle endüstriyel miras kapsamına dahil edilmemektedir. Buna karşın, fabrikalardaki çalışma ilişkilerinin de endüstriyel mirasın bir parçası olduğunu vurgulayan araştırmacılar, makinelerin seslerinin ve işçilerin mücadele pratiklerinin günümüze taşınmasının, toplumsal adalet ve hak mücadelelerinin de bir parçası olduğunu ortaya koymaktadır (bkz. Akbaş ve Kelekçi, 2022). Bu kapsamda, özellikle kadın işçilerin deneyimleri, geçmiş dönemin çalışma ilişkilerini, fabrikalardaki hiyerarşik yapıyı ve iş düzenlemelerinin toplumsal cinsiyet boyutunu anlamaya ışık tutacak önemli veriler sağlamaktadır.

Son olarak, bu vakada ele alınan çalışma ilişkilerinin Sümerbank’ın bütününe genelleştirilmesinin uygun olmayacağını belirtmek gerekir. Hatta, çalışma sınırlı kapsamı itibarıyla Çanakkale’deki fabrikanın içindeki çalışma ilişkilerinin çözümlenmesi açısından ancak bir başlangıç sayılabilir. Fabrikada ve yerleşkede iktidarın nasıl yeniden üretildiği, çalışanlar arasındaki hiyerarşik ilişkilerin nasıl kurulduğu, yerleşkenin memur ve

işçiler tarafından nasıl kullanıldığı, hiyerarşinin kırıldığı alanlar, fabrikada ücret ve yan haklardaki iyileştirmeler ile özelleştirme karşıtı eylemlerin daha kapsamlı bir şekilde derlenmesine ihtiyaç vardır. Benzer çalışmaların, tanıklar hayattayken yapılması endüstriyel mirasın kamusal belleğin bir parçası haline getirilmesi ve emek tarihi çalışmalarının gelişmesi açısından kritik önemdedir. Böylece Sümerbank'ta çalışma ilişkilerinin çeşitli boyutları daha görünür hale getirilebilecektir. Bu çözümlemelerle egemen anlatının karşısında işçi sınıfının sesi, mirası, eylemleri ve çatışmalarının görünür ve duyulur olması, yalnızca kapanan bir dönemin tarihini arkeolojik bir ilgiyle kayıt altına almak için değil, geleceği inşa etmek açısından da önemlidir.

1 Ahmet Makal'ın aktardığı üzere kadınların yoğun olarak çalıştığı işkollarındaki birkaç fabrikada kadın ve erkek işçilerin sayısı birbirine çok yakındır. Örneğin, Bakırköy Bez Fabrikası'nda erkek işçi sayısı 800'e yakınken fabrikada 700'e yakın kadın işçi çalışmaktadır. Benzer bir biçimde Gemlik Suni İpek Fabrikası'nda da erkek işçi sayısı 200 iken fabrikada yaklaşık 150 kadın işçi çalışmaktadır (Sümerbank, 1943'ten akt. Makal, 2015, 50). Sümerbank'ın kurduğu Nazilli Basma Fabrikası'nda da çalışan kadın işçilerin sayısı erkek işçilerin sayısına yakındır; 1942, 1943 ve 1944 yıllarında fabrikada çalışan kadınların sayısı erkeklerden fazladır (Erturun 2024, 1555).

2 11.09.1987 gün ve 87/12184 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile özelleştirilmesine karar verilen Sümerbank'ın adı, 1988 yılında Sümer Holding olarak değiştirilmiştir. Çanakkale Sentetik Deri Fabrikası o tarihten itibaren Sümer Holding A.Ş. Sentetik Deri İşletmesi ismiyle faaliyetlerine devam etmiştir. Makale üretim noktasına odaklandığı için “Çanakkale Sentetik Deri Fabrikası” ifadesi tercih edilmiştir.

3 Makalede Çanakkale Sentetik Deri Fabrikası üzerine devam etmekte olan bir çalışmanın ön bulgularını sunulmaktadır. Araştırma kapsamında, 2023 yılının Ağustos ve Eylül aylarında sekiz işçi (beş kadın, üç erkek) ile derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Katılımcılar metin içinde müstear isimlerle anılmaktadır.

4 Kamu fabrikalarındaki işçilerin yüksek ücretlerle çalıştıkları kabulünü sorgulayan bir çalışma için bkz. (Can Nacar, 2012) Çanakkale Sümerbank Fabrikası'nda çalışan işçiler zaman zaman reel ücretlerin oldukça düşük olduğunu, ancak 1990'ların ikinci yarısından sonra ücretlerde iyileşme yapıldığını belirttiler.

5 Bu konuyla ilgili yerel basında yansıyan bazı gelişmeler için bkz: Burası Çanakkale, “Çanakkale'nin rantlarla anılan arazisi Sümerbank”, 12 Aralık 2023; Aynalı Pazar, “Çanakkale böyle rant görmedi”, 2 Aralık 2023.

Kaynakça

- Ahmad, Feroz. *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev. Yavuz Alogan (Sarmal Yayınevi, 1995).
- Akbaş, Meral ve Kelekçi Özge. "From Factory to Museum: The Obliteration of the History of Resistance" *Museums and the Working Class*, der. Adele Chynoweth (Routledge, 2022), 161-173.
- Akın, Yiğit. Erken "Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihçiliğine Katkı: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Kaynaklar" *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 2 no. 242 (2005): 73-111.
- Atasoy, Zehra Betül. "Gendered Expressions of Labor: The Case of Sümerbank Defterdar Textile Factory (Feshane)" *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 8 no.1 (2021): 435-442.
- Aykaç, Aslıhan. *Devletin İşçisi Olmak: Nazilli Basma Fabrikası'nda İşçi Sınıfı Dinamikleri*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021).
- Aynalı Pazar, "Çanakkale Böyle Rant Görmedi", 2 Aralık 2023, <https://mobil.canakkaleaynalipazar.com/haber/canakkale-boyle-rant-gormedi/23705/> (Son erişim tarihi 08.02.2025)
- Balsoy, Gülhan. "Osmanlı Emek Tarihinin Toplumsal Cinsiyet Açısından Okunması: Erken 20. Yüzyılda Cibali Tütün Fabrikası" *Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Emek Tarihi*, der. Touraj Atabaki, G. D. Brockett, (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012), 49-74.
- Boratav, Korkut. *Türkiye'de Devletçilik*. (İmge Yayınevi, 2006).
- DPT. Gelir Dağılımının İyileştirilmesi ve Yoksullukla Mücadele Özel İhtisas Komisyonu Raporu. 8. Beş Yıllık Kalkınma Planı. 2001.
- Dilek, Duygu. *Sosyal Fabrikanın Çalışanları Üzerindeki Etkisi: Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi,

- Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021).
- Dingiloğlu, Selin. “The (Re) production of the Industrial Labor Force in Early Republican Turkey: The Case of Sümerbank and Etibank” *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 no.1 (2018): 1-18.
- Dubetsky, Alan. “Kinship, Primordial Ties, and Factory Organization in Turkey: An Anthropological View” *International Journal of Middle East Studies*, 7 no:3 (1976): 433-451.
- Ecevit, Yıldız. “Shop Floor Control: The Ideological Construction of Turkish Women Factory Workers” *Working Women International Perspectives on Labour and Gender Ideology*, der. Nanneke Redclift ve M. Theka Sinclair (London and New York: Routledge, 1991), 55-79.
- Erdogan, Ermine. “‘I Pray for the Factory to Continue Earning Money’: The Familial Factory Regime of the ‘Sun’ Food Factory in Turkey” *Feminist Review*, 113 no.1 (2016): 68-84.
- Erturun, İlayda. “Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası’nı Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Okumak” *Çalışma ve Toplum*, 4 no. 83 (2024): 1543-1583.
- Güçlü, Faruk. *Yıkılan Bir Cumhuriyet Kurumu: Sümerbank*. (Ürün Yayınları, 2015).
- Gürboğa, Nurşen. “Compulsory Mine Work: The Single-Party Regime and the Zonguldak Coalfield as a Site of Contention, 1940-1947” *International Review of Social History*, 54 (2009):115-142.
- Himam, D. Sümerbank: “Fashion, Textiles and the Making of a National Material Culture” *The Journal of Decorative and Propaganda Arts*, 28 (2016): 112-31.
- Himam, Dilek ve Pasin, Burkey. “Designing a National Uniform(ity): The Culture of Sümerbank within the Context of the Turkish Nation-State

Project” *Journal of Design History*, 24 no.2 (2011): 157-170.

İnsel, Ahmet. *Düzen ve Kalkınma Kıskaçında Türkiye*. (Ayrıntı Yayınları, 1996).

Koçak, M. Hakan. *Camın İşçileri: Paşabahçe İşçilerinin Sınıf Olma Öyküsü* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014).

Makal, Ahmet. “Türkiye’nin Sanayileşme Sürecinde İşgücü Sorunu, Sosyal Politika ve İktisadi Devlet Teşekkülleri: 1930’lu ve 40’lı yıllar” *Toplum ve Bilim*, 92 (2002): 34-70.

Makal, Ahmet. “Türkiye’de Kadın Emeginin Tarihsel Kökenleri” *Geçmişten Günümüze Kadın Emegi*, Der. Ahmet Makal ve Gülay Toksöz (İmge yayınları, 2015).

Nacar, Can. “‘Our Live Were Not a Valuable as an Animal’: Workers in State-Run Industries in World War-II, Turkey” *International Review of Social History*, 54 (2009): 143-166.

Nacar, Can. “‘Bir Hayvan Kadar Bile Değerimiz Yoktu’ İkinci Dünya Savaşı Döneminde Türkiye’de Devlet İşletmelerinde Çalışan İşçiler” *Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Emek Tarihi*, Der. Touraj Atabaki, Gavin D. Brockett (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012).

Ngai, Pun. “Gendering the Dormitory Labour System: Production, Reproduction, and Migrant Labour in South China” *Feminist Economics*, 13 no. 3/4 (2007): 239-258.

Nurol, Bahadır. *Social Consequences of Privatization: Sümerbank Ereğli Cotton Plant Case* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007).

Polatoğlu, Mehmet Gökhan. “Türkiye’nin Kalkınmasında Sümerbank ve Etkinliği (1933-1987)” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 37 no. 104

(2021): 261-306.

Saka, Burcu. “Women's Shop Floor Militancy and Empowerment: Industrial Dispute in an Automotive Factory in Turkey” *Journal of Labor and Society*, 22 no. 4 (2019): 895-916.

Satı, Büşra. “Long Live Our Father”: The Culture of Solidarity, Kinship, and Marriage in Labour Unions”, *1964–1965 Through the Prism of Gender and Work*, der. Selin Çağatay, A.Ghit, vd. (Brill, 2024): 259-288.

Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi. Sümerbank’ın 1975 Yatırımlarının İncelenmesi ve 1976 Programına Genel bir Bakış, 151 (1975).

Toprak, Zafer. *Sümerbank Holding AŞ*. (İstanbul: Creative Yayıncılık, 1988).

Uz Sedat. “Çanakkale'nin Rantlarla Anılan Arazisi Sümerbank” *Burası Çanakkale*, 12 Aralık 2023, <https://www.burasicanakkale.com.tr/haber/62417-canakkalenin-rantlarla-anilan-arazisi-sumerbank> (Son erişim tarihi 08.02.2025)

Vardağlı, E. Tutku. “Searching for Women’s Agency in the Tobacco Workshops: Female Tobacco Workers of the Province of Selanik” *A Social History of Late Ottoman Women: New Perspectives*, der. D. Köksal ve A. Falierou, (Brill, 2013): 47-63.

Yıldız, Hatice. “Parallels and Contrasts in Gendered Histories of Industrial Labour in Bursa and Bombay 1850–1910” *The Historical Journal*, 60 n. 2 (2017): 443-470.

Ekofeminist Bir Bakış ile Görünmeyen Emek: Bir Ankara Köyü Örneği

Merve Kaya Şahin

Ankara Üniversitesi

[ORCID: 0009-0009-9542-8248](https://orcid.org/0009-0009-9542-8248)

kayamerve89@gmail.com

Öz

Bu çalışmada, tarihsel süreç içinde Türkiye kırsalında yaşanan yapısal dönüşümlere bağlı olarak yapılan alan çalışması üzerinden kırsal yaşamda ve tarımsal üretimde kadın emeğinin rolüne ve kadınların etkinliğine odaklanılmaktadır. Türkiye kırsalında kadın emeği, toplumsal ve ekonomik dinamikler içinde genellikle göz ardı edilmektedir ancak tarımsal üretimin devamlılığı açısından büyük öneme sahiptir. Bu durum, kadınların kırsal üretim süreçlerindeki katkılarının hem toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında hem de ekonomik sürdürülebilirlik açısından yeniden değerlendirilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda, ekofeminist bir bakış açısıyla sunulan bu değerlendirme, kadın emeğinin görünür kılınması açısından önem taşımaktadır. Ekofeminist yaklaşım, kadınların doğa, tarımsal üretim ve kırsal yaşam üzerindeki etkilerini öne çıkarırken çevresel adaletin sağlanması ve ekolojik sürdürülebilirlik uygulamalarının yaygınlaştırılmasını da hedeflemektedir. Bu bakış açısı, kadın emeğini yalnızca ekonomik bir unsur olarak görmenin ötesine geçerek onu toplumsal ve çevresel dönüşüm süreçlerinin vazgeçilmez bir bileşeni olarak değerlendirmektedir. Aynı zamanda, kadınların tarımsal üretim ve kırsal yaşam içerisindeki katkılarını görünür hale getirerek bu katkılarının kırsal kalkınmada oynadığı kritik rolü vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ekofeminizm, kadın emeği, tarımsal üretim, kırsal yaşam, çevresel adalet

• • • • •

Geliş tarihi: 13 Ağustos 2024 • Kabul tarihi: 6 Ocak 2025

•

Araştırma Makalesi

<http://federgi.ankara.edu.tr>

federgi • 20245 • 17(1) • 42-77
DOI: 10.46655/federgi.1531199

Invisible Labor From an Ecofeminist Perspective: An Example from a Village in Ankara

Merve Kaya Şahin

Ankara Üniversitesi

[ORCID: 0009-0009-9542-8248](https://orcid.org/0009-0009-9542-8248)

kayamerve89@gmail.com

Abstract

This study focuses on the role and agency of women's labor in rural life and agricultural production, based on fieldwork conducted within the context of structural transformations in rural Turkey throughout history. Although women's labor in rural Turkey is often overlooked within social and economic dynamics, it is crucial for the continuity of agricultural production. This situation necessitates a re-evaluating of women's contributions to rural production processes, in terms of both gender equality and economic sustainability. In this context, this ecofeminist assessment is significant in ensuring the visibility of women's labor. The ecofeminist approach highlights women's impact on nature, agricultural production, and rural life while, and aims to promote environmental justice and expand the implementation of sustainable ecological practices. This perspective moves beyond viewing women's labor as merely an economic factor, positioning it as an indispensable component of social and environmental transformation processes. Furthermore, it makes women's contributions to agricultural production and rural life visible, emphasizing their critical role in rural development.

Keywords: Ecofeminism, women's labor, agricultural production, rural life, environmental justice

• • • • •

Arrival date: 13 August 2024 • Acceptance date: 6 Ocak 2025

•

Research Article

<http://federgi.ankara.edu.tr>

federgi • 2025 • 17(1) • 42-77
DOI: 10.46655/federgi.1531199

Giriş

Türkiye’de, pek çok ülkede olduğu gibi, tarımsal yapılar ve köylülük, tarihsel süreçte büyük dönüşümler yaşamıştır. Küresel ekonominin yeniden şekillenmesiyle köylülük, önemli bir değişim ve dönüşüm sürecine girmiştir. Şehirlerin hızla büyümesi ve ulus ötesi şirketlerin tarım sektöründeki güçlü etkisi, ekonomik, demografik, mekânsal ve kültürel birçok değişime yol açmış, gelişmekte olan ülkelerde tarımsal üretime dair ciddi tehditler oluşturmuştur (Kaya, 2017). Sağlıklı, ucuz ve yeterli gıdaya ulaşımın risk altında olduğu bu süreçte, bir ülke için kırsal yaşamın ve tarımsal üretimin hayati bir önem taşıdığını ve bu üretimin görünmez kahramanları olan kadınların eşsiz rolünü kavramak gerekmektedir. Kadınlar katkıları genellikle yok sayılsa da tarımsal üretimde önemli bir emek gücü oluşturmakta ve ayrıca biyoçeşitliliğin korunması ve geliştirilmesinde kritik bir rol üstlenmektedir. İşte bu noktada ekofeminist bir perspektifle değerlendirme sunmak, tarımda kadın emeğinin değerini vurgulayarak, ekolojik yaşamın kıymetini ön planda tutarak mevcut

koşullarda kadının tarımsal üretim, kırsal yaşam ve doğa üzerine olan etkisini ve katkısını daha görünür kılma olanağı sağlayacaktır. Bu yaklaşım, kadınların bilgi ve deneyimlerinin tarımsal üretim pratiklerinde nasıl hayati bir önem taşıdığını ve bu bilgi ve deneyimlerin yalnızca pratik katkılarla sınırlı kalmayıp ekolojik dengeyi yeniden kurma çabalarında da kritik bir öneme sahip olduğunu vurgulamaktadır. Dolayısıyla, kadınların doğal olarak edindikleri bilgi birikimi, yalnızca tarımsal üretim süreçlerinde değil, aynı zamanda sürdürülebilir tarım ve insan-doğa ilişkilerinin güçlendirilmesinde de vazgeçilmez bir kaynak olarak öne çıkmaktadır. Bu nedenle, kadınların bilgi ve deneyimlerinin tarım ve ekolojik denge üzerindeki etkisinin daha görünür hale getirilmesi elzemdir.

Metodoloji

Bu çalışmada temel amaç tarımda emek gücü yok sayılan kadınların, sürdürülebilir tarımsal faaliyetlerdeki ve ekolojik gıda üretimindeki rol ve etkinliklerinin kapsam ve önemini kavramaktır. Bu amaç doğrultusunda Ankara'ya yaklaşık 100 km uzaklıktaki köy mahiyetindeki bir mahallede ikamet eden ve tarımsal üretim faaliyetlerini sürdüren 15 kadın ile derinlemesine görüşme ve katılımcı gözlem teknikleri kullanılarak görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Kümbetoğlu'nun (2005) da belirttiği üzere, derinlemesine görüşme, araştırmanın problemine ilişkin görüşülen kişilerin, deneyimlerini, düşüncelerini detaylı şekilde öğrenmek adına önem taşımaktadır. Bu teknikte araştırmacı çeşitli sorular ile görüşmeciyi konuya dahil edip görüşmeciyi dikkatle dinleyip görüşmenin planlanan şekilde gidip gitmediğini kontrol edebilmektedir, lakin standart görüşme yönergesine tam bir bağlılık durumu söz konusu değildir. Yine de araştırmacı görüşmeci konudan uzaklaştığında çeşitli yönlendirmeler ve sorularla görüşülen kişiyi konuya tekrar dahil edebilmektedir. Katılımcı gözlemde ise araştırmacının araştırdığı kültürün

içinde olması, gündelik yaşam pratiklerini deneyimlemesi ile detaylı bir değerlendirmenin önü açılmaktadır (Şimşek ve Yıldırım 2005, 151). Bu şekilde bilhassa kadınların içinde bulundukları yaşam koşulları, gündelik faaliyetleri, birbirleriyle ve doğa ile ilişkileri, tarımsal faaliyetlerdeki rolleri araştırmanın belirtilmiş olan amaçları doğrultusunda ortaya konacaktır. Katılımcı gözlemin insanların davranış ve tutumlarını anlamak adına oldukça faydası olsa da büyük örneklemelerde çalışılması oldukça güçtür. Uzun süre araştırılacak grupla vakit geçirmek de araştırmacının grupla bütünleşmesine ve kendi bakış açısını tahrip etmesine sebep olabilmektedir. Bu anlamda araştırmacının amacına uygun şekilde hareket etmesi önem taşımaktadır.

Kavramsal Çerçeve

Ekofeminizm kavramı literatürde Francoise d'Eaubonne tarafından 1974'te *La Féminisme ou la Mort* (Feminizm veya Ölüm) çalışmasında kullanılmış ve bu çalışmada kadınların ekolojik bir devrim yapabilme potansiyeli gündeme getirilmiş hem doğanın hem de kadının birlikte özgürleşeceği vurgulanmıştır (Warren 1996; Tong 2006).

1980 tarihli *The Death of Nature: Women, Ecology, and the Scientific Revolution* isimli çalışmasında Carolyn Merchant, modern yaşamın cinsiyetçilik ve diğer tahakküm biçimlerini ekolojik yıkımı incelemek adına tarihsel ve analitik bir çerçeveye güçlü bir şekilde ilişkilendirmektedir. Ona göre, dışı olarak cinsiyetlendirilmiş doğanın ölümü, tahakkümü ve sömürüsü üzerine inşa edilmiş olan modern bilimin, teknolojinin ve kapitalizmin yükselişi, aynı zamanda kadınların kültürel olarak boyun eğdirilmesine ve sömürülmesine neden olmuş ve bu durumu pekiştirmiştir (Thompson 2006, 505).

Mary Mellor (1996) da ekofeminizmi, kadınların toplumsal ve doğal yaşamdaki konumları dolayısıyla doğa ile derin bağlantılarını vurgulayan

bir hareket olarak tanımlamaktadır. Ekofeminizm, kadınların maruz kaldığı sömürü ve baskı ile doğanın sömürülmesi arasındaki ilişkiyi ele alırken, kadınların doğayla olan etkileşimlerinin tarihsel ve sosyal olarak inşa edildiğini savunmaktadır. Bu ‘kendinden bilme’ veya ‘kendiliğinden edinim’ olarak nitelendirilebilecek ilişkiyi anlamanın, kadınların ve doğanın kurtuluşunu bir bütün olarak ele almayı gerektirdiğini belirtmektedir. Bu bütünsel bakış aynı zamanda toplumsal cinsiyet ilişkilerini, sosyal kurumları ve ekonomik sistemleri sorgulayan bir sosyal teori ve politik hareket olarak nitelendirebileceğimiz ekofeminizmin; kadınların ve doğanın özgürlüğü için bir mücadele alanı oluşturması, farklı cinsiyet, ırk, sınıf ve yaş gruplarındaki insanların ortak çıkarlarını savunarak tüm baskı biçimlerine karşı bir dayanışma bilinci gelişmesine olanak tanınması hususunda bir anlayış sunmaktadır. Dolayısıyla ataerkinin ve kapitalizmin egemenliğinin bir sonucu olan kadınların sömürülmesi ve doğanın tahakküm altına alınmasına yönelik verilecek mücadelede kadınlara dair elde edilebilecek herhangi bir hak, çevreye zarar vermeyecek şekilde kazanılmalı yahut yapılacak çevresel iyileştirmeler de aynı şekilde kadınların hakları gözetilerek gerçekleştirilmelidir (Buckingham 2015).

Vandana Shiva, ekofeminizmin misyonlarından birinin, toplumların hem kadınların hem de doğanın üretkenliğine ve etkinliğine nasıl baktığını yeniden tanımlamak olduğunu belirtmekte; kadınların günlük etkileşimleri aracılığıyla çevreyle kurdukları özel bağın ise göz ardı edildiğini ifade etmektedir. Ayrıca sosyal faydalara ve geçim ihtiyaçlarına yönelik bu alternatif bilme biçimlerinin kapitalist indirgemeci paradigma tarafından tanınmadığına dikkat çekmektedir. Toplumsal faydalara ve geçim gereksinimlerine yönelik bu alternatif bilme biçimlerinin, doğanın ve kadınların birbirine bağlılığının, kapitalist indirgemeci paradigmanın amaçları ile çakıştığı oldukça açıktır. Çünkü bu sistem doğanın ve kadının yaşamlarının birbirine bağlılığı ile bilginin ve üretim zenginliğinin yaratılması arasındaki bağlantıyı algılayamamaktadır.

Shiva, bu başarısızlığı Batı'nın ataerkil kalkınma ve ilerleme algısına bağlamakta (Annjum 2020, 847; Zein ve Setiawan 2017), ekolojik sömürünün kadın sömürüsüyle bağlantılı olduğunu öne sürmekte ve kadınların üretici olarak katkılarına rağmen emeklerinin nasıl görünmez kılındığını ortaya koymaktadır. İstatistikler, bu üretici kadınları üretim sınırının dışında kaldığı gerekçesiyle emeğini yok sayma eğilimini göstermektedir. Oysa bu durumun nedeni, az sayıda kadının çalışması değil; çok sayıda kadının, çok fazla farklı türde iş yapmasından kaynaklı olduğunun bilinmesi gerekmektedir. Özellikle de kırsal alanlarda kadınlar tarafından yapılan işler ücretlerle ölçülemediğinden onların katkıları genellikle göz ardı edilmektedir.

Ekofeminizm (1993) kitabında Vandana Shiva ve Maria Mies, evrensel ve değerden bağımsız bir sistem olarak modern bilimin kabulünü tartışırken, modern bilimin asıl meselesinin nesnel bilim olarak değil, ataerkil yapının bir yansıması olarak görülmesi ve kullanımını belirleme ayrıcalığının da erkekler tarafından kontrol edilmesi olduğunu ortaya koymaktadır (aktaran Zein ve Setiawan 2017). Yaratılan bu özdeşlik kadınları kamusal alandan ve üretimden uzaklaştırıp onlara doğurganlık, bakım, iyileştirme gibi misyonlar yüklemektedir. Neticede doğa ve kadın ikincil, görünmez kılınarak egemen batı kültürünün içinde konumlandırılmakta, kadın da doğa gibi bir nesne olarak hammadde işlevi görmektedir (Biehl 1991). Shiva'nın üzerinde durduğu diğer önemli nokta kadınların biyoçeşitliliği koruma ve onunla olan ilişkisi noktasındadır. Üçüncü Dünya kadınının biyoçeşitlilik ile ilişkisinin, ataerkinin biyoçeşitlilik ile ilişkisinden farklı olmasının birkaç önemli farkı bulunmaktadır. Kadınlar biyoçeşitlilik yoluyla üretirken, kurumsal bilim insanları tekdüzelik yoluyla üretmektedir. Kadın çiftçiler için tohumun özü, hayatın sürekliliğinin temelidir. Oysaki çok uluslu şirketler için tohumun değeri, süreksizliğinde bulunmaktadır. Tohum şirketleri bilinçli olarak gelecek nesillere kalmayacak tohumları yetiştirmekte, böylece çiftçiler tohum koruyucusundan tohum tüketicisine dönüşmektedir. Dolayısıyla tohum

patentleri, Üçüncü Dünya kadın köylülerinin ortak mirasının ve velayetinin, Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) gibi küresel kurumların yardımıyla çokuluslu şirketler tarafından soyulduğu ve tüketildiği yirmi birinci yüzyılın bir korsanlık biçimi olarak ortaya çıkmaktadır. GDO'ların güvenli olmadığı henüz kanıtlanmasa da Shiva, GDO'lu gıda konusunda güvenmemiz beklenen aynı üretici grupların aslında bize pestisit satan şirketler olduğunu belirtmektedir (Shiva 2014). Tam da bu yüzden Mies ve Shiva (1993) gibi ekofeministler, kadınların doğaya daha yakın olduğu fikrini benimsemişler ve çevreyi korumanın önemini daha iyi anladıklarını savunmuşlardır (aktaran Nightingale 2006). Bu düşünce ile Shiva, kadınların çevreleri hakkında sahip oldukları içsel anlayışın, mevcut tahakküm ilişkilerinin yarattığı boşlukları kapatmaya yardımcı olacağını ve küresel ölçekte bir araya gelerek bir odak noktası sağlayacağını iddia etmiştir. Burada önemli olan husus, kadınların doğayla ilişki kurmalarının nedeninin dışı ya da dışıl oldukları için değil, aynı erkek egemen güçler tarafından benzer tahakkümlere maruz kaldıkları için olduğunun ayrımını yapabilmektir. Zaten bu yaklaşımın eleştirildiği temel husus da bu yönde olmuştur. Susan Buckingham (2004) ise ekofeminizm üzerine yaptığı çalışmada, ekofeminizmin toplumsal cinsiyet ve çevre arasındaki etkileşimleri nasıl ele aldığını vurgulamaktadır. Yazar, kadınların doğayla olan ilişkilerini ve bu ilişkinin toplumsal ve ekonomik yapılarla nasıl şekillendiğini anlamak için ekofeminizmin önemli bir çerçeve sunduğunu belirtmektedir. Ancak, yazar, ekofeminizmin eleştirilerine de değinmekte ve özellikle özcülük (essentialism) kavramının sorunlarına dikkat çekmektedir; eleştirmenler, kadınların doğayla olan ilişkisini basit bir biyolojik ilişki olarak görmekte ve bu durumun kadınların çevresel sorunlar üzerindeki etkisini sınırlayabileceğini savunmaktadır. Ayrıca, Buckingham, Val Plumwood'un çalışmalarına atıfta bulunarak, insan ve doğa arasındaki ikiliği aşmayı ve yeni bir "türler arası" etik geliştirmeyi önermektedir; bu yaklaşım, ekolojik krizlerin üstesinden gelmek için insan merkezli düşünceden uzaklaşmayı

gerektirmektedir. Son olarak, yazar, kadınların politik düzeydeki katılımının halen düşük olduğunu ve çevresel karar alma süreçlerinde kadınların sesinin yeterince duyulmadığını vurgulamaktadır.

Ekofeminizm olgusu literatürde yer edindiğinden bu yana, çeşitli dallara ayrılmış ve birçok eleştiri konusu olmuştur. Ancak bu eleştiriler ve farklılaşan anlayışlar başka bir çalışmanın konusu olup bu çalışmada ekofeminist yaklaşım ile kırsaldaki kadın emeğinin görünmezliği ele alınmış; kadınların gıda üretimini gerçekleştirme, koruma ve geliştirme potansiyelini anlamak ve anlamlandırmak amacıyla kadın ve doğa sömürüsü üzerine argümanlar tartışılarak bir analiz sunulmaya çalışılmıştır.

Ulusal literatüre bakıldığında bu konu kapsamında önemli çalışmalar yürütüldüğü görülmektedir. Mısır ve Suziki Him (2023), *Sürdürülebilir Tarım için Feminist Politikaya Çağrı* başlıklı makalelerinde Türkiye'nin sürdürülebilir tarım politikalarını sosyalist ekofeminist bir perspektiften ele almakta; ekolojik ve toplumsal cinsiyet adaletinin önemini vurgulamakta, doğa ile kadın arasındaki ilişkileri inceleyerek toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin kökenlerini ataerkil sistemde bulmakta ve alternatif politikaların geliştirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bengü Kurtege Sefer'in (2024) çalışması ise kadın ve gıda krizi arasındaki ilişkiyi, kadın kooperatiflerinin gıda üretim ve tüketim süreçlerindeki rolü üzerinden açıklamakta, kadın kooperatiflerinin gıda krizine karşı sunduğu alternatif çözümleri ve bu kooperatiflerdeki yönetim ilişkilerini incelemektedir. Kadın kooperatifleri, sürdürülebilir tarım uygulamaları ve demokratik örgütlenme biçimleri aracılığıyla toplumsal cinsiyet eşitliğini teşvik etmekte ve kadınların ekonomik güçlenmesine katkıda bulunmaktadır. Ancak, kooperatiflerdeki yöneticilerin sınıfsal konumlarını korumak için geliştirdikleri stratejiler, ortaklar arasında hiyerarşi ve simgesel şiddet gibi olumsuz dinamikleri de beraberinde getirmektedir. Bu durum, kooperatiflerin gıda krizine çözüm üretme potansiyelini sınırlamakta ve adil olmayan üretim

süreçlerini sürdürmektedir. Makale, bu güç dinamiklerini ve yönetim ilişkilerini ele alarak kadın kooperatiflerinin daha eşitlikçi ve dayanışmacı bir yapıya dönüşmesi için çözüm önerileri sunmaktadır. Benzer bir çalışmada da yine kadın kooperatiflerinin ekonomik ve sosyal yaşamda oynadığı role ve öneme değinilmiş ve bu oluşumların kadınların gıda üretiminde becerilerini geliştirmelerine ve bu alanda daha fazla söz sahibi olmalarına olanak tanımakta olduğu ifade edilmiştir. Dolayısıyla kooperatifleşmenin, gıda üretimi alanında kadınların güçlenmesine ve toplumsal dayanışmanın artmasına katkıda bulunduğu gerçeğinin altı çizilmektedir (Yıldırım alp vd. 2021). Eren'in (2023) çalışması da kadınların gıda üretimindeki rollerini ve bu rollerin toplumsal cinsiyet dinamikleri ile nasıl şekillendiğini incelemektedir. Kırsal alanda, kadınların tarımsal üretimdeki katkıları hem ücretli hem de ücretsiz işgücü olarak ele alınmakta ve bu süreçte karşılaştıkları zorluklar vurgulanmaktadır. Özellikle, neoliberal politikaların etkisiyle gıda üretiminde kadınların maruz kaldığı esneklik ve güvencesizlik gibi sorunlar, kadınların ekonomik bağımsızlıklarını ve sosyal statülerini tehdit etmektedir. Ayrıca, kadınların gıda üretimindeki deneyimlerinin toplumsal cinsiyet eşitsizliği ile olan ilişkisi ve bu eşitsizliğin nasıl sürdürüldüğü üzerinde durulmaktadır. Sonuç olarak, çalışma, kadınların gıda üretimindeki görünürlüğünü arttırmayı ve bu alandaki toplumsal cinsiyet dinamiklerini derinlemesine anlamayı amaçlamaktadır. Alkan'ın (2018) çalışması, tarımda kadının görünmeyen emeğini ve gıda üretimindeki etkinliğini, kadınların tarımsal üretimdeki kritik rollerine rağmen bu rollerin genellikle göz ardı edilmesi ve değersizleştirilmesi üzerinden değerlendirmektedir. Çalışmada, kadınların tarımsal üretim süreçlerinde aktif bir şekilde yer aldıkları ancak bu süreçlerin çoğunun sosyal güvenceden yoksun ve düşük ücretli işlerde gerçekleştiği vurgulanmaktadır. Kadınlar, tarımsal faaliyetlerde önemli bir iş gücü olsalar da karar alma ve mülkiyet gibi alanlarda pasif kalmakta ve erkeklerle eşit bir konumda görülmemektedir. Yazar, kadınların tarımsal bilgiye erişiminde de sınırlamalar olduğunu, bu

durumun ataerkil yapıların etkisiyle daha da derinleştiğini belirtmektedir. Kadınların ekonomik bağımsızlıklarını kazanma çabalarının, düşük kazançlar ve toplumsal cinsiyet normları tarafından engellendiği ifade edilmektedir. Sonuç olarak, yazar, kadın emeğinin görünürlüğünün artırılmasının ve kadınların gıda üretimindeki rollerinin tanınmasının hem toplumsal cinsiyet eşitliği hem de sürdürülebilir tarımsal üretim açısından kritik bir öneme sahip olduğunu savunmaktadır. Bu bağlamda, kadınların güçlendirilmesi ve tarımsal üretimdeki katkılarının daha fazla görünür kılınması gerektiği vurgulanmaktadır. Gökdemir ve Ergün'ün (2012) *Kırsal Kalkınmada Kadının Rolü* başlıklı çalışmalarında ise kırsal alandaki kadınların güvencesizliği ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin etkileri, onların ekonomik ve sosyal yaşamda karşılaştıkları zorluklar çerçevesinde değerlendirilmektedir. Bu bağlamda, kırsal bölgelerde kadınların mülkiyet haklarına, finansal kaynaklara ve eğitim imkanlarına erişimde yaşadıkları kısıtlılıklar, ekonomik bağımsızlıklarını da olumsuz etkilemektedir. Bunun yanı sıra, aile içi şiddet, aşırı iş yükü, eğitim olanaklarının yetersizliği ve kamu hizmetlerine erişimde karşılaşılan sorunlar gibi sosyal ve ekonomik engeller, kadınların kalkınma süreçlerine dahil olmalarını kısıtlamaktadır. Bu koşullar altında, kırsal kalkınma politikalarında kadınların merkezde yer almaması, toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin devam etmesine zemin hazırlamaktadır. Bu unsurlar, kırsal alanda toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin ve kadın emeğinin güvencesizliğinin nasıl derinleştiğini göstermektedir. Tarımda kadın emeğinin güvencesizliği ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin kırsal alandaki yansımaları üzerinde duran başka bir çalışmada da kadınların, erkeklere oranla daha fazla kayıt dışı çalıştırıldıkları ve bu durumun cinsiyet ayrımına dayalı iş bölümünün bir sonucu olduğu vurgulanmaktadır. Tarımda mülksüzlük, kadınların toprak ve mülkiyet haklarına sahip olamamasıyla kendini göstermekte; Türkiye'deki tapuların büyük bir kısmının erkekler üzerine kayıtlı olduğu belirtilmektedir. Evlilik süresince kadınların ekonomik güçlerinin azalması ve emeklerinin görünmez

hale gelmesi, toplumsal cinsiyet eşitsizliğini pekiştiren unsurlar arasında yer almaktadır. Ayrıca, kadınların tarım sektöründe erkeklere göre daha düşük ücretler alması ve cinsiyet ayrımcılığına maruz kalmaları, güvencesiz çalışma koşullarını arttıran faktörlerdir (Candan ve Özalp Günel 2013). Türkiye kırsalında kadının yoksulluğunun temel nedenlerinin tartışıldığı Eştürk ve Kılıç (2016) tarafından gerçekleştirilen çalışmada ise kadınların eğitim olanaklarından yeterince yararlanamamalarının, düşük eğitim düzeyine ve sınırlı mesleki becerilere sahip olmalarına yol açtığı, bu durumun işgücü piyasasında yer edinememelerine neden olduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla kadınlar genellikle düşük ücretli ve sigortasız işlerde çalışmakta ve bu durum ise sosyal güvenceden mahrum kalmalarına neden olmaktadır. Geleneksel aile yapısında ise geliri elde edenin erkek olması, kadınların ekonomik bağımsızlıklarını kazanmasını zorlaştırmakta ve sosyal-kültürel yoksunluklar, toplumsal hayata katılımlarını da sınırlamaktadır.

Ulusal literatürde Türkiye kırsalında kadın emeği ve güvencesizliği üzerine yapılan kapsamlı çalışmalar, kadınların tarımsal üretimdeki kritik rollerini hem ekonomik kalkınma hem toplumsal cinsiyet eşitliği hem de sürdürülebilirlik bağlamında yeniden değerlendirmenin gerektiğini gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda, kadın emeğinin görünürlüğünü arttırmaya yönelik politikalar, yalnızca kadınların yaşam koşullarını iyileştirmekle kalmayıp kırsal kalkınma ve sürdürülebilir tarımsal üretim hedeflerine ulaşmada da kilit bir role sahiptir.

Türkiye Kırsalının Değişen Çehresine Kısa Bir Bakış

Türkiye, 1950’li yıllara kadar ağırlıklı olarak bir tarım toplumu olarak kalmış, ancak 1960’lı yıllardan itibaren kırsal nüfusta azalma yaşanmış ve tarımsal yapılar önemli değişimler geçirerek ticari nitelikler kazanmıştır. Burjuva devrimiyle başlayan devlet müdahaleleri, 1950’lerden sonra yoğunlaşarak

tarımsal alandaki sorunları ve eşitsizlikleri daha da derinleştirmiştir (Kaya 2017). 1950 ile 1980 yılları arasında devlet destekli tarım uygulanırken, yeni liberalizme geçişle birlikte devlet desteği geri çekilmiş ve uluslararası sermayenin temsilcileri olan IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşlar Üçüncü Dünya ülkelerini, ekonomisini yönetemeyen hükümetlere verdikleri borçlar karşılığında, kendi sermayelerini rahatça işleyebileceği bir alan haline getirmişlerdir. Üreticilere düşük fiyatlar verilirken uygulanan tarım teknolojilerine dair kimyasal girdilerin fiyatlarının piyasa fiyatlarına göre belirlenmesi, çok uluslu büyük şirketler karşısında küçük üreticinin yok sayılmasına neden olmuştur. Bu yaptırımlar Türkiye'deki üreticileri, özellikle de aile emeğine dayalı küçük işletmeleri büyük sorunlarla karşı karşıya getirmiştir. Dünya Bankası aracılığıyla uygulanan yapısal uyum politikalarının temelinde, ithalatın serbestleştirilmesi ve az gelişmiş ülkelerin ekonomi politikalarının Bretton Woods kuruluşları aracılığıyla gelişmiş ülkelerin çıkarlarına göre şekillendirilmesi yatmaktadır. Bu süreç, az gelişmiş ülkelerin küresel kapitalizmle bütünleşmesini sağlamış ve gelişmiş ülkelerin, temel iktisat politikalarını belirlemesine zemin hazırlayarak, devlet destekli ekonomik kalkınma modelinin sona ermesine yol açmıştır (Şenses 2017). 1980'ler, Türkiye'nin neoliberal politikaların etkisi altında, 24 Ocak kararları ile ithal ikameci politikaları bırakarak, düşük maliyetli işgücü ve orta seviyede teknoloji gerektiren ürünlerin ihracatına dayalı serbest piyasa ekonomisine geçtiği bir dönem olmuştur. Bu dönüşümle birlikte tarım alanındaki özelleştirmeler ve tarımsal desteklerin azaltılması gibi faktörler Türkiye'deki kırsal yoksulluğu daha da derinleştirmiştir. Sonuç olarak, kırsalda yaşayan işgücü, sanayi yapısı yeterli istihdamı sunamayan kentlere göç etmiş ve bu durum hem ekonomik hem de sosyokültürel birçok soruna yol açmıştır (Öztürk 2014, 64) ve ekonomisi tarıma dayalı olmasına rağmen gerekli verim artışını sağlayamayan bir ülkede yoksulluk kaçınılmaz bir son olarak ortaya çıkmıştır (Kazgan 1984, 40). Avrupa merkezci ekonomik, toplumsal ve siyasal

dönüşümün yaygınlaştığı bu yüzyılda, ulusal ekonomiler dünya ekonomisinin işlevsel parçaları haline gelirken, yaşanan bu demografik hareketlerle (İçduygu 2010, 19), üretici olarak kırsalda varlığını sürdüren işletme sayısı oldukça azalmıştır. Yine de topraklarını geride bırakarak kentlere göçenlerin yanında, tarımsal faaliyetlerini piyasa koşullarına rağmen gerçekleştirmeye çalışarak hayatta kalma mücadelesi veren aile emeğine dayalı küçük üreticiler de mevcuttur. Kırsal üreticinin, bu eşitsiz koşullar karşısında verdiği mücadele, literatürde “kendi kendini sömürme” kavramsallaştırması ile yer bulmuştur. Bernstein (2010) “kendi kendine sömürme” ifadesi ile aile emeğinin yeniden üretilme zorunluluğunun bulunduğu ve olumsuz koşullarda her ilave emek gücünün maliyetinin düştüğünü belirtmektedir. Hane halkı çiftçilik yaparken, kendi emeğini, kapitalist çiftçinin emek maliyetini ve beklenen kârı hesapladığı biçimde hesaba katmamaktadır. Aslında ‘köylüler’, kapitalistlere göre, daha düşük emek verimliliği içinde olsalar da onlara kıyasla daha sıkı çalışmaktadır. Benzer biçimde kapitalist çiftçilere göre toprağı daha yüksek fiyattan satın almakta ya da kiralamakta ve ürünlerini daha düşük fiyattan satmaktadırlar. Küçük aile çiftçileri, kapitalist çiftçilerin kabul etmeyeceğı biçimde üretim ve yeniden üretimin maliyetini daha düşük tüketim düzeylerinde üstlenmektedirler ki böylece kendilerini sömürme gerçekleşmiş olmaktadır.

Bernstein’ın bu değerlendirmesi, kırsal kesimdeki aile emeğinin dinamiklerini daha derinlemesine anlamamıza olanak tanırken, aynı zamanda kapitalist sistemin küçük ölçekli tarım üzerindeki karmaşık ve olumsuz etkilerini de gözler önüne sermektedir. Küçük aile çiftçilerinin, kapitalist çiftçilere kıyasla daha yoğun ve düşük verimlilikle çalışmak zorunda kalmaları, köylülerin düşük fiyatlarla ürün satmak ve yüksek maliyetlerle toprak kiralamak veya satın almak zorunda kalmalarıyla birleştğinde, aile emeğinin sürdürülebilirliğini ve kırsal ekonominin genel sağlığını tehdit eden ciddi bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Küçük aile işletmelerinin bu sorunlarla mücadele için geliştirdikleri stratejileri Boratav, köylülüğün uyum

ve savunma mekanizmaları olarak değerlendirmiştir: Bu mekanizmalardan biri, fiyat düşüşleri karşısında küçük üreticinin piyasadan tamamen çekilerek geçimlik üretime geri dönmesiyle ortaya çıkmıştır. Özellikle II. Dünya Savaşı ve ekonomik buhran dönemlerinde, buğday üretimi ve bahçeciliğe yönelişte büyük bir artış yaşanmıştır. Diğer ve daha yaygın olan mekanizma ise, özellikle 1980'lerin Türkiye'sinde, köylü hane işletmelerinin mevcut rezervlerini kullanarak emek ve toprak verimliliğini arttırmaya çalışması ve böylece pazara sunulan ürün miktarını yükseltme çabasıdır (Boratav 2005, 134-138). Bernstein'ın (2010) belirttiği gibi, "kendi kendini sömürme" mekanizması, özellikle 1980'lerin Türkiye'sinde aile tüketimini azaltma ve aile emeğini daha yoğun bir şekilde üretime yönlendirerek verimliliği artırma ve zararı telafi etme şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu mekanizma, yaşam kalitesini ve refahı olumsuz etkileyerek işlev görmektedir. Boratav (2005), çiftçilerin düşen tarımsal fiyatlara karşı ne kadar direnç gösterebileceğini, tarım dışı kaynaklara yönelme kapasitesi, yani kırsaldan kente göç etme olanakları, kırsalda tarım dışı ekonomik faaliyetlerin durumu ve çiftçi ailelerinin bu tarım dışı kaynaklara erişim imkânları ile ilişkilendirmektedir. Emeğinin karşılığını yeterince alamayan ve ekonomik zorluklarla karşı karşıya kalan küçük üreticilerin, maksimum emek kullanımını zorlayarak tarım içi veya dışı ek gelir kaynaklarıyla ayakta kalma çabası içindeyken cinsiyete dayalı iş bölümünün nasıl oluştuğunu anlamak da büyük önem taşımaktadır. Beka stratejileri geliştiren ve yıllarca bu şekilde varlığını sürdüren Türkiye kırsalında hane içi ve dışı yoğun şekilde çalışan kadın emeğine gerek kırsal kalkınma planlarında gerekse de yapılan çalışmalarda yeterince yer verilmemektedir. Türkiye kırsalının olumsuz koşullarına rağmen bir nebze de olsa direncini sağlayan yegâne aktör olarak kadının varlığını görmek, sadece işgücü istatistiklerinde yer almaları anlamına gelmemelidir. İçinde bulunduğumuz yüzyılın açlık, salgın hastalıklar, iklim değişikliği gibi sorunlarına karşı kadının toprak ve gıda ile olan derin bağı ve üretim kapasitesini göz önüne alarak kırsaldaki

eşitsiz koşulların ortadan kalkması bizlerin ve gelecek nesillerin yeterli, temiz ve ucuz gıdaya ulaşabilmesi, çevresel sürdürülebilirliğin sağlanması ve toplumsal adaletin tesis edilmesi açısından hayati önem taşımaktadır.

Bulgular

Çalışmanın gerçekleştirildiği köy, Köroğlu Dağları'nın eteklerinde kurulan bir dağ köyüdür. Yıllar içinde nüfusu önemli ölçüde azalan bu köy, bir vadide yer almakta olup yıl boyunca şiddetli rüzgâr alan engebeli bir araziye sahiptir. Arazinin tamamı, eğimli yapısı dikkate alınarak kullanıma uygun hale getirilmiş ekim alanlarından oluşmaktadır. Köyün tarihine dair bilgiler köyün en yaşlılarından olan 100 yaşındaki Hatçe Ebe ile yapılan sözlü tarih çalışmasından elde edinilmiştir. Hatçe Ebe şöyle der:

...buranın taşına akıl sır ermez yavrum, benim anamlar da ebemler de toplardı, biz de topladık. Bitmez tükenmez bir kaya var burada. Bu tarlalar işte böyle açıldı, sırtlarına da hep duvar oldu bu taşlar. Toprak kara cinsten öyle ektiğimi biçeyim diyemen, uğraşmak gerek, tezek ile canlandırdık biz buraları. Yoksa aç kalırdık... (Hatçe Ebe, 100)

Hatçe Ebe'nin de belirttiği gibi toprak işlenmeden önce köylüler, genellikle hayvan gübresi kullanarak toprağın canlanmasını beklemiş, "kara toprak" olarak bilinen ekimi ve işlemesi oldukça zor olan toprak cinsine karşı uzun yıllar mücadele vermişlerdir. Tarlalar genellikle ekim ayında, bahçeler ise mayıs ayında ekilmektedir.

...Bu topraklarda ancak kuru tarım yapılır. Ha yine bahçelerde sebzemizi ekeriz kendimize orası ayrı ama gülüm su yok kurak memleket burası. Ancak buğday yetiştiririz. Bir de bağlıklarımız var, kısır kaldı oralar, yapan gene yapar da... (Ayfer, 50)

Katılımcının da belirttiği üzere tarlalarda fiğ, arpa ve buğday yetiştirilirken, bahçelerde geçimlik olarak soğan, domates ve yeşillikler üretilmektedir. Ayrıca köydeki herkesin bağlık bir arazisi de bulunmaktadır. Köydeki ekonomik yapıyı ise geçimlik üretim yapan köylüler belirlemektedir. İş bölümüne bakıldığında kadın ve erkek arasında gerçekleşen sözde bir iş bölümü bulunsa da kadınlar köy yaşamının getirisi olan tüm işlerde aktif rolü ile dikkat çekmektedir. Örneğin bağların budanması, üzümlerin hasadı ve hasat sonrası pekmez yapımı gibi işlerin tamamı kadına aittir. Ayrıca kentten köye yaz aylarında gelen sakinlere kadınlar yıl boyunca ürettikleri tereyağı, süt, yumurta, yoğurt, bamya, pekmez, üzüm, un, bulgur gibi ürünlerin satışını yaparak gelir elde etmektedir. Bağları da kadınlar çapalamakta, erkekler yalnızca budanması gereken omcalarla ilgilenmektedir. Üzümün toplanması ve taşınması da kadınların sorumluluğundadır. Bazı evlerde üzümleri erkekler çiğnerken, diğer evlerde ise hem çiğneme hem de şırayı kaynatma işi kadınlar tarafından yapılmaktadır.

... asıl yazın uyumayız biz, nefesim çıkmaz çalışmaktan inan ki ablasının. Sabah ezanı olmadan ineriz aşağı. Hele o üzüm zamanı, hangi birini anlatayım sana. Herifler iş tutmaz da biz diğer komşularla bir iş yaparız. Bir gün birine yardıma giderim, iki gün onlar gelir. (Emine, 44)

Kışın çalı çırpı toplamak, bunları yığın yapmak ve kurutmak da kadınlar tarafından yapılmaktadır. Erkekler ancak oduna gidip odun toplayıp getirmektedir. Bunları yakacak haline getirip ahırın bir köşesine dizmektedirler. Süt sağma, peynir ve tereyağı yapma, ahır temizleme, gübreyi serip kurutma işleri kadınların sorumluluğundadır. Bu gübrenin tarlalara dağıtılması ise erkekler tarafından yapılmaktadır. Ayrıca, kadınlar kendi sofraları için bahçelerine ektikleri bamya, soğan, domates gibi ürünlerin sulanması ve toplanmasından da sorumludur. Bu ürünlerin gelecek yıl ekimi için tohum

ayırma ve saklama işi de yine kadınların sorumluluğundadır.

...erkeklerin bir iş tuttuğu yok, her yük kadının sırtında. Anca otursunlar kahvede. Tarla tapan biter, ev işi başlar, ev biter hayvanın işi bitmez. Akıl karı değil gülüm. Havası, suyu iyi de çok yıprandık buralarda. Allah sonumuzu hayır etsin. (Fatma, 45)

...destek yok kadına, kadın her yerde bir başına. Ne devlet destek olur ne başkası. Kendi kendine göreceksin burada her işini, bırak kocayı kimse şuraya düşsen bir bardak su vermez. Bir işin ucundan tutun desen para isterler gülüm. İmeceyi de bitirdiler. Ondan yapabildiğimiz yere kadar kendimiz görürüz her işimizi. Şükürler olsun! (Elif, 40)

Kız çocuklarının bir kısmı, anneleri tarlada ya da bağda çalışırken evde kalarak temizlik ve yemek işlerini üstlenirken, diğerleri annelerine tarlada yardımcı olmak zorundadır. Kızların büyük bir çoğunluğu lise eğitime başlamadan önce okuldan alınmıştır. Sadece bir ailenin çocukları, annelerinin desteği sayesinde üniversite eğitimi alabilmiştir. Erkek çocukların tümü okula devam ederken, yaz aylarında çoğu aile işlerine katkıda bulunur veya hayvanları otlatmak için sürüyü gütmektedir.

...Okutmadılar ilkokuldan sonra, ne işin var dediler. Abiler gitti tabii, biz anamıza yardım edecez diye ev işi gördük. Şimdiki aklım olsa okurdum tabii. Kız çocuğu okumalı yoksa herkes ezer. Kocan da kardaşın da anan da baban da. Kimse bakmaz gözünün yaşına... (Ayşe, 34)

Valla gülüm benim zekâ kimsede yok da bakma sen, babam otur evinde, anana yardım et diye yollamadı. Her şeye basardı kafam. Şimdi bile

öyle de işte hayat napcan! (Songül,49)

Kadınların tamamı hane içi tüm işleri tarla, bağ ve bahçe işlerinden arta kalan zamanlarda gerçekleştirmektedir. Erkekler ise genellikle eğer işleri yoksa köy meydanında ve köy kahvesinde diğer erkeklerle birlikte oturarak zamanlarının çoğunu geçirmektedir.

...dizlerim tutmaz, ağzımda diş kalmadı. Belden ameliyat olacam, olamıyorum. Bütün işler bana bakıyor. Bir hafta yatsam hayvanlar telef olur, bahçe de kurur. Eve de giremen pislikten. Kim doyuracak karnımızı! (Hedime, 59).

Görüldüğü üzere, kırsal alanlar, kadın iş gücünün en yoğun şekilde kullanıldığı yerler arasındadır. Genel bir değerlendirme yapıldığında, köy hayatının gerektirdiği hemen hemen her işte kadınların başı çektiği söylenebilir. Erkekler genellikle tarımsal işlerin dahi bir kısmını üstlenirken, kadınlar ailesinin yaşamını sürdürebilmesi için tüm gerekli ihtiyaçları karşılamakta ve aynı zamanda yeniden üretim faaliyetlerini de yönetmektedir. Ayrıca, kadınlar tarımsal üretimin biriktiricisi, koruyucusu ve geliştiricisi olarak önemli bir rol üstlenmektedir. Gıda seçimi, üretimi, ürünlerin yetiştirilmesi, hazırlanması ve hasat edilmesi gibi konularda aktifrol alırken, tohum saklama, hayvan yetiştirme ve ıslah bilgisine sahip olmaları, yani biyoçeşitliliği sağlamaları nedeniyle tarımın her aşamasında farklı dönemlerde en önemli rolü üstlenmektedirler. Bu anlamda kırsalda kadın emeği, hane içi tüketimi ve pazar için ürün elde ederek tarımsal sistemin sürdürülmesini ve ailenin ekonomik refahını sürdürmesini sağlamaktadır (Aysu 2013; Hablemitoğlu 1998).

Biz kadınlar üretimin bel kemiğiyiz. Ama yaptığımız işler gözle görülmüyor. Sadece tarlada değil, evde de çalışıyoruz. Eğer biz bu kadar emek vermesek kimse sofraya oturamaz. Ama ne kazandığımız para ne de değerimiz var... (Ayşe, 34)

Katılımcılara, ekim ve hasat dönemi dışında tarımsal faaliyet ya da hayvancılık konusunda neler yaptıkları sorulmuş, bitmeyen bir döngü içinde ancak toprağın izin verdiği ölçüde aktif üretim sürecinde bulunduklarını belirtmişlerdir:

...tabii sonraki yılın derdi, bu yıldan başlar. Ne ekecez, nereye ekecez, hayvanlar ne yiyecek, buranın işi yaz kış bilmez, kıştan yazı, yazdan da kışı düşünürsün. Üretiyoruz işte, toprak verdikçe. Bir de toprağı bilecen, o da yoruluyor, bazen yeter der, ektiğini biçirmez sana... (Hatice, 65).

Ayrıca, ata tohumu kullanıyor musunuz ve modern tarım uygulamaları (GDO, pestisit kullanımı vd.) hakkında ne düşünüyorsunuz şeklinde sorulan sorulara verilen yanıtlar, kadınların ekolojik dengeyi koruyarak üretim süreçlerini gerçekleştirmek istediklerini ve geleneksel üretim yöntemlerini tercih ettiklerini ancak ata tohumuna artık ulaşamadıklarını ve devletin de bu konuda destek değil, bilakis engel yarattığını belirtmiştir:

...Ne yediğimiz tatlı ne içtiğimiz. Eskiden bir domates yetiştirdi buralarda, kokusu bir kilometreden alınırdı. Şimdi saman gibi. Toprak ne desin, yağmur da yok eskisi gibi. Bir şey üretmek zor canım. Devlet desteklemez, tohumların ne olduğu belli değil. Eksek mazotuna güç yetmiyor şuradan şuraya taşımaya. Satsan para etmiyor. Eskiden olsa bir keyfi vardı. Hala ata tohumu peşindeyiz de toprağın yapısını değiştirdiler. Ata tohumu eksen verir mi şimdi? İlaç ilaç... Nereye kadar. İnan solucan bulamazsın toprakta. Bu ne demek? Toprak öldü... (Nurdan, 63)

Bizim annelerimizden öğrendiğimiz, onların da kendi annelerinden öğrendiği birçok yöntem var. Mesela hangi tohumun hangi toprakta

daha iyi yetiştiğini ya da hangi bitkinin hangi hastalığa iyi geldiğini hep bu bilgilerle öğreniyoruz. Eskiden kimse dışarıdan gübre ya da ilaç almazdı; her şey doğal yöntemlerle yapılırdı. Şimdi ise bu bilgiler değersiz gibi görünüyor. Modern tarım diyorlar ama bu modern yöntemler topraklarımızı ve ürünlerimizi mahvediyor. (Hamide, 72)

Doğal yöntemlerle ürettiğimiz gıdaların tadı, besin değeri çok farklı. Şimdi modern dedikleri tarımla her şey daha çabuk büyüyor ama hiçbir şeyin tadı yok. Ayrıca bu yöntemler toprağı, suyu mahvediyor. (Ayfer, 50)

Kadınlara doğa ile olan bağınız yaşamınızı nasıl şekillendiriyor şeklinde yöneltile soruya ise verilen yanıtlar, doğanın kadınların yaşamındaki merkezi rolünü ve bu bağın üretim süreçleri üzerindeki etkisini net bir şekilde göstermektedir. Kadınlar, doğayı yalnızca bir kaynak değil, aynı zamanda yaşamın devamlılığını sağlayan bir güç olarak gördüklerini belirtmiş olup ortaya konulan bu yaklaşım, doğanın bir canlı olduğunu algılama ve ona karşı sorumluluk hissetme, çevresel sürdürülebilirlik açısından ise farkındalığa sahip olma anlayışını ortaya koymaktadır. Toprağın dinlendirilmesi gibi uygulamalar geleneksel bilginin sürdürülebilir tarımsal üretimin belkemiğı olduğu ve modern uygulamalara karşı her zaman bir alternatif olabileceğini göstermektedir. Çok uluslu şirketlerin ve hükümetlerin kimyasal gübreler ve modern tarım yöntemleri dayatmaları, kapitalist sistemin doğaya ve kadınların üretim yöntemlerine karşı yıkıcı etkilerini ortaya koymaktadır. Bu noktada kadınlar, doğanın koruyucusu ve mevcut yıkıcı sisteme karşı bir direnç noktası olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca doğanın ve toprağın gelecek nesiller için bir miras olduğu kavrayışı kadınların sürdürülebilirlik konusundaki bilinçli yaklaşımlarının tezahürüdür.

...doğa bizim yaşam kaynağıımız. Mesela yağmur yağmazsa mahsul

olmuyor. Biz suyu israf etmemeye dikkat ederiz, toprağı dinlendiririz. Ona ne verirsen o da sana aynı şekilde karşılık verir. Gübre, ilaç derken toprak yoruluyor. Bu toprak sadece bizim değil; torunlarımızın da hakkı. (Saniye,42)

Bu denli kritik bir role sahip olmalarına karşın dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi Türkiye’de de kadınların başat aktör olduğu tarımsal üretim, çoğunlukla küçük ölçekli üreticilik veya geçimlik üreticilik olan hane içi üretimle gerçekleşmektedir ve tarımsal üretim sürecinin her adımı ücretsiz aile işçiliğı olarak görülmektedir. Böyle bir durum kentte olduğu gibi iş yeri ve konut ayrımının keskin hatlarla çizilmesini önlemekte, yapılan işlerin hangisinin ev işi hangisinin ekonomik bir faaliyet olarak adlandırılabilceğini engellemektedir (Sirman 1991, 16-29). Uygulanan politikalar ve bunların yarattığı bölgesel eşitsizliklerden en çok kırsal alanda yaşayan kadınlar etkilenirken, tarımla ilgilenmek ve ev işçisi olarak yaşamını sürdürmek bu alanlarda yaşayan kadınların kaçınılmaz şekilde bu statüyü kabul etmesine neden olmaktadır (Tütengil 1975, 64). Makal da (2001), pek çok halde ataerkil aile özelliğı gösteren aile ve aileye bağılı işletme organizasyonunun, kırsal yerleşmelerde kadınların büyük çoğunluğunun içinde yer aldığı aile işi görünümünde bulunduğunu belirtmiştir.

Katılımcılara satışını yaptığınız ürünlerden elde ettiğiniz geliri nasıl değerlendiriyorsunuz sorusuna verilen yanıtlar bu durumu açık şekilde ortaya koymaktadır:

...yazın bamyadan iyi para alırız. Şehirden gelenler kışlık yaparlar burada. Tarhana, bulgur, makarna...Ya yaptığımızı satarız ya da onlara yardım ederiz. Üç beş kuruş da olsa elimize para geçer de elde mi kalır? Bizimkine veririm. Ne emeklilik yatar ne başka bir şey. Kazansak da yine adamın eline bakarsın... (Halime, 65)

Kadınların emeğinin ucuz emek yahut hane üretimine katkı olarak

algılanması, yaptıkları işlerin doğal yaşantılarının bir parçası olan faaliyetler olarak algılanmasına ve bu faaliyetlerin değersizleştirilmesine neden olmaktadır (Kulak 2011). Arıkan'ın *Kırsalda Kadın Olmak* çalışmasında (1988) belirttiği şekilde, “Kadın her şeyi, erkekler de geri kalanı yapar” ifadesi, kadınların erkeklere göre çok daha fazla yük taşıdığını ve sınırsız bir iş yüküyle mücadele ettiklerini açıkça ortaya koymaktadır. Literatürde “cinsiyet ayrılığı” olarak bilinen bu anlayışa göre, erkekler ve kadınlar farklı gruplar oluşturarak ayrı görevler üstlenmektedir. Ancak bu görev dağılımı, ataerkil bir bakış açısının etkisiyle, kırsal alanlarda da erkek egemenliğini pekiştirmek amacıyla yapılandırılmıştır. J. E. Pierce ve J. Cuesenier, cinsiyet ayrımı kavramsallaştırmasına ek olarak, iki başka kural daha belirlemiştir. Bunlar gençlerin yaşlılara, kadınların ise erkeklere bağımlılığıdır. Bu, kırsal alanlarda aile içi hiyerarşik yapının yaş ve cinsiyete dayalı olduğunu göstermektedir. Bu kuralların yasal bir dayanağı olmasa da toplumda kesin bağlayıcı nitelikleri vardır (Arıkan 1988, 3-4). Örneğin, kadınlar erkeklerin otoritesi altında yaşamak zorundadır. Dul veya yalnız kadınlar, genellikle aile üyelerinin, kardeşlerinin, oğullarının ya da kızlarının yanına sığınmakta ve onlardan ayrı bir şekilde ne köyde ne de şehirde hayatlarını sürdürebilmektedir. Geleneksel toplum yapısında kadınlar, sosyokültürel denetleme mekanizmaları tarafından da kısıtlanmaktadır. Vasi sistemi bu mekanizmalardan en etkililerinden biridir. Kadınlar, ergenlik çağına kadar babalarının, sonrasında ise kocalarının denetiminde yaşamaya zorlanmaktadır. Yaşlandıklarında ise bu kez oğullarının kontrolü altında olmaları, toplumsal mekanizmalarla sağlanmaktadır (Bensadon 1990, 31). Bu eşitsiz yapı içinde, kadınlar genellikle erkeklere göre daha az kaynağa sahiptir ve fırsatlara erişim imkânları azdır. Bu durum, kadınların tarımsal üretkenliklerini arttırmalarını, ekonomik bağımsızlıklarını kazanmalarını ve eğitim almalarını engellemektedir. Oysa özellikle eğitim hakkı, kadınların toplumsal ve ekonomik hayatta daha fazla yer alabilmeleri için kritik bir faktördür. Araştırmalar, eğitim seviyesinin artmasıyla birlikte

kadınların karar alma süreçlerine katılımının da arttığını göstermektedir. (Adenugba ve Raji-Mustapha 2013; Kaur ve Sharma 1991; Rad vd. 2012). Ayrıca, yine bu anlayışla beslenen kadınların eşit mülkiyet haklarına sahip olmaması durumu özellikle kırsalda bulunan kadınların yaşadığı en genel problemlerden biridir. Anne ve babasını yakın zamanda kaybetmiş ve bu zamana değin bütün bakımlarını üstlenmiş olan bir kadın, ebeveyninin vefatından sonra abisi tarafından yanına alınmış, bütün hayvanlarını satmak zorunda kalmış, yılların emeğini geride bırakarak şehre göçmüştür. Anne babasından kalan mal varlığı olup olmadığı sorulduğunda verilen yanıt kırsalda kadının içinde bulunduğu durumun bir özeti olarak karşımıza çıkmaktadır:

...yıllarca ben ekim, biçtim, anama babama hatta ebeme baktım. Kışlıklarını bile ben yapardım. Anamlar ölünce ne var ne yok aldı üstüne yaptı. Şimdi bir markete girdim kasiyerlik yapıyorum. Haa ev aldı bana, şimdi ilçeye geldim. Aldı ama benim birikimlerimle, kendi üstüne yaptı. Neyse çok sinirim bozuluyor. Konuşmasak olur mu? (Saniye, 42)

Oysa kadınlar, toprak ve diğer kaynaklara sahip olduklarında ekonomik bağımsızlıklarını kazanmakta ve ailelerinin refahını artırma konusunda daha etkili olmaktadır. Eşit mülkiyet hakkı, erkeğin ekonomik ve toplumsal gücüne bağımlı yaşamının önüne geçmekte ve kadınların bağımsız bireyler olarak toplumda daha güçlü, eşit ve adil bir şekilde yer almalarına olanak tanımaktadır. Ancak bu şekilde kırsalda toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması mümkün olacaktır (Boserup 2013; Little 1987).

Türkiye'nin ulusal kalkınma planlarına bakıldığında; Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (TBMM 1995), Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (TBMM 2000) ve 2007-2013 yıllarını kapsayan Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (TBMM 2006), tarım, gıda ve kırsal kalkınma hususlarına değinildiği görülse de kadınların statüsünü geliştirmek ayrı bir öncelik alanı

olarak kalmaya devam etmekte ve planlar, tarım alanındaki toplumsal cinsiyet eşitliği hedefleri ya da özellikle kırsal alandaki kadınların ihtiyaçlarını ele alan kesişen hedefleri içermemektedir. Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığının 2012’de yayınladığı Kırsal Alanda Kadının Güçlendirilmesi Ulusal Eylem Planı (2012-2016) ise pratikte her ne kadar yetersiz olsa da kadının kırsaldaki önemi ve tarımsal üretim konusundaki rolünün altının çizildiği yazılı bir metin olarak karşımıza çıkmaktadır (Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı 2012). 2014-2023 dönemini kapsayan çiftçi kadını kadın girişimciye dönüştürme çabası olarak değerlendirilebilecek Onuncu (TBMM 2013) ve On Birinci (TBMM 2019) Beş Yıllık Kalkınma Planları kadın emeğini görünür kılarken aslında kadınları küresel piyasa ekonomisine entegre ederek onların emeğini sömürmekte ve bu sayede büyüme odaklı ulusal kalkınma için kadınları bir araç olarak kullanmaktadır (Mısır ve Suziki Him 2023).

Kalkınma dedikleri şey ne? Hani kim kalkınıyor, bunlar bizim ihtiyaçlarımızdan çok zenginlerin çıkarlarına hizmet ediyor. Biz kendi yöntemlerimizi sürdürmek istiyoruz ama onlar sürekli bunu kullanacaksın, şunu kullanacaksın diyor. (Ayfer,50)

Hoşgör (2018), Türkiye’de yürütülmüş olan kırsal kalkınma planlarının, kırsalda yaşayan kadının dört farklı boyutta etkilediğini belirtmekte ve kadınların tarihsel süreç içerisinde kırsal alandaki değişen konumlarını ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu boyutlardan ilki olan tarımda modernleşme ile tarımda makineleşme, sulama, elektrik ve suyun ulaşımı gibi altyapıya yönelik donanım, kırsal alanda yaşayan kadının iş yükünü kısmen hafifletmiş ve yaşam kalitesini görece arttırmıştır. Ancak yapılan araştırmalar, tarımda modernleşmenin kırsal alanda toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümünü derinleştirdiğini ve kadını marjinalleştirdiğini vurgulamaktadır. Bunun temel nedeni ise geleneksel üretimden modern üretime geçiş ile erkeğin prestijini arttırması ve kadın üzerindeki gücünü, bilgi ve eğitim seviyesindeki uçurumu

genişleterek kadının konumuna yönelik negatif bir baskı unsuru oluşturmaktadır (Çakır ve Aksoy 2016).

...eskiden çok daha zordu işimiz. Az karasaban sürmedim kızım, bir yandan dört bebe evde yemek bekler, bir yandan herif hizmet bekler. Sırtımızda taşırdık biçtiğimizi. Traktör bilenem yoktu. El yıkacayacak su olmazdı onu da taşırdık bunar öğünden (meydan çeşmesi). Şimdi her şey var. Parasını verince de her şey yapıyor aracın olmasa da. Yeni nesil şanslı da onlarda durmaz buralarda... (Türkan, 75)

Görüldüğü üzere katılımcı gelişen teknolojiyi ve kırsala altyapı hizmetlerinin ulaştırılmasını olumlu karşılasa da bu teknolojiye erişimin sadece erkekler elinde olması ve kullanmak için kendilerinin para vermek zorunda olmalarını da yadırgamamaktadır.

Diğer önemli nokta ise yaşanan göç süreçleri ile ilgili olarak gelişmiştir. Türkiye’de bilindiği gibi göç sürecine ilk dahil olanlar genellikle erkekler olmuştur ve bunlar geride eş ve çocuklarını bırakarak göç edecekleri yere ilerlemiştir. FAO tarafından “tarımın feminizasyonu” olarak adlandırılan ve birçok az gelişmiş ülkede gözlemlenen bu süreç, tarımda kadın emeğinin yoğun olarak kullanıldığını göstermektedir (Candan ve Özalp Günel 2013, 95). Tarımın feminizasyonu ya da kadınlaşması, büyük krizlerle karşı karşıya olan Türkiye kırsalı açısından, kadın emeğinin nasıl konumlandığını ortaya koymaktadır.

...Sabah erken kalkıyorum, hayvanları besliyorum, tarladaki işlere bakıyorum, yemek yapıyorum. Çoğu zaman hem evle hem de tarlayla ben ilgileniyorum. Ama erkekler genelde sadece büyük işleri yaptığını sanır. Oysa biz olmasak bu üretim devam etmez. Pazara götürülen domatesi, biberi kim yetiştiriyor? Kadınlar. Ama bu işlerin adı bile geçmiyor. (Emine, 44)

Tarım sektörü, emek yoğunluğu ve düşük getirisi nedeniyle öncelikle erkek iş gücü tarafından terk edilen bir üretim alanı olarak öne çıkmaktadır. Tarımın endüstrileşmesi ve tarımsal emeğin değersizleşmesi, erkek işçileri sanayi sektörüne yöneltmiş olsa da tarımsal üretim sona ermemekte, özellikle geçimlik üretim, ücretsiz aile işçisi statüsündeki kadın emekçiler tarafından sürdürülebilmektedir (Sezer 2022). Bu durum kadın emeğinin ücret karşılığı olmadan kullanılması, düzensiz ve güvencesiz bir hâl olarak daha da değersizleştirilmesinin önünü açmaktadır. Dolayısıyla, tarımın kadınlaşması, kadın emeğinin giderek istismara açık hale gelmesine ilişkin bir kavramsallaştırma niteliğinde görünmektedir (Günaydın 2009).

Challenging Geographical Disadvantages and Social Exclusion: A Case Study of Gendered Rural Transformation in Mountain Villages in the Western Black Sea Region of Turkey başlıklı çalışmalarında Hoşgör ve Him (2019), Türkiye'nin dağ köylerinde kadınların ekonomik rollerinin dönüşümü ve bu dönüşümün toplumsal cinsiyet ilişkileri üzerindeki etkileri incelemiş, neoliberal küreselleşmenin kırsal toplumlar ve kadın işgücü üzerindeki etkilerini ele almıştır. Tarımda kadın emeğinin artışı, kadınların tarımsal üretim süreçlerinde daha görünür hale gelmesine yol açsa da bu durum genellikle düşük ücretli ve güvencesiz işlerde istihdam edilmeleriyle sonuçlanmaktadır. Neoliberal tarım politikaları ve küreselleşme, kadınların tarımda daha fazla yer almasına neden olmuş, ancak bu süreç, kadınların marjinalleşmesine ve toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin derinleşmesine katkı sağlamıştır. Genç kadınlar, tarım dışı işlerde de istihdam edilmeye başlarken bu şekilde ekonomik gelişmelerin “kazanancıları” olarak görülseler de küresel üretim zincirindeki konumları onları daha geniş bir sömürü ve dışlanma bağlamında sisteme dahil etmektedir. Dolayısıyla, tarımsal üretim ve kırsalda kadının bu değişen ve çelişkili konumu feminist stratejilerin geliştirilmesi gerekliliğini ve toplumsal cinsiyet eşitliğini teşvik eden politikaların ve destek mekanizmalarının oluşturulmasının önemi ortaya konmaktadır. Tarımın feminizasyonu, küresel

Üretim zincirinin bir parçası olarak değerlendirilmesi gereken çok boyutlu bir süreçtir; bu süreçte kadınların daha görünür hale gelmesi, onların güçlenmesi anlamına gelmemekte, aksine mevcut eşitsizliklerin derinlemesine yol açmaktadır. Bu bağlamda tarımın feminizasyonu toplumsal cinsiyet, ekonomik yapı ve küresel dinamiklerle i ie geçmiş ve bu dinamiklerin bütünüyle ele alınması gereken bir olgudur.

Kırsalda kadın emeğinin bu şekilde görünmezliği, kadının yaşantısının her anında onu yoksunlatırma ve yoksullatırma potansiyelini de içinde barındırmaktadır. Bunun önüne geçmek için birtakım politikalar uygulanırsa da mevcut düzen ve anlayış bu politikalardan kadınların maksimum düzeyde faydalanmasına engel olmaktadır. u bir gerçektir ki kadın toplumsal yaamım her anında olduğu gibi kırsal yaşamda da en ağır yükleri omuzlamaktadır. Tüm hane içi ilerinin yanı sıra tarımsal üretimde çalışarak hanenin toplam emek miktarına sağladığı katkı, ufak bir yardım olarak görülemeyecek kadar büyük ve ağırdır. Tarımsal kesimde çalışan nüfus her ne kadar istihdam edilmiş nüfus olarak görülse de kadınlar ücretsiz aile işçisi olarak değerlendirildiğinden istihdam kadınlar için geçerli bir ifade değildir. Ücretsiz alıan olarak yaşamlarını sürdürmekte olan kadınların tüm emek süreci hane içi yardım olarak kabul edilmektedir. Oysa emeğinin hiçbir karşılığı olmayan kadınlar bugün halen kırsaldaki tarımsal üretimin en kıymetli gücüdür (Karagel 2010, 266).

İçinde bulunduğumuz yüzyılda kırsalın en önemli üretici gücü ve koruyucusu olarak kadının rolünün kavranması ve haklarının teslim edilmesi, aynı zamanda toprağın ve çevrenin kapitalizmin yıkıcı ve yok edici sözde üreten kapasitesine karşı da bir başkaldırı olacaktır. Bu başkaldırı mevcut sistem ile onun yarattığı çevresel problemlere karşı toprağın, suyun, tohumun ve ekosistemlerin kontrolünü yeniden gıda üretenlerin koruması ilkesine dayanmaktadır. Dolayısıyla kadının alternatif bilme biçimleri, üretici gücü

ve etkin rolü yeniden kavranmalı, gıdayı sermaye birikiminin bir aracı olarak nesneleştiren yıkıcı sistem içinde, kadının ve doğanın birbiri ile olan bağlılığı ile Batı'nın kalkınma ve ilerleme anlayışına meydan okumak gerekmektedir.

Kadınlar, doğayla kurdukları ilişki ve üretim süreçlerindeki etkin rolleri ile sadece yaşamın devamlılığını sağlamakla kalmamakta, aynı zamanda sistemin yıkıcı pratiklerine karşı alternatif bir bilme, üretme ve yaşama biçimi sunmaktadır. Doğayla kurulan bu bağ, yalnızca üretici bir ilişki değildir; aynı zamanda doğayı koruyan, onun döngülerine saygı duyan ve yaşamı devam ettiren bir ilişkidir. Kadınların tarımsal üretimdeki geleneksel bilgileri ve doğaya dayalı pratikleri, modern endüstriyel tarımın kar odaklı ve kısa vadeli yaklaşımına karşı sürdürülebilir bir çözüm oluşturmaktadır. Ancak, içinde bulunduğumuz yıkıcı sistem, bu bilgi ve becerileri değersizleştirirken, kadınları üretim süreçlerindeki etkin rollerini görünmez kılmış ve emeklerinin sömürülmesine neden olmuştur. Ekofeminist bir perspektifle değerlendirildiğinde, bu sömürünün yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda ekolojik ve kültürel bir krizle de iç içe geçtiği görülmektedir.

Sonuç

Kırsaldaki kadınların görünmeyen emeği ve doğanın sömürüsü arasındaki ilişki, toplumsal cinsiyet, ekonomik sistemler ve çevresel adalet açısından iç içe geçmiş, karmaşık ve derinlemesine ele alınması gereken bir yapı sunmaktadır. Ekofeminist bir perspektif, bu ilişkiyi anlayanın hem kadınların güçlendirilmesi hem de doğanın korunması için kritik öneme sahip olduğunu savunmaktadır. Kadınların tarımsal üretimdeki yok sayılan emeği ise ataerkil ve kapitalist sistemin bir ürünüdür. Bu sistem, kadın emeğini görünmez kılarken aynı zamanda doğayı metalaştırarak onun doğal döngülerini bozmakta ve sürdürülebilir tarımı tehdit etmektedir. Kadınların tarımsal üretim süreçlerindeki kendinden bilme durumu ve deneyimleri, ekolojik

tarım uygulamaları gibi alternatif üretim modellerinin geliştirilmesinde imkân tanımaktadır. Esasında bu deneyim, Türkiye kırsalında yıllarca kendi kendini sömürme olarak literatürde yer edinmiş hayatta kalma deneyiminin ve doğaya ve onun şartlarına uyum sağlayarak üretimi sürdürmenin tezahürüdür. Dolayısıyla kırsalda bu denli aktif rol ve etkinliği bulunan kadının emeği ve bu emeğin önemi tanınmalı, normların ve mevcut sisteminin dayatmaları altında yok sayılan kadın emeğinin sömürüne karşı pratikte işlevsel çözümler geliştirilmelidir.

Bunun için en başta kadınların karar alma süreçlerine dahil edilmesi ve geleneksel normlara meydan okunması gerekmektedir ki bu şekilde çevresel yönetim ve yaşanabilir bir gelecek açısından hayati öneme sahip bir adım atılmış olabilsin. Bu doğrultuda hareket etmek, neoliberal politikaların hakimiyetinde tükenmek bilmeyen doğa ve kadın sömürüsüne karşı çıkarak sadece ekolojik dengelerin, ulusal tarımın ve doğanın korunmasını değil, aynı zamanda toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasını da hedeflemektedir.

Sonuç olarak, kadınların kırsaldaki görünmez emeği ve tarımsal üretimdeki oynadıkları kritik rolün tanınması ve öneminin kavranması hem kadınların hem de doğanın özgürleşmesini hedefleyen bütüncül bir çözüm olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu, doğanın doğal süreçlerini korumak ve insan-doğa ilişkisini daha adil ve sürdürülebilir bir temele oturtmak anlamına gelmektedir. Kadınların doğayla kurduğu ilişki ve bu ilişkideki bilgi birikimi, doğanın sömürülmesine karşı direnç noktası oluşturarak bu özgürleşme sürecine katkıda bulunmaktadır. Ancak bu şekilde, hem toplumsal cinsiyet eşitliğini hem de çevresel adaleti destekleyen bir gelecek yaratmak mümkün olacaktır.

Kaynakça

- Adenugba, A. O., and N. O. Raji-Mustapha. "The Role of Women in Promoting Agricultural Productivity and Developing Skills for Improved Quality of Life in Rural Areas." *Journal of Engineering* 3, no. 8 (2013): 51–58.
- Alkan, Hatice Işıl. *Tarım Sektöründe Kadın Emeği (Çarşamba Ovası Gündoğdu ve Damlataş Köylerinde Fındık, Çeltik ve Sebze Üretimi Özelinde Bir İrdeleme)*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2018.
- Anjum, Tasneem. "Ecofeminism: Exploitation of Women and Nature." *International Journal of English Literature and Social Sciences* 5, no. 4 (2020): 846–848.
- Arıkan, Gülay. "Kırsal Kesimde Kadın Olmak." *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 5, no. 2 (1988): 45–60.
- Aysu, Abdullah. "Çiftçi." *İnadına*, 2013. <http://www.inadina.com/inadeski/sayi112/yazi5.htm> (Erişim 9 Ağustos 2024).
- Bensadon, Ney. *Başlangıcından Günümüze Kadın Hakları*. Çev. Şirin Tekeli. İstanbul: İletişim Yayınları, 1990.
- Bernstein, Henry. *Tarımsal Değişimin Sınıfsal Dinamikleri*, Çev. Oya Köymen. İstanbul: Yordam Kitap, 2010.
- Biehl, Janet. *Finding Our Way: Rethinking Ecofeminist Politics*. New York: Black Rose Books, 1991.
- Boran, Behice Sadık. *Toplumsal Yapı Araştırmaları: İki Köy Çeşidinin Mukayeseli Bir Tetkiki*. A.Ü.D.T.C. Fakültesi Felsefe Enstitüsü Sosyoloji Serisi: 3. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1945.
- Boratav, Korkut. *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*. Ankara: İmge Kitabevi, 2005.
- Boserup, Ester. "Population, the Status of Women, and Rural Development." *Population and Development Review* 15 (1989): 45–60.
- Buckingham, Susan. "Ecofeminism in the Twenty-First Century." *The Geographical Journal* 170, no. 2 (2004): 146–154.

- Buckingham, Susan. "Ecofeminism." In *International Encyclopedia of the Social-Behavioral Sciences*, edited by J. Wright, 845–850. Amsterdam: Elsevier, 2015.
- Candan, Esin, ve Günal Semiha Özalp. "Tarımda Kadın Emegi." *Tarım Ekonomisi Dergisi* 19 (2013): 93–101.
- Çakır, Hülya, ve Erdal Aksoy. "Yozgat Kırsalında Yaşayan Üç Kuşak Kadının Aile İçi Cinsiyet Rollerindeki Değişim." *Journal of Turkish Studies* 11, no. 2 (2016): 259–280.
- Eren Benlisoy, Zeynep Ceren. "Women in Agribusiness Amid Crises of Social Reproduction: The Case of Women Workers at the Greenhouse, Turkey." *The Journal of Peasant Studies* 51, no. 1 (2023): 37–58.
- Eştürk, Özlem, ve Kılıç Arzu. "Türkiye Kırsalında Kadın Yoksulluğu." *Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 2, no. 3 (2016): 143–153.
- Gıda ve Tarım Bakanlığı. *Kırsal Alanda Kadının Güçlendirilmesi-Ulusal Eylem Planı (2012-2016)*. Ankara: TBMM, 2012. <https://kutuphane.tarimorman.gov.tr/vufind/Record/18226/Description> (Erişim 8 Ekim 2024)).
- Gökdemir, Levent, ve Ergün Suzan. "Kırsal Kalkınmada Kadının Rolü." *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 1, no. 1 (2012): 68–80.
- Günaydın, Gökhan. "Türkiye Tarım Politikalarında 'Yapısal Uyum'-2000'li Yıllar." *Mülkiye Dergisi* 262 (2009): 175–223.
- Hablemitoğlu, Şengül. "Kırsal Alanda Kadınlar ve Sürdürülebilir Gıda Güvenliği." *Tarım ve Köy Dergisi* 123 (1998): 32–35.
- Hoşgör, Gündüz Ayşe. "Türkiye'de Kırsal Kadının Toplumsal Konumu: Bölgesel Eşitsizlikler, Yasal Müdahaleler ve Kısmi Kazanımlar." H. Şimğa, F. Gökşen, B. E. Oder ve D. Yüksek (der.), *Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları: Eşitsizlikler, Mücadeleler, Kazanımlar*,

295–314. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2018.

İçduygu, Ahmet. “Türkiye’de Uluslararası Göçün Siyasal Arka Planı: Küreselleşen Dünyada ‘Ulus-Devleti İnşa Etmek ve Korumak’.” Barbara Pusch ve Tomas Wilkoszewski (der.), *Türkiye’ye Uluslararası Göç*, çev. Mutlu Çomak Özbatur, 17–40. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010.

Karagel, Üçecam Döndü. “Türkiye Kırsalında Çalışan Kadın Nüfus (1990–2000).” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3, no. 13 (2010).

Kaur, Malkit, ve M. L. Sharma. “Role of Women in Rural Development.” *Journal of Rural Studies* 7, no. 1–2 (1991): 11–16.

Kaya, Merve. *Geri Dönüş Göçü Yaşayan Yelli Köyü (Ankara) Örneğinde Kırsal Yapı Dönüşümü*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2017.

Kazgan, Gülten. *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984.

Kulak, Esra. *Tarımsal Üretim Süreçlerindeki Değişimin Kırsal Alanda Kadın İstihdamına Etkileri, 1980 Sonrası Gelişmeler*. Uzmanlık tezi, T.C. Başbakanlık, 2011.

Kümbetoğlu, Belkis. *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 2005.

Little, Jo. “Gender Relations in Rural Areas: The Importance of Women’s Domestic Role.” *Journal of Rural Studies* 3, no. 4 (1987): 335–342.

Makal, Ahmet. “Türkiye’de 1950-1965 Döneminde Ücretli Kadın Emeğine İlişkin Gelişmeler.” *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 56, no. 2 (2001): 117–155.

Mellor, Mary. “The Politics of Women and Nature: Affinity, Contingency or Material Relation?” *Journal of Political Ideologies* 1, no. 2 (1996): 147–164.

Mısır, Fatma ve Suzuki Him Miki. “Sürdürülebilir Tarım için Feminist

- Politikaya Çağrı.” *Mülkiye Dergisi* 47, no. 1 (2023): 416–446.
- Nightingale, Andrea. “The Nature of Gender: Work, Gender and Environment.” *Institute of Geography Online Paper Series: GEO 030* (2006): 1–42.
- Öztürk, Şinasi. *Yeni Köy Sosyolojisi Tartışmaları, Küreselden Yerele Tarım Politikaları ve Yoksulluk*. İstanbul: Doğu Kitabevi, 2014.
- Rad, Sevgi Tüzün, Hacer Çelik Ateş, Şanser Delioğlu, Sefa Polatöz ve Gülay Özçömlekçi. “Participation of Rural Women in Sustainable Development – Demographical and Socio-Economic Determinants.” *Sustainable Development* 20, no. 2 (2012): 71–84.
- Salman, Aneel, ve Iqbal Nuzhat. “Ecofeminist Movements from the North to the South [with Comments].” *The Pakistan Development Review* 46, no. 4 (2007): 853–864.
- Kurtege, Sefer Bengü. “Kırsal Kalkınmada Kadın Emegi, Sivil Toplum Kuruluşları ve Kadın Kooperatifleri.” *Çalışma ve Toplum* 1, no. 80 (2024): 93–126.
- Sezer, Aylin. *Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet ve Tarımda Ücretsiz Aile İşçiliği*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, 2022.
- Shiva, Vandana. “Women’s Indigenous Knowledge and Biodiversity Conservation,” In *Ecofeminism*, ed. A. Salleh, 123–145. London & New York: Zed Books, 2014.
- Sirman, Nükhet. “Gelişme Sürecinde Kırsal Kesim Kadının Statüsü: Sorunlar ve Çözüm Önerileri.” *TKV-İLO Raporları* (1991): 16–29.
- Suzuki Him, Miki ve Hoşgör Gündüz Ayşe. “Challenging Geographical Disadvantages and Social Exclusion: A Case Study of Gendered Rural Transformation in Mountain Villages in the Western Black Sea Region of Turkey.” *Sociologia Ruralis* 59, no. 3 (2019): 540–559.
- Şenses, Fikret. *Küreselleşmenin Öteki Yüzü Yoksulluk*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

Şimşek, Hasan ve Yıldırım Ali. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2005.

TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi). *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)* (Ankara: TBMM, 1995). <https://www.sbb.gov.tr/> (Erişim 10 Ekim 2024)

TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi). *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005)* (Ankara: TBMM, 2000). <https://www.sbb.gov.tr/> (Erişim 10 Ekim 2024)

TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi). *Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı (2007-2013)* (Ankara: TBMM, 2006). <https://www.sbb.gov.tr/> (Erişim 10 Ekim 2024)

TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi). *Onuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı (2014-2018)* (Ankara: TBMM, 2013). <https://www.sbb.gov.tr/> (Erişim 10 Ekim 2024)

TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi). *On Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2019-2023)* (Ankara: TBMM, 2019). <https://www.sbb.gov.tr/> (Erişim 10 Ekim 2024)

Thompson, Charis. “Back to Nature?: Resurrecting Ecofeminism After Poststructuralist and Third-Wave Feminisms.” *Isis* 97, no. 3 (2006): 505–512.

Tong, Rosemarie ve Botts Fernandes Tina. *Feminist Düşünce*, çev. Zafer Cırhinoğlu. İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2006.

Tütengil, Orhan Cavit. *100 Soruda Kırsal Türkiye'nin Yapısı ve Sorunları*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1975.

Warren, J. Karen. “Ekolojik Feminizmin Gücü ve Vaat Ettikleri.” <https://>

ecotopianetwork.wordpress.com/2009/12/21/ekolojik-feminizm-%E2%80%93-karen-j-warren/ (Erişim 12 Ekim 2024)

Wittman, Hannah. “Reworking the Metabolic Rift: La Via Campesina, Agrarian Citizenship, and Food Sovereignty.” *The Journal of Peasant Studies* 36, no. 4 (2009): 805–826.

Yıldırım alp, Sinem, İslamoğlu Emel ve Torun Ateş Medine. “Kadın Kooperatiflerinin Ekonomik ve Sosyal Yaşamda Rolü ve Önemi: Antalya İli Örneği.” *Uluslararası Sosyal Bilimlerde Yenilikçi Yaklaşımlar Dergisi* 5, no. 3 (2021): 111–133.

Zein, Fariha Laila ve Setiawan Rifqi Adip. “General Overview of Ecofeminism.” *OSF Preprints* 10 (2017): 1–10.

Armut Dibine Mi Düşer? Çalışan Annelerin Kızlarına Aktardıkları

Yasemin Yüce

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Doç. Dr.

[ORCID: 0000-0002-8606-910X](https://orcid.org/0000-0002-8606-910X)

yyuce@omu.edu.tr

Miki Suzuki Him

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Doç. Dr.

[ORCID: 0000-0002-1426-8695](https://orcid.org/0000-0002-1426-8695)

mikihim@omu.edu.tr

Öz

Son otuz yılda, annenin istihdam statüsünün kızının çalışmaya ilişkin pratiklerini nasıl etkilediğini araştıran çalışmalar artmıştır. Ancak, toplumsal bağlamlarla beraber kadınların düşüncelerinin derinlemesine incelendiği nitel araştırmalar azdır. Bu çalışma, kadın istihdamı konusunda özgün gelişmeler yaşanan Türkiye bağlamında, çalışan annenin kızlarının istihdam ile ilgili tutumlarını anlamaya çalışmaktadır. Bu araştırma iki soruya cevap aramaktadır: 1) Çalışan annelerin kızları, annelerinin çalışmasını nasıl deneyimlemişlerdir? 2) Bu kızlar, kendi çalışma hayatı ile ilgili neler düşünmektedirler? Araştırmanın verileri, amaçlı ve kartopu örnekleme teknikleriyle seçilen 21 çalışan anne ve onların kızlarıyla yapılan derinlemesine görüşmeler ile toplanmıştır. Araştırmanın sonucunda ise, çalışan annenin kızlarının hepsinin çalışıyor/ çalışmayı düşünüyor olmasıyla birlikte annelerinin eğitimi, mesleki statüsü ve sosyal sermayelerine göre deneyimlerinin ve çalışmaya ilişkin tutumlarının farklılaştığı görülmüştür. Aynı zamanda kızların çoğu “çalışma hayatında bulunmak suretiyle kendi çocuklarından çaldıkları zaman”dan bahsetmişlerdir. Kızlar, çalışan bir annenin kızı olarak, bir yandan “kadının çalışması gereğini” devralmışlar diğer yandan annelik ideolojisinin etkisiyle “çalışan annenin çocuğundan zaman çalarak çalıştığı” fikrine sahip olmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Kadın istihdamı, kuşaklararası aktarım, çalışan anne, toplumsal cinsiyet rolleri, ev içi iş bölümü

• • • • •

Geliş tarihi: 6 Ağustos 2024 • Kabul tarihi: 7 Mayıs 2025

•

Araştırma Makalesi

<http://federgi.ankara.edu.tr>

federgi • 2025 • 17(1) • 78-110
DOI: 10.46655/federgi.1528876

Does the Apple Fall Far from the Tree: What Working Mothers Pass On to Their Daughters

Yasemin Yüce

Ondokuz Mayıs University, Assoc. Prof.

[ORCID: 0000-0002-8606-910X](https://orcid.org/0000-0002-8606-910X)

yyuce@omu.edu.tr

Miki Suzuki Him

Ondokuz Mayıs University, Assoc. Prof.

[ORCID: 0000-0002-1426-8695](https://orcid.org/0000-0002-1426-8695)

mikihim@omu.edu.tr

Abstract

In the last three decades, the increasing number of studies examines the impact of maternal employment on daughters' employment status. However, there is a limited number of qualitative studies which explore women's perceptions on maternal employment within social milieus. This research attempts to understand the working mothers' daughters' attitudes towards paid work in Turkey which goes through a unique development of women's employment. The research seeks to answer these two questions: 1) How did the working mothers' daughters experience their mothers' employment? 2) What do they think about their own work life? Data were collected by in-depth interviews with 21 working mothers and their daughters who were selected by purposive and snowball sampling techniques. Research findings show that the daughters' experiences and attitudes towards employment differ in accordance with their mothers' education, occupational status and social capital while all are working or consider to work. At the same time, most of the daughters mention about "lost time with children". As working mothers' daughters, they inherit the idea of "the necessity for women to work" on the one hand; they have the idea of "working mothers who miss the time to spend with children" under the influence of an ideology of motherhood on the other hand.

Keywords: Women's employment, intergenerational transmission, working mother, gender roles, domestic division of labour

• • • • •

Arrival date: 6 August 2024 • Acceptance date: 7 May 2025

•

Research Article

<http://federgi.ankara.edu.tr>

federgi • 2025 • 17(1) • 78-110

DOI: 10.46655/federgi.1528876

Giriş¹

Son yüzyılda, dünyanın birçok ülkesinde toplumsal cinsiyet eşitliği adına önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bununla birlikte, kamusal alanda gerçekleşen yasal reformlar ve kurumsal iyileşmelere kıyasla, özel alandaki değişimin oldukça sınırlı kalması, ikinci dalga feminizmin önemli tartışma konusu olagelmıştır. Örneğin, Yu ve Lee'nin (2013) yakın zamanda gerçekleştirdiği otuz üç ülkeyi kapsayan toplumsal cinsiyet tutumları analizine göre, gençler anne istihdamını destekleme eğilimindeyken, toplumsal cinsiyete dayalı geleneksel ev içi iş bölümünü ileri yaş gruplarındaki bireylerden daha çok onaylamaktadırlar. Ülke düzeyi analizinde ise, ülkenin GDI'si (Cinsiyete Bağlı Gelişme Endeksi) yükseldikçe annenin çalışmasına ilişkin olumlu tutumların arttığı; ancak özellikle kadınlarda, erkeğin ev işlerinde sorumluluk alması gibi

¹ Bu makalede sunulan araştırma Ondokuz Mayıs Üniversitesi 1902 Bilimsel Araştırma ve Geliştirme Destekleme Programı Projesi Birimi tarafından desteklenmiştir.(PYO. FEN.1902.16.001)

özel alandaki toplumsal cinsiyet eşitliğini destekleyen tutumların azaldığı görülmüştür. Türkiye bu araştırmada analiz edilen ülkeler arasında değildir. Lakin toplumsal cinsiyet eşitliği açısından Türkiye’de de dengesiz gelişmeler söz konusudur. Türkiye, 2019 yılından itibaren çok yüksek insani gelişmişlik kategorisine giren ülkelerden biri olmuştur (UNDP 2022, 14). Ancak bu değerde 2017’den sonra gerileme başlamıştır (a.g.e., 20). Aynı zamanda Türkiye, dünyada kadınların ücretsiz ev işini en çok yaptığı ve ücretli işe en az katıldığı ülkelerden biridir (OECD 2021; Buğra ve Yakut-Cakar 2010).

“Geri tepme” (Faludi [1991] 2020) olarak ifade edilen, toplumsal cinsiyet rejiminin “devrimsel” dönüşümlerinin duraklaması hatta bazı kazanımların kaybedilmesi son yılların önemli feminist tartışmalarından bir diğeridir (England 2010; Anderson 2015; Goetz ve Mayer 2023). Hem annenin çalışmasının hem de toplumsal cinsiyete dayalı geleneksel ev içi iş bölümünün desteklendiği çelişkili durum, geri tepme perspektifinden değerlendirildiğinde, kadınların istihdama katılımları önemli bir kazanım olarak gerçekleşmişken ev içi iş bölümünün değişmemiş olması kadınların iş yükünün artmasını beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda, annenin çalışması, hem ikinci dalga feminizmin ev içi işlerin paylaşımı meselesinin hem de geri tepme kavramının görülebilir olduğu önemli bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır.

Anne istihdamı, toplumsal cinsiyet rejiminde kamusal alan ve özel alanın kesiştiği bir olgudur. Dünyanın birçok ülkesinde annenin ücretli işte çalışması, hem toplumsal cinsiyet rejiminin kurumsal çelişkilerini ortaya çıkıldığı, hem de duygu yüklü annelik-çalışan kadın çatışmasının yaşandığı en ihtilafli konularından biridir (McGinn, Castro ve Lingo 2019). Annenin ücretli işe katılımının çocukların gelişmesine nasıl yansıdığı konusu, yaygın bir kaygı olduğu kadar farklı disiplinlerde birçok araştırmanın ilgi alanlarından biri de olagelmıştır. Yapılan yeni çalışmalar ise kaygının aksine daha çok olumlu etkilere işaret etmektedir (a.g.e.; Abouelenin ve Hu 2023). Öte yandan, toplumsal cinsiyet rollerinin değişimini anlamak adına, son otuz yıldır annenin

istihdam statüsünün yetişkin kızlarının toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümüne ilişkin tutumlarını ve pratiklerini nasıl etkilediğini araştıran çalışmalar artmıştır (Moen, Erickson and Dempster-McClain 1997; Jan ve Janssens 1998; Olivetti, Patacchini ve Zenou 2016; McGinn, Castro ve Lingo 2019; Li ve Guan 2020). Ancak anne istihdamının ortaya koyduğu toplumsal çelişkilerin yıllardır tartışıldığı ileri sanayi ülkeleri dışındaki toplumlarda bu tür araştırmalar henüz sınırlı sayıdadır. Toplumsal bağlamlarla beraber kadınların düşüncelerinin derinlemesine incelendiği nitel araştırmalar da son derece azdır (Zhou 2020). Bu çalışma, anneden kıza toplumsal cinsiyet rolü aktarımı ile ilgili literatüre katkıda bulunmak amacıyla, kadın istihdamı konusunda özgün bir gelişme yaşanan Türkiye bağlamında, çalışan annelerin kızlarının deneyimlerini ve kadın istihdamı ile ilgili tutumlarını kızların anlatımlarıyla anlamaya çalışmaktadır.

Bu araştırma iki soruya cevap aramaktadır: 1) Çalışan annelerin kızları annelerinin çalışmasını nasıl deneyimlemişlerdir? 2) Bu kızlar kendi çalışma hayatı ile ilgili neler düşünmektedirler? Çalışma, Samsun’da gerçekleştirilmiştir. Aşağıda belirtildiği gibi Samsun, kadının ücretli işe katılımı açısından özgün bir tarihe sahiptir.

Toplumsal Cinsiyet Rollerinin Anne-Kız Aktarımı

Toplumsal cinsiyet rollerinin aktarımını açıklayan yaklaşımlar ilk etapta sırasıyla; sosyal öğrenme ve rol modeli teorisi ile kaynak teorisi olarak ifade edilebilir. Kadınların sosyo-ekonomik statüleri de toplumsal cinsiyet rollerinin aktarımında önemli bir etkindir. Kadınların kamusal alana çıkışlarıyla ev içi işleri ve bakım işlerini nasıl organize edecekleri, en önemli sorunsal olarak anne kız arasındaki aktarımı da belirleyen bir faktöre dönüşmektedir. Çalışan kadınların görünmeyen ev içi emeği, “ikinci vardiya” kavramsallaştırmasıyla tartışmaların temelinde yer almaktadır. Takip eden kısımda yukarıda belirtilen

yaklaşımlar sırasıyla açıklanırken toplumsal cinsiyet rollerinin anne kız arasındaki aktarımında öne çıkan diğer iki yaklaşım olarak sosyal ekonomik statü ve ikinci vardiyanın organizasyonu en sonda ele alınacaktır.

Sosyal öğrenme veya rol modeli teorisi, bireyin çalışma hayatı ve toplumsal cinsiyet rolleri gibi pratiklerde ağırlıklı olarak kendi ebeveynlerine benzediğini iddia etmektedir (Fernández, Fogli ve Olivetti 2004). Özellikle hemcins ebeveynin meslek tercihi en belirleyici unsurdur (van Putten, Dykstra ve Schippers 2008). McGinn ve arkadaşlarının (2019) farklı ulusları analiz ettikleri çalışmaya göre, çalışan annenin yetişkin kızlarının istihdam olasılığı diğer kadınlardan 1,21 kat daha yüksekken yönetici kadrosunda çalışma olasılığı diğer çalışan kadınlardan yine 1,29 kat daha yüksektir. Bu kızlar, diğer kadınlara oranla haftada yaklaşık 44 dakika daha uzun çalışmakta ve buna bağlı olarak ücretleri bir miktar daha yüksek olmaktadır. Ev işlerine diğer kadınlara oranla bir saat daha az zaman harcamakta; ancak bakım işlerinde diğer kadınlardan fark göstermemektedirler. Annenin çalışıyor olması kızı için bir rol model teşkil edebilir, çalışan annelerin kızlarının daha fazla istihdamda yer alacağı beklenebilir. Ancak annenin çalışmasının kızın istihdamı için tek etken olmadığı bilinmektedir.

Kaynak teorisi ise, anne istihdamının kızlarının çalışma statüsü ve kazancındaki olumlu etkisinin, annenin çalışmasıyla ailede kız çocuklarına verilen finansal desteğin artması ve dolayısıyla onların beşerî sermayesinin artması ile ilişkili olduğunu iddia etmektedir (Goldberg ve ark. 2008). Maddi desteğin yanı sıra, çalışan anneler, kızlarına iş yerinden ve aileden destek talep etme becerilerini de aktarabilmektedir (Binder 2021). Annenin çalışmasından kazanılan gelir, kızlarının eğitime daha fazla katılmasına ve sonrasında yüksek eğitime bağlı olarak istihdam edilme şansının artmasını sağlayacaktır. Kadınların çalışma hayatına katılımlarını etkileyen ve belirleyen sebepler bir kalemde ele alınamayacak kadar karmaşık ve çok boyutludur. Bu sebeple annesinden öğrendikleri ve aldığı desteklerin dışında kadının hangi işte nasıl

çalışacağını etkileyen başka faktörler de tartışılmaktadır. Örneğin, sınıfsal konum ve kadının çalışması ile ilişkin toplumsal algı gibi sosyoekonomik ve politik etkenler anne istihdamının kızının istihdam statüsü üzerinde olabilecek pozitif etkisini azaltabilmektedir (McGinn ve ark. 2019). McGinn ve arkadaşlarının araştırmasında (2019) çalışan annenin kızlarının, -annesinin eğitimi ve mesleğinden bağımsız olarak- çalışmayan annenin kızlarına göre istihdamda olma olasılığı daha yüksektir; benzer biçimde sosyo-ekonomik statüsü yüksek ailelerde yetişen çalışan annenin kızlarının daha çok sorumluluk alabildiği ve statüsü yüksek işlerde çalışma eğiliminde olduğu görülmüştür.

Kadının çalışma hayatına katılımını belirleyen önemli etkenlerden bir başkası, annelik cezası olarak kavramsallaştırılmıştır. Binder (2021), annelik cezasının (motherhood penalty) kadının sosyoekonomik statüsüne (SES) göre farklı deneyimlendiğini söylemektedir. ABD’de 1960’lı yıllar ve 1980’li yıllar arasında çalışan anne sayısında hızlı artış gerçekleşmiş daha sonra bu eğilim duraksamıştır. Doğum yılı 1960’lar ile 1980’ler arasında olan kadınların verileri üzerinde yaptığı analizinde Binder, SES’i yüksek kadınların çalışan bir anneye sahip olmaları ile tam zamanlı işte çalışmaya devam etmeleri arasında güçlü bir ilişki olduğunu gösterirken, SES’i düşük kadınlarda kuşaklar arası aktarımının oldukça zayıf olduğunu belirtmiştir. Binder, çalışan anne tarafından yetiştirilmiş olmanın SES’i yüksek kadınlarda annelik cezasını önemli ölçüde azalttığını iddia etmektedir. Aynı zamanda bu durum, sosyal desteklerin sınırlı, çift vardiya yükünün yüksek ve çalışmanın maddi ve manevi kazancının düşük olduğu SES’i düşük anneler ve kızları için, 1980’ler sonrası esnekleşen emek piyasasında ya istihdam dışında kalmayı ya da düşük ücretli güvencesiz işlerde çalışma zorunluluğunu beraberinde getirmektedir.

Tarihsel koşulların önemine işaret eden çalışmalar ise, toplumun dönemsel sosyopolitik ortamının rol modeli etkisini azaltabileceğini tartışmaktadır. Li ve Guan (2020) ABD’de boylamsal bir çalışmanın verileri ile yaptıkları kuşaklar arasılık analizinde, kadınların istihdam statülerinin

(çalışıp çalışmadığı) kadının annesi ile benzer olduğunu vurgularken nasıl çalıştığı (çalışma saati ve düzeni, iş ve aile hayatı memnuniyetleri) konusunda farklılıkları olduğunu ifade etmişlerdir. Araştırmacılar, aile ve iş düzenleri ile ilgili konularda kuşaklar arası aktarımdan ziyade kuşak-içi etkileşimin, yani kadın istihdamına yönelik tutumları oluşturan sosyoekonomik koşulların daha önemli olduğunu söylemektedirler. 1988 ve 2011 yılları arasında kapsayan araştırmada, çalışmanın ABD’de birçok kadın için isteyerek elde edilen bir kazanımdan ziyade bir zorunluk olduğu ortaya konulmuştur. Hayat koşulları ve kadın istihdamına ilişkin toplumsal tutumun değişmesi, çalışma saati ve iş hayatı memnuniyetinde kızların annelerine benzememesine neden olabilmektedir.

Bazı araştırmacılar, toplumsal cinsiyet rolleri ve tutumların kuşaklararası aktarımının tarihsel ve sosyopolitik koşullarla birlikte anlaşılması için nicel araştırmanın yetersiz olduğunu, belirli sosyoekonomik ve politik koşullar içerisinde çalışan annenin kızı olmanın, kadınların aile ve iş hayatı ile ilgili tutumları ve kararlarını nasıl şekillendirdiğini anlamayı sağlayan öyküler gibi nitel verilere ihtiyaç olduğunu söylemektedirler. Bu düşünceyle Zhou (2020), Çin’de 1978 Ekonomik Reformu sonrasında doğmuş çalışan kentli kadınlarla derinlemesine görüşmeler yapmıştır. Bu kadınlar, komünist rejimin kadınların işgücüne katılımını teşvik ettiği ve bakım işlerinin önemli ölçüde kamulaştırıldığı 1960’lı yıllarda çocukluk dönemini geçiren kadınların kızlarıdır. Tek çocuk politikasının sonucu olarak ebeveyn tarafından eğitimleri için azami yatırım sağlanan bu kızlar, aynı zamanda, kariyer yapma konusunda ebeveynleri başta olmak üzere yakınlarının büyük beklentisi ile karşı karşıya kalmıştır. Reform sonrasında ise çocuk bakımına kamu desteği geri çekildikçe geleneksel toplumsal cinsiyet söylemleri geri gelmiş ve günümüzde ev ve bakım işleri yeniden kadınlara yüklenmiş gözükmektedir. Böylesi sosyopolitik koşullardaki kadınlar, ücretli işte çalışmanın, olması gereken bir durum ve hatta anne olarak ahlaki bir zorunluluk olduğunu ifade etmişlerdir. Bu

kadınlar, çalışan annenin çocuklarına iyi bir rol modeli olduğunu ve hayatla ilgili daha faydalı bilgiler (kamusal alan kullanma becerileri ve sosyal ilişki kurma becerileri gibi) verebildiğini düşünmektedirler. Aynı zamanda kendi annelerinden farklı olarak ev ve bakım işlerini tek başına üstlenen bu kadınlar hem işe hem de aileye yetişmek için çok yoğun bir çift vardiya süreci içinde çabalamaktadırlar.

Çift vardiya sorunu, kadın ve çalışma alanında yapılan birçok çalışmada tekrar tekrar ortaya çıkan kritik bir mesele olarak gözükmektedir. Karşılıksız olarak görülen ev içi işler kadınlar kamusal alanda ücret karşılığı çalışsalar da görünmez olmaya devam etmektedir. Ücret karşılığı çalışan kadınların aynı zamanda aile içinde harcadıkları emek “ikinci vardiya” olarak tanımlanmıştır (Savran ve Demiryontan 2016). Kadının ücretli işe katılımı ile ev içi işlerinin paylaşımının değişmesi beklenebilecekken kadınların ev içi bakım hizmetlerinin baş sorumlusu olmaya devam ettikleri görülmektedir. Kadınların bu işleri nasıl organize ettiğine bakıldığında, ailenin diğer kadın üyeleri ile (anne, kız kardeş, kız çocuk gibi) işleri paylaştığı gözlemlenmektedir (Dedeoğlu 2000). Ev içi emeği kadının “doğuştan gelen görevi” olarak kurumsallaştıran erkek egemen sistem, kadının ev içi emeğini ücretsizleştirerek “gönüllü” hale getirmiş, bunu da ‘iyi bir eş ve anne olmanın’ koşullarından biri olarak sabitlemiştir. Bir kadın, ev içindeki tüm işleri yapmalıdır. Bu onun zaten en temel görevidir anlayışı, kadın ücretli iş yaptığında da değişmemektedir (Başak ve ark. 2013). Çalışan kadınlar bu yükten kurtulamamışlar ve ikinci vardiya olarak ev içi işlerini ve bakım hizmetlerini sırtlanmışlardır. Bu da ev içindeki toplumsal cinsiyet rollerinin değişmeden anneden kıza aktarılmasına sebep olmaktadır.

Annelik Üzerine Tartışmalar

Anneliğin kadınların birincil toplumsal rolü olarak tanımlanması ne yeni bir olgudur ne de Türkiye’ye özgü bir durumdur. Ancak son yıllarda Türkiye’de ve

dünyanın birçok yerinde anne için çocuğun ekonomik değeri yerine psikolojik değerinin ve duygusal bağının öneminin artmasının ardından (Kağıtçıbaşı ve Ataca 2005), “yoğun annelik” yeni bir model olarak yaygınlaşmaktadır (Hays 1996). Yoğun annelik (intensive mothering): Çocuk gelişimi ile ilgili en son araştırmaları takip etmek ve belirli bir uzmanlık seviyesine sahip olmak, çocuğun gelecekteki refahını korumak için belirli bir eğitim stratejisine bağlılık göstermek gibi becerileri edinmeyi, aynı zamanda çocuğun sınırsız potansiyeline inanmayı; ancak diğer taraftan çocuğu sürekli izlemeyi ve çocuğa yönelik tehlikeler hakkında bir farkındalığa sahip olmayı gerektiren, maddi ve manevi sorumluluğu yüksek bir görev olarak tarif edilmektedir (Sadıkoğlu 2020, 12-13). Hays’ın orta sınıf ideolojisi olarak açıkladığı yoğun annelik, Türkiye’nin kentli orta/üst-orta sınıfında gözlemlenen yeni annelik biçimidir (Sadıkoğlu 2020). Aynı zamanda Türkiye’nin sosyal politikaları ve AKP hükümetlerinin neoliberal muhafazakâr tutumu, kadının annelik görevini yeniden ve yeniden vurgulamaktadır (Buğra ve Yakut-Cakar 2010; Özbay 2014). Türkiye, kadın istihdamını arttırmayı hedeflerken (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı 2022, 176-178; Kalkınma Bakanlığı 2013, 46, 164), devlet söylemi, kadın istihdamını “aile bütçesine katkı” olarak nitelendirmektedir (Ulusoy 2014, 119). Evde çalışma ve yarı-zamanlı çalışma gibi kadının esnek istihdamı ise, kadına verilen ücreti düşük tutarken toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümünün devamlılığını, doğurganlığın arttırılmasını ve aynı zamanda kadın istihdamının artırılmasını sağlayan “sihirli bir formül” olarak görülmektedir (Ünlütürk Ulutaş 2014, 86). Piyasa mekanizmasını kullanamayan yoksul kesimler için çocuk, hasta, engelli ve yaşlı bakımlarının aile içinde verilmesine yönelik destekler de ataerkil ev içi iş bölümünü pekiştiren “kültürel olarak muhafazakar, ekonomik olarak neoliberal” bir politikadır (Özbay 2014, 110). Böylece yeni sosyal politikanın “kadının aile içindeki görevlerini aksatmadan piyasaya entegre olması”nı amaçladığı netlikle söylenebilmektedir (Ulusoy 2014, 119).

Anne istihdamının çocukları üzerindeki etkilerine gelince, ilgili nicel çalışmaların yeni bulguları anneler ve kızlarının istihdam statüleri arasında pozitif bir ilişki olduğunu göstermektedir (Cunningham 2001; Olivetti, Patacchini ve Zenou 2016; McGinn Castro ve Lingo 2019). Türkiye’de yapılan bir araştırma da annenin kızının ergenlik dönemindeki çalışma statüsü ile kızının istihdamı arasında güçlü ilişki olduğunu ortaya koymuştur (Durman-Aslan 2020). Karakaş Aydınbakar’ın (2024) 2021 Aile Yapısı Araştırması verilerini kullanarak gerçekleştirdiği analizinde, istihdam statüsünün yanı sıra çalıştığı sektörler bakımından da (maaşlı çalışan, serbest çalışan, iş veren, ücretsiz aile işçi ve çalışmayan) anne ve kızları arasında benzerlik olduğu tespit edilmiştir.

Bu çalışma, çalışan annelerin çift vardiyayı nasıl organize ettiklerini anlamaya çalışarak, onların bu deneyimlerinin kızlarına nasıl bir miras bıraktığını, kızlarının çalışan anne deneyiminden ne öğrendiğini ve kendi çalışma hayatı için hangi tartışmaları yaşadığını anlamak hedefindedir.

Araştırmanın Yöntemleri

Araştırmanın sahası

Araştırma 2019 yılında Samsun merkezinde çalışan/çalışmış kadınlar ve onların kızlarıyla yapılmıştır. Samsun ili kent merkezinde yaşayan kadınların ücretli işte çalışmaları ve kamusal alan görünürlükleri konusunda erken denebilecek dönemlerden bu yana bir farkındalıklarının ve deneyimlerinin olduğu bilinmektedir. Bu deneyimi belirleyen etmenlerden biri tütün olmuştur. Samsun’da ilk sigara fabrikası 1887 yılında Reji idaresi tarafından kurulmuştur. Bir yandan tütün işçiliği diğer yandan Tekel işçiliğinde emek yoğun işin doğasından kaynaklanan sebeplerle çalışma hayatına kadının katılımı Samsun’da oldukça köklü bir geçmişe sahiptir (Quartaert 2008). Tütünün, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçiş sürecinde ve Cumhuriyet

yıllarında Samsun'un iktisadi ve toplumsal yaşamı üzerinde dönüştürücü bir etkisi olmuştur (Keskin ve Yaman 2013, 329). Söz konusu dönüştürücü etki, Samsun ilinde kadınların 1960'lar gibi erken dönemde işçileşmelerine ve sonuç olarak kamusal alanda görünürlüklerine olanak sağlamıştır.

Bugün Samsun ili toplam istihdam (zorunlu sigortalı-4a) açısından tüm iller içerisinde 19. sırada yer almaktadır. Samsun'da kadın istihdamının en fazla olduğu sektörler sırasıyla Toptan ve Perakende Ticaret, İmalat, Eğitim ve İnsan Sağlığı ve Sosyal Hizmet Faaliyetleridir. Kadınların %45,4'ünün özel sektörde, %36,2'sinin kamuda, %17,7'sinin ise kendi hesabına çalıştığı görülmektedir. Sigortasız çalışanların oranı ise %15,6'dır (TEPAV 2013).

Örnekleme, veri toplama ve analiz yöntemleri

Çalışma, niteliksel araştırma yöntemleri ile tasarlanmıştır. Kişisel bağlantılar ile ilk görüşülecek kişiler tespit edildikten sonra amaçlı ve kartopu örnekleme teknikleri ile 18 yaşından büyük en az bir kızı olan meslek sahibi kadınlar ve onların yetişkin kızları görüşmeciler olarak belirlenmiştir. Kadınların çalıştığı mesleki sektöre göre aile-iş düzenleri ve kızların deneyimlerinin farklılaşabileceği düşünülerek, i) profesyonel meslekler, ii) devlet memuru, iii) devlet işçisi ve iv) serbest meslek olmak üzere dört farklı alanda çalışan/çalışmış annelerin çalışmaya dahil edilmesine dikkat edilmiştir. Annelerin 18 yaşından büyük birden fazla kızlarının olması durumunda seçme şansı varsa ilk kız çocuğu tercih edilmiştir. En büyük kızların Samsun dışında bir şehirde yaşıyor olmaları söz konusu olduğunda, görüşmeyi kabul etmeleri halinde kızların yaşadığı şehirlere gidilerek görüşmeler yapılmıştır. Bunun mümkün olmadığı durumda Samsun ilinde yaşamakta olan diğer kızlarla görüşülmüştür. Sonuç olarak 21 çalışan anne ve 21 kız, toplam 42 kişiyle görüşme yapılmıştır.

Veriler, derinlemesine görüşme tekniği ile toplanmıştır. Katılımcıların

onayı alınarak, görüşmeler ses kayıt cihazına kaydedilmiştir. Anneler ve kızları için aynı bağlamda ama farklı soruları içeren iki ayrı yarı yapılandırılmış görüşme formları hazırlanmıştır. Kızların görüşme formunda çocukluk ve gençlikte annesinin çalışmasına ilişkin deneyimler ve çalışmaya ilişkin değerler ile anneden devralınan toplumsal cinsiyet mirasına odaklanılmıştır. Annelerle yapılan görüşmelerde ise; çalışma hayatları, ev ve çocuk bakımı işlerini nasıl organize ettikleri ve çalışma hayatından ne kazandıkları/kaybettikleri üzerine yoğunlaşmıştır. Veri analizinde, tematik analiz tekniği ile annenin mesleki grubuna göre kuşak içi ve kuşaklar arası karşılaştırmalı analiz yapılmıştır.

Anne ve Kızlarını Tanıyalım

Araştırmaya katılan çalışan anneler arasında, profesyonel işlerde çalışan/çalışmış beş kadın, devlet memuru olarak çalışan/çalışmış sekiz kadın, devlet işçisi olarak çalışmış üç kadın ve girişimci/esnaf olarak çalışan/çalışmış beş kadın bulunmaktadır. Profesyonel meslekte çalışan/çalışmış anneler (PA#) 58 ile 68 yaş aralığındadır ve üniversite terk olan birisi haricinde, hepsi üniversite ve üstü eğitimlidir. İki akademisyen, bir doktor, bir eczacı, bir de bankacı olan bu kadınların bir ila üç arasında çocuğu vardır. Bu annelerin kızları (PAK#) da en az lisans mezunudur. Onlar arasındaki iki kişi de doktora yapmıştır. Kızlar 25 ila 45 yaşları arasında olup üçü bekar, ikisi evlidir. Evli olanların bir veya iki çocukları vardır. Bu kızlardan en genci olan 25 yaşındaki PAK1 dışında hepsi çalışmaktadır. Meslekleri arasında akademisyenlik, doktorluk, öğretmenlik vardır.

Memur annelerin (MA#) yaşları ise, 48 ila 62 arasındadır. Biri ortaokul mezunu, ikisi lise mezunu ve beşi üniversite mezunu olan bu kadınların üçü öğretmen, ikisi Kur'an kursu hocası, ikisi Sağlık bakanlığında memur ve biri okul hizmetlisi olarak çalışmıştır. Bu kadınların beşinin iki çocuğu, kalan üçünün çocuk sayısı sırasıyla üç, dört ve beştir. Memur annelerin altısı evlidir

biri boşanmıştır, biri de duldur. Kızlarına (MAK#) bakıldığında, iki tanesi 18 yaşında ve üniversite sınavına hazırlanmaktadır. 24-35 yaş arasındaki diğer kızların ikisi lise mezunuyken, dördü ise üniversite mezunudur. Üç kız memur olarak çalışırken, bir kız avukatlık yapmaktadır. İki işsiz kızdan biri atama beklemekteyken, diğeri de psikolog olmuştur ama çalışmamaktadır. Kızların beşi bekâr iken, üçü de evlidir. Evlilerin birinin iki, birinin bir çocuğu vardır ve biri de ilk çocuğuna hamiledir.

İşçi annelerin (İA#) yaşları 53, 64, 65 olup, ikisi ilkokul biri lise mezunudur. İlkokul mezunu kadınlar tek el fabrikasından emekli olmuş, lise mezunu kadın ise gişe görevlisi olarak çalışmıştır. Tekel işçilerinin birisinin üç diğ erinin dört çocuğu, gişe görevlisinin ise iki çocuğu vardır. Annelerin hepsi evli olup görüşme yapıldığında emeklidirler. 32, 42 ve 46 yaşlarında olan kızların (İAK#) ise hepsi üniversite mezunudur. En genç olanı, evli ve ilk çocuğuna hamileyken, biri bekârdır, bir diğ eri de boşanmıştır.

Serbest meslek sahibi kadınların (SA#) yaşları 43 ile 65 arasında değişmektedir. Bu kadınların meslekleri, mali müşavirlik, tuhafiyecilik, güzellik salonu işletmeciliği ve terzilik olarak sıralanabilir. Üçü ilkokul mezunuyken, biri lise mezunu, bir diğ eri de üniversite mezunudur. Hepsi evli olan serbest meslek sahibi kadınların ikisinin iki çocuğu, ikisinin üç çocuğu, birinin beş çocuğu vardır. Kızlarına (SAK#) bakıldığında, biri 18 yaşında ve üniversite sınavına hazırlanmaktayken, biri öğretmendir, ikisi ise annelerinin yanında çalışmaktadır. Biri henüz eğitimine devam eden psikoloji öğrencisi olup hepsi üniversite mezunudur. 18-42 yaş aralığındaki kızlardan biri dul iken, üçü bekârdır, biri de evlidir.

Araştırmaya katılan farklı eğitim düzeyine sahip ve farklı meslekte çalışan/çalışmış annelerin kızlarının eğitim düzeyi oldukça yüksektir. İki lise mezunu (ve üniversite sınavına hazırlanan üç 18 yaşında kız) hariç, hepsi lisans ve üzeri eğitime sahiptir. Eğitimini tamamlayıp işsiz olan kızlar ise

yalnız iki kişidir.

Aşağıda sunulan analizde, çalışan annelerin farklı sosyoekonomik statülerine bağlı olarak kızlarına aktardıkları çalışan kadın olmakla ilgili deneyimlerin farklılığı ve bu farklı deneyimlerin kızların ücretli işte çalışmaya ilişkin tutumlarına nasıl yansıdığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çalışan Anneler Ev İşlerini Nasıl Organize Etmişler? Kızlar Çalışan Anneyi Nasıl Deneyimlemişler?

Çalışan kadınların çalışma hayatına giriş ile yüzleştikleri toplumsal cinsiyete dayalı ilk gerçek, ev işleri ve bakım hizmetlerini kime devredip işe gidebilecekleri sorunudur. Bu sebeple çalışan annelerin bu sorunsalı nasıl çözdükleri ve çalışmanın özel alanda neler değiştirdiği sorgulanmıştır. Görüşme yapılan 21 çalışan anneden birisi dışında kocası ile bu işleri bölüşen olmamıştır. O annenin kocası da mevsimlik çalışan olarak yılın belli aylarında evdeki işlere katılmaktadır. Kadınlar başka kadınlardan yardım/hizmet alarak ev işlerini ve bakım hizmetlerini karşılamışlardır. Kadının SES düzeyi, yani eğitimi ve mesleki statüsü, ev işleri ve bakım hizmetleri için aldıkları yardımı/hizmeti hangi kadınlardan ve nasıl aldıkları konusunda önemli farklar yaratan bir etkidir. Evde koca ile iş birliği yaparak çözülmeyen ev işleri ve bakım hizmetleri üç farklı yolla halledilmiş görülmektedir. Bunlar, 1) Düzenli bir şekilde annecanne/babacanne + bakıcı/yardımcı ile, 2) gelişigüzel bir şekilde bilumum akraba, konu komşu ile ve 3) Çeşitli akrabalar ve kendi kızları ile. Bu arada, annelerin ev işleri ve bakım hizmetlerini nasıl organize ettiğine göre kızların çalışan annenin kızı olma deneyimlerinin de farklılaştığı görülmüştür.

Anneanne/babaanne + bakıcı/yardımcı ile evi çekip çeviren annelerin gururlu kızları

Katılımcıların yarısı bakıcı tutarak, yardımcı kadın istihdam ederek ve/veya çocuklarının anneanne/babaannesinden destek alarak ev ve bakım işlerini organize etmişlerdir. Özellikle yüksek eğitilmiş ve profesyonel meslek sahibi kadınlar, aldıkları düzenli ücretli ve ücretsiz desteklerle ev işlerini ve çocuk bakımını düzenli bir şekilde organize edebilmişlerdir. Kentlilik süreleri yüksek olan bu kadınların sadece bakıcı ve yardımcı kadınları istihdam edebilecek ekonomik güce değil onlarla hareket edebilen anneanne/babaanne + dede desteğine de sahip olduğu görülmektedir. Erken kentli ebeveynler, kızlarının ve/veya gelinlerinin kariyerleri için hazır bulunmaktadır.

Bu kadınların çalışma hayatına ilişkin anlatıları olumludur ve kadının muhakkak çalışması gerektiği yönündedir. Yüksek sosyal ve ekonomik sermayeler, onların güvenceli ve statülü işleri elde etmelerini ve daha da önemlisi bu işlerini sürdürebilmelerini mümkün kılmış gözükmektedir. Ev işi ve bakım hizmetlerini yalnız organize etmiş, böylece de kariyer hedeflerine ulaşmış profesyonel meslek sahibi kadınlar, ev işlerini ve bakım hizmetlerini nasıl organize ettiklerini şöyle anlattılar: “Temizliğe hep yardımcım oldu. Ama yemeği çok uzun süre ben yaptım. Oğlum, ikincisi yani, büyümüştü. Ortaokula gelmişti. Hem yemek yapabilen, evin yükünü alabilen birisini buldum” (PA1, 60, Doktora, Profesör); Yani ev işleri, evde kayıinvalidem var... Temizliğe bir kadın gelirdi, işte kayıinvalidem vardı, kayıinvalidemin kayıinvalidesi, eşimin babaanesi vardı. Onlar xxx’e bakıyorlardı” (PA2, 65, Doktora, Uzman Tıp Doktoru).

Bir düzenlilik içinde ev işlerini ve çocuk bakımını organize edebilen annelerin kızları, annelerinin çalışan anne olmasından *gurur* duymaktadırlar. Düzenlilikten kasıt, anneanne/babaannenin her daim varlığı, bakıcının/temizlikçinin düzenli olarak ev işlerinde/çocuk bakımında yardımcı olması

durumudur. Bu kızlar, çocukluklarında “anne eksikliği” hissetmediklerini özellikle belirtmişlerdir. Ayrıca bu kızlar, çalışan kadın denilince annelerinin çok yorulduğundan bahsetmiş olsalar da annelerinin kariyer sahibi olması kızlarının onlarla gurur duymasının önemli sebeplerinden biridir:

Benim babaannem vardı yanımda. Hiçbir zaman aileden biri olmadan kalmadık, artı sürekli bir evde yardımcımız da vardı. ... İş konusuna geldiğinde ben hiç bilmem şu evi bir temizle dediğini, bazı anneler bunu diyor çünkü. ... Sabahları annem bırakıyordu bizi, (kardeşim) zaten her sabah beraber gidiliyordu okula. Onun için sen götür gibi bir sorumluluğum olmadı. ... Şimdi genel olarak çok gurur duyduğum bir şey benim. ... Benim için tabi xxx’in kızı olmak ne kadar güzel bir şey (PAK2, 27, Doktora, Öğr. Üyesi).

Bizi de ihmal ettiğini hiçbir zaman düşünmedim. Ha şöyle bizim bu nesil kadar çocuklarla acayip abartılı ilgilenmiyorlardı, o da ne kadar normal tartışılır ... Yok hatta ben gurur duyuyordum annemin çalışmasıyla. ... Annem işte üniversitede çalışıyor diye ben her zaman gurur duymuşumdur. Hani niye annem evde değil diye üzüldüğüm olmadı (PAK4, 45, Tıp ihtisası, Uzman Tıp Doktoru).

Yardımcı kadın istihdam eden ve/veya çocuklarının anneanne/ babaannesinden destek alan annelerin eğitimlerinin, mesleklerinin ve ev/ bakım işlerinde aldıkları desteklerin niteliğinden onların ekonomik, kültürel ve sosyal sermayelerinin yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Bu SES’i yüksek kadınların kızları, kadının çalışmasını yorucu ama muhakkak olması gereken bir durum olarak tarif etmektedirler. Anneleri ile gurur duyan kızların hepsi de yüksek eğitim görmüştür ve hepsinin yüksek statülü meslekleri olmuştur. Bu grup kızlar için armut dibine düşmektedir.

Bilumum akraba, konu komşu ile yürütülen bakım hizmetleri ve kızların çelişik duyguları

Memur olan ve serbest meslekte çalışan bazı kadınlar, çocuk bakımını her türlü akraba/yakınları ve çok yoğun çift vardiya ile çözmeye çalışmışlardır. Örneğin, Kur'an kursu hocası olan kadınların meslekleri, yarım günlük bakıcı hizmeti almaya uygun görünmektedir. O sebeple, kadınların işyerinde olduğu zamanlardaki bakım hizmeti geçici ve çok farklı kaynaklardan temin edilmeye çalışılmıştır. Kadınların ev işlerini kendilerinin yaptığı, çocuk bakımı için kısa süreliğine akraba ve hatta komşulardan destek aldıkları görülmektedir. Kur'an kursu hocası olan MA5 (50, lisans) çocuk bakımı için alabildiği gelişigüzel destekleri şöyle anlattı:

Bu küçük kızı, bir müddet amcamlar bana yakın taşındılar, onun hanımına bıraktım, öyle bir şey gelişti. En küçük oğlanda da bu eve taşınmıştık. Burada kayınvalidem yine, böbrek hastası zaten, diyalize başladı. Diyalize başlayınca direkt benim yanıma geldiler. ... ve son oğlanı da onlar öylece büyüttüler ondan sonra da vefat etti zaten.

Kur'an öğreticisi, okul hizmetlisi ve esnaf olarak çalışan kadınların yalnız mesleki statüsünün ve ekonomik gücünün değil, sosyal sermayesinin (destek alacak anneanne ve babaannelerin hazır bulunuşu) de profesyonel meslekte çalışan kadınlara göre düşük olduğu anlaşılmaktadır. Bu kadınların ebeveynleri hala köydedirler veya daha yeni kente gelmişlerdir. Ancak bu kadınlar, çocuk bakımında alabildikleri sınırlı desteklere rağmen, kendi kızlarından yardım talep etmeyecek kadar imkâna ve potansiyele sahiptirler. Kadınlar, çalışma hayatından çok şey kazandıklarını, en önemlisinin de çocuklarının kendilerinden daha fazla eğitim almasını sağlamış olmaları şeklinde belirtmişlerdir. Bu kadınlar ayrıca kızlarının muhakkak meslek sahibi olmaları gerektiğini düşünmektedirler.

Aslında tüm annelerin yoğun çift vardiya olarak tanımlanabilecek

deneyimleri vardır. Ancak bu gruptaki kadınlar, özellikle çok yoğun çift vardiyaı organize ederek, çocuklarını ev işlerinden ve yalnızlık duygusundan korumaya çabalamışlardır. Ancak kızlar, bir yandan annelerinin çalışmasını çok kıymetli ve hayatlarına önemli katkılar yapmış bir durum olarak değerlendirmekteyken diğer yandan “anne yokluğu” gibi olumsuz deneyimlerden de bahsetmişlerdir. Bu anlatımlar, kızların annelerinin büyük çabalarına rağmen istikrarlı ev işi ve bakım düzenini kurmakta zorlandığına işaret etmektedir. “Anne eksikliği” hissettiğini anlatan kızlar, annelerini anlamaktadırlar ve onların başka çaresi olmadığını görmektedirler. Böylece çalışma hayatının getirdiği zorluklar karşısında farkındalıkları artmaktadır. Bu kızlar çelişik duygulara sahiptirler. Anne çalışması onlar için hem iyi hem de kötü bir şeydir. Onlar için, kadının çalışması kadından ve çocuğundan çok şeyler alıp götürmektedir. Buna rağmen kadının çalışmasının çok önemli olduğunu düşünmektedirler. Bir okulda hizmet personeli olarak çalışan annenin kızı MAK2, anne eksikliğini “kek kokusu” ile anlattı:

Hem şanslısınız hem de öksüz gibisiniz. Okul çıkışı arkadaşlarıımın evine gidiyorum. Pastalar börekler var. Evlerinde yemekler var. Sonrasında kendi evinize gidiyorsunuz evde hiçbir şey yok. Anne işte. Orada bir yoksulluk hissediyorsunuz. Ama şey var, çalışan kadın... (MAK2, 35, lise, memur).

Akrabalar ve kendi kızları ile ev ve bakım işlerini çözen annelerin gücenik kızları

Katılımcılar arasında çocuk bakımı ve ev işlerinde kendi kızlarından yardım alan kadınlar mevcuttur. Bu kadınların eğitim düzeyi ağırlıklı olarak düşük olmakla birlikte, bazıları çalışma hayatına eşin çalışmaması veya hastalığı gibi sebeplerden dolayı zorunlu katılmış kadınlardır. Bu kadınlar kızlarını, özellikle büyük kızlarını, kendilerine yardımcı yapmak zorunda

kalmışlardır. Tuhafiye dükkânı işleten SA1 (65, ilkokul), annelik görevini en büyük kıza devretmiş olduğunu şöyle anlattı: “Oğlumun annesi ben değilim, xxx ... xxx anne. Benim de annem.” Ev işleri ve çocuk bakımında kızlarıyla iş birliği yapmış bu kadınlar, kendi çalışma hayatlarından çok yorulmak ve çocuklarına yeterli ilgiyi göster(e)memek gibi kayıplardan bahsetmişlerdir: “Çocuklar yalnız. Görüştüğünüz kızım daha 5 yaşında, ona bırakıp işe geliyorum” (İA1, 64, İlkokul, Tekel Emeklisi).

Annelerin kendilerine yardımcı yaptıkları kızlara, kadının çalışmasından kim ne kazanıyor/kaybediyor sorusu sorulduğunda, kardeşlerine anne olmak zorunda oluşlarından bahsettiler. Annesinin yardımcısı olmak “çocukluktan erken çıkmak”, yani “erken yaşlarda büyük sorumluluklar almak” demektir. Bu kızlar, çelişik duygulara sahip kızlardan farklı olarak annenin görevlerini (ev işleri ve kardeş bakımı) üstlenen kızlardır. Çelişik kızlar anne eksikliğinden bahsederken, bu kızlar boyundan büyük işler yapmak zorunda olmanın *gücenikliğinden* bahsetmişlerdir. Bir yandan bu erken büyümenin onları güçlendirdiğini ve hayata karşı hazırladığını ifade ederlerken, diğer yandan da “küçük anne” olmanın altında ezilmelerinden dem vurmuşlardır:

Ben bir de ona bakıyorum. 4 yaşındaydı. Ben 8 yaşındayım. Beni gece abla çişim geldi diye kaldırıyordu. ... Kardeşimi de çocuğum gibi yetiştirdim, ben büyüttüm gerçekten. Veli toplantılarına bile ben gidiyordum (SAK1, 42, Lisans, Öğretmen).

Sürekli onlara anne gibi davranmak zorunda kalıyordum. Onların her şeyleri ile ben ilgileniyordum. Çünkü başlarına bir şey gelse veya biriyle bir sorun yaşasalar bana anlatıyorlardı. Anneme anlatmıyorlardı. Annemle rollerimiz değişmişti. ... Annem benim ortağım yardımcım gibiydi. Ben de onların ortağı yardımcısı gibiydim. Rollerimiz öyle oldu (İAK1, 42, Lisans, İnşaat firması çalışanı).

Kızların Çalışma Hayatı ve Kadının Çalışmasına Bakışları

Çalışan annelerin kızlarıyla yapılan görüşmelerde, çalışan anneye sahip olma deneyimlerinin yanı sıra çalışan kadın ve onun yaşamına nasıl baktıkları sorulmuştur. Görüşülen kızların çoğunluğu evli ve çocuk sahibidir. Bekar kızlara da evlenip çocuğu olduğunda nasıl bir iş hayatı öngördükleri sorulmuştur. Annelerinin çalışmış olması onların çalışma hayatına ilişkin bakışlarını nasıl oluşturmuştur, yani çalışan anneden ne miras almışlardır? Bu sorulara verilen cevapları üç ana kategoride özetlemek mümkündür. Bunlar, 1) İşlerini terk etmeyen ama yeni annelik ideolojisi ile yıpranan, 2) “Çalışırım ama nasıl çalıştığım önemli” diyen ve 3) “İmkân olsa çalışmam” diyen kızlardır.

İşlerini terk etmeyen ama yeni annelik ideolojisi ile yıpranan kızlar

Çalışan annelerin kızları arasında kadının çalışmamasının bir tercih olabileceğini ifade edenler oldukça az sayıdadır. Bu kızlar annelerinin çalışmasından gurur duyan ve ev işlerinden korunan henüz bekar kızlardır. PA3’ün müzik öğretmeni olan kızı çalışmayı özgürlük olarak ifade etmiştir: “Çalışma hayatı olmazsa olmaz, yani bir işimin olmadığını düşünemiyorum... özgürlükle çok ilgili benim için.” (PAK3, 29, yüksek lisans)

Ancak annelerinin çalışması ile gurur duyan ve kendileri de anneleri gibi statüsü yüksek meslek sahibi ancak evli olan diğer kızların görüşleri daha farklıdır. Bu kızlar mesleki olarak annelerini takip etmişlerdir; ancak annelerinin söyleminde karşılaşılmayan “ilk iş annelik” söylemleri ağırlıklı olarak ortaya çıkmıştır. Anne-kız kuşak aktarımlarında dönemin yapısal etmenlerin zaman zaman daha önemli olduğu literatürde belirtilmiştir (Zhou 2020). Anne, kızına yalnızca kendi tecrübesini aktarmaz, kız aynı zamanda zamanın ruhundan da etkilenir. Annelerinin de belası olan çift vardiyadan kurtulamamış olan kızlar çok yorulduklarını belirtmektedirler; ancak en çok zorlandıkları konu “çocuklarından çaldıkları zaman”dır. Anneleri gibi ev ve bakım işlerini

kocaları ile paylaşamayan bu kızlar yardım almakta ve hizmet satın almakta anneleri gibi mahirdirler. Ancak “annelik”, başkasına devredilemeyen ve baba ile paylaşılamayan bir görev olarak bu kızların aşamadıkları bir sorunsal olarak karşılarında durmaktadır. Çocukla yeterli ve kaliteli vakit geçirmek, onun gelişimi için inisiyatif alıp zaman ve emek harcamak yeni annelik için zorunludur. Çalışmamayı bir alternatif olarak düşünmemektedirler; ancak çocukları için vicdan azabı yaşamaktadırlar. Annesine kıyasla kendisinin çocuklarıyla daha çok ilgilendiğini anlatan ve “kızlarımın istekleri en ön planda” diyen PAK4 (45, Tıp İhtisası, Tıp Doktoru), yine de çocukları için çektiği vidan azabını ve mesleğine verdiği değeri şu şekilde ifade etti:

Çok şeyler götürdü benden tabii. Ya yoğun çalışıyordum ben... Gece de benim öyle ki, bir dakika oturma fırsatım olmuyor nöbetlerde. 600 hasta falan bakıyorduk biz, o kadar yoğun. ... çocuklarımla daha çok ilgilenebilirdim mesela. Sağlığım, doçentliğe hazırlanırken çok stresliydi. Her şey bittikten sonra meme kanseri, elime bir kitle geldi mesela. Bence çalışmak çocuklarımdan vakti aldı, sağlığımdan pek çok şey aldığını düşünüyorum... Kazandırdıkları da işte çok uğraştığım hastaların bir teşekkürü, bir mesajları onlar benim için her şeye değer... Hani birazcık bir fayda edebiliyorsam ne mutlu bana.

“Çalışırım ama nasıl çalıştığım önemli” diyen kızlar

Yeni annelik ideolojisi olarak tarif edebileceğimiz zamanın ruhu, kızların kendi çocuklarına bakabilmesinin çalışmaktan daha önemli olduğunu düşündürmektedir. Katılımcılar, annelerinin çalışmasına hak vermektedirler. Ancak çocuk için anne yokluğunun yeri doldurulamaz bir eksiklik olduğunu belirten kızlar da vardır. Bu kızlar annelerinin çift vardiyada çok yorulduklarını anlatmakta ve kadının çalışma hayatından kazandıklarından çok kaybettiklerine odaklanmaktadırlar. “İşleri ben kendim yapıyorum” diyen öğretmen annenin

kızı MAK6 (24, Lisans, Öğrenci), “Saatleri bana bağlı, böyle daha rahat bir işim olursa” çalışmak istediğini söylemektedir. Psikolojide yüksek lisans öğrencisi olan MAK6, kadınların anneliği aksatmayacak şekilde çalışması gerektiğini savunmuştur:

Annelere çalışmayın demiyoruz tabii anne çalışsın, çünkü onun psikolojisi için de gerekli bir durum bu, hani evde kalmak yetersiz hissetmek, onun için. Ama döndüğünde işten, öyle bir işte çalışmalısın ki ya da öyle bir durumda olmalısın ki döndüğünde çocuklarıyla ve eşinle ilgilenabiliyor olman lazım. Eğer bunu sağlayamıyorsan çalışma, eğer bunu sağlayabiliyorsan istediğin işte çalış, yani istersen doktor ol istersen hakim ol ne olursan ol, ama bunu sağlayabil, önemli olan bu.

SAK4’ün (23, Lisans, Öğrenci) dikim evi işleten annesi, çocuk bakımı için oldukça düzensiz yardım almıştı. Annesinin çalışmasıyla annesinin (kadının) özgürleştiğini kabul eden SAK4 de MAK6 gibi anne eksikliğini hepsinin üstünde bir sorun olarak görmektedir:

Çocuğun olmasıyla çok alakalı. Ben o konuda biraz şeyim. Acıdır yani. Hayatımın bence travması annemin çalışması. O yüzden muhtemelen en azından 6-7 yaşına kadar. Kadının özgür olması rahat olması güzel bir şeydir. Kendi ailesine yardım ediyordur, bilmiyorum ama. O yüzden ihtiyaç yoksa bence biraz anne çocuğuyla olması lazım.

“İmkân olsa çalışmam” diyen kızlar

Bazı kızların kendi çalışmalarına bakışı, “mecbur olmasaydım çalışmazdım” şeklindedir. Halihazırda çalışan bu kızlar, eğer imkân olsa çalışmayı bırakacaklarını ifade etmektedirler. Bunu söyleyen kızların annelerinin ev işi ve bakım hizmetlerinde kendilerinden yardım aldığı görülmektedir. Bu anneler de çocuklarını çok ihmal ettiklerini, bugünkü akılları

olsa böyle yapmayacaklarını söylemişlerdir. Kızlar ise çalışma hayatından kadınların kazandığından çok kaybettikleri olduğunu düşünmektedirler. İş, yorucu ve çocuklarla ilgilenmek için uygun şartları ortadan kaldıran bir şeydir. Nasıl bir imkân olursa işi bırakacakları çok net değildir; ancak çalışmak olmazsa olmaz değildir, bu çok nettir. Erken yaşta kardeşlerinin annesi olmak zorunda kaldığını anlatan SAK1 (42, Lisans, Öğretmen) işini bırakıp annelik yapma hayalini şöyle anlattı:

Eşime diyordum ki, hayatım çabuk zengin ol ben istifa edeceğim. Kızım okuldan gelince ona kek yapacağım ona kapıyı ben açacağım. Çabuk zengin ol, istifa edeceğim. Tek hayalim oydu. Zengin kocam olacak... Kocam başarılı olsun, kızım mutlu ve başarılı öğrenci olsun. Ama ben evde pişireyim. Benim hiç meslek hırslarım yoktur. “Deli misin sen” diyordu. O müteahhitlik yapıyordu, “Ben özel çalışıyorum, yarın dibe vurabilirim. Sen altın yumurtlayan tavuksun.”

Kızları ile iş birliği yapan çalışan anneler, kızlarına beklenmedik bir sonuç olarak ev kadınlığını öğretmiş görünmektedir: “Ben annemden tam bir ev kadını olmayı öğrendim.” (SAK2, 24, Lisans, İşletmeci) Yeni annelik ideolojisi de bu durumun üzerine eklenince, eğer para varsa kadının çalışmasına gerek yoktur fikri dillendirilmektedir. Anneleri para için çalışıp, çok yorulmuşlardır ve kızlarını bir nevi kurban etmişlerdir. Kendileri, eğer imkân varsa, bunu yapmak istemeyeceklerdir.

Tartışma ve Sonuç

Kadının çalışma hayatına katılımı kadının özgürlük ve eşitlik mücadelesinde önemli bir yere sahip olacaksa, özel alanda kadına yıkılmış ücretsiz işlerin kimle, nasıl paylaşılacağı sorununun çözülmesi gerekir. Dünyanın birçok yerinde olduğu gibi, bu araştırmaya katılan çalışan anneler ev işleri ve bakım hizmetlerini kocaları ile değil başka kadınlarla paylaşmışlardır. Bu

durumda çalışan annelerin kızlarına çalışma hayatlarına ilişkin aktardıkları arasında koca ile ev ve bakım işlerini paylaşmak yoktur. Çalışan annelerin kızlarının söyleminde “kendilerine yardım eden kocalar” ifadesi vardır; ancak işlerin eşit paylaşımından bahsedilen olmamıştır. Çalışan annelerin kızlarının annelerinden neler öğrenmiş olduğuna bakıldığında, annenin eğitimi, mesleği ve sosyal sermayesine göre farklılaşan miraslardan bahsedilebilir. Kızların öğrendiklerinin annelerinin çift vardiyayı nasıl organize ettikleri ile doğrudan ilişkili olduğu görülmüştür. Bu bulguya göre Tablo 1’de gösterilen bir tipolojik model ortaya çıkmaktadır.

Tablo 1. Çalışan annenin sosyal statüye göre ev/bakım işi organizasyonu ve kızlarının deneyimleri ve istihdam tutumları

Annenin Sosyal Statüsü (Eğitim, Mesleki Statü ve Sosyal Sermaye)	TİP I Yüksek Eğitimli, Mesleki Statüsü ve Sosyal Sermayesi Yüksek Anneler	TİP II Orta Düzey Eğitimli, Mesleki Statüsü ve Sosyal Sermayesi Olan Anneler	TİP III Düşük Eğitimli, Mesleki Statüsü ve Sosyal Sermayesi Düşük Anneler
Annenin Ev İşi/Çocuk Bakımı Organizasyonu	Yardımcı/Bakıcı + Anneanne/ Babaanneden Düzenli Destekler	Bilumum Akraba, Konu Komşudan Gelişigüzel Destekler	Akrabalar ve Kendi Kızları İle İş birliği
Kızlarının Çalışan Anne Deneyimleri	Gurur	Çelişik Duygular	Gücenik
Kızlarının Çalışmaya İlişkin Tutumları	Olması Gereken + Çocuklarıma Karşı Suçluluk Duygusu	Çocuğum Büyüyünce	İmkân Olsa Çalışmam

Çalışan annenin kızlarının çoğunluğunun yüksek eğitim görmesinin ve çalışıyor veya çalışmayı düşünüyor olmasının hem kaynak teorisi hem de rol teorisi ile açıklanabileceğini söylemek mümkündür. Aynı zamanda bu

tipoloji, SES düzeyinin iş yaşamı içinde kadının yeri ve kızına aktarımında önemli olduğunu ifade eden literatürü destekler niteliktedir. Profesyonel kadınlar yüksek ekonomik, kültürel ve sosyal sermayelerini kullanarak ev ve bakım işleri sorununu bakıcı/yardımcı ve babaanne/anneanne ile çözerek kendi kariyerlerini devam ettirebilmişler, kızlarına da anne eksikliği hissettirmedikleri gibi anneleri ile gurur duyan kızlar yetiştirmişlerdir (TİP I). Bu kızlar için annelerinin çalışan anne oluşu olumlu bir katkı sunmakta ve bu durum kızların yüksek eğitim almasına ve statüsü yüksek meslekler edinmesine yardımcı olmaktadır. Aslında bu grup kızlar için “armut dibine düşer” demek yanlış olmaz. Ancak bu kızların dönemin annelik ideolojisinden bir çıkarsaması, kendi annelerinden oldukça farklı olarak çocuklarına karşı duyduğu suçluluk duygusudur. Giderek yaygınlaşan yoğun annelik modeli, profesyonel annelerin kızlarını bile bir dilemmaya sürüklemektedir. Bu kızlar severek yaptıkları yüksek sorumluluk gerektiren mesleki hayatı ile ev işlerini bir şekilde hallederken kimseye devredilemeyen annelikte eksik kalmaktan vicdan azabı duymaktadırlar. Çalışma hayatı ve ev işi ve bakım hizmetlerinin bir aradalığından oluşan zamansızlık dilemması, çalışma hayatı mı çocuk mu çelişkisini onlar için önemli bir gündem haline getirmektedir.

Öte yandan annenin çalışma hayatında çok yorulduğunu, çocuklarına yeterli vakit ayıramadığını vurgulayarak kadının çalışmasını eleştiren kızlar, annelerini suçlamamakta; ancak çocukluklarında anne eksikliği çektiklerini ifade etmektedirler (TİP II). Kur'an kursu hocası ya da esnaf olan bu kızların annelerinin, ev işleri ve bakım işlerini nasıl organize ettiğine bakıldığında; düzensiz bakıcı hizmetleri almış ve ev işlerini de gece gündüz demeden kendilerinin yapmış olduğu görülmektedir. Bu annelerin en büyük hedefi çocuklarının daha iyi eğitimle daha iyi mesleklere sahip olmalarıdır. Kızlarının daha yüksek eğitim aldıkları, memuriyet gibi annelerinden daha güvenceli meslekleri oldukları görülmektedir. Annelerinin hedefi gerçekleşmiştir; ancak kızlar, kadının çalışmasını, “aşırı yorulma” ve “kendinden çok şey verme”

şeklinde özetlemektedirler. Çalışma, bu kızlar için “anneliği aksatmayacaksa” yapılmalıdır.

Ne bakıcı istihdam edebilen ne de bakım işleri üstlenen akrabaları olan SES’i düşük annelerin kızları ise annelerinin yapması gereken işleri kendilerinin yaptığını, küçük kardeşlerine anne olduklarını, yaşlarından büyük sorumluklar almak zorunda kaldıklarını ifade etmişlerdir (TİP III). Annelerine kızgın olmasalar da gücenmiş olan bu kızlar için çalışmak, yalnızca kadın için yorucu bir durum değil aynı zamanda kızlarını da mağdur eden bir durumdur. Bu kızlara göre, gerekmediği sürece yapılmamalıdır. Bu da göstermektedir ki; bu kızlar için kadının çalışması, kadını özgürleştiren ve eşitlik mücadelesinde elini güçlendiren bir şey değildir. Annelerinin de daha çok parasızlıktan çalıştıklarını söylemesi, kızlarına “para varsa çalışma” mottosunu devretmiştir. Bu gruptaki kızlar için de armut dibine düşmüş gözükmektedir. Bu anneler kızlarını ev işlerinde çalıştırarak onlara ev kadınlığını öğretmişlerdir ve onlara esas işin ev işleri ve bakım hizmetleri olduğu geleneksel iş bölümünü miras bırakmışlardır. Eşitsizlik yaratan toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümünün değişmesi için zorlayıcı bir etkiye sahip olması beklenen kadın çalışması, bu kızlar için geçerli olmamış gözükmektedir.

Ancak aslı çarpıcı olan ise, bu farklılıkların yanı sıra neredeyse bütün kızlarda ortak olarak çıkan, yeni annelik modelinden kaynaklı çalışmaya ilişkin vicdan azabıdır. Yeni annelik; çocuğu ile daha fazla ve kaliteli zaman geçirmeyi, onun eğitimi ve kendini geliştirmesi için projeler üretmeyi, çocuğun biyolojik, psikolojik gelişiminde öncü olmayı, çocuğun sosyal dünyasını organize etmeyi de içeren bir iş olarak çalışma dünyasıyla uyumlu değildir. Bu annelik ideolojisinde çalışan kadın, çocuğundan zaman çalarak çalışmaktadır. Ev ve bakım hizmetlerini nasıl organize ettiğinden bağımsız biçimde, kadınların ilk işi olan annelik, kimseye devredilemez, kocayla paylaşılamaz bir görev olarak esas işe dönüşmektedir. Çocuklarının daha iyi yaşaması için, çalışan annelerin kızları, kendi çocuklarıyla daha fazla ilgilenmeli, daha fazla vakit

geçirmeli yani daha az çalışmalı, hatta çalışmamalıdır. Sosyopolitik teorisinin işaret etmekte olduğu gibi, yeni annelik, zamanın ruhuna uygun ve kuşağın hepsini etkileyen bir yaşam biçimi olarak, annelerinin çalışmış olmasını ve nasıl çalışmış olduğunu aşan bir etkiyle bütün çalışan kızları etkilemektedir.

Buradan hareketle söylemek gerekirse; kızların anneleri çalışma hayatına zorla ve zorluklarla girmişlerdir, çalışan annelerin kızları ise daha kolay olan çalışma yaşamını kendi rızaları ve istekleri ile terk edebilir gözükmektedirler. Bu durum Yu ve Lee'nin (2013) yorumu ile paralellik göstermektedir: GDI düşük ülkelerde kadının çalışıyor olması onun hayatında önemli olumlu farklar oluştururken, GDI yüksek ülkelerde kadının çalışmasının getirileri görece biçimde mütevazı olabilmektedir. Böylece çift vardiyanın karşısında, özellikle genç kadınlar, geleneksel toplumsal cinsiyet iş bölümüne ilişkin pozitif tutumlar geliştirmektedir.

İlk ve en önemli iş olarak annelik, çalışma hayatının gerekliliğine inanmış, kariyer yapmış kızları bile eve döndürmeyi başarabilecek güçte gözükmektedir. Bu kadınlar, çalışan annenin kızı olarak çalışan kadın olmanın gereğini ve önemini devralmışlardır; ancak söz konusu kadınların annelik ideolojisinin etkisiyle annelerinin kazandıklarını geri vermeye razı/gönüllü olduğu görülmektedir. Bu çalışma, istihdam statüsünün anne-kız aktarımında sosyal öğrenmenin ötesinde bir karmaşıklığın olduğunu ve onun anlaşılması için sosyopolitik bağlamların önemine işaret etmektedir. Ataerkinin yeni annelik modeli üzerinden tekrar nasıl oluştuğunu incelemek bundan sonra çok anlamlı olacaktır. Bu sürecin devamında “ev kadınlaşma” zorunlu değil gönüllü olarak/tercih edilmiş bir şekilde/şanslı olunduğu için gelir mi? sorusu bundan sonra konuşulmaya değer görülmektedir.

Kaynakça

- Abouelenin, Marriam ve Yang Hu. “Maternal Employment Shapes Daughters’ Employment Stability in Egypt: Evidence for the Intergenerational Transmission of Labor Force Attachment” *Sex Roles* 88, no.1 (2023): 35-51.
- Anderson, Kristin J. *Modern Misogyny: Anti-Feminism in a Post-Feminist Era* (Oxford & New York: Oxford University Press, 2015).
- Başak, Suna, Kınır, Sevgi, Yaşar, Şehnaz. *Kadının Görünmeyen Emegi; İkinci Vardiya*, Anka Kadın Araştırmaları Merkezi (2013)
- Binder, Ariel J. “Rising Inequality in Mother’s Employment Statuses: The Role of Intergenerational Transmission,” *Demography* 58, no.4 (2021): 1223-1248.
- Buğra, Ayşe ve Burcu Yakut-Cakar. “Structural Change, the Social Policy Environment and Employment in Turkey,” *Development and Change* 41, no.3 (2010): 517-538.
- Cunningham, Mick. “Parental influences on the gendered division of housework,” *American Sociological Review* 66, no. (2001): 184–203.
- Dedeoğlu, Saniye. “Toplumsal Cinsiyet Rollerini Açısından Türkiye’de Aile ve Kadın Emegi,” *Toplum Bilim*, 86, Güz (2000): 139-170.
- Durman-Aslan, Mine. “Female Labor Force Participation in Turkey: The Role of the Intergenerational Links,”

- (2020). <https://shs.hal.science/halshs-02900982> (Son erişim tarihi 03.05.2024).
- England, Paula. "The Gender Revolution: Uneven and Stalled," *Gender&Society* 24, no. 2 (2010): 149-166.
- Faludi, Susan. *Backlash: The Undeclared War Against American Women* (New York: Broadway Books, 2020).
- Fernández, Raquel, Alessandra Fogli, and Claudia Olivetti. Mothers and Sons: Preference Formation and Female Labor Force Dynamics. *The Quarterly Journal of Economics* 119, no. 4 (2004): 1249–1299.
- Goetz, Judith, and Stefanie Mayer (eds.). *Global Perspectives on Anti-Feminism: Far-Right and Religious Attacks on Equality and Diversity* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2023).
- Hays, Sharon. *The Cultural Contradictions of Motherhood*. (New Haven: Yale University Press, 1996).
- Jan, Carine T.G.M.E. ve M.A.M Janssens. "Maternal Influences on Daughters' Gender Role Attitudes," *Sex Roles* 38, (1998): 171–186.
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem ve Bilge Ataca. "Value of Children and Family Change: A Three-Decade Portrait From Turkey," *Applied Psychology* 54, no.3 (2005): 317-337.
- Karakaş Aydınbakar, Ayşenur. "Intergenerational Transmission of Maternal Employment and Daughters' Career Paths: Evidence From The 2021 Family Structure Survey," *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi* 24, no. 64 (2024): 527-48.

- Keskin Ertürk, Nuray, Yaman, Melda. Türkiye’de Tütün-Rejiden Tekel’e Tekel’den Bugüne, Notabene yayınları, Ankara, 2013
- Li, Xiaohui ve Xiowen Guan. “Mother-Daughter Work-Family Role Transmission: Effects on Daughters’ Work and Family Satisfaction,” *The Family Journal: Counselling and Therapy for Couples and Families* 29, no. 2 (2020): 227-236.
- McGinn, Kathleen L., Mayra R. Castro ve Elizabeth L. Lingo. “Learning from Mum: Cross-National Evidence Linking Maternal Employment and Adult Children’s Outcomes,” *Work, Employment and Society* 33, no.3 (2019): 374-400.
- Moen, Phyllis, Mary Ann Erickson, and Donna Dempster-McClain. “Their Mother’s Daughters?: The Intergenerational Transmission of Gender Attitudes in a World of Changing Roles,” *Journal of Marriage and Family* 59, no. 2 (1997).
- OECD. “Time Spent in Paid and Unpaid Work, by Sex,” (2021) <https://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=54757> (Son erişim tarihi 02.04.2024).
- Olivetti, Caludia, Eleonora Potacchini ve Yves Zenou. “Mothers, Peers and Gender-role Identity,” IFN Working Paper, No. 1295 (Stockholm: Research Institute of Industrial Economics (IFN), 2016).
- Özbay, Ferhunde. “Demografik Dönüşüm Sürecinde Kadın İktidar, Kadın ve Aile,” *Der. Nihal Boztekin. Başka Bir Aile Anlayışı Mümkün Mü?* (İstanbul: Heinrich Böll Stiftung Derneği

Türkiye Temsilciliği, 2014), 106-111.

Quartaert, Donald. Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922, İletişim yayınları, İstanbul, 2008

Sadıkoğlu, Zehra Z. Yoğun Annelik Algısı: Annelerin Perspektifinden Çağdaş Ebeveynlik Kültürü. İstanbul

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı Doktora Tezi. (İstanbul, 2020).

Savran, Gülnur Acar, Demiryontan Nesrin Tura. Kadının Görünmeyen Emegi: Maddeci Bir Feminizm

Üzerine, Yordam Kitap, (2016)

T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, On İkinci Kalkınma Planı (2024-2028), 2023, (Ankara: T.C.

Cumhurbaşkanlığı) chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2023/11/On-Ikinci-Kalkinma-Plani_2024-2028_17112023.pdf

TEPAV, Samsun'da Kadının Durumu, 2013, (Orta Karadeniz Kalkınma Ajansı, 2013)

Ulusoy, Deniz. “Kadınların Ücretli-Ücretsiz Emek Kısılacı: AKP'nin Aile Politikalar ve Yeni Muhafazakarlık,”

Der. Nihal Boztekin. Başka Bir Aile Anlayışı Mümkün Mü? (İstanbul: Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği, 2014), 112-120.

UNDP. Turkey's Gender Equality Performance from 2000 to 2019 (Ankara: UNDP Turkey, 2022).

Ünlütürk Ulutaş, Çağla. “Türkiye’de İş ve Aile Yaşamının Uyumlaştırılması mı? Esnek Kadın İstihdamı mı?

“Der. Van Putten, Anne E., Pearl A. Dykstra ve Joop J. Schippers “Just Like Mom? Intergenerational Reproduction of Women’s Paid Work,” *European Sociological Review* 24, (2008): 435–449.

Yu, Wei-hsin and Pei-lin Lee. “Decomposing Gender Beliefs: Cross-National Differences in Attitudes Toward

Maternal Employment and Gender Equality at Home,” *Sociological Inquiry* 83, no. 4 (2013): 591-621.

Zhou, Yun. ““Good Mothers Work”: How Maternal Employment Shapes Women’s Expectatitons of Work and

Family in Contemporary China,” *Journal of Social Issues* 76, no. 3 (2020): 659-680.

Hukuki ve Etik Açından Yapay Zekâyla Üretilmiş Pornografi

Beyza Nur Demir

Ankara Üniversitesi, YL Öğrencisi

[ORCID: 0009-0005-3151-093X](https://orcid.org/0009-0005-3151-093X)

beyzanurd.2701@gmail.com

Öz

Makalenin amacı, yapay zekâyla üretilmiş pornografiyi bir cinsel istismar biçimi olarak kavramlaştırmaktır. Yapay zekâyla üretilmiş pornografik içeriklerin hemen hepsi, söz konusu içerikte yer almaya rıza göstermeyen kadınları ve kız çocuklarını içermektedir. Yapay zekâyla üretilmiş pornografiden kadınlar ve kız çocukları orantısız ölçüde etkilendikleri için çalışmada pornografinin feminist eleştirisi benimsenecektir. Makalenin tezi, üretken yapay zekâyla etik bir biçimde pornografik içerik üretmenin olanaklı olmadığıdır. Çünkü üretken yapay zekâ modelleri, internetten rastgele taranan verilerle eğitilmektedir. Bu bağlamda yapay zekâyla üretilmiş pornografinin hukuki olarak düzenlenmesi zorunludur. Dahası belli bir kişinin yapay zekâyla pornosunu üretmek, müstehcenlik veya özel hayatın gizliliğini ihlal suçları kapsamında değil; cinsel dokunulmazlığa karşı suçlar arasında düzenlenmelidir.

Anahtar Kelimeler: Yapay zekâ, deepfake, üretken yapay zekâ, pornografi, cinsel istismar

• • • • •

Geliş tarihi: 21 Şubat 2025 • Kabul tarihi: 30 Nisan 2025

•
Araştırma Makalesi

<http://federgi.ankara.edu.tr>

federgi • 2025 • 17(1) • 111-142

DOI: 10.46655/federgi.1644713

AI-Generated Pornography from a Legal and Ethical Perspective

Beyza Nur Demir

Ankara University, MA Student

[ORCID: 0009-0005-3151-093X](https://orcid.org/0009-0005-3151-093X)

beyzanurd.2701@gmail.com

Abstract

This article aims to conceptualise AI-generated pornography as a type of sexual abuse. Since almost all AI-generated pornography targets women and girls who do not consent to be a part of the content, the feminist critique of pornography is adopted in this analysis. The thesis of this paper is that it is impossible to generate ethical pornographic content with generative AI because it depends on the data scraped from the Internet without consent. Therefore, AI-generated pornography should be regulated by law. Moreover, targeting a specific individual by creating AI-generated pornography of them should be criminalised as a sexual crime, not under obscenity or privacy laws.

Keywords: Artificial intelligence, deepfake, generative AI, pornography, sexual abuse

• • • • •

Arrival date: 21 February 2025 • Acceptance date: 30 April 2025

•

Research Article

<http://federgi.ankara.edu.tr>

federgi • 2025 • 17(1) • 111-142

DOI: 10.46655/federgi.1644713

Giriş

Son yılların en çok dikkat çeken teknolojik gelişmesinin yapay zekâ olduğu söylenebilir. Yalnızca mühendislikte değil, sosyal bilimlerde de yapay zekâ büyük ilgi çekmektedir. Sosyal bilimlerde yapay zekâ üzerine yapılan çalışmalarda, genellikle, insan zekâsını aşan nitelikte bir yapay zekâ tahayyülüne dayanılmaktadır. Yapay zekâdan insan mesleklerini insanlardan daha iyi yapabilen, ürettiği gerçekçi içerikler aracılığıyla demokrasiyi etkileyebilen, insanlığın güncel sorunlarına çözüm bulabilen bir varlık anlaşılmaktadır. Yapay zekâyı dair bu inanç, gerek toplumda gerekse akademide son derece yaygın olmasına karşın yanıltıcıdır. Zira yapay zekâ adı verilen bu popüler teknolojinin gerçek hayattaki karşılığı, sanılandan çok farklıdır.

Teknoloji şirketleri veya bunların temsilcileri, sık sık, yapay zekânın insan hayatını olumlu yönde değiştireceğini vurgulamaktadır. Bu görüşteki kimselere göre yapay zekâ, bazı önemli riskler taşısa bile sağlık, eğitim,

ulaşım gibi alanlarda çığır açabilecek nitelikte bir gelişmedir; dahası yapay zekânın en önemli riski, insan zekâsı düzeyine ulaşarak kontrolden çıkmasıdır. Bu anlatı, sorgulanmadan kabul edildiği için robot haklarından yapay zekâlı hâkimlere kadar bilim kurguyu andıran birçok düşünce, akademide ciddi ciddi tartışılmaktadır.

Oysa yapay zekâ başlığı altında yer verilen herhangi bir teknolojinin insanca zekâyla ilgisi yoktur; yapay zekâyâ mevcut popülaritesini kazandıran üretken modellerin kullanım amacı da iddia edilenin aksine çoğunlukla insanlığa faydalı işler yapmak değildir. Kullanıcılar, yapay zekâyı ya intihal yapmak için ya da pornografi üretmek için kullanmaktadırlar.

Deepfake porno olarak da bilinen yapay zekâyla üretilmiş pornografinin doktrinde yeterince tartışılmamasının nedeni de yapay zekâyâ ilişkin hatalı kabullerdir. Deepfake teknolojisiyle ilgili en büyük endişe, deepfake aracılığıyla üretilen içeriklerin siyasi dezenformasyona yol aması olasılığıdır. Pek yerinde olmayan bu endişe yüzünden kadınların ve çocukların yapay zekâyla üretilmiş pornografinin mağdurları olduğu gerçeği gözden kaçırılmaktadır.

Üretken modellerde geçen birkaç yılda yaşanan gelişmeler sonucunda yapay zekâyla pornografi üretmek kolaylaşmış, yapay zekâyla üretilmiş pornografi sayısında belirgin bir artış yaşanmıştır. Sorun, gittikçe artan bir hızda büyümeye devam etmektedir. Her geçen gün daha fazla kadın ve ocuk, yapay zekâyla üretilmiş pornografinin mağduru olmaktadır. Fakat bu mağduriyetlerin hukukta doğrudan bir karşılığı yoktur. Yapay zekâyla üretilmiş pornografi, ancak ya müstehcenlik veya özel hayatın gizliliğini ihlal suçları kapsamında ceza hukukuna ya da kişilik haklarının ihlali kapsamında özel hukuka konu edilebilmektedir. Ayrıca söz konusu görüntülerin internet ortamında paylaşılması durumunda içeriğe erişimin engellenmesi gündeme gelebilmektedir.

Bu makalenin iddiası, sayılan hukuki düzenlemelerin hiçbirinin yapay

zekâyla pornografi üretme eyleminin niteliğine uygun düşmediğidir. Çünkü eylemin hedefindeki kişilerin kadın oldukları dikkate alınmadan yapılan çözüm önerileri, problemin kökenine inememekte ve yalnızca bazı belirtileri bastırmakla kalmaktadır. Yapay zekâyla üretilmiş pornografinin zararlarını önlemek için soruna feminist bir bakış açısından yaklaşılması zorunludur. Bu nedenle makalede yapay zekâyla üretilmiş pornografi incelenirken feminizmin pornografi eleştirisine başvurulacak, böylece hukuki düzenlemeler için uygun bir teorik temel oluşturulmaya çalışılacaktır.

Yapay Zekâyla Üretilmiş Pornografi

Yapay zekâyla üretilmiş pornografinin hukuki ve etik açıdan değerlendirilebilmesi için öncelikle bu kavramdan ne anlaşılması gerektiği açıklığa kavuşturulmalıdır. Bunun içinse yapay zekâdan ve pornografiden ne anlaşıldığı belirlenmelidir. Yapay zekâyla üretilmiş pornografiden bahsedildiğine göre buradaki yapay zekânın “eğitim verilerinden metin, görüntü veya ses gibi görünüşte yeni, anlamlı içerik üretebilen” (Feuerriegel *et al.* 2024, 111) üretken yapay zekâ olduğu kabul edilmelidir. Yani burada yapay zekâyla *ChatGPT*, *Gemini*, *Stable Diffusion* gibi modeller kastedilmektedir. *Pornografiye* cinsel uyaran olarak nitelendirilebilecek her türlü görsel, metin, ses ve videoyu kapsamaktadır. Öyleyse *yapay zekâyla üretilmiş pornografi*, üretken yapay zekâ modelleri kullanılarak oluşturulan ve cinsel uyaran olması amaçlanan görsel, metin, ses veya video biçimindeki içeriklerdir. Bu tanıma göre yapay zekâyla üretilmiş pornografi kavramı, *deepfake porno* kavramını da kapsamaktadır.

Üretken yapay zekâ modelleri, insanlar için kullanışlı asistanlar olarak pazarlanmaktadır. Teknoloji şirketlerine ve birçok uzmana göre kullanıcılar, sohbet robotları sayesinde iş veya okul hayatlarını kolaylaştırabileceklerdir. Sağlık alanında, özellikle hastalıkların tanısında ve tedavisinde üretken

modeller belirleyici olacaktır. Üretken yapay zekâ sayesinde eğitim anlayışı tamamen değişecek, hemen her alanda verimlilik artacaktır. Aynı teknoloji şirketlerine ve uzmanlara göre yapay zekânın riskleri de yok değildir. Örneğin; insan zekâsını aşan bir süperzekâ üretildiği takdirde kontrolden çıkarak insanlık için büyük bir tehdit oluşturabilecek veya insanlar, otomasyonun yaygınlaşması nedeniyle işlerini kaybedebileceklerdir. Her ne kadar yaygın kanı, yapay zekânın dünyayı -iyi ya da kötü yönde- temelinden değiştirecek bir teknoloji olduğu biçiminde olsa da yeterince araştırıldığında bu iddiaların gerçekte uyuşmadığı anlaşılmaktadır.

Kullanıcıların büyük çoğunluğu, sohbet robotlarını eğitim veya çalışma hayatlarındaki çeşitli görevlerini yaptırmak ya da pornografik içerik üretmek amacıyla kullanmaktadır (Merrill ve Lerman 2024). Bu amaçlardan birincisi, genellikle intihal anlamına gelmektedir. Örneğin; bir öğrencinin makale yazma ödevini yapay zekâya yaptırması durumunda eğitim verilerinde yer alan eserlerden atıfta bulunulmaksızın alıntı yapılmış olacak ve intihal oluşacaktır. Üretken yapay zekâ teknolojisinin gelişmesiyle birlikte intihalin kolaylaşması ve yaygınlaşması sorunu dikkat çekse de aynı teknolojinin pornografi üretmeyi kolaylaştırdığı fark edilememektedir. Oysa pornografik içerik üretmeye imkân sağlayan veya sadece pornografik içerik üretmek amacıyla eğitilmiş modellerin web siteleri, en popüler yapay zekâ siteleri arasında önemli bir yer tutmaktadır (Maiberg 2023).

Üretken yapay zekâ bakımından geçerli olan bu durumun bir benzeri, deepfake bakımından da söz konusudur. Deepfake, “yapay zekâ destekli dijital araçlarla üretilmiş sentetik medya” olarak tanımlanmaktadır (Kalpokas ve Kalpokiene 2022, 1). Sentetik medya, görsel veya video biçiminde olabilir. Güncel tartışmalara bakıldığında deepfake ürünlerle ilgili en çok dile getirilen endişenin dezenformasyon tehlikesi olduğu görülmektedir (Kalpokas ve Kalpokiene 2022, 2-3). Örneğin; Freedom House’nin “Freedom on the Net

2023” raporunun başlığı “Yapay Zekânın Baskıcı Gücü” olarak belirlenmiştir. Raporun temel bulguları arasında üretken yapay zekânın çevrim içi dezenformasyonu artırdığı yer almaktadır (Freedom House 2023).

Buna karşılık istatistikler, 2023 yılı itibarıyla çevrim içi deepfake videolarının %98’inin pornografi olduğunu göstermektedir (Security Hero 2023). Dahası bu oran, zaman içinde artmıştır. Örneğin; üretken yapay zekânın şu anki kadar popüler olmadığı 2019’da çevrim içi erişilebilen deepfake videoların %96’sının pornografi olduğu belirlenmiştir (Cox 2019). 2023’te 2019’a kıyasla %550 daha fazla deepfake paylaşıldığı (Security Hero 2023) düşünülürse hem deepfake sayısının hem de deepfake pornonun toplam deepfake videoları içindeki oranının arttığı söylenebilir. Bu durumda deepfake teknolojisiyle ilgili öncelikli endişenin, kişilerin rızaları alınmadan üretilen pornografik içerikler olması gerektiği açıktır.

Somut olaylar da yapay zekâyla üretilmiş pornografiye yoğun bir talep bulunduğunu göstermektedir. Örneğin; 2024’te Güney Koreli bir gazeteci, bir sohbet uygulamasındaki birçok sohbet grubunun, grup üyelerinin tanıdıkları kadınların yapay zekâyla pornografik görsellerini veya videolarını üretme amacıyla kurulduğunu tespit etmiştir (고나린 2024; Mackenzie ve Choi 2024). Söz konusu sohbet uygulaması benzeri uygulamalardaki moderasyon eksikliği ve internette kullanıcıları izlemenin güçlüğü dikkate alındığında bu olayın, buz dağının görünen kısmı olma olasılığı yüksektir.

Yapay zekâyla üretilmiş pornografiye dair dikkat çekici bir bulgu, bu tür içeriklerin hemen hepsinin kadınları veya kız çocuklarını hedef almasıdır. 2023 yılı itibarıyla internette bulunan deepfake porno videolarının %99’unda merkezde yer alan kişi, kadındır (Security Hero 2023). Yapay zekâyla üretilmiş pornografinin bir başka çeşidi olan ve kullanıcılar arasında popüleritesi gittikçe artan çıplaklaştırma [*nudify*] uygulamalarının büyük çoğunluğu yalnızca kadın görselleriyle çalışmaktadır (Murphy ve Bloomberg 2023).

Bu durum, aslında hiç şaşırtıcı değildir. Çünkü deepfake teknolojisi, zaten kadınların bedenlerini sömürme amacıyla üretilmiştir (Cole 2018). Nitekim deepfake terimi, ilk kez 2017’de bir *Reddit* forumunda *makine öğrenmesi modelleri aracılığıyla ünlülerin -daha doğrusu kadın ünlülerin-pornografik görüntülerinin oluşturulması* anlamında kullanılmış (Gaur, Mallik ve Jhanjhi 2023, 3) ve uzunca bir süre bu anlama gelmeye devam etmiştir. Buna karşın yapay zekâ teknolojisinin gelişmesi ve yaygınlaşmasıyla birlikte siyasi dezenformasyon endişesi gündemde daha çok yer bulmaya başlamış, -asıl öncelenmesi gereken- yapay zekâyla üretilmiş pornografi konusuysa tamamen gündem dışına itilmiştir.

Feminizmin Pornografi Eleştirisi

Yapay zekâyla pornografik içerikler üreten kullanıcıların neredeyse hepsinin yalnızca kadınları ve kız çocuklarını hedef alıyor olması, bu meselenin toplumsal cinsiyet bakımından incelenmesini zorunlu kılmaktadır. Bu makalede yapay zekâyla üretilmiş pornografi toplumsal cinsiyet bakış açısıyla ele alınırken feminizmin geleneksel pornografiye yönelik eleştirisinden yola çıkılacaktır. Feminizmin pornografi eleştirisinin temellerinin daha iyi anlaşılabilmesi için pornografi tartışmalarının tarihsel bağlamına değinilecek; ayrıca pornografinin bir cinsel ifade biçimi olarak ifade özgürlüğü kapsamında korunması gerektiğini savunan feminist düşünürlerin görüşlerine de yer verilecektir.

Pornografinin feminizmin gündemine girmesi, Amerika’da “Pornografinin Altın Çağı [*Golden Age of Porn*]” olarak adlandırılan pornografik filmlerin ana akım sinemaya girmesiyle eş zamanlıdır.¹ Pornografinin Altın Çağı’nı başlatan film kabul edilebilecek olan 1972 yapımı *Deep Throat*; bir konusu olması, bazı sahnelerde komediye yer verilmesi, birden fazla mekânda çekilmesi, altmış dakikadan uzun sürmesi gibi açılardan

o güne kadar çekilmiş pornografik filmlerden ayrılmakla beraber pornografi karşıtı bir hareket başlatması bakımından önemlidir.

Filmin başkahramanı Linda Lovelace, cinselliğini özgürce yaşayan; buna rağmen bir türlü orgazma ulaşamayan, cinsel yaşamında tatmin olamayan bir kadındır. Bu sorununu çözmek için bir arkadaşının tavsiyesi üzerine psikiyatriste gitmeye karar verir. Doktor Young, Linda'nın klitorisinin vulvasında değil, gırtlığında olduğunu fark eder. Bunun üzerine tedavi kapsamında Linda'ya boğazındaki kasları tamamen gevşetebilmesini ve partnerinin penisinin gırtlığında bulunan klitorisine erişmesini sağlayacak bir oral seks yöntemi öğretir. Filmin adı da buradan gelmektedir.

Her ne kadar filmin konusu son derece gülünç olsa da pornografi karşıtı hareketi tetikleyen, aslında filmin konusu değildir. Gişelerde büyük başarı yakalayan bu filmin başrol oyuncusu Linda Boreman, daha sonra çekimler sırasında evli olduğu Chuck Traynor tarafından zorlandığı için filmde oynadığını açıklamıştır.² Andrea Dworkin ve Catharine MacKinnon başta olmak üzere pek çok feminist aktivist Boreman'ın yanında yer alarak pornografiye karşı bir hareket başlatmıştır. Feminizmin pornografiye yönelik eleştirileri de bu bağlamda ortaya çıkmıştır.

Feminizmin pornografi eleştirisinin, üç temel teze dayandığı söylenebilir: (1) Pornografi, bir ahlak³ meselesi değildir; toplumda var olan iktidar ilişkilerini yansıtan ve eril tahakkümü pekiştiren politik bir uygulamadır. (2) Pornografi, kadınları bir yandan nesneleştirirken diğer yandan insandışılaştırır. (3) Pornografi, bir cinsel fanteziden ibaret değildir; kadınlara doğrudan zarar verir.

İlk olarak MacKinnon'a göre (1984, 323; 2020, 228) pornografinin müstehcenlik kapsamında değerlendirilmesi hatalıdır çünkü müstehcenlik, bir ahlak sorunudur. Oysa pornografi, ahlaktan öte toplumsal iktidar ilişkileriyle ilgilidir; yani politik bir uygulamadır. Dahası müstehcenliğin ölçütü, eril bakış

açısıdır (1984, 325; 2020, 229). Müstehcenliğin yasaklanmasındaki amaçsa pornografinin zarar verdiği kişileri korumak değildir; pornografinin çoğunlukla erkek olan tüketicisini ahlaksızlıktan korumaktır (2020, 232).

Pornografiyi müstehcenlik olarak ele almak, pornografinin verdiği zararın üstünü örter. Pornografi tartışması, pornografinin eril ahlak anlayışı bakımından iyi ya da kötü olmasına indirgenir. Cinsiyetin ve cinselliğin hangi biçimlerinin “normal” olduğu, cinselliğin medyada nasıl gösterilmesinin “ahlaka uygun” olacağı belirlenmeye çalışılırken kalıp yargılar yeniden üretilir. Buna karşılık pornografinin toplumsal iktidar ilişkileri bağlamında incelenmesi, sorunu daha iyi kavramaya ve etik açıdan değerlendirmeye olanak sağlar. Böylece soruna hak koruyucu çözümler getirilebilir.

Pornografiye yönelik ikinci eleştiri, pornografinin kadınları nesneleştirmesidir. MacKinnon, pornografinin kadınları, erkeklerin cinsel hazzının bir aracı hâline getirdiğini belirtir. Pornografide kadınlar, aşağılanmaktan ve işkence görmekten zevk alan varlıklar gibi gösterilerek insandışılaştırılır (MacKinnon 1984, 341). Kadınların aşağılanmadıkları veya işkence görmedikleri senaryolarda dahi nesneleştirme devam eder. Söz gelimi siyahi kadınların cinselliklerinin abartılması veya Asyalı kadınların itaatkârlıklarının vurgulanması, nesneleştirmenin ırk açısından görünümüdür. Yahut pornografide temsil edilen kadınların daima eril bakışın güzellik standartlarını yansıtmaları da nesneleştirmedir (Dworkin 1989, 114-117).

Nesneleştirmenin önemli bir sonucu, pornografinin fanteziden ibaret görülmesine neden olmasıdır. Oysa pornografinin bir fanteziden fazlası olduğu açıktır. Zira Dworkin’in (1989, 201) de belirttiği gibi “pornografi de kullanılan kadınlar, pornografide kullanılırlar.” Dolayısıyla en azından pornografi çekmeye rıza vermeyen fakat zorlanan kadınların zarara uğramaları söz konusudur. Burada rızayla kastedilen, maddi cebrin yokluğu değildir; çeşitli nedenlerden ötürü pornografi çekmeye razı olan kadınların da rıza

verdiklerinden söz edilemeyecektir. Bu durumda zarar, vardır ve gerçektir.

Pornografiden kaynaklanan zarar, üretiminde gerçek insanların kullanılmasıyla sınırlı değildir. Eril tahakkümün ve cinselliğe ilişkin kalıp yargıların pornografi yüzünden pekişmesi de bu kapsamda değerlendirilebilir. Bundan dolayı MacKinnon, pornografinin bir ayrımcılık biçimi olduğunu savunmaktadır (1991, 804). MacKinnon'a göre (1996, 29-31) toplumda iktidar ilişkileri, ifadeler aracılığıyla yaratılır. Bir başka deyişle ifadeler, zararsız değildir; aksine toplumsal ilişkileri düzenleme noktasında oldukça etkilidir. Pornografi de toplumsal cinsiyet ilişkilerini etkilediği ölçüde zarara neden olur.

Elbette feminist yazarların hepsinin bu yaklaşıma tamamıyla katıldıklarını söylemek mümkün değildir. Kimi yazarlar, bu eleştirileri tamamen haksız bulurken; kimi yazarlar, eleştirilerin bir kısmına katılmakla birlikte pornografiye yönelik sansürcü bir tutumun zarara yol açacağını ifade etmektedir.

Gayle Rubin (2007), feminist pornografi karşıtlığının ahlaki veya dinî gerekçelerle pornografinin yasaklanmasını talep eden kimselere teorik altyapı hazırladığını iddia etmektedir. Dahası Rubin'e göre pornografi karşıtlığı, toplumsal cinsiyet açısından temellendirilse bile, cinsel hiyerarşiyi sürdürmekten başka bir işlev görmemektedir. Rubin, cinsel hiyerarşiyi iki katmanlı bir halka biçiminde tanımlamakta [*charmed circle*]; iç halkada toplum nezdinde normal kabul edilen heteroseksüel, evlilik içi, tek eşli vb. cinsel ilişki biçimlerinin, dış halkadaysa toplum nezdinde sapkın görülen eşcinsel, evlilik dışı, çok eşli vb. cinsel ilişki biçimlerinin yer aldığını belirtmektedir. Rubin'in sınıflandırmasında pornografi karşıtı feministlerin eleştirilerinin öncelikli hedefi olan sadomazoşizm ve pornografi de dış halkada kalmaktadır. Dolayısıyla Rubin'e göre son derece muhafazakâr bir feminist cinsel ahlak teorisi ortaya koyan pornografi karşıtlığı, esasında cinsel

hiyerarşiyi pekiştirmektedir.

Burada gözden kaçırılmaması gereken, pornografiyi eleştiren feminist düşünürlerin belli cinsel azınlıkları ötekileştirmek gibi bir amaç gütmedikleridir. Sadece Linda Lovelace örneğinde olduğu gibi birçok kadının başka bir seçeneği olmadığı için pornografik filmlerde oynadığı gerçeğini ortaya konmaktadır. Ayrıca Rubin'in iddiasının aksine (2007, 166) yazarlar, pornografide üretilen eşitsizliklerin toplumda var olan cinsiyetçiliğin nedeni olduğunu ileri sürmemektedirler; yalnızca pornografiyi, sosyal bir olgu olan eril tahakkümün işlediği bir alan olarak değerlendirmektedirler.

Pornografi tartışmasında Rubin'den daha farklı bir görüş benimseyen Ellen Willis, pornografiyle ilgili eleştirilere katılmakla birlikte (2012, 9) feminizmin “seks yanlısı bir hareket [*pro-sex movement*]” olduğunu ve yetişkinler arasındaki rızaya dayalı ilişkilere ahlakçı bir açıdan müdahale edilmemesi gerektiğini (2012, 14) savunmaktadır. Willis'e göre pornografiyi düşmanlaştırmanın önemli bir sonucu, kadınların cinsellikleri üzerindeki baskının artması olacaktır (1994, 162).

Hem radikal hem de liberal görüşe bazı açılardan katılmadığını belirten Ann Ferguson (1984, 111), feminist fantezi üretiminin desteklenmesini önermektedir. Ferguson'a göre liselerdeki cinsellik eğitimlerinden popüler kültüre kadar her alanda feminist bir cinsellik anlayışı yayılması gerekmektedir.

Her ne kadar pek çok yazar, Dworkin ve MacKinnon'un pornografiye yönelik tutumunu eleştirmişse de adı geçen yazarların görüşlerinden de anlaşılabilceği üzere feminizm içerisinde pornografinin eril kültürün bir ürünü olduğu konusunda tartışma yoktur. Yalnızca feminizmin pornografi karşısında nasıl bir tavır alması gerektiği konusunda görüş ayrılıkları söz konusudur. Rubin, Willis ve Ferguson gibi düşünürler, bir bütün olarak pornografiyi yasaklamanın yanlış olduğunu savunmaktadırlar. Buna karşılık Dworkin ve MacKinnon gibi düşünürlerin de her türden cinsel içeriğin

yasaklanmasını savundukları iddia edilemez. Nitekim hazırladıkları hukuki metinlerde pornografiyi oldukça sınırlı tanımladıkları görülmektedir (Dworkin ve MacKinnon 1988, 35). O hâlde “Feminist Seks Savaşları [Feminist Sex Wars]” da denilen bu tartışmanın, gerçek anlamda bir uzlaşmazlık olmaktan uzak olduğu söylenebilir. Hatta feminist aktivistler, pornografiye yönelik temel eleştiriler konusunda hemfikirdirler. Anlaşamadıkları konu, sorunun çözümü noktasındadır. Kısacası *feminizmin pornografi eleştirisi* ifadesiyle kastedilen, feminist düşünürlerin pornografiyle eril bakış açısı arasında kurdukları ilişkidir.

Öte yandan bu çalışmanın konusu, geleneksel pornografiden farklı olarak yapay zekâyla üretilmiş pornografidir. Bu nedenle feminizmin geleneksel pornografi eleştirisi benimsense de çözüm önerileri, sorunun yeni olması ve ayrıksı niteliği nedeniyle farklılaşacaktır. Dolayısıyla makalede feminist yazarlar arasındaki çözüm önerisi farklılıklarına odaklanılmamış; pornografi konusunu teorik olarak ilk ele alan yazarlar olan Dworkin ve MacKinnon’un tespitlerinden yola çıkılarak feminizmin pornografi eleştirisinin çerçevesi çizilmeye çalışılmıştır.

Son olarak cinselliği konu edinen yazılı veya görsel ürünlerin büyük çoğunluğunun feminist teoride eleştirilen üç özelliğin bir kaçını veya hepsini taşıdığı ileri sürülebilse de bunun, her pornografik ürüne hukuki olarak müdahale edilmesi için yeterli bir gerekçe olmadığı açıktır. Dahası bu ürünlerin müstehcenlik adı altında eril ahlak anlayışına göre değerlendirilmesi olasıdır. Bu durumda çözüm, pozitif hukuk düzeninin dışındadır; pornografik eserlerin etik biçimde üretimi ve tüketiminin, ancak toplumsal cinsiyet ilişkilerinin değişmesiyle mümkün olduğu kabul edilmelidir.

Buna karşılık bazı durumlarda hukuki yaptırım uygulanması zorunludur. Hâlihazırda mevcut suçları teşkil eden veya kişilik haklarını ihlal eden fiiller, zaten yaptırıma tabidir. Fakat teknolojinin gelişmesiyle birlikte

ortaya çıkan -yapay zekâyla üretilmiş pornografi gibi- bazı ihlallerin hukuki niteliği tartışmalıdır. Hatta bazen ihlalin varlığı ya da yokluğu tartışma konusu olabilmektedir. Bu doğrultuda makalenin üçüncü ve dördüncü bölümlerinde yapay zekâyla üretilmiş pornografinin ne olduğu, hangi değeri ihlal ettiği ve etik olup olmadığı, feminizmin pornografi eleştirisinden yararlanılarak belirlenmeye çalışılacaktır.

Feminist Bakış Açısından Yapay Zekâyla Üretilmiş Pornografi

Feminizmin geleneksel pornografi eleştirisi, yapay zekâyla üretilmiş pornografi açısından da geçerliliğini korumaktadır. Hatta yapay zekâyla üretilmiş pornografide iktidar ilişkilerinin, nesneleştirilmenin ve zararın çok daha belirgin olduğu iddia edilebilir.

Yapay zekâyla pornografisi üretilen kadınların çoğunluğu ünlü kadınlardır (Security Hero 2023). Bunun nedeni, üretken modellerle bir kişinin gerçekçi bir görüntüsünü üretebilmek için o kişinin çok miktarda verisine ihtiyaç olmasıdır. Ünlü kadınlar, kendilerine ait çok miktarda ve çok çeşitli veriye internet üzerinden kolayca erişilebildiği için öncelikli hedef olmuşlardır. Fakat son birkaç yılda üretken yapay zekâ teknolojisinde yaşanan gelişmeler sonucunda daha az veriyle, daha kısa sürede ve daha düşük maliyetle pornografi üretmek olanaklı hâle gelmiştir. Herhangi bir kişinin, tek bir yüksek kalite fotoğrafı kullanılarak yirmi beş dakikadan kısa sürede ve ücret ödmeden altmış saniyelik bir videosu üretilir (Security Hero 2023). Dahası artık bunun için makine öğrenmesi veya yazılım bilmeye de gerek yoktur. Dolayısıyla yakın gelecekte ünlü olmayan kadınların yapay zekâyla pornografilerinin daha sık üretileceği akla yatkın bir tahmin olacaktır.

Ünlü olmayan kadınların yapay zekâyla pornografilerinin üretilmesindeki temel amaç, üretilen pornografik içeriğin “intikam pornosu

[*revenge porn*]]” olarak kullanılmasıdır. Adından da anlaşılacağı üzere intikam pornosu, genellikle, failin mağdurdan intikam alma amacıyla mağdurun rızası olmadan cinsel içerikli görsellerini yayması olarak tanımlanmaktadır (Holt ve Liggett 2020, 1135-1137). Fakat buradaki intikam terimi yanıltıcıdır; mağdur kadınların suçu tahrik ettikleri düşüncesini içinde barındırmaktadır. Dahası intikam pornosunun yalnızca eski romantik partnerleri kapsadığı ve saikin daima intikam almak olduğu yanılgısına yol açmaktadır (Henry ve Flynn 2020, 1112). Oysa hemen hepsi erkek olan faillerin tanıdıkları veya tanımadıkları kadınları hedef alabildikleri, bu kadınları aşağılamaktan para kazanmaya kadar çok çeşitli saiklerle hareket edebildikleri görülmektedir (Holt ve Liggett 2020, 1140). Bundan dolayı literatürde “rıza dayalı olmayan pornografi [*non-consensual pornography*]]”, “istemsiz porno [*involuntary porn*]]” ve “görsele dayalı cinsel şiddet [*image-based sexual violence*]]” gibi adlar tercih edilmektedir (Henry ve Flynn 2020, 1112). Öte yandan intikam pornosu terimi, eril bakış açısının fark edilmesi bakımından önemlidir. Zira bir erkeğin, kendisini terk veya reddeden bir kadından intikam almaya hakkı olduğu ön kabulünden hareketle bu eyleme “intikam pornosu” denmektedir. Bu durumda intikam pornosunun toplumsal iktidar ilişkilerinin bir yansıması olduğu açıktır.

Her ne kadar intikam pornosu, yeni bir olgu olmasa da teknolojik gelişmeyle birlikte yaygınlaşmıştır. Bu tür içerikleri üretmek, kopyalamak, paylaşmak kolaylaşmıştır (Henry ve Flynn 2020, 1110). Yapay zekâyla üretilmiş pornografi de teknolojik gelişmenin sonucudur. Buna karşılık yapay zekâyla üretilmiş pornografiyle intikam pornosunun aynı olmadığı belirtilmelidir. İntikam pornosu, mağdura ait gerçek mesajların, fotoğrafların, videoların yayılmasını da kapsamaktadır. Yapay zekâyla üretilmiş pornografiye daima *sentetik* medyadır. Ayrıca intikam pornosunda belli bir kişi hedef alınırken; yapay zekâyla üretilmiş pornografi, gerçekte var olmayan rastgele insan görsellerini içerebilir. Yine de yapay zekâyla üretilmiş pornografinin

azımsanamayacak bir kısmının intikam pornosu olduğu göz ardı edilmemelidir.

Yapay zekâyla üretilmiş pornografi, bir yandan eril tahakkümü sürdürürken diğ er yandan kadınları daha önce hiç nesneleştirilmedikleri kadar nesneleştirmektedir. Kadınların bedenleri verilere indirgenmekte, erkeklerin bu veriler üzerinde tasarruf etme yetkileri olduğu kabul edilmektedir. Araştırmaya göre deepfake porno üreten veya tüketen erkeklerin %74'ü eylemlerinden suçluluk duymamaktadır. Söz konusu erkekler, kendilerini “Gerçekten o kişi olmadığını biliyorum”, “Kişisel eğlencemden öteye geçmediği sürece kimseye zarar verdiğini düşünmüyorum”, “Deepfake porno, cinsel fantezilerin daha gerçekçi bir versiyonundan ibaret” ve “Bence deepfake pornonun normal pornodan bir farkı yok” gibi ifadelerle savunmaktadır (Security Hero 2023). Bu bağlamda kadınların, erkek cinsel hazzı için tamamıyla araçsallaştırıldıkları iddia edilebilir.

Dahası üretken yapay zekâ modelleri, gerçek hayatta mümkün olmayan senaryoların hayata geçirilmesine olanak sağlamaktadır. En uç cinsel fanteziler, yapay zekâ aracılığıyla görselleştirilebilmektedir. Kadınlar, eril bakış açısının “ideal” bedenlerine sokulabilmekte; acıdan ve aşağılanmadan zevk alan insan dışı varlıklar olarak tasvir edilebilmektedir.

Yapay zekâyla üretilmiş pornografi, aynı zamanda, dijital ekonominin bir parçasıdır. Deepfake üreticileri, çevrim içi platformları kullanarak ünlülerin veya müşterilerinin talep ettikleri kişilerin deepfake videolarını satmaktadır (Tenbarga 2023). Geleneksel pornografi sektöründe olduğu gibi (Tarrant 2016, 42-44) yapay zekâyla üretilmiş pornografi sektörünün de ekonomik boyutunu tahmin etmek kolay değildir. Yine de yapay zekâyla üretilmiş pornografinin kadınların ekonomik amaçlarla sömürsünün yeni bir yolu olduğu ileri sürülebilir.

Belirli kadınların veya kız çocuklarının hedef alındığı durumlarda, yani intikam pornosu vakalarında, mağdur kadınlar ve kız çocukları psikolojik

açından ağır zarar görmektedir. Çoğu mağdur, depresyon ve anksiyete yaşamaktadır. Ayrıca mağdurların sosyal hayatı, ciddi ölçüde etkilenmektedir. Cinsel içerikli görüntülerinin sosyal çevrilerince öğrenilmesinden çekinen veya etraflarındaki insanlardan olumsuz tepki gören mağdurlar; ailelerinden uzaklaşmak, romantik partnerlerinden ayrılmak, işlerini veya okullarını bırakmak zorunda kalmaktadırlar (Holt ve Liggett 2020, 1139).

Failler, cinsel içerikli görüntüleri mağdurun adı, sosyal medya hesabı, telefon numarası ve adresi gibi kişisel bilgilerle birlikte paylaşabilmektedirler. Bu durumda mağdurlar, hem başka faillerin hedefleri hâline gelmekte hem de gelecekte isimleri internette aratıldığında cinsel içerikli görüntülerin ortaya çıkması riskiyle karşı karşıya kalmaktadırlar (Henry ve Flynn 2020, 1113).

Bunların yanı sıra yapay zekâyla üretilmiş pornografi, başka suçların işlenmesi için bir araç da olabilmektedir. Mağdurların cinsel içerikli görüntülerinin yayılacağı tehdidiyle seks köleliğine zorlanması (*sextortion*) bunun başlıca örneğidir (Henry ve Flynn 2020, 1113).

Yapay zekâyla görsel üretmenin ve insanların kişisel verilerine erişmenin her geçen gün daha da kolaylaştığı günümüzde yapay zekâyla üretilmiş pornografi, büyük bir tehdittir. Herhangi bir kadının sosyal medyada paylaşılan tek bir fotoğrafından isteyen herkes pornografik materyal üretebilir; bunu kişisel fantezilerini gerçekleştirmek için yapabilir, intikam almayı veya maddi çıkar sağlamayı amaçlayabilir, sadece gücünü tatbik etmek istiyor olabilir. Ancak buraya kadar yapılan açıklamalardan anlaşılabileceği üzere yapay zekâyla üretilmiş pornografi, failin amacı ne olursa olsun toplumsal cinsiyete dayalı bir şiddet biçimidir.

Yapay Zekâyla Üretilmiş Pornografinin Etikliği Tartışması

Yapay zekâyla üretilmiş pornografinin sözde intikam pornosu olarak

kullanılmasının etik olmadığı konusunda tartışma yoktur. Fakat belli bir kişiyi hedef almayan, intikam pornosu olmayan yapay zekâyla üretilmiş pornografinin etik olduğu iddia edilmektedir. Bu bağlamda yapay zekâyla üretilmiş pornografi ve cinsel fanteziler arasında benzerlik kurulmaktadır.⁴ Ancak üretken yapay zekâ modellerinin çalışma prensibi, böyle bir benzetmenin hatalı olduğunu ispatlamaktadır.

DALL-E, Stable Diffusion, Midjourney gibi metinden görsel oluşturma [*text-to-image*] veya *Sora, Lumiere* gibi metinden video oluşturma [*text-to-video*] modelleri, temelde difüzyon modelidir [*diffusion model*].⁵ Difüzyon modellerinin görsel oluşturma süreci iki aşamaya ayrılarak incelenebilir. Birinci aşamada görsel, tamamen gürültüye dönüştürülürken; ikinci aşamada model, eğitim verilerini kullanarak gürültüden net bir görsel oluşturmak üzere eğitilir. Görselin gürültüye dönüştürülmesi, görseldeki piksellerin değerlerinin değiştirilmesinden ibarettir. Yani görselde düşük kaliteli bir fotoğraf makinesiyle çekilmiş fotoğraflardakine benzer bozulmalar meydana getirilmesidir. Birinci aşamada amaçlanan görseli, adım adım bozarak her defasında gürültüyü biraz daha artırmak ve sonunda tamamen gürültüden ibaret bir görsel elde etmektir. Difüzyon modelleri, bu süreci tersine çevirme fikrine dayanmaktadır. İkinci aşamada bir makine öğrenmesi modeli, eğitim verilerini kullanarak gürültüden net bir görsel oluşturur. Sürecin yapay zekâ olarak adlandırılabilir kısmı da burasıdır. Model, eğitim verilerindeki görsellere rastgele eklenen gürültüleri gidermeyi öğrenir; böylece önermelerden yeni görseller üretebilir.

Videolar, art arda gelen görsellerden oluşur; görsellerse piksellerden oluşur. Makineler, bu bağlamda bilgisayarlar, piksellere verilen sayısal değerler üzerinde matematiksel işlemler yaparak çalışır. Difüzyon modelleri de gürültü eklenerek piksel değerleri değiştirilmiş görselleri, piksel değerleri değiştirilmeden önceki net görsellerin yapısına dayalı tahminlerle netleştirir. Yani model, önce eğitim veri setindeki görsellerin yapısını öğrenir. Ardından

gürültü eklendikçe net görselin yapısıyla gürültülü görselin yapısı arasında ilişki kurar. Eğitim tamamlandıktan sonra model, kurduğu ilişkilerden yola çıkarak gürültüden ibaret görselin piksellerini düzeltir. O hâlde modelin oluşturduğu “yeni” ürün, aslında eğitim verilerinin sonucudur.

Belli bir kişiyi hedef alıyor olmasa bile yapay zekâyla üretilmiş pornografideki sorun, difüzyon modellerinin veriye bağımlı olmasıdır. Yapay zekâ modellerinin eğitim verileri internette toplanmakta, bu süreçte verilerin sahiplerinden rıza alınmamaktadır. Kaldı ki böyle bir rızanın alınması olanaksızdır çünkü üretken modellerde yaşanan ani gelişmenin nedeni, bu modellerin ölçeğinin büyümesidir. Günümüzde akıllı cihazlar sayesinde çok büyük miktarlarda veri toplanabilmekte [*big data*], toplanan veriler sayesinde büyük modeller eğitilebilmekte [*large models*] ve üretken yapay zekâ modelleri daha başarılı sonuç verebilmektedir. O hâlde yapay zekâyla gerçekçi bir pornografik materyal üretilmesinin nedeni de veri miktarındaki artıştır. Örneğin; bir modelin yeşil elbiseli bir kadın görseli üretebilmesi için eğitim veri setinde sosyal medyadan, haber sitelerinden, bloglardan kimsenin rızası alınmadan taranmış, yani web sitelerinden kazınmış [*web scraping*] yeşil elbiseli kadın fotoğrafları bulunması zorunludur. Bu durumda yapay zekâyla üretilmiş pornografinin, eğitim veri setlerinde görselleri bulunan her kadını sömürdüğü ileri sürülebilir.

Üretken modellerin veriye bağımlılığının gözden kaçırılması, çocuğun cinsel istismarı materyalleri [*child sexual abuse materials*] konusunda son derece tehlikeli yaklaşımlara yol açmaktadır. Yapay zekâyla üretilmiş çocuğun cinsel istismarı materyallerinin cinsel istismar mağduru çocukları korumaya yardım edebileceği savunulmaktadır. Bu görüşteki kimselere göre yapay zekâyla bu tür içerikler üretilirken gerçek çocuklar mağdur edilmemektedir, dolayısıyla gerçek çocukların istismara uğramalarını önlemenin bir yolu olabilir (Bernstein 2023). Oysa üretken modellerin çalışma biçimi, süreçte gerçek

çocukların görsellerinin kullanılmasının zorunlu olduğunu göstermektedir. Yapay zekânın veriye bağımlılığı göz önüne alındığında ortada “mağdursuz bir suç” yoktur. Aksine görsellerine internetten erişilebilen *gerçek* istismar mağduru çocuklar veya istismar mağduru olmasalar bile sosyal medyada fotoğrafları paylaşılmış çocuklar vardır (Cole ve Maiberg 2024). Nitekim bir araştırmada *Stable Diffusion* gibi modellerin eğitiminde kullanılan LAION-5B veri setinde çocuğun cinsel istismarı materyalleri bulunduğu tespit edilmiştir (Thiel 2023).

Internet Watch Foundation adlı, çevrim içi çocuğun cinsel istismarı materyalleriyle mücadele eden sivil toplum örgütünün CEO’su Susie Hargreaves de bu konudaki en büyük endişesinin “bu tür çocuğun cinsel istismarı içeriklerinin bir biçimde etik olduğu düşüncesi” olduğunu ifade etmekte ve etik olmadığını vurgulamaktadır (Internet Watch Foundation 2023, 4). Söz konusu içerikler, çocuğun cinsel istismarıyla mücadele noktasında birçok soruna neden olmaktadır. İnternette karşılaşılan istismar görsellerinin hangilerinin gerçek mağdurlara ait olduğunu, hangilerinin yapay zekâyla üretildiğini ayırt etmek gittikçe güçleşmektedir. Bunun sonucunda gerçek mağdurlara ayrılan kaynaklar, yapay zekâyla üretilmiş görsellerdeki o sırada fiziksel olarak istismara uğramayan çocukları bulmak için harcanmaktadır (Internet Watch Foundation 2023, 6; Kang 2024). Özellikle faillerin ünlü mağdurların yeni görsellerini üretmeleri, hem artık istismara uğramayan çocukları ararken o sırada istismara uğrayan çocuklara yeterince kaynak aktarılamamasına hem de mağdurlarda ikincil mağduriyete neden olmaktadır (Internet Watch Foundation 2023, 6). Dahası faillerin bazı modelleri, ünlü çocukların veya tanınmış mağdurların cinsel istismar materyallerini üretmeye olanak sağlayacak biçimde ince ayarladıkları [*fine-tuning*] görülmektedir (Internet Watch Foundation 2024, 7). Ayrıca üretilen içerikler, *grooming* amacıyla kullanılabilir (Internet Watch Foundation 2023, 8).

Kısacası gerek yapay zekâyla üretilmiş pornografinin gerekse yapay zekâyla üretilmiş çocuğun cinsel istismarı materyallerinin etik bir biçimde üretilmesi veya tüketilmesi mümkün değildir. Üretken modellerin veriye bağımlılığı devam ettiği sürece bu gerçek değişmeyecektir. Yapay zekâ teknolojisindeki gelişmenin veri miktarındaki artışa bağlı olduğu düşünülürse yakın gelecekte veriden bağımsız içerik üretmenin pek olası olmadığı da açıktır.

Yine de bazı teknoloji şirketleri, modelleriyle pornografik içerik üretimine izin vermeyi tartışmaktadır. *ChatGPT* ve *DALL-E* gibi popüler modelleri piyasaya süren *OpenAI* da bu şirketlerden biridir (Milmo 2024). Hâlihazırda pornografik içerik üretimine izin veren modeller de vardır. Örneğin *Civitai*, kullanıcıların “*not safe for work (NSFW)*” olarak adlandırılan cinsellik veya çıplaklık içeren içeriklerin üretimine izin vermektedir. Yalnız üretilen içeriğin, çocukları veya gerçek yetişkinleri içermemesi gerekmektedir. Ayrıca çocukların cinsel içerikli olmasa bile gerçekçi tasvirlerinin üretilmesi de yasaktır (*Civitai*).

Bu bağlamda yapay zekâyla pornografi üretimiyle ilgili kurallar koymanın kadınların ve çocukların güvenliklerini sağlamaya yetip yetmeyeceği sorulmalıdır. Zira failler, modellerin nasıl ince ayarlanacağını veya kuralların nasıl aşılanacağını internetten kolayca öğrenebilirler. Öyleyse sıradan bir insan, üretici tarafından yasaklanmış olsa bile modeli ince ayarlayarak belli kişileri hedef alan pornografik içerikler veya çocuk tasvirleri üretebilir. Modellere ince ayar yapılması önlenbilse dahi üretken yapay zekânın veriye bağımlılığı unutulmamalıdır. Üretilen içerikten teşhis edilemese de yapay zekâyla üretilmiş pornografide rızaları alınmadan kullanılan insanlar, *gerçek* insanlardır.

Hukuki Açıdan Yapay Zekâyla Üretilmiş Pornografi

Yapay zekâyla üretilmiş pornografi toplumsal cinsiyete dayalı bir şiddet biçimidir. Kadınların ve kız çocuklarının haklarının korunması için yapay zekâyla pornografi üretmenin hukuki olarak düzenlenmesi şarttır. Doktrinde intikam pornosuyla ilgili çalışmalarda, intikam pornosunun deepfake porno da kapsayacak biçimde kendi başına bir suç olarak düzenlenmesi gerektiği savunulmaktadır (Aksoy Retornaz 2021, 32-34; Yavuz 2021, 133-136). Bunun için intikam pornosunun mağdurlar üzerindeki yıkıcı etkisi, suçun özgün niteliği, toplumsal cinsiyet boyutunun öne çıkarılması isteği, kamuoyunda farkındalığı sağlayarak mağdurların suçlanmalarını önleme ve caydırıcılığı artırma amacı, uluslararası adli yardımlaşmayı kolaylaştırmaya katkısı gibi gerekçeler ileri sürülmektedir (Yavuz 133-136).

Bu gerekçeler, belli bir kişiyi hedef alan yapay zekâyla üretilmiş pornografi açısından geçerlidir. Fakat belli bir kişiyi hedef almayan yapay zekâyla üretilmiş pornografi bakımından durum farklıdır. Ayrıca çocuğun cinsel istismarı materyallerinin de ayrı değerlendirilmesi yerinde olacaktır.

Öncelikle yapay zekâyla üretilmiş pornografinin intikam pornosundan geniş bir kavram olduğu yinelenmelidir. Örneğin; bir ünlünün cinsel içerikli görsellerinin kişisel tatmin amacıyla üretilmesi de yapay zekâyla üretilmiş pornografi kapsamına girmektedir. Bu bakımdan intikam pornosunun tanımı, oldukça sınırlayıcıdır. Dolayısıyla yalnızca intikam pornosunun suç olarak düzenlenmesi -deepfake porno dâhil edilse bile- yeterli değildir.

İkincisi, yapay zekâyla üretilmiş pornografide gerçekte var olmayan insanların veya çizgi karakterlerin betimlenmesi de mümkündür. Bu tür içeriklerin suç hâline getirilmesi, söz konusu eylemleri soruşturmanın ve kovuşturmanın güçlüğü göz önüne alındığında anlamlı olmayacaktır. Özellikle çizgi karakterlerin tasvirlerinde fikri hak ihlali⁶ dışında somut bir zarar gösterilememesi, büyük bir engeldir. Ama yapay zekâyla gerçekte var

olmayan insanların gerçekçi cinsel içerikli görsellerinin üretilmesinin serbest bırakılması da düşünülemez. Çünkü yapay zekâ modelleri, veriye bağımlıdır; bu modellerle içerik üretilirken eğitim verilerindeki *gerçek* insanların görselleri kullanılır. Bu bağlamda benimsenebilecek çözüm, modellerin bu tür içerikler üretmeyi kısıtlayacak biçimde tasarlanmasıdır. Yapay zekâ şirketlerinin modellerini nasıl üretecekleri veya piyasaya sürülen bir modelin sınırlarının ne olacağı konusunda hukuki düzenlemeler yapılabilir.

Yapay zekâyla gerçekte var olan kişilerin cinsel içerikli görsellerinin oluşturulmasıysa suç olarak düzenlenmelidir. Hem yapay zekâyla üretilmiş pornografinin bu türünü hem de intikam pornosunu kapsayacak biçimde tek bir suç ihdas edilebilir. Bir kişinin cinsel içerikli görüntülerinin rızasına aykırı olarak *kaydedilmesi, ele geçirilmesi, üretilmesi, çevrim içi veya çevrim dışı paylaşılması, dağıtılması ve yayımlanması* fiilleri suçun kapsamına alınabilir. Bu görüntülerin *satılması, şantaj aracı olarak kullanılması ve görüntülerle birlikte kişinin kişisel bilgilerin de paylaşılması* suçu ağırlaştırıcı nedenler olarak düzenlenebilir. Sayılan fiilleri gerçekleştirme tehdidiyle *mağdurun seks köleliğine zorlanması* durumunda ayrıca cinsel saldırı suçundan da ceza verilebilir.

Doktrindeki önemli bir tartışma, bu yeni suçun Türk Ceza Kanunu'nda nereye konması gerektiğidir. Zira bir suçun kanun sistematüğinde nerede düzenlendiğı, o suçla korunan hukuki değerin ne olduğunu da göstermektedir (Taner 2023, 65). Bir görüşe göre bu suç, özel hayatın gizli alanına karşı suçlar arasında düzenlenmelidir (Aksoy Retornaz 2021, 81-85). Bir başka görüşe göreyse cinsel dokunulmazlığa karşı bir suç söz konusudur (Yavuz 2021, 136-141). Bu makalede ikinci görüşün daha isabetli olduğu savunulmaktadır.

Birinci görüşün temel dayanağı, bu yeni suçun her zaman cinsel saikle işlenmediğidir. Yapay zekâyla pornografi üretmenin kişisel tatminden maddi çıkar sağlamaya kadar çok çeşitli amaçları olabildiğı düşünüldüğünde bu

iddia, akla yatkın gelebilir. Ancak biraz daha dikkatli incelendiğinde *cinsel saik* kavramının sınırlarının eril bakış açısından çizildiği anlaşılmaktadır. Sanki cinsel suçlar, sadece cinsel ihtiyaçları tatmin amacıyla işlenirmiş gibi bir izlenim ortaya çıkmaktadır. Oysa araştırmalar, tecavüz suçunun esasen “hükmetmek ve kendini ispatlamak” amacıyla işlendiğini göstermektedir (Taner 2023, 82). Yani cinsel saik, romantik ilişki teklifini reddeden bir kadından intikam alma veya bir kadını cinsel içerikli görüntülerini yaymakla tehdit ederek seks köleliğine zorlama amaçlarını da kapsamaktadır.

Dahası özellikle yapay zekâyla üretilmiş pornografi noktasında herhangi bir özel hayat bulunmadığı açıktır. Bir kadının sosyal medya hesabından herkese açık olarak paylaştığı fotoğrafından cinsel içerikli görseller üretilmesinin özel hayatla bir ilgisi yoktur. Kadının cinsel dokunulmazlığına yönelmiş bir suç vardır. Ayrıca cinsel taciz suçunda olduğu gibi (Taner 2023, 505) bir suçun kişinin cinsel dokunulmazlığını ihlal etmesi, failin mağdura temas etmesini de gerektirmez. Mağdurun cinsel dokunulmazlığına istemediği bir biçimde müdahale edilmesi yeterlidir. Bir kişinin cinsel içerikli görüntülerinin rızasına aykırı olarak kaydedilmesi, ele geçirilmesi, üretilmesi, çevrim içi veya çevrim dışı paylaşılması, dağıtılması ve yayımlanması, cinsel dokunulmazlığa bir müdahaledir. Dolayısıyla böyle bir suçun, cinsel dokunulmazlığa karşı suçlar arasında düzenlenmesi gerekir.

Son olarak suçun, “özel hayatın gizli alanına karşı suçlar” arasında düzenlenmesinin bu olgunun altında yatan toplumsal cinsiyet ilişkilerinin gözden kaçırılmasına neden olacağı iddia edilebilir. Teknolojik gelişmeyle birlikte karşılaşılan yeni cinsel suçlar, kadını nesneleştiren ve eril tahakkümü sürdüren bir kültürün yansımasıdır (Yavuz 2021, 141-143; Holt ve Liggett 2020, 1133). Ancak ihlal edilen hukuki değer cinsel dokunulmazlık olduğu kabul edilirse bu suçlarla etkili bir biçimde mücadele edilebilir.

Diğer taraftan yapay zekâyla her türden çocuk tasviri üretmek

yasaklanmalıdır. Cinsel içerikli olsun ya da olmasın, gerçekçi tasvirler olsun ya da çizgi karakterler olsun yapay zekâyla çocuk görselleri üretilmemelidir. Burada yine teknoloji şirketlerine yönelik düzenlemeler gündeme gelebilir. Çocuğun cinsel istismarı materyallerinin üretilmesi, bulundurulması, çevrim içi veya çevrim dışı paylaşılması, dağıtılması, yayımlanması, satılması, şantaj veya *grooming* aracı olarak kullanılması, *cinsel istismar suçu* kapsamında değerlendirilmelidir.

Sonuç

Teknolojinin gelişmesiyle birlikte suç işleme biçimleri de karmaşıklaşmakta; hukuk, ortaya çıkan yeni suçlar karşısında yetersiz kalmaktadır. Dahası son derece teknik bir konu olan üretken yapay zekânın tam kavranamaması, mevcut sorunların fark edilmesini zorlaştırmaktadır. Bu bakımdan yapay zekâyla üretilmiş pornografi, ciddiyeyle ele alınması gereken bir meseledir. Elbette teknolojik gelişmenin yarattığı tek sorun, yapay zekâyla üretilmiş pornografi değildir. Bu makalenin konusu, yapay zekâyla üretilmiş pornografiyle sınırlı olduğu için öteki sorunlar ayrıntılı incelenmemiş; intikam pornosu gibi konulara yeri geldikçe değinilmekle yetinilmiştir. Buna rağmen yalnızca yapay zekâyla üretilmiş pornografinin değil, bu türden tüm teknolojik sorunların toplumsal cinsiyet perspektifinden incelenmesi gerektiği belirtilmelidir. Özellikle sözde intikam pornosunun da cinsel dokunulmazlığı ihlal ettiği vurgulanmalıdır.

Yapay zekâyla üretilmiş pornografi başta olmak üzere çevrim içi ortamda işlenen suçlar, tamir edilemez zararlara yol açmaktadır. İnternette bir kez paylaşılan bir dosyanın tamamen yok edilmesinin neredeyse imkânsız olması, bunun başlıca nedenidir. Suç oluşturan içeriklere erişimin engellenmesi, erişim engellemeyi aşmanın kolaylığı nedeniyle elverişsizdir. Uçtan uca şifreli özel mesajlarla suç materyallerinin yayılması olasılığı her zaman vardır. Çoğu teknoloji şirketi, verilerini paylaşmaktan kaçınmaktadır.

Bu bağlamda uluslararası iş birliği zorunludur. Teknoloji şirketlerine suç teşkil eden materyallerin üretilmesini ve yayılmasını önlemek için çalışma, suçların soruşturulması ve kovuşturulması sırasında resmî makamlara yardım etme yükümlülüğü yüklenmelidir.

Ne makalede önerildiği gibi yeni suçlar ihdas edilmesi ne de teknoloji şirketlerine yükümlülükler getirilmesi, sorunun tam anlamıyla çözümünü sağlayabilir. Yapay zekâyla üretilmiş pornografi, hukukun dışında işleyen ataerkil kültürün bir parçasıdır. Dolayısıyla hukuk, tek başına çözüm olamaz. Bu makalede altı çizilmek istenen, cinsel suçlar söz konusu olduğunda mutlaka toplumsal cinsiyet bakış açısından değerlendirme yapılması gerektiğidir. Hak koruyucu hukuk kuralları, ancak böyle konulabilir.

Sonuç olarak yapay zekânın tehlikeleriyle ilgili bilim kurguyu andıran senaryolar yakın gelecekte gerçekleşecek gibi görünmemektedir. Fakat yapay zekâyla üretilmiş pornografi güncel bir sorundur. Birçok kadın ve kız çocuğu, hâlihazırda bu tür içeriklerin mağdurudur. Dolayısıyla hukukun önceliği de bu tür sorunlar olmalıdır. Üretken yapay zekâ, gerçekçi olarak değerlendirilmeli ve mevcut sorunlara hukuki çözümler üretilmelidir. Yapay zekânın etik olarak üretilmesinin ve kullanılmasının ilk adımı, böyle bir yaklaşım benimsemektir.

1 Pornografinin Altın Çağı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tarrant, Shira. *The Pornography Industry: What Everyone Needs to Know* (Oxford: Oxford University Press, 2016): 22-23.

2 Boreman, otobiyografisinde Traynor tarafından fiziksel, cinsel, psikolojik, ekonomik şiddete maruz bırakıldığını ve seks köleliğine zorlandığını ifade etmektedir. Ayrıca *Deep Throat* filmine konu olan oral seks yönteminin de Traynor tarafından öğretilildiğini belirtmektedir. Kitabın tamamı dikkate alındığında filmin senaryosuyla bazı benzerlikler göze çarpmaktadır. Boreman'ın ifadesine göre Traynor, Boreman'ın cinsel ilişkiden zevk almamasını bir anomalisi olmasına yormuş; Boreman'a zorla boğaz kaslarını nasıl gevşeteceğini öğreterek filme konu olan derin oral seks uygulayabilmesini sağlamıştır. Nitekim filmin senaristi ve yönetmeni Gerard Damiano, filmin konusunu Boreman'ın bizzat tecrübe ettiği yeteneğinden

esinlenmiştir. Otobiyografi için bkz. Linda Lovelace ve Mike McGrady, *Ordeal* (New York: Berkeley Books, 1981).

3 Burada İoanna Kuçuradi'nin ahlak ve etik kavramları arasında yaptığı ayrım benimsenmektedir. Ahlakla kastedilen, yere ve zamana göre değişiklik gösteren değer yargılarıdır. Etikse değerlerle ilgilenen bir felsefe dalıdır. Kuçuradi'nin ahlak ve etik ayrımına ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. İoanna Kuçuradi, "Ahlak ve Kavramları," *Uludağ Konuşmaları: Özgürlük, Ahlak ve Kültür Kavramları* (Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, 2017): 23-42.

4 Bu yönde bir örnek için bkz. Carl Öhman, "Introducing the pervert's dilemma: a contribution to the critique of Deepfake Pornography," *Ethics and Information Technology* 22, no. 2 (2020): 133-140.

5 Güncel görsel oluşturma modelleri, "*denoising diffusion probabilistic models*" temelli olduğu için burada yalnızca bu tür modellere değinilecektir. Genel olarak difüzyon modelleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Dave Bergmann ve Cole Stryker, "What are diffusion models?," *IBM*, 21 Ağustos 2024, <https://www.ibm.com/think/topics/diffusion-models> (Son erişim tarihi 10.02.2025).

6 Üretken modeller eğitim verilerine bağımlı olduğu için bu modeller kullanılarak üretilen ve bir insan tarafından üretilmiş olsa eser sayılacak ürünler, aslında modelin eğitimi sırasında eserleri kullanılan eser sahiplerinin fikri haklarını ihlal etmektedir.

Kaynakça

Aksoy Retornaz, Eylem. *Bir Siber Taciz Biçimi: Cinsel İçerikli Görüntüleri Rızaya Aykırı Olarak İfşa Etme, Yayma, Erişilebilir Kılma veya Üretme Suçu (Revenge Porn ve Deep Fake)* (Ankara: On İki Levha Yayıncılık, 2021).

Bergmann, Dave ve Cole Stryker. "What are diffusion models?" *IBM*, 21 Ağustos 2024, <https://www.ibm.com/think/topics/diffusion-models> (Son erişim tarihi 10.02.2025).

Bernstein, Danielle. "Could AI-Generated Porn Help Protect Children?" *WIRED*, 22 Ağustos 2023, <https://www.wired.com/story/artificial-intelligence-csam-pedophilia/> (Son erişim tarihi 10.02.2025).

Civitai, "Using Civitai – A Beginner's Guide," <https://education.civitai.com/using-civitai-a-guide/> (Son erişim tarihi 10.02.2025).

Cole, Samantha. "Deepfakes Were Created As a Way to Own Women's

Bodies—We Can’t Forget That,” *VICE*, 18 Haziran 2018, <https://www.vice.com/en/article/deepfake-porn-origins-sexism-reddit-v25n2/> (Son erişim tarihi 10.02.2025).

Cole, Samantha ve Emmanuel Maiberg. “AI-Generated Child Sexual Abuse Material Is Not a ‘Victimless Crime’,” *404 Media*, 28 Mayıs 2024, <https://www.404media.co/ai-generated-child-sexual-abuse-material-is-not-a-victimless-crime/> (Son erişim tarihi 10.02.2025).

Cox, Joseph. “Most Deepfakes Are Used for Creating Non-Consensual Porn, Not Fake News,” *VICE*, 7 Ekim 2019, <https://www.vice.com/en/article/most-deepfakes-are-porn-harassment-not-fake-news/> (Son erişim tarihi 10.02.2025).

Dworkin, Andrea. *Pornography: Men Possessing Women* (New York City: Plume, 1989).

Dworkin, Andrea ve Catharine A. MacKinnon. *Pornography and Civil Rights: A New Day for Women’s Equality* (1988).

Ferguson, Ann. “Sex War: The Debate between Radical and Libertarian Feminists,” *Signs* 10, no. 1 (1984): 106-112.

Feuerriegel, Stefan *et al.* “Generative AI,” *Business & Information Systems Engineering* 66, no. 1 (2024): 111-126.

Freedom House. *Freedom on the Net 2023: The Repressive Power of Artificial Intelligence*. Yıllık rapor, 2023. <https://freedomhouse.org/report/freedom-net/2023/repressive-power-artificial-intelligence> (Son erişim tarihi 10.02.2025).

Gaur, Loveleen, Saurav Mallik ve Noor Zaman Jhanjhi, “Introduction to DeepFake Technologies,” *DeepFakes: Creation, Detection, and Impact* ed. Loveleen Gaur (Florida: CRC Press, 2023): 1-8.

- Henry, Nicola ve Asher Flynn. "Image-Based Sexual Abuse: A Feminist Criminological Approach," *The Palgrave Handbook of International Cybercrime and Cyberdeviance* ed. Thomas J. Holt ve Adam M. Bossler (Cham: Plagrove Macmillan, 2020): 1109-1131.
- Holt, Karen ve Roberta Liggett, "Revenge Pornography," *The Palgrave Handbook of International Cybercrime and Cyberdeviance* ed. Thomas J. Holt ve Adam M. Bossler (Cham: Plagrove Macmillan, 2020): 1132-1149.
- Internet Watch Foundation. How AI is being abused to create child sexual abuse imagery. 2023. <https://www.iwf.org.uk/about-us/why-we-exist/our-research/how-ai-is-being-abused-to-create-child-sexual-abuse-imagery/> (Son erişim tarihi 10.02.2025).
- Internet Watch Foundation. What has changed in the AI-CSAM landscape? 2024. <https://www.iwf.org.uk/about-us/why-we-exist/our-research/how-ai-is-being-abused-to-create-child-sexual-abuse-imagery/> (Son erişim tarihi 10.02.2025).
- Kalpokas, Ignas ve Julija Kalpokiene. *Deepfakes: A Realistic Assessment of Potentials, Risks, and Policy Regulation* (Cham: Springer, 2022).
- Kang, Cecilia. "AI-Generated Child Sexual Abuse Material May Overwhelm Tip Line," *The New York Times*, 22 Nisan 2024, <https://www.nytimes.com/2024/04/22/technology/ai-csam-cybertipline.html> (Son erişim tarihi 10.02.2025).
- Kuçuradi, İoanna. "Ahlak ve Kavramları," *Uludağ Konuşmaları: Özgürlük, Ahlak ve Kültür Kavramları* (Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, 2017): 23-42.
- Lovelace, Linda ve Mike McGrady. *Ordeal* (New York: Berkeley Books,

1981).

Mackenzie, Jean ve Leehyun Choi. "Inside the deepfake porn crisis engulfing Korean schools," *BBC*, 3 Eylül 2024, <https://www.bbc.com/news/articles/cpdlpj9zn9go> (Son erişim tarihi 10.02.2025).

MacKinnon, Catharine A. "Not a Moral Issue," *Yale Law & Policy Review* 2, no. 2 (1984): 321-345.

MacKinnon, Catharine A. *Feminist Bir Devlet Kuramına Doğru*, çev. Türkân Yöney ve Sabir Yücesoy (İstanbul: Metis Yayınları, 2020).

MacKinnon, Catharine A. "Pornography as Defamation and Discrimination," *Boston University Law Review* 71, no. 5 (1991): 793-818.

MacKinnon, Catharine A. *Only Words* (Cambridge: Harvard University Press, 1996).

Maiberg, Emanuel. "404 Media Generative AI Market Analysis: People Love to Cum," *404 Media*, 19 Eylül 2023, <https://www.404media.co/404-media-generative-ai-sector-analysis-people-love-to-cum/> (Son erişim tarihi 10.02.2025).

Merrill, Jeremy B. ve Rachel Lerman. "What do people really ask chatbots? It's a lot of sex and homework," *The Washington Post*, 4 Ağustos 2024, <https://www.washingtonpost.com/technology/2024/08/04/chatgpt-use-real-ai-chatbot-conversations/> (Son erişim tarihi 10.02.2025).

Milmo, Dan. "OpenAI considers allowing users to create AI-generated pornography," *The Guardian*, 9 Mayıs 2024, <https://www.theguardian.com/technology/article/2024/may/09/openai-considers-allowing-users-to-create-ai-generated-pornography> (Son erişim tarihi 10.02.2025).

- Murphy, Margi ve Bloomberg. “‘Nudify’ apps that use AI to undress women in photos are soaring in popularity,” *Fortune*, 8 Aralık 2023, <https://fortune.com/2023/12/08/nudify-apps-use-ai-popularity-deepfakes/> (Son erişim tarihi 10.02.2025).
- Öhman, Carl. “Introducing the pervert’s dilemma: a contribution to the critique of Deepfake Pornography,” *Ethics and Information Technology* 22, no. 2 (2020): 133-140.
- Rubin, Gayle. “Thinking Sex: Notes for a Radical Theory of the Politics of Sexuality,” *Culture, Society and Sexuality* ed. Richard Parker, Peter Aggleton (London: Routledge, 2007): 143-178.
- Security Hero. “2023 State of Deepfakes: Realities, Threats, and Impact,” 2023, <https://www.securityhero.io/state-of-deepfakes/> (Son erişim tarihi 10.02.2025).
- Taner, Fahri Gökçen. *Türk Ceza Hukukunda Cinsel Özgürlüğe Karşı Suçlar* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2023).
- Tarrant, Shira. *The Pornography Industry: What Everyone Needs to Know* (Oxford: Oxford University Press, 2016).
- Tenbarge, Ket. “Found through Google, bought with Visa and Mastercard: Inside the deepfake porn economy,” *NBC News*, 27 Mart 2023, <https://www.nbcnews.com/tech/internet/deepfake-porn-ai-mr-deep-fake-economy-google-visa-mastercard-download-rcna75071> (Son erişim tarihi 10.02.2025).
- Thiel, David. “Identifying and Eliminating CSAM in Generative ML Training Data and Models,” *Stanford Digital Repository*, 23 Aralık 2023, <https://purl.stanford.edu/kh752sm9123> (Son erişim tarihi 10.02.2025).
- Willis, Ellen. “Feminism, Moralism, and Pornography,” *Living with*

Contradictions: Controversies in Feminist Social Ethics ed. Alison M. Jaggar (Boulder: Westview Press, 1994).

Willis, Ellen. "Lust Horizons: Is the Women's Movement Pro-Sex?" *No More Nice Girls: Countercultural Essays* (London: University of Minnesota Press, 2012): 3-14.

Yavuz, Can. *Cinsel İçerikli Görüntülerin Rıza Dışı Paylaşımı: İntikam Pornosu* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2021).

고나린. "[단독] '○○○ 능욕방' 딥페이크, 겁지인 노렸다...지역별·대학별·미성년까지," 한겨레, 2 Eylül 2024, https://www.hani.co.kr/arti/society/society_general/1154763.html (Son erişim tarihi 10.02.2025).

Türkiye Dijital Oyun Ekosisteminde Kadınlar: Alana Erken Dönem Katkı Süreçlerinde Kadın Çalışanların Deneyimleri

Ertuğrul Süngü

Bahçeşehir Üniversitesi, Dr. Öğr. Üyesi

[ORCID: 0000-0001-7957-0281](https://orcid.org/0000-0001-7957-0281)

ertugrul.sungu@bau.edu.tr

Deniz Özyurda Ergen

Yaşar Üniversitesi,

Doktora Öğrencisi

[ORCID: 0000-0002-2254-4530](https://orcid.org/0000-0002-2254-4530)

ozyurdadeniz@gmail.com

Öz

Bu çalışma, Türkiye’de dijital oyun sektöründe uzun süredir çalışan kadınların toplumsal cinsiyet kimlikleri ve sektör içindeki deneyimlerini incelemektedir. Kadınların sektörün çeşitli alanlarında cinsiyet temelli ayrımcılık ve zorluklarla karşılaştıkları dinamikler detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Derinlemesine görüşmeler aracılığıyla, kadınların sektördeki görünürlüğü, eşitsizlikle mücadele yöntemleri ve kadın dayanışması hakkında önemli bulgulara ulaşılmıştır. Ayrıca, sektördeki ataerkil yapı ve kadınların bu yapıyla baş etme stratejileri üzerinde durulmuş, sektördeki eşitlikçi dönüşüm için önerilerde bulunulmuştur. Çalışma, dijital oyun sektöründe kadınların daha sağlam bir yere sahip olabilmesi için gerekli adımları tartışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Oyun sektörü, feminist, toplumsal cinsiyet, cinsiyet ayrımcılığı, dijital oyun

• • • • •

Geliş tarihi: 18 Şubat 2025 • Kabul tarihi: 5 Mayıs 2025

•

Araştırma Makalesi

<http://federgi.ankara.edu.tr>

federgi • 2025 • 17(1) • 143-178

DOI: 10.46655/federgi.1642297

Women in Turkey's Digital Game Ecosystem: Experiences of Female Employees in Early Contribution Era of Gaming Field

Ertuğrul Süngü

Bahçeşehir University, Asst. Prof.

[ORCID: 0000-0001-7957-0281](https://orcid.org/0000-0001-7957-0281)

ertugrul.sungu@bau.edu.tr

Deniz Özyurda Ergen

Yaşar Üniversitesi, PhD Candidate

[ORCID: 0000-0002-2254-4530](https://orcid.org/0000-0002-2254-4530)

ozyurdadeniz@gmail.com

Abstract

This study examines the gender identities and sectoral experiences of women who have been working in Turkey's digital game industry for an extended period. The research provides an in-depth analysis of the gender-based discrimination and challenges women encounter across different areas of the sector. Through in-depth interviews, key findings have been obtained regarding the visibility of women in the industry, their strategies for combating inequality, and the role of female solidarity. Additionally, the study explores the patriarchal structure of the sector and the ways in which women navigate and challenge these dynamics, offering recommendations for fostering a more equitable transformation. The research discusses the necessary steps for strengthening the presence of women in the digital game industry.

Keywords: Game industry, feminism, gender, gender discrimination, digital games

• • • • •

Arrival date: 18 February 2025 • Acceptance date: 5 May 2025

•

Research Article

<http://federgi.ankara.edu.tr>

federgi • 2025 • 17(1) • 143-178

DOI: 10.46655/federgi.1642297

Giriş

Dijital oyun sektörü, küresel eğlence endüstrileri arasında ekonomik büyüklüğü ve yarattığı kültürel-sosyolojik etkilerle öne çıkmaktadır. Newzoo'nun 2024 raporuna göre, küresel oyun pazarı 187,7 milyar dolarlık bir gelirle kapanacak ve oyuncu sayısı %4,5 artışla 3,42 milyara ulaşacaktır (Newzoo 2024). Dijital oyun sektörü, küresel çapta hızla genişleyen ve oldukça büyük bir kitleye hitap eden dinamik bir alan olmasına rağmen, toplumsal cinsiyet eşitsizliği sektörde küresel olarak varlığını sürdürmektedir. Oyuncular arası cinsiyet dağılımına bakıldığında; erkekler %55, kadınlar ve queer bireyler %45'tir (Howard 2024). Dünya çapındaki oyun geliştiricilerinin %77'si erkeklerden, %23'ü kadınlardan oluşmakta olup LGBTQ+ topluluğuna mensup geliştiriciler %21 oranında temsil edilirken, non-binary bireylerin oranı ise %5'tir (GDC 2024 Report).

Türkiye'de ise sektör, teknolojik gelişmeler ve artan yerel üretim

kapasitesiyle hızla büyümekte, yeni iş alanları ve girişimcilik fırsatları sunmaktadır. Bu bağlamda, Türkiye’deki dijital oyun sektörünü incelemek, ülkenin küresel oyun ekosistemindeki konumunu anlamak açısından önemlidir. Türkiye’de 2023 yılında yaklaşık 47 milyon oyuncu bulunması ve sektörün yıllık 580 milyon dolar gelir elde etmesi dikkat çekerken (Türkiye Oyun Sektörü Raporu 2023), üretim süreçlerindeki toplumsal cinsiyet eşitsizliği de devam etmektedir.

Küresel ölçekte yapılan araştırmalar, kadınların ve LGBTQ+ bireylerin oyun geliştirme süreçlerinde yeterince temsil edilmediğini ortaya koymaktadır. Bilişim sektörünün geneline bakıldığında; UN Women’ın 2024 *Küresel Toplumsal Cinsiyet Uçurumu Raporu*’na göre, STEM alanında kadın mezun oranı %35 iken, bilim ve teknoloji sektöründe istihdam edilen kadınların oranı %25’tir (Global Gender Gap Report 2024). Dolayısıyla, kadınların iş gücüne katılımı ve okuryazarlık seviyeleri artsa da bu gelişme her sektöre eşit düzeyde yansımamaktadır. Teknolojik ilerlemeler sosyo-kültürel değişimlerle aynı hızda gerçekleşmediğinden, özellikle bilişim teknolojileri alanında kadın istihdamı düzensiz bir dalgalanma içindedir. Bu durum, sektöre girmekte zorlanan kadınlar ve queer kimlikler için psikolojik isteksizlik yaratmanın yanı sıra, sektörde var olmayı sürdüren bireyler için de yapısal engeller oluşturmaktadır.

Türkiye’de oyun sektöründe kadın çalışanlara dair güncel verilerin eksikliği dikkat çekmektedir. Ankara Kalkınma Ajansı’nın 2016 tarihli raporuna göre, oyun sektöründeki kadın geliştiricilerin oranı yalnızca %2’dir (Dijital Oyun Sektörü Raporu 2016). Daha güncel bir çalışma bulunmamakla birlikte, bu oran sektörde kadınların hala ciddi bir azınlık olduğunu göstermektedir. SER Türkiye raporuna göre Ar-Ge alanında kadın oranı %24, TÜİK’in 2023 verilerine göre ise bilişim sektöründeki kadın çalışan oranı %35’tir (Ar-Ge ve İnovasyonda Kadın Gücü Raporu 2024). Deloitte’in 2018 raporuna göre,

kadınların %46'sı sektörde dezavantaj yaşadıklarını, %70'i ise bunu erkek egemen kültüre bağlamaktadır (Deloitte 2018). Bu bulgular, bilişim sektöründe cinsiyet ayrımcılığının sürdüğünü ve kadınların teknik alanlara katılımının önündeki yapısal engellerin devam ettiğini göstermektedir. Erkek egemen yapı, kadın ve queer bireyler için sektörde var olmayı zorlaştıran yapısal engeller oluşturmaktadır. Bu engeller, işyerinde ayrımcılık, mobbing ve kariyer ilerlemesinde sınırlamalar gibi çeşitli biçimlerde kendini göstermektedir. Kadınlar, sektörde yalnızca oyuncu olarak değil, geliştirici, yönetici ve karar verici pozisyonlarda da düşük temsil edilmektedir.

Tekno-feminizm, dijital teknolojinin erkek egemen bir yapı yarattığını ve bu güç dengesinin kadınlar için dezavantaj oluşturduğunu vurgular. Bu yapının dönüşümü, kadınların teknoloji ve bilime daha fazla katılımıyla mümkün olabilir; erkeklik ekseninde şekillenen teknik yetkinlik algısının kırılması, teknolojinin yeniden yapılandırılmasını sağlayacak temel bir adımdır (Wajcman 2004). Feminist tekno-bilim perspektifi, bu eşitsizliği biyolojik faktörlerden ziyade toplumsal inşa süreçleri üzerinden ele almakta konuya daha geniş bir perspektiften bakmanın mümkün olduğunu ortaya koymaktadır (Özdemir 2023). Bu çalışma, Türkiye'deki dijital oyun sektöründe kadın çalışanların deneyimlerini derinlemesine inceleyerek sektördeki toplumsal cinsiyet eşitsizliğini analiz etmeyi ve feminist tekno-bilim ve tekno-feminizm perspektifinden hareketle, dijital teknolojinin ataerkil yapılanmalarını ve toplumsal cinsiyet normlarının yeniden üretildiği alanları ele almayı amaçlamaktadır. Cinsiyet rolleri üzerinden şekillenen bu hiyerarşik yapı, kadınların teknik alanlara yönelimini sınırlamaktadır (İlkkaracan 2010; Ecevit 2011; Urhan 2015).

Araştırma kapsamında, sektörde çalışan kadınlarla derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiş ve onların karşılaştığı zorluklar, ayrımcılık deneyimleri ve sektördeki cinsiyetçi yapıların etkisi incelenmiştir. Araştırmada oyun ekosisteminin Türkiye'de gelişim ve yayılım sürecine oranla hatırı

sayılabilecek süredir bu sektörde varlık gösteren kadın çalışanların tercih edilmesi, erken dönemden itibaren süregelen sektörün cinsiyetçi yapısını ortaya koyan çalışmaların noksanlığı dolayısıyla kritik önem arz etmektedir. Çalışmanın amacı doğrultusunda sektörde en az sekiz yıldır çalışan kadınlar araştırılmış, kriterlere uygun 11 kadın çalışana ulaşılmış ve bu kadınlardan kabul eden beş kişi ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Kadın çalışanların deneyimlerini merkeze alan bu çalışma, dijital oyun sektöründe toplumsal cinsiyet eşitsizliğine yönelik araştırmalara feminist oyun çalışmaları perspektifinden geçmişe dönük bir gösterge sunmaktadır. Queer bireylerin deneyimleri sektörde toplumsal cinsiyet normlarının dönüşümünü anlamada önemli olsa da bu araştırmada doğrudan queer bireylerle görüşme gerçekleştirilmemiştir. Bunun temel nedeni, sektörde uzun süredir bulunan kadın çalışanların büyük çoğunluğunun X ve Y kuşağına mensup olması ve queer kimliklerin ancak son yıllarda görünürlük kazanmasıdır. Gelecekte, yeni kuşak çalışanlar ile queer bireylerin deneyimlerini odağına alan araştırmaların bu çalışmanın devamı niteliğinde olması beklenmektedir. Bu nedenle, mevcut araştırma bir alan tanımlama çalışması olarak değerlidir.

Dijital Oyunlar ve Toplumsal Cinsiyet

Toplumsal cinsiyet, biyolojik ikili cinsiyetten farklı olarak sosyal olarak inşa edilen ve bireylerin toplum içindeki rollerini şekillendiren bir kavramdır (WHO 2024). Feminist araştırmalar, toplumsal cinsiyet normlarının kültürel, ekonomik ve kurumsal yapıların işleyişiyle doğrudan bağlantılı olduğunu göstermektedir (Vatandaş 2011). Dijital oyun kültürü de bu toplumsal normlardan bağımsız değildir; oyun anlatıları ve endüstri pratikleri ataerkil güç dinamiklerini yeniden üretmektedir (Dyer-Whiteford 1999; Prescott ve Bogg 2011; Çetinkaya 2020; Nasr 2020).

Feminist ve queer kuramın oyun çalışmalarıyla kesişimi, yalnızca

karakter temsiliyle değil, aynı zamanda oyun mekanikleri, oynanış pratikleri ve geliştirici topluluklarla birlikte ele alınmalıdır. Feminist analiz, iktidar dengelerinin oluşumunu ve kadınların oyun kültüründeki yerini tarihsel ve toplumsal bağlamda değerlendirir (Humphreys 2017). Adrienne Shaw'un *Gaming at the Edge* çalışmasında vurguladığı gibi, oyun endüstrisinin erkek oyuncuyu varsayılan hedef kitle olarak görmesi, kadınlar ve farklı cinsel kimlikler için oyun kültürüne katılımı zorlaştırmaktadır (Shaw 2014). Simone de Beauvoir'ın *İkinci Cinsiyet* yaklaşımıyla paralel olarak, kadın ve queer bireyler oyun kültüründe "öteki" konumuna itilmekte ve erkek egemen oyun toplulukları içinde ikincil statüde var olabilmektedir (Beauvoir 2019).

Queer oyun çalışmaları, oyun kültürünün homososyal ve heteronormatif yapısını sorgulayan bir çerçeve sunmaktadır. Judith Butler'ın performativite kavramına dayanarak, queer analiz, cinsiyet kimliklerinin oyunlardaki inşasını ve oynanış pratiklerinin bu sürece etkisini inceler (Butler 2018). Oyunlarda sadece karakter temsili değil, mekanik ve oynanış pratikleri de normatif cinsiyet rollerini pekiştirmektedir (Clark 2017; Halberstam 2017; Ruberg ve Shaw 2017). Geleneksel oyun mekaniklerinin heteronormatif ve eril yapıyı destekler cinsten bir yapıya sahip olduğu görülmektedir (Bagnall 2017; Cole, Shaw ve Zammit 2019).

Oyun endüstrisinde queer geliştiricilerin varlığı, farklı kimliklerin görünürlüğü açısından önem taşımaktadır. Adrienne Shaw'un belirttiği gibi, sektörde toplumsal cinsiyet ve cinsel yönelim çeşitliliğinin artması yalnızca oyun içi temsili değil, üretim süreçlerini de dönüştürebilir (2009). Ancak, oyun sektöründeki "geek erkeklik" kavramı, kadın ve queer bireylerin dışlanmasını meşrulaştıran hegemonik bir yapı yaratmaktadır (Braithwaite 2016; Taylor 2012). Bu dışlayıcı mekanizmalar, özellikle GamerGate gibi olaylarda açıkça gözlemlenmiş ve oyun kültüründe cinsiyetçi, homofobik ve transfobik saldırıların nasıl kurumsallaştığını ortaya koymuştur (Mortensen 2016; O'Donnell 2022).

Oyun sektöründe kapsayıcılığı artırmak için queer ve feminist geliştiricilerin üretim süreçlerine daha fazla dahil edilmesi kritik bir adımdır. Queer oyun çalışmaları, temsiliyetin ötesinde, oyun tasarımında cinsiyetçi mekanizmaların nasıl inşa edildiğini sorgulamayı amaçlamaktadır (Ruberg ve Phillips 2018). Bu perspektif, yalnızca karakter odaklı analizlerden ziyade, queer oyun pratiğinin oyun mekaniklerine ve oyuncu etkileşimlerine nasıl yansıdığını ortaya koymaktadır. Oyun kültürünün homososyal ve heteronormatif yapısını anlamak ve bu yapıya meydan okumak, feminist ve queer oyun çalışmalarının sunduğu kritik katkılardandır. Ekosistemde çeşitlilik ve kapsayıcılık yönünde atılan adımlar, bu yapının dönüşümüne dair umut vadetmektedir. Bu bağlamda, feminist ve queer perspektiflerin oyun kültürüne entegrasyonu yalnızca oyun içeriklerini değil, aynı zamanda üretim süreçleri ile sektördeki dinamikleri de dönüştürebilecek bir potansiyel taşımaktadır.

Toplumsal Cinsiyete Dayalı Ayrımcılık: Cinsiyetlendirilmiş Çalışma Alanlarında Kadın

Toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılık, bireylerin cinsiyet kimlikleri nedeniyle çeşitli dezavantajlara ve önyargılara maruz kalmasını ifade eder (Salvini, 2023). Kadınlar ve queer bireyler, iş dünyasında dışlanma, düşük ücret, kariyer ilerlemesinde engeller gibi ayrımcı uygulamalarla karşılaşmaktadır (İlkkaracan 2010; İşler 2024). İş yaşamında ayrımcılık iki biçimde ele alınmaktadır: yatay ayrımcılık, belirli mesleklerin cinsiyetle ilişkilendirilmesi ve ücret eşitsizliğiyle ortaya çıkarken; dikey ayrımcılık, kadınların yönetim kademelerinde yeterince temsil edilmemesiyle kendini gösterir (Alparslan, Çetinkaya Bozkurt ve Özgöz 2015; Yıldırım alp 2021). İşe alım süreçlerinde kadınlar, medeni durumları ve olası çocuk sahibi olma planları nedeniyle dezavantajlı konuma düşebilmektedir (Jin ve Xue 2023).

Kadınların iş hayatında karşılaştıkları ayrımcılık, çoğunlukla görünmez

engeller metaforlarıyla açıklanmaktadır. Cam tavan [*glass ceiling*], kadınların üst yönetim pozisyonlarına yükselmeleri üzerindeki görünmez, engelleyici yapıları ifade ederken (Johns 2013), yapışkan zemin [*sticky floor*], kadınların düşük statülü işlerde yoğunlaşarak terfi olanaklarının kısıtlanması anlamına gelmektedir (Sobczak 2018). Cam uçurum [*glass cliff*], kadınların özellikle kriz dönemlerinde liderlik rollerine getirilerek başarısızlık riskine daha fazla maruz kalmalarına işaret ederken (Haslam & Ryan 2008), cam asansör [*glass escalator*] kavramı ise kadınların çoğunlukta olduğu sektörlerde erkek çalışanların daha hızlı yükselmesini tanımlamaktadır (Williams 1992). Teknoloji ve STEM gibi alanlarda kadınların zaman içinde sektörden uzaklaşmasını vurgulayan sızdıran boru [*leaky pipeline*] kavramı (Bennett 2011), kadın istihdamındaki yapısal sorunlara dikkat çekmektedir. Öte yandan, erkek egemen sektörlerde az sayıda kadın istihdam ederek görünürde çeşitlilik sağlamaya yönelik uygulamalar tokenizm [*tokenism*] olarak adlandırılmaktadır (Laws 1975). Çifte açmaz [*double bind*], kadın liderlerin otoriter olduklarında sert, uyumlu olduklarında ise yetersiz görülmesi gibi ikili bir baskıya maruz kalmalarına işaret ederken (Catalyst 2024), sahtecilik sendromu [*imposter syndrome*], kadınların kendi başarılarını küçümseme eğilimi göstermeleriyle ilişkilendirilmektedir (Vachon 2014).

Kadınların iş yerinde karşılaştıkları bu ayrımcılıklar bireysel tercihler gibi sunulsa da aslında toplumsal cinsiyet normlarının kurumsallaşmış bir sonucudur (Bayat ve Parıldar Baykal 2021). Kadınlar, çalışma hayatında yetkinliklerini ortaya koymak için düzenli olarak kendilerini kanıtlama çabası içinde olmanın yanı sıra, erkek egemen çalışma ortamlarında sosyal dışlanma ve ön yargılı değerlendirmelere maruz kalmaktadır (Er ve Adıgüzel 2015). Bu kavramlar, toplumsal cinsiyet temelli ayrımcılığın bilişim ve oyun sektörü gibi erkek egemen alanlarda daha belirgin olduğunu göstermektedir. Ayrımcılığın yeniden üretilmesini engellemek ve kapsayıcı politikalar geliştirmek için sektöre özgü araştırmalar yapılması büyük önem taşımaktadır.

Bilişim ve Oyun Sektörü Özelinde Ayrımcılık

Bilişim ve oyun sektöründe toplumsal cinsiyet eşitsizliği, sektördeki kadın çalışanların düşük temsiliyeti ve ayrımcılıkla karşı karşıya kalmaları üzerinden şekillenmektedir. Oyun endüstrisi, uzun yıllar boyunca genç erkek oyunculara yönelik bir pazarlama stratejisi benimsemiş, bu da oyunların ve oyun kültürünün eril kodlarla inşa edilmesine neden olmuştur (Cassell ve Jenkins 1998). Kadınlara yönelik oyunlar, toplumsal cinsiyet normlarını pekiştiren biçimde tasarlanmış ve kadınların oyun sektöründeki varlığı “kadınlara özel” alanlarla sınırlandırılmıştır (Dyer-Whiteford 1999). Japonya’da kadınlara yönelik oyunların cinsiyet normlarını sorgulama potansiyeli taşıdığına dair karşıt görüşler olsa da (Kim 2017), genel olarak sektörde kadınların ayrı bir kategoriye itilmesi, ayrımcı yapıyı pekiştirmiştir.

Kadın çalışanlar üzerine yapılan araştırmalar, kadınların sektörde genellikle teknik olmayan pozisyonlarda yoğunlaştığını göstermektedir (Prescott & Bogg 2011; Weststar & Legault 2018). Kadınların oyun sektöründe düşük temsiliyeti, cinsiyet temelli ayrımcılığın, kariyerlerinde işe alımdan yükselmeye uzanan bütün süreçlerde nasıl işlediğini gözler önüne sermektedir. Feminist tekno-bilim ve tekno-feminizm perspektifine göre, dijital teknoloji erkek egemen bir yapı inşa ederek kadınların sektördeki yerini sınırlandırmaktadır (Wajcman, 2004). Bu yapı, kadınların oyun geliştirme süreçlerine erişimini engelleyerek sektördeki eşitsizliği yeniden üretmektedir.

Bu alandaki kısıtlı çalışmaların geneline bakıldığında bilişim ve oyun sektöründe kadınların azınlıkta olduğu, yıldırma [*mobbing*] ile birlikte yatay ve dikey ayrımcılığa maruz bırakıldıkları, cinsel taciz gibi olumsuzluklarla karşı karşıya kaldıkları görülmektedir (Dyer-Whiteford ve Sharm 2005; Prescott ve Bogg 2011; Çetinkaya 2020; Weststar ve Legault 2018; Harvey ve Fisher 2014; Bozkurt ve Akpınar 2017; Tekeli ve Paşaoğlu Baş 2020; Özdemir 2023). Bir diğer dikkat çeken durum ise, oyun sektöründe çalışan kadınların

genellikle programlama ve geliştiricilik gibi teknik alanlar yerine, pazarlama, halkla ilişkiler, reklam, insan kaynakları veya yayıncılık gibi daha çok iletişimle ilişkili alanlarda yoğunlaştığıdır (Prescott ve Bogg 2011; Çetinkaya 2020).

Yöntem

Bu çalışmada, dijital oyun sektöründeki toplumsal cinsiyet dinamiklerini anlamak amacıyla yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşme yöntemi tercih edilmiştir. Nitel araştırmaların bel kemiği olarak adlandırılabilen bu yöntem, bireylerin duygu, tutum ve deneyimlerini detaylı şekilde ortaya koymada oldukça etkili bir araçtır (Sevecan ve Çilingiroğlu 2007). Derinlemesine görüşmeler, araştırmacının katılımcılarla birebir etkileşime geçmesini ve açık uçlu sorularla daha derin içgörüler elde etmesini sağlar (Akman-Tömbekçi ve Erişen 2022; Johnson 2002). Bu yöntemin seçilme nedeni, sektörde dezavantajlı konumda olan kadınların ve farklı cinsel kimliklere sahip bireylerin yaşadığı dışlanma pratiklerini anlamaktır (Cote ve Raz 2015).

Özellikle toplumsal cinsiyet gibi hassas konularda birebir görüşmelerin, odak grup görüşmelerine kıyasla daha güvenli bir ifade alanı sunduğu belirtilmektedir (Lindlof ve Taylor 2002). Bu nedenle, çalışma beş kadın katılımcı ile birebir ve çevrim içi ortamda gerçekleştirilmiştir. Katılımcılar, farklı yaş aralıkları ve uzmanlık alanlarını temsil edecek şekilde seçilmiş olup, çeşitliliğin korunmasına özen gösterilmiştir. Görüşmeler, 45 dakika ile 1,5 saat arasında değişmiş, toplumsal cinsiyet algısı ve iş yeri deneyimlerini anlamlandırmayı amaçlayan açık uçlu sorular yöneltilmiştir. Katılımcıların anonimliği korunarak, Katılımcı 1 (K1) ile Katılımcı 5 (K5) arasında kodlama yapılmıştır.

Pilot görüşme ile test edilen sorular kesinleştirilmiş ve görüşme

sürecinde belirli yanıtları derinleştirmek adına ek sorular yöneltilmiştir. Katılımcıların farklı şehirlerde yaşaması nedeniyle görüşmeler kameralı çevrim içi ortamda yapılmış, veri toplama ve işleme süreçleri hakkında katılımcılara bilgilendirme sağlanarak onay alınmıştır. İki araştırmacı, görüşmelere eşlik etmiş ve katılımcıların kendilerini rahat hissetmeleri için bireysel bir görüşme ortamı oluşturulmasına özen gösterilmiştir.

Bulgular

Çalışmanın bu bölümünde beş kişiyle yapılan derinlemesine görüşmeler belirli başlıklar altında incelenecek ve aktarılacaktır. Katılımcılar kimliklerinin açığa çıkmasının önüne geçmek adına; katılımcı 1, katılımcı 2, katılımcı 3, katılımcı 4 ve katılımcı 5 olmak üzere K1-K5 şeklinde kodlanmıştır.

Kariyer Yolculuğu, Eğitim Geçmişi ve Uzmanlık Alanları

Katılımcılara, demografik özelliklerini belirleyebilmek ve eğitim geçmişleriyle meslek seçimleri arasındaki ilişkiyi inceleyebilmek adına sorular yöneltilmiştir. Bu doğrultuda, katılımcıların yaş aralıklarının 33 ile 42 arasında değiştiği görülmektedir. Lisans eğitimi almış olanların okudukları bölümler genellikle oyun sektörüyle doğrudan ilişkili değildir. Ancak, yüksek lisans yapan katılımcılar arasında yalnızca bir kişinin (K3) dijital oyun tasarımı bölümünden mezun olduğu tespit edilmiştir. Katılımcılara kaç yıldır oyun sektöründe oldukları sorulduğunda en az 8 en fazla 20 yıl olmak üzere sektörün içindeki tecrübeleri değişkenlik göstermektedir.

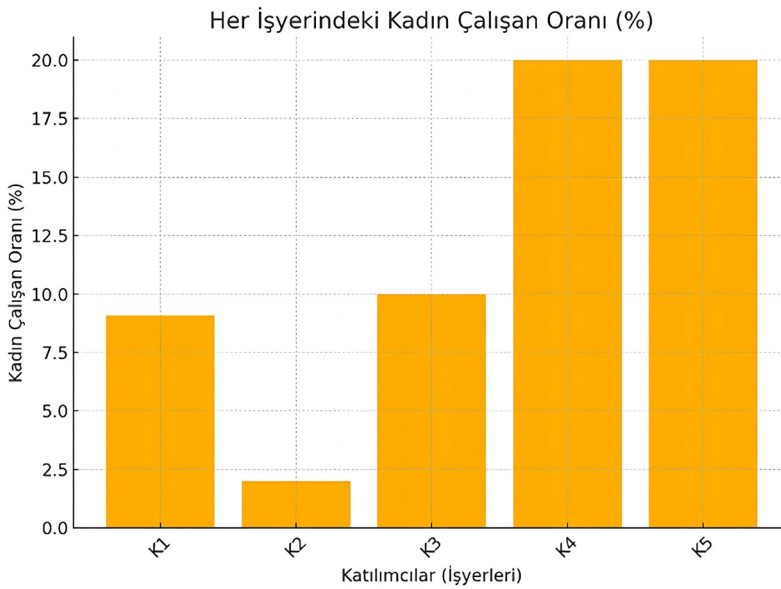
Katılımcı	Yaş	Cinsiyet Beyanı	Lisans Eğitimi	Yüksek Lisans Durumu	Çalıştığı Unvan(lar)	Sektörde Geçirdiği Süre
K1	42	Kadın, Heteroseksüel	Boğaziçi Üniversitesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı	Yapmamış	Quest Designer, Producer, PR	12
K2	34	Kadın, Panseksüel	İstanbul Üniversitesi, Latin Dili ve Edebiyatı, Fransız Dili ve Edebiyatı	Yapmamış	Yayıncı (Youtube, Twitch)	10
K3	33	Kadın, Heteroseksüel	Gazi Üniversitesi, İşletme Bölümü	Bahçeşehir Üniversitesi, Dijital Oyun Tasarımı	Game Designer, Game Publisher	8
K4	37	Kadın, Heteroseksüel	İstanbul Üniversitesi, Fransız Dili ve Edebiyatı (Terk)	Yapmamış	Yazar, Q&A Localization, TOGED Koordinatör, Indie Evangelist & PR	13
K5	37	Kadın, Heteroseksüel	Üniversite Terk (Hukuk ve Turizm ve Otel İşletmeciliği)	Yapmamış	Yazar (Oyungezer, Merlin'in Kazanı), E-spor (360 Mag), Oyun Kanalı Yayıncısı	20

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Bilgileri, Eğitim Geçmişi ve Sektör Deneyimleri

Katılımcılara sektöre nasıl dahil olmaya karar verdikleri sorulduğunda, tüm katılımcılar çocukluklarından beri oyun oynamayı sevdiklerini ve bu sektörde çalışmanın hayalini kurduklarını belirtmiştir. Ancak, lisans düzeyindeyken bu alana dair bir yükseköğretim programının bulunmaması

nedeniyle bu yönelimi tercih edemediklerini ifade etmişlerdir. Buna rağmen, ilerleyen süreçte bu isteklerinin peşini bırakmamış; mevcut mesleklerinden vazgeçerek kendi çabalarıyla oyun sektörüne dahil olmuşlardır. Katılımcıların hepsi kendini oyuncu olarak tanımlamakta ve sektörün hangi bölümünde çalışırlarsa çalışsınlar oyun oynamayı sürdürmektedir.

Çalışma Ortamı ve Çalışan İlişkilerinde Cinsiyet Kimliği

Grafik 1. Katılımcılar ve İşyerinde Kadın Çalışan Oranı Gözlemleri

Katılımcıların çalışma ortamı ve iş yerindeki ilişkilerini cinsiyet kimlikleri üzerinden değerlendirmelerine yönelik sorulara verdikleri yanıtlar incelendiğinde, yıllar içinde kadın temsiliyetinde artış olduğu ifade edilse de iş arkadaşlarının çoğunluğunun hâlâ erkek olduğu gözlemlenmiştir. Katılımcıların çoğunluğu (K1, K3, K4, K5) çalışma ortamlarında kendileri haricinde en fazla üç ya da dört kadının çalıştığını belirtmişler, bu bağlamda bir oran verilmesi istendiğinde oranlar %2 ve %20 arasında değişkenlik

göstermiştir. Bir twitch yayıncısı olan K2 oyun kanalı sahibi olan kadın ve queer bireylerin oldukça az olduğunu, bu oranın dünya çapına bakıldığında %40lara ulaşabildiğini düşündüğünü fakat Türkiye genelinde %2'nin üzerine çıkmadığını vurgulamaktadır. Bu oranın düşüklüğüne ilişkin kişisel görüşleri sorulduğunda, katılımcı kadın yayıncılar ekonomik getirinin düşük olduğunu ve hedef kitlenin kadın yayıncılara mesafeli ve önyargılı yaklaştığını belirtmiştir. Ayrıca, yurtdışında cosplayer kadınların daha görünür olduğu ve oyunla ilişkili içeriklerde yayın açtıkları; ancak Türkiye'de cosplay yapan kadınların yayıncılığı çok fazla tercih etmediği ifade edilmiştir. Profesyonel olarak bu işi yapan kadın yayıncı sayısının oldukça az olduğu, keyfi olarak yayın açanların ise özellikle pandemi döneminde artış gösterdiği; ancak bu oranın %20'yi geçmediği aktarılmıştır.

Diğer katılımcıların verdiği oranlara bakıldığında K1 ve K3'ün ve K4 ve K5'in oranları birbirlerine yakındır. Bu bağlamda sektörün farklı alanlarında kadınların daha görünür olduğu, belirli alanlarda ise daha az görünürlüğe sahip olduğu yorumu yapılabilir. Bu durum detaylı olarak tartışma bölümünde ele alınacaktır.

Bir başka önem teşkil eden bulgu ise tüm katılımcıların sektöre dahil oldukları ilk yıllara oranla kadın çalışan sayısında bir artış gözlemlemesidir. Bu değişimin özellikle 2015 yılından sonra gerçekleştiğini belirten katılımcılara, söz konusu artışı neye bağladıkları sorulmuştur. K1 ve K2, bu durumu sektörde yeni kuşakların varlığının artmasıyla ilişkilendirmiştir. K3, oyun oynayan kadınların daha görünür hale gelmesini ve üniversitelerde lisans düzeyinde açılan oyun bölümlerinin çoğalmasını neden olarak göstermiştir. K4 ve K5 ise diğer yorumlara ek olarak, oyun sektörüne ilgi duyan kadınlara ilham verebilecek rol modellerin daha görünür hale gelmesinin bu artışta etkili olduğunu belirtmiştir.

Katılımcılara çalışma arkadaşları ile gündelik ilişkilerini nasıl

yorumladıkları sorulduğunda çalışma koşullarına dair dikkat çekici detaylara erişilmiştir. Katılımcıların hepsi geçmişteki şirketlerinde iş arkadaşları ve üstleri tarafından cinsiyetleriyle ilişkili olarak rahatsızlık verici ya da diğer çalışanlardan daha farklı olarak olumsuz davranışlara maruz kaldıklarını fakat şu anda bulundukları şirketlerde bu durumun geçerli olmadığını, profesyonellik çerçevesinde uyumlu bir ekiple çalıştıklarını belirtmişlerdir. Katılımcılar arasında K3'ün deneyimleri bu bağlamda dikkat çekicidir. K3, geçmişte çalıştığı bir PC oyun şirketinde, erkek çalışanların yoğunlukta olduğu bir ortamda oyun tasarımcısı olarak görev yaptığını belirtmiştir. Ancak, karar alma süreçlerinde fikirlerinin çoğunlukla ciddiye alınmadığını ifade etmiştir. Bu süreçte, bir üstü tarafından kadınların erkekler kadar “nerd” olmadıkları, oyun tasarımına analitik bir şekilde yaklaşmadıkları ve oyun oynama alışkanlıklarının daha sınırlı olduğu yönünde önyargılı yorumlarla karşılaştığını da paylaşmıştır. Katılımcı ayrıca, bazı çalışma ortamlarında erkek çalışanlar arasındaki samimi ve gündelik hitap tarzlarının (örneğin, “bro”, “abi” gibi) cinsiyet farkına dayalı olarak kadın çalışanlara karşı sergilenmediğini belirtmektedir. Kendisinin genellikle daha mesafeli hitaplarla (“hanım” gibi) muhatap alındığını ve bu durumun iş arkadaşları arasında bir kaynaşmayı zorlaştırdığını dile getirmiştir. Özellikle Anadolu'dan gelen küçük oyun şirketleriyle yapılan danışmanlık projelerinde, karşısındaki erkek yöneticilerin bir kadın danışmanla çalışırken genellikle gerildiğini ve iletişim kurma zorlukları yaşadığını belirten K3 erkek bir meslektaşının bulunduğu toplantılarda atmosferin hızla yumuşadığına ve daha samimi bir iletişim ortamının oluştuğuna sıklıkla tanık olduğunu ifade etmiş, kendi iletişim tarzını bu duruma uyarlamaya çalıştığında ise bunun yapmacık algılanabileceğini düşündüğünü ve bu konuya dair etkili bir çözüm geliştirmekte zorlandığını belirtmiştir.

Bir yayıncı olan K2'ye bu soru, onu takip eden hedef kitle üzerinden farklı bir biçimde yöneltilmiştir. Katılımcının belirttiğine göre, sosyal medya takipçileri arasında heterojen bir kitle bulunmaktadır. Özellikle LGBTQ+

bireylerin yoğun olarak yer aldığı bu topluluk içinde, ataerkil tutumlara sahip erkekler de bulunsa da genel olarak olumlu ve destekleyici bir atmosferin hâkim olduğu ifade edilmiştir. Bununla birlikte katılımcı, özellikle anne olduktan sonra sosyal medya platformlarında rahatsız edici ve saldırgan yorumlarla karşılaştığını belirtmiştir. Bu yorumların, genellikle oyunculuk ve annelik rollerinin bir arada var olabileceğini kabul edemeyen bireylerden geldiğini vurgulamıştır. Katılımcı, bu yorumların bazılarını taciz olarak değerlendirmekte ve bu tür yaklaşımların, bireylerin erken yaşta kurdukları anne-çocuk ilişkileri bağlamında şekillenen sorunlardan kaynaklanabileceğini öne sürmektedir. Örneğin, kendisine olumsuz yaklaşan bir takipçisinin, sonrasında yaptığı bir paylaşımda bu tutumunun annesiyle kurduğu sevgi ve ilgi eksenli sorunlu ilişkiden kaynaklandığını itiraf ettiğini aktarmıştır. Katılımcı, bu tür bireysel geçmişlerin sosyal medya etkileşimlerini daha karmaşık ve öngörülemez hale getirdiğini ifade etmektedir.

Sektör İçi Farkındalık: Erkek Homososyalliğinde Kadın Olma Deneyimleri

Katılımcıların toplumsal cinsiyet yaklaşımları ve sektör içindeki ataerkil yapı ile kurdukları ilişkiye dair sorulan sorularda sektöre dair ilgi çekici içgörülere ulaşılmıştır. Bu bağlamda ilk olarak katılımcılardan oyun sektöründe erkek egemen bir yapının varlığına ilişkin düşüncelerini paylaşımları istenmiştir. Bir katılımcı hariç (K5) bütün katılımcılar oyun sektöründe ataerkil bir yapılanma olduğunu düşündüklerini dile getirerek tecrübe ve yorumlarını paylaşmışlardır.

Deneyimleri üzerinden soruyu değerlendirerek dikkat çekici noktalara değinen K1, oyun sektöründe geçirdiği 10 yıllık süreçte cinsiyet eşitsizliğinin etkilerini doğrudan gözlemlediğini ifade etmiştir. Katılımcı, ilk iş deneyiminde kadın çalışanların genellikle oyunun sanat tasarımı bölümlerinde, basit animasyon ve çizim görevleriyle sınırlandırıldığını ifade etmiştir. Şirkette

kadın geliştiricilerin bulunmadığını ve kadınların oyun tasarımı süreçlerine kasıtlı olarak dahil edilmediğini belirtmiştir. Bu dışlayıcı tutumun temelinde, kadınların oyun tasarımı konusunda yeterli bilgiye ve yetkinliğe sahip olmadıkları yönündeki cinsiyetçi önyargıların yattığını dile getirmiştir. Bir diğer iş deneyiminde, K1, erkek meslektaşlarının fikirlerinin daha fazla dikkate alındığını, kendisinin ise küçümseyici yaklaşımlarla yok sayıldığını ifade etmiştir. Bu tutumun, sektörde erkek egemen kültürün yaygın olduğunu ve kadınların profesyonel olarak değer görmesinin zorlaştığını göstermesi açısından önemli bir örnek vaka olduğunu düşündüğünü vurgulamıştır. K1, bu tür deneyimlerin yalnızca mesleki ayrımcılıkla sınırlı kalmadığını, aynı zamanda taciz olaylarına da şahit olduğunu ifade etmiş, buradan yola çıkarak, kadın çalışanların sektörde sadece var olabilmelerinin bile başlı başına bir mücadele olduğunu ve bu süreçte cinsiyetçi tutumlarla başa çıkmak zorunda kaldıklarını bunun da bir motivasyon kaybına yol açtığını aktarmıştır. Son olarak, katılımcı, toplumsal cinsiyet rolleri ve 1980’ler ile 1990’ların kültürel bağlamında, kadınların oyun sektörü gibi alanlara katılımının daha geniş çaplı toplumsal sorunların bir yansıması olduğunu dile getirmiştir. Bu bağlamda, mavi-pembe ayrımının net çizgilerle belirlendiği bir coğrafyada, kadınların mühendislik ve teknoloji odaklı sektörlerde var olmasının geçmişte büyük bir mücadele gerektirdiğini ifade etmiştir.

K2, gençlik döneminde sektörde kadın çalışanların oldukça az olduğunu ve bu durumun, kadınların oyun sektöründe temsil edilmesinin ne denli sınırlı olduğunu açıkça ortaya koyduğunu belirtmiştir. Ancak, bu az sayıdaki kadın çalışanların varlığının, kendisi gibi sektöre ilgi duyan kadınlar için bir umudu temsil ettiğini ve “ben de yapabilirim” hissini uyandırdığını ifade etmiştir.

K3, sektörde erkek egemen yapının hala sürdüğünü ancak kadın oyuncu ve geliştirici sayısındaki artışın bu durumu olumlu yönde dönüştürdüğünü belirtmiştir. Bu süreci “geçiş aşaması” olarak tanımlayan K3, zamanla daha fazla kadının sektörde yer alacağını öngörmektedir. K4 ise, geçmişte erkek

egemenliğinin sektörde çok daha belirgin olduğunu ifade ederken, günümüzde özellikle geliştirici ve yazarlık gibi alanlarda kadınların oranının gözle görülür bir biçimde arttığını savunmuştur. K4, sektördeki erkek egemen yapının geçmişe oranla azaldığını düşünmekte, ancak tam bir eşitliğe ulaşılmadığını dile getirmektedir. K3, sektördeki etkinliklerde ve jüri ya da konuşmacı pozisyonlarında kadınların varlığının yetersiz olduğunu vurgulamış ve temsil edilmediğini hissettiği için bu konudaki rahatsızlıklarını dile getirmiştir.

Diğer katılımcılardan ayrıışan bir yaklaşıma sahip olan K5; sektörde erkek egemen bir yapının varlığını bireysel deneyimleri doğrultusunda sorgulamaktadır. K5, kendi çalışma ortamında böyle bir ayrımcılığı doğrudan hissetmediğini, ancak kadınların daha çok görsel ve halkla ilişkiler gibi alanlarda tercih edilmesinin toplumsal cinsiyet algılarının bir sonucu olabileceğini belirtmiştir. K5, kadınların yüzlerini ve görünüşlerini ön plana çıkaran stratejilerin kimi zaman sektör içinde kötüye kullanıldığını vurgulamıştır.

Katılımcıların çoğu, oyun sektöründe kadınların daha çok görsel tasarım, sanat departmanları ve halkla ilişkiler gibi alanlarda yoğunlaştığını belirtmişlerdir (K1, K2, K3, K4). Bu durumun temelinde, kadınların renkli ve detaylı düşünme yeteneklerinin öne çıkarıldığına dair toplumsal algılar bulunduğu belirtilmiştir. Ayrıca, kadınların bu alanlarda görünürlüklerinin artmasının genellikle olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmiş, ancak aynı zamanda kadınların belirli rollere sıkıştırıldığına da dikkat çekilmiştir. Kadın çalışanların sayısının günümüzde arttığına dair bir görüş üzerinde ortaklaşan katılımcılar bu durumun olumlu bir değişime önayak olduğunu vurgulamış ve yeni nesillerin sektöre dahil olması ile ataerkil yaklaşımların meydana getirdiği kalıp yargıların kırıldığını belirtmişlerdir. Kadınların sektörde daha fazla yer almasının sektördeki cinsiyet eşitliğini geliştirebileceği görüşü, katılımcılar arasında ortak bir kanı olması açısından dikkate alınması gereken bir bulgudur.

Bir Mücadele Alanı: Toplumsal Cinsiyet Temelli Ayrımcılıkta Var Olmak

Oyun sektörünün erkek egemen bir yapıya sahip olduğunu düşünen katılımcılara, bu ortamda kendilerini var etme pratiklerine ilişkin sorular yöneltilmiştir. Katılımcılar, bu ayrımcılıkla nasıl mücadele ettiklerini kendi deneyimleri üzerinden aktarmıştır. Bu bağlamda katılımcılara, oyun sektöründeki erkek egemen yapının kendilerini nasıl etkilediği ve bu ayrımcılıkla hangi alanlarda karşılaştıkları sorulmuş, alınan yanıtlar üzerinden bu yapının bireysel ve profesyonel düzeydeki etkileri incelenmiştir.

K1, erkek egemen yapının hayallerini gerçekleştirme yolunda karşısına engeller çıkardığını ifade etmiş, sektörde 10 yılı aşkın bir süredir bulunmasına rağmen, hikâye yazımı ve oyun tasarımı gibi alanlarda hayalini kurduğu projeleri gerçekleştiremediğini, bunun da büyük ölçüde ataerkil bakış açısının yarattığı sistematik engellerden kaynaklandığını belirtmiştir. K2, erkek egemen yapının sponsorluk süreçlerinde kendisini doğrudan etkilediğini, kadın olduğu için izlenme oranının daha yüksek olmasına rağmen kendisine nazaran çok daha düşük izlenme oranına sahip erkek yayıncıların daha rahat sponsorluklar bulduğunu ifade etmiştir. Bu durumun, sektörde kadın yayıncıların profesyonel olarak daha fazla görünürlük elde etmesinin önünde büyük bir bariyer oluşturduğunu vurgulamıştır. K3, mevcut iş yerinde cinsiyetin değil, başarının temel bir değerlendirme kriteri olduğunu ifade etmiş ancak, önceki iş deneyimlerinde cinsiyet temelli ayrımcılıkla karşılaştığını belirtmiş, iş yerlerinden birinde işten çıkarılırken “kadınlar oyun tasarımı alanında çalışmamalı” gibi bir gerekçeyle bile karşılaştığını aktarmıştır. Ayrıca, erkek meslektaşlarının kendi aralarında oluşturduğu sosyal gruplardan dışlandığını ve bu durumun profesyonel iş birliğini de zorlaştırdığını dile getirmiştir. K4, kariyerinin başlarında erkek egemen yapının etkisini yoğun bir şekilde hissettiğini, ancak zamanla bu durumun azaldığını belirtmiştir. Özellikle, cinsiyetçi yaklaşımların dedikodu ve görünürlük gibi yollarla kendini gösterdiğini, kadın çalışanların sayısının az olmasının bu tür dikkat çekici

durumları daha da artırdığını ifade etmiştir. Kendi profesyonel başarısının ve kadın çalışanların sektördeki varlığının zamanla bu kalıp yargıları kırmaya başladığını dile getiren K4, geçmişte mobbing ve cinsiyet temelli ön yargılarla işten ayrılmak zorunda kaldığını da paylaşmıştır.

Katılımcılara, iş yerlerinde mobbing ile karşılaşmış ve karşılaşmadıkları ve bu durumun onları ne şekilde etkilediği sorulmuş, alınan yanıtlar bu tür deneyimlerin bireysel ve profesyonel yaşantıları üzerindeki etkilerini anlamlandırabilmek için önemli veriler ortaya konmuştur. Katılımcıların tamamı, hayatlarının bir döneminde sektör içinde yıldırma (mobbing) ve taciz vakaları yaşadıklarını ve bu durumların cinsiyet temelli olduğunu belirtmiştir. Tüm katılımcılara mobbing uygulayanların erkek olması dikkat çekicidir. Bununla birlikte, K2 bazı durumlarda kadınların da ataerkil ve cinsiyetçi tutumlar sergileyebileceğini vurgulamıştır.

K1, kariyerinin başındaki iki iş deneyiminde mobbinge maruz kaldığını, ilk iş yerinde mobbingin yanı sıra tacizle karşılaştığını, ikinci iş yerinde ise fikirlerinin ciddiye alınmadığını belirtmiştir. Bu deneyimlerin, profesyonel anlamda hayallerine ulaşmasını zorlaştırdığını ifade etmiştir. K2, çalışma ortamında doğrudan mobbinge maruz kalmadığını, aksine kadın olduğu için pozitif ayrımcılık gördüğünü dile getirmiştir. Ancak, yayıncılık alanında karşılaştığı cinsiyetçi tutumların ve kadın meslektaşlarıyla yaşadığı olumsuz deneyimlerin profesyonel hayatında zorluklar yarattığını belirtmiştir. Özellikle, kadınların birbirine destek olmak yerine rekabetçi ve yıkıcı davranışlar sergilemesinin kendisinin üzerinde olumsuz etkileri olduğunu ve bu durumun, en popüler olduğu dönemde yayınlarına ara vermesiyle sonuçlandığını paylaşmıştır. K3, önceki iş yerinde cinsiyet temelli mobbing yaşadığını, erkek meslektaşları tarafından dışlandığını ve profesyonel iletişimden mahrum bırakıldığını ifade etmiştir. Ancak, mevcut iş yerinde böyle bir durumla karşılaşmadığını ve profesyonel başarısının cinsiyet yerine iş sonuçları üzerinden değerlendirildiğini belirtmiştir. K4, kariyerinin başlarında

bir yöneticisi tarafından aşırı ilgiden kaynaklanan taciz ve mobbing arasında bir durumla karşılaştığını, bunun sonucunda ise o dönemki işinden istifa etmek zorunda kaldığını ifade etmiştir. Ancak, iş hayatının genelinde bu tür durumlarla sınırlı sayıda karşılaştığını dile getirmiştir. K5, oyun sektöründe doğrudan mobbinge maruz kalmadığını, ancak gazetecilik sektöründe benzer sorunlarla karşılaştığını belirtmiştir. K5, kadınların teknoloji odaklı içerik üretiminde daha fazla eleştiriye ve ayrımcılığa maruz kaldığını, bunun oyun incelemeleri ve teknoloji incelemeleri arasında belirgin bir fark yarattığını gözlemlediğini ifade etmiştir. Teknoloji incelemelerinde kadınlara yönelik daha sert eleştirilerle karşılaşırken, oyun incelemelerinde daha yapıcı geri bildirim aldığını paylaşmıştır. Ayrıca, tamamen kadınlardan oluşan takımlar gibi cinsiyet ayrıştırmasına yönelik yaklaşımları eleştirmiş ve bu tür yapılar yerine karma ekiplerin teşvik edilmesi gerektiğini savunmuştur.

Katılımcılara, iş arkadaşlarıyla olan ilişkileri ve kendilerine yönelik tutumların cinsiyetleriyle ilişkilendirip ilişkilendirmediklerine dair sorular yöneltilmiş, alınan yanıtlar oyun sektöründeki cinsiyet dinamiklerine dair önemli veriler sunmuştur.

K1 ve K2, kadın çalışanların sektördeki bilgi birikiminin sıklıkla sorgulandığını ve bu durumun geçmişte kadın çalışanlara yönelik ayrımcı tutumları güçlendirdiğini ifade etmişlerdir. K1, geçmişte iş arkadaşlarının bilgi aktarırken üstenci bir tavır sergilediğini belirtirken, K2, izleyicilerinin bir kısmının kendisini yeteneklerinden ziyade “renk katmak” amacıyla takip ettiğini hissettiğini dile getirmiştir. K3 ve K4, cinsiyet temelli tutumların iş ilişkilerinde bazı zorluklara neden olduğunu paylaşmıştır. K3, erkek çalışanların hemcinsleri ile güçlü bir dayanışma ağına sahip olduğunu ve kadın çalışanların bu sosyal gruplardan dışlandığını gözlemlediğini belirtmiştir. K4 ise, geçmişte mesleki yetkinliklerinden ziyade dış görünüşüne yönelik beklentilerle karşılaşmasının, çalışma motivasyonunu üzerinde olumsuz etkileri olduğunu dile getirmiştir. K5, sektörde doğrudan bir ayrımcılık ya da mobbing deneyimi

yaşamadığını, ancak kadınların teknoloji odaklı içerik üretiminde daha fazla eleştirildiğini gözlemlediğini aktarmıştır.

Katılımcılara, oyun sektörüne özgü zorluklar ve bu zorlukların diğer sektörlerle karşılaştırıldığında nasıl bir farklılık gösterdiği sorulmuş, alınan yanıtlar bu sektöre dair farklı perspektifler sunmuştur.

K1 ve K2, oyun sektöründe kadınların karşılaştığı temel zorlukları cinsiyet temelli ayrımcılık ve ön yargılar üzerinden değerlendirmiştir. K1, oyun geliştirme alanlarında kadınların “*bro culture*” olarak adlandırılan erkek egemen yapılar nedeniyle dışlandığını ve bu durumun sektörde köklü bir değişim yaratmayı zorlaştırdığını belirtmiştir. K2, kadınların sektörde çoğunlukla bir “seks objesi” olarak görüldüğünü ve özellikle e-spor gibi alanlarda yeterli fırsat verilmediğini vurgulamıştır. Bu durumun, kadınların mesleki gelişimlerini ve sektörde ilerleme şanslarını olumsuz etkilediğini ifade etmiştir. K3 ve K4, sektörün kendine özgü dinamiklerini daha genel bir çerçevede değerlendirmiştir. K3, oyun sektöründeki esnek çalışma saatlerinin ve yaratıcı süreçlerin kişisel tercihlerine uygun olduğunu ve bu yönüyle sektörü zorluktan çok keyifli bir alan olarak gördüğünü dile getirmiştir. K4 ise, sektörün küçüklüğünün ve ilişkiler ağına dayalı yapısının, yeni girenler için alışması zor bir süreç yarattığını, ancak bu detaylara hâkim olunduktan sonra çalışma ortamının kolaylaştığını belirtmiştir. K5, diğer sektörlerde yaşadığı ayrımcılık ve sorunlara kıyasla oyun sektöründe kendisini daha huzurlu hissettiğini vurgulamıştır. Daha önceki iş deneyimlerinde kadınlara yönelik ayrımcılıkla sıkça karşılaştığını belirten K5, oyun sektörünün daha eşitlikçi bir ortama sahip olduğunu düşündüğünü ve bu durumun onda memnuniyet yarattığını dile getirmiştir.

Veriler ışığında genel bir değerlendirme yapıldığında, katılımcıların yanıtları, oyun sektöründeki erkek egemen yapının kadın çalışanlar üzerinde çok yönlü etkiler yarattığını ortaya koymaktadır. Cinsiyet temelli ayrımcılık

ve ön yargılar, bilgi birikiminin sorgulanması, dışlanma ve mobbing gibi zorluklar şeklinde kendini gösterirken, sektörün yaratıcı ve esnek yapısı bazı katılımcılar için avantajlar sunmaktadır. Kadınların sektöre artan katılımı ve profesyonel başarıları, bu yapının dönüşme potansiyeline işaret etmekte; ancak sektörel dinamiklerin ve toplumsal cinsiyet kalıplarının hâlâ kadın çalışanların ilerlemesini sınırladığı görülmektedir. Sektörün küçüklüğü ve ilişkiler ağına dayalı yapısı, başlangıçta zorluklar yaratsa da zamanla aşılabilir olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda, bireysel başarıların yanı sıra sektörel ve kültürel dönüşümlerin teşvik edilmesi, oyun sektöründe daha eşitlikçi bir yapının sağlanmasında etkili bir yöntem olarak değerlendirilmektedir.

Örgütlenme Denemeleri: Oyun Sektöründe Kadın Dayanışması Mümkün mü?

Sektörün erkek egemen yapısı dolayısıyla dezavantajlı konumda olan kadınlar ve diğer cinsiyet kimlikleri için örgütlenme ve kendi söylemini yaratma, önemli bir mücadele adımıdır. Bu bağlamda, katılımcılara oyun sektöründe kadınları destekleyerek dünya çapında bir örgütlülük ve dayanışma alanı sunmayı amaçlayan “Women in Games” adlı oluşumu duyup duymadıkları ve bu oluşum hakkındaki düşünceleri sorulmuştur. Alınan yanıtlar, bu tür girişimlerin sektördeki kadın çalışanlar üzerindeki algısını ve etki alanını değerlendirebilmek adına önemli bir bakış açısı sunmaktadır.

K2 dışındaki tüm katılımcılar, “Women in Games” oluşumunu duyduklarını ve genel olarak bu oluşumun amacına ulaşmadığını düşündüklerini çeşitli açılardan eleştirerek ifade etmişlerdir. K1 ve K3, “Women in Games” oluşumunun temel hedeflerini olumlu bulmakla birlikte, bu hedeflerin yeterince somut sonuçlara ulaşmadığını düşündüklerini belirtmişlerdir. K1, Türkiye’deki “Women in Games” girişiminin yalnızca bireysel bir PR çalışması gibi görüldüğünü ve kadınların sektördeki sorunlarına yeterince

çözüm üretemediğini dile getirmiştir. Ayrıca, genç kadınların sektöre katılımını artırmak için burs ve eğitim desteklerinin sağlanması gerektiğini vurgulamış, bu tür desteklerin eksikliği nedeniyle oluşumun amacına ulaşamadığını ifade etmiştir. K3 ise, oluşumu dışarıdan yapay bir yapı olarak gördüğünü yönetim ve uygulama süreçlerini incelediğinde kapsayıcı bir anlayışın hâkim olmadığını düşündüğünü belirtmiştir. Bu tür oluşumların sadece kadınları değil, bütün dezavantajlı grupları kapsamı gerektiğini savunmuş ve sektöre yönelik bir manifesto hazırlanması önerisinde bulunmuştur. K4 ve K5, “Women in Games” oluşumunun somut etkilerini sorgulamış ve odak noktalarının net olmadığını ifade etmişlerdir. K4, global “Women in Games” oluşumunun geliştiricilere yönelik belirli katkılar sağladığını kabul etmekle birlikte, Türkiye’deki ayağının daha çok etkinlik odaklı bir yapıda olduğunu ve sektöre doğrudan bir fayda sağladığını gözlemlemediğini ifade etmiştir. K5 ise, oluşumun kadınları desteklemekten çok bir pazarlama stratejisi gibi görüldüğünü, bu tür projelerin sektör çalışanlarını zorla destek vermek durumunda hissettirdiğini dile getirmiştir.

Katılımcıların yanıtları, “Women in Games” gibi girişimlerin sektördeki kadın çalışanlar için ne ölçüde faydalı olduğu konusunda farklı görüşlere işaret etmektedir. Bazı katılımcılar, bu tür oluşumların somut çıktılar üretmesi gerektiğini vurgulamış, burs, eğitim ve istihdam gibi doğrudan katkılar sağlamadığı sürece etkisinin sınırlı kalacağını ifade etmiştir; diğer katılımcılar ise, bu tür girişimlerin karar alma süreçlerinde daha kapsayıcı olması gerektiğini savunmuş ve kadınların sektördeki görünürlüğünü artırmanın önemine dikkat çekmiştir. Genel olarak, “Women in Games” gibi girişimlerin kadınların sektördeki yerini güçlendirme potansiyeline sahip olduğu belirtilmiştir. Ancak bu oluşumların etkili olabilmesi için, somut çözümler üretmeleri ve sektördeki toplumsal cinsiyet eşitsizliğine yönelik daha kapsamlı politikalar geliştirmeleri gerekmektedir.

Tartışma ve Sonuç

Bu çalışma, dijital oyun ekosisteminde istihdam edilen kadınların deneyimlerini; feminist tekno-bilim yaklaşımı ile toplumsal cinsiyet perspektifini bir araya getirerek analiz etmektedir. Katılımcıların kariyer yolculukları, iş ortamındaki ilişkileri ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğiyle kesişen deneyimleri bu bağlamda değerlendirilmiştir. Bulgular, sektördeki erkek egemen yapının devam ettiğini ancak kadınların ve farklı cinsiyet kimliklerinin görünürlüğünün arttığını göstermektedir. Bu dönüşümde, yeni kuşakların üst pozisyonlara yükselmesi ve cam tavan ile çatlak zemin gibi engellerle mücadele eden isimlerin sonraki nesillere ilham vermesi etkili olmuştur.

Katılımcılar, sektöre giriş süreçlerinde kadınların bilişim ve oyun alanlarına yönlendirilmemesi nedeniyle ayrımcılık yaşadıklarını vurgulamıştır. Sektörün özellikle halkla ilişkiler, pazarlama ve reklamcılık gibi alanlarında kadın çalışan oranı daha yüksek seyrederken, geliştiricilik ve teknik roller erkek egemen yapısını korumaktadır (Presscott ve Bogg 2011). Katılımcılar, iş yerinde cinsiyet temelli ayrımcılıkla karşılaştıklarını, yetkinliklerinin sorgulandığını ve karar alma süreçlerinden dışlandıklarını ifade etmiştir. Ayrıca, yükselme kriterlerini sağladıkları halde erkek meslektaşları kadar yüksek pozisyonlara erişemediklerini ve sektörde tokenizm uygulamalarına maruz kaldıklarını belirtmişlerdir. Bu durum, kadınların oyun sektöründe cam tavan, sızdıran boru ve yapışkan zemin gibi engellerle mücadele etmeye devam ettiğini göstermektedir.

Bulgular, erkek homososyalliğinin oyun sektöründe kadın ve farklı cinsiyet kimliklerini dışlayan yapısını ortaya koymaktadır. Katılımcılar, sektör içindeki “kanka kültürü”nün (Shaw 2014) kadınların profesyonel ilişkiler kurmasını zorlaştırdığını, erkeklerin kendi topluluklarını korumak adına kadınları ve farklı kimlikleri dışladığını ifade etmiştir. Connell ve Messerschmidt’in (2005) “erkeklik krizi” kavramı, erkeklerin farklı toplumsal

cinsiyet kimliklerini tehdit olarak algılamalarıyla bu dışlama pratiklerini açıklamaktadır. Ayrıca, katılımcılar, ataerkil bir ekosistemde kadın çalışanların yalnızca yetkinlikleriyle değil, dış görünüşleriyle de değerlendirildiğini ve belirli kalıplara uymalarının beklendiğini belirtmiştir. Bu durum, Mulvey'nin (1975) "eril bakış" kavramı ve oyun sektöründeki "booth babe" klişesiyle paralellik göstermektedir (Taylor, Jenson ve de Castell 2009).

Kadınların sektördeki varlığı artsa da kapsayıcılık hâlâ yeterli seviyede değildir. GamerGate örneğinde görüldüğü gibi (Mortensen 2016), oyun sektöründe kadın ve queer kimliklere yönelik nefret söylemleri ve yıldırma pratikleri değişime karşı direncin göstergesidir. Bununla birlikte, bu tür olaylar, feminist ve queer yaklaşımların oyun kültüründe daha fazla temsil edilmesi gerekliliğini de ortaya koymaktadır (Butler 2018; O'Donnell 2022). Katılımcılar, sektörde kolektif bir dayanışmanın eksikliğini hissettiklerini ve "Women in Games" gibi oluşumların henüz yeterince kapsayıcı olmadığını ifade etmiştir.

Tekno-feminizm perspektifinden bakıldığında, kadınların teknoloji ve bilim alanlarına erken yaşlardan itibaren yönlendirilmesi, oyun sektöründe toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamak adına önemli bir adımdır (Wajcman 2004). Foucault'nun biyopolitik iktidar (2021) ve Butler'ın performatif cinsiyet teorisi (2018) birlikte ele alındığında, erkek egemen söylemin yapıbozumuna uğratılması, örgütlü direniş ve toplumsal cinsiyet performanslarının sil baştan inşası ile mümkün olabilir. Bu bağlamda, cinsiyet eşitsizliğine karşı farkındalık yaratmak ve sektörde daha fazla kapsayıcılık sağlamak, oyun kültürünün dönüşümü açısından önemlidir.

Sonuç olarak, dijital oyun sektörü toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin süregeldiği ve beslenerek yeniden üretildiği bir alan olmaya devam etmektedir. Katılımcılar, karşılaştıkları ayrımcılığın farkında olup bireysel mücadele yöntemleri geliştirse de köklü ve temelden bir değişimden söz edebilmek ancak

kitlesel bir dönüşümle mümkün olacaktır. Shaw'un (2014) da vurguladığı gibi, oyuncuların yarısı kadın olmasına rağmen sektör hâlâ erkek odaklı bir pazarlama stratejisi benimsemektedir. Feminist oyun çalışmaları, sektörde kadın ve queer kimliklerin varlığını görünür kılarken, queer oyun çalışmaları bu tartışmaya daha geniş bir perspektif kazandırmaktadır. Ancak, bu araştırmada sektörün erken dönem yapısı ortaya konmak amaçlandığından queer bireylere doğrudan ulaşılmamış ve çalışmanın odak noktası daha çok kadın çalışanların deneyimlerine yönelmiştir. Dolayısıyla bu araştırmanın, gelecekte queer bireylerin sektördeki konumuna dair daha kapsamlı incelemelere zemin hazırlaması ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin çok katmanlı yapısını anlamaya yönelik çalışmalara yol gösterici olması amaçlanmaktadır. Araştırmacılar gelecek çalışmalarda sektörün güncel durumu üzerinden daha kapsamlı bir çalışma yürütecekler, bu bağlamda bu çalışma gelecek çalışmalara katkı sağlayan bir yol gösterici niteliğinde olacaktır.

Kaynakça

- Ankara Kalkınma Ajansı. *Dijital Oyun Sektörü Raporu*. (Ankara, 2016).
<https://www.kalkinmakutuphanesi.gov.tr/assets/upload/dosyalar/dijital-oyun-sektoru-raporu.pdf>.
- Akman-Tömbekçi, Halil., ve Mehmet Akif Erişen. “Nitel Araştırmalarda Görüşme Tekniği.” *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22, no. Özel Sayı 2 (2022): 141-160.
- Alparslan, Ali. Murat, Özlem. Çetinkaya Bozkurt, ve Ayşe, Özgöz. “İşletmelerde Cinsiyet Ayrımcılığı ve Kadın Çalışan Sorunları.” *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 2, no. 1 (2015): 66-81.
- Bagnall, Gregory. “Queer(Ing) Gaming Technologies: Thinking on

Constructions of Normativity Inscribed in Digital Gaming Hardware.” *Queer Game Studies*, der. Adrienne Shaw, Bonnie Ruberg, 135–144. (Minnesota, USA: Minnesota University Press, 2017).

Bayat, İrep. & Beril, Parıldar Baykal. “Toplumsal Cinsiyet Ayrımcılığının Yarattığı Engeller: Çalışma Yaşamında Var Olmaya Çalışan Kadın.” *Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 23, no. 3 (2021): 745-762.

Beauvoir, Simone de. *İkinci Cinsiyet*. çev. Gülnur Savran. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2019.

Bennett, Cinnamon. “Beyond the Leaky Pipeline: Consolidating Understanding and Incorporating New Research about Women’s Science Careers in the UK.” *Brussels Economic Review – Cahiers Economiques De Bruxelles* 54, no. 2-3 (2011): 149-176.

Bozkurt, Başak, ve Aylin Akpınar. “Bilişim Sektöründe Toplumsal Cinsiyete Dayalı İş Bölümü.” *Marmara Üniversitesi Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Araştırmaları Dergisi* 1, no. 2 (2017): 17-28. <https://doi.org/10.26695/mukatcad.2018.8>.

Braithwaite, Andrea. “It’s About Ethics in Games Journalism? Gamergaters and Geek Masculinity.” *Social Media + Society* 2, no. 4 (2016). <https://doi.org/10.1177/2056305116672484>.

Butler, Judith. *Cinsiyet Belası: Feminizm ve Kimliğin Altüst Edilmesi*. çev. Başak Ertür. (İstanbul: Metis Yayınları, 2018).

Cassell, Justine, ve Henry Jenkins, der. *From Barbie to Mortal Kombat: Gender and Computer Games*. (Cambridge, MA: MIT Press, 1998).

Catalyst. “The Double Bind Dilemma for Women in Leadership.” Catalyst Org. Şubat, 2024, <https://www.catalyst.org/research/infographic-the-double-bind-dilemma-for-women-in-leadership/>.

- Clark, Naomi. "What Is Queerness in Games Anyways?" *Queer Game Studies* der. Adrienne Shaw & Bonnie Ruberg, 2-13. (Minnesota, USA: University of Minnesota Press, 2017).
- Cole, Alayna, Adrienne Shaw ve Jessica Zammit. "Representations of Queer Identity in Games from 2013-2015." İçinde *Proceedings of Digital Games Research Association Conference*, (USC Australia, 2017). 1-5.
- Connell, Raewyn, ve James Messerschmidt. "Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept." *Gender and Society* 19, no. 6 (2005): 829-859.
- Cote, Amanda, ve Julia Raz. "In-Depth Interviews for Games Research." İçinde: *Game Research Methods*, der. Pedri Lankoski & Staffan Björk, (Pittsburgh, PA: ETC Press, 2015). 93-116.
- Çetinkaya, Aysel. "Üretim ve Emek Ekseninde Dijital Oyun Sektöründe Kadın." *Uluslararası İnsan Çalışmaları Dergisi* 3, no. 5 (2020): 201-219. <https://doi.org/10.35235/uicd.726960>.
- Deloitte. *Teknoloji Sektöründe Kadın Raporu*. (İstanbul: Deloitte, 2018). <https://tubisad.org.tr/tr/images/pdf/deloitte-tubisad-teknoloji-sektorunde-kadin-raporu.pdf>.
- Dyer-Whiteford, Nick. "The Work in Play: Video Gaming's Transnational and Gendered Division of Labour." *Journal of International Communication* 6, no. 1 (1999): 69-93. <https://doi.org/10.1080/13216597.1999.9751883>.
- Ecevit, Yıldız. "Emek." *Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları*, der. Yıldız Ecevit & Nadide Karkıner, (Eskişehir: Eskişehir Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2011), 24-49.
- Er, Olcay, ve Orhan Adıgüzel. "Cam Tavan Gölgesindeki Kraliçe Arılar: Kadınların Kariyer İlerlemelerinde Karşılaştıkları Engeller ve Etkili

Liderlik.” *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1, no. 2 (2015): 163-175.

Foucault, Michel. *Özne ve İktidar*. çev. O. A. I. Ergüden. (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2021).

“GDC 2024 Report: More of the Same.” *Women in Games*. (Erişim Tarihi: Şubat 2024). <https://www.womeningames.org/gdc-2024-report-more-of-the-same/>.

Halberstam, Jack. “Queer Studies.” *A Companion to Gender Studies*, der. Philomena Essed, David Theo Goldberg, Audrey Kobayashi, 62-70. (Blackwell Publishing, 2017).

Harvey, Alison, ve Stephanie Fisher. “Everyone Can Make Games!: The Post-Feminist Context of Women in Digital Game Production.” *Feminist Media Studies* 15, no. 4 (2014): 576–592. <https://doi.org/10.1080/14680777.2014.958867>.

Haslam, Alexander ve Michelle Ryan. “The Road to the Glass Cliff: Differences in the Perceived Suitability of Men and Women for Leadership Positions in Succeeding and Failing Organizations.” *Leadership Quarterly* 19, no. 5 (2008): 530-546. <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2008.07.011>.

Howard, Josh. “How Many Gamers Are There? (New 2024 Statistics).” *Exploding Topics*. (Erişim Tarihi: Şubat, 2024). <https://explodingtopics.com/blog/number-of-gamers>.

İlkkaracan, İpek. “Türkiye Emek Piyasasında Toplumsal Cinsiyet Eşitsizlikleri.” *Emek Piyasasında Toplumsal Cinsiyet Eşitliğine Doğru*, der. İpek İlkkaracan, 22-57. (İstanbul: İTÜ KAUM, 2010).

Jin, Chenghao, ve Shukun Xue. “Gender Discrimination and Differences in the Workplace.” *Journal of Education, Humanities and Social Sciences* no.22 (2023): 343-348.

- Johns, Merida. L. "Breaking the Glass Ceiling: Structural, Cultural, and Organizational Barriers Preventing Women from Achieving Senior and Executive Positions." *Perspectives in Health Information Management* (2013). <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC3544145/>.
- Johnson, John. "In-Depth Interviewing: Handbook of Interview Research Context & Method." İçinde: *In-Depth Interviewing*, der. Jaber F. Gubrium, (London: Sage Publications, 2002), 103-119. <https://ssc300.files.wordpress.com/2010/08/in-depth-interviewing-j-johnson-pgs-103-119.pdf>.
- Kim, Hyesin. "Women's Games in Japan: Gendered Identity and Narrative Construction." *Theory, Culture & Society* 26, no. 2-3 (2017): 165-188. <https://doi.org/10.1177/0263276409103132>.
- Laws, Judith. L. "The Psychology of Tokenism: An Analysis." *Sex Roles* 51 (1975): 51-67.
- Lindlof, Thomas ve Brian Taylor. *Qualitative Communication Research Methods*. (Thousand Oaks: Sage, 2002).
- Mortensen, Torill. "Anger, Fear and Games: The Long Event of #Gamergate." *Games and Culture* (2016): 1-20. <https://doi.org/10.1177/1555412016640408>.
- Mulvey, Laura. "Visual Pleasure and Narrative Cinema." *Screen* 16, no. 3 (1975): 6-18. <https://doi.org/10.1093/screen/16.3.6>.
- Nasr, Maroun. *Gendered Game: Gender and Gender Imbalance in the Gaming Industry: How Is the Gender Imbalance Created and Explained in the Swedish Gaming Firms?* Doktora tezi, KTH Industrial Engineering and Management School, 2020. (Erişim tarihi Ocak, 2, 2025). <https://www.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A1461097&dswid=7244>

- Newzoo. *Global Games Market Report*, 2024. <https://newzoo.com/resources/trend-reports/newzoos-global-games-market-report-2024-free-version>
- O'Donnell, John. *Gamergate and Anti-Feminism in the Digital Age*. (Switzerland: Palgrave Macmillan, 2022).
- Özdemir, Zeynep. "Türkiye'de Bilgi İletişim Teknolojileri Sektöründe Toplumsal Cinsiyet Eşitliği: Bir Feminist Teknobilim Perspektifi." *Alternatif Politika* 15, no. 3 (2023): 505-521. <https://doi.org/10.53376/ap.2023.19>.
- Prescott, Julie ve Jan Bogg. "Segregation in a Male-Dominated Industry: Women Working in the Computer Games Industry." *International Journal of Gender Science and Technology* 3, no. 1 (2011).
- Ruberg, Bonnie ve Amanda Phillips. "Not Gay as in Happy: Queer Resistance and Video Games." *Game Studies* 18, no. 3 (2017).
- Ruberg, Bonnie, ve Adrienne Shaw, der. *Queer Game Studies*. Minnesota: University of Minnesota Press, 2017.
- Salvini, Silvia. "Gender Discrimination." *Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research*, der. Filomena Maggino. (Switzerland: Springer Nature, 2023), 2667–2671. https://doi.org/10.1007/978-3-031-17299-1_1126.
- SER Türkiye. *Ar-Ge ve İnovasyonda Kadın Gücü Raporu*. (İstanbul: SER Türkiye, 2024). <https://sd.com.tr/wp-content/uploads/2024/03/SER-Turkiye-2024-Ar-Ge-ve-Inovasyonda-Kadin-Is-Gucu-Raporu.pdf>.
- Sevecan, Funda ve Nesrin Çilingiroğlu. "Sağlık Alanındaki Araştırmalarda Kullanılan Niteliksel Veri Toplama Yöntemleri." *Toplum Hekimliği Bülteni* 26, no. 1 (2007): 1-6.
- Shaw, Adrienne. *Gaming at the Edge: Sexuality and Gender at the Margins*

of Gamer Culture. Minneapolis, USA: University of Minnesota Press, 2014.

Sobczak, Anna. "The Queen Bee Syndrome, The Paradox of Women Discrimination on the Labor Market." *Journal of Gender and Power* 9, no. 1 (2018): 51-61. <https://doi.org/10.14746/jgp.2018.9.005>.

Taylor, Nicholas, Jennifer Jenson, & Suzanne de Castell. "Cheerleaders/Booth Babes/Halo Hoes: Pro-Gaming, Gender and Jobs for the Boys." *Digital Creativity* 20, no. 4 (2009): 239–252. <https://doi.org/10.1080/14626260903290323>.

Taylor, T. L. "Becoming a Player: Networks, Structure, and Imagined Futures." *Beyond Barbie and Mortal Kombat: New Perspectives on Gender and Gaming*, der. Yasmin B. Kafai, Carrie Heeter, Jill Denner, Jennifer Y. Sun, (Cambridge, UK: MIT Press, 2008).

———. *Raising the Stakes: E-Sports and the Professionalization of Computer Gaming*. (Cambridge, UK: The Massachusetts Institute of Technology Press, 2012).

Tekeli, Şirin, & Duygu Paşaoğlu Baş. "Bilişim Sektöründe Kadının Yeri: Literatür Taraması." *EKEV Akademi Dergisi* 55 (2020): 555-569.

Türkiye Oyun Sektörü Raporu. *Türkiye Oyun Sektörü Raporu*. (İstanbul, 2023). <https://www.turkiyeoyunsektoruraporu.com/tr/>.

UN Women. *Global Gender Gap Report*. UN Women, 2024. <https://www.unwomen.org/en/digital-library/publications/2024/09/progress-on-the-sustainable-development-goals-the-gender-snapshot-2024>.

Urhan, Banu. "Toplumsal Cinsiyete Dayalı İş Bölümünün İşçi Sendikaları İzdüşümleri." *TTB Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi* 15, no. 56 (2015): 22-29.

- Vachon, Christyne. "Tiaras, Queen Bees, Imposters and the Board Room: Lean In & Women in Corporate Governance." *Journal of Business and Technology Law* 9, no. 2 (2014): 279-292.
- Vatandaş, Celalettin. "Toplumsal Cinsiyet ve Cinsiyet Rollerinin Algılanışı." *Istanbul Journal of Sociological Studies* 35 (2011): 29-56.
- Wajcman, Judy. *Technofeminism*. Cambridge, (UK: Polity, 2004).
- Weststar, Johanna, & Marie-Josée Legault. "Women's Experiences on the Path to a Career in Game Development." In *Feminism in Play*, der. Kishonna L. Gray, Gerald Voorhees, Emma Vossen, (Chicago, USA: Palgrave Macmillan, 2018), 105-123.
- World Health Organization. *World Health Organization*. Ekim, 8, 2024. <https://web.archive.org/web/20170130022356/https://apps.who.int/gender/whatisgender/en/>.
- Williams, Christine L. "The Glass Escalator: Hidden Advantages for Men in the 'Female' Professions." *Social Problems* 30, no. 3 (1992): 253-267.
- Yıldırım alp, Sinem. "Ayrımcılık Temelli Dışlanma: Türkiye'de Çalışma Hayatında Kadınlar." *Sosyal Güvenlik Dergisi* 11, no. 2 (2021): 321-346. <https://doi.org/10.32331/sgd.1049046>.

Ek -1

Derinlemesine Görüşme Soruları

1. Kaç yaşındasınız?
2. Kaç yıldır bu sektörde çalışıyorsunuz?
3. Üniversite okudunuz mu? Eğer okuduysanız, hangi bölümden mezunsunuz?
4. Yüksek lisans ya da doktoranız var mı?
5. Sektörün hangi alanında çalışıyorsunuz?
6. Bu sektörü nasıl / neden tercih ettiniz?
7. İş yerinizde sizin haricinizde kaç tane kadın çalışıyor?

8. Şirket içerisindeki diğer çalışanlarla aranızdaki profesyonel ilişkiyi nasıl tanımlarsınız?
9. Oyun sektöründe erkek egemen bir yapı olduğunu düşünüyor musunuz? Eğer öyleyse neden?
10. Bu hegemonyanın sizi etkilediğini düşünüyor musunuz?
11. Etkiliyorsa, hangi alanlarda sizi etkiliyor?
12. İş yerinde *mobbinge* maruz kaldınız mı / kalıyor musunuz?
13. Size karşı tutumlarının cinsiyetinizle ilişkili olduğunu düşündüğünüz durumlar oluyor mu?
14. Diğer sektörlerle kıyasla bu sektöre özgü diyebileceğiniz zorluklar var mı?
15. Women In Games gibi oluşumlar hakkında neler düşünüyorsunuz?

(Toplumsal) Cinsiyet İkiliğini Sorgulamak: Güncel Çalışmalar Ne Gösteriyor?

Umut Şah

Lefke Avrupa Üniversitesi, Dr. Öğr. Üyesi

[ORCID: 0000-0002-5376-0965](https://orcid.org/0000-0002-5376-0965)

usah@eul.edu.tr

Öz

İnsan türünün cinsiyet açısından iki zıt gruba ayrıldığı ve tüm bireylerin bu iki gruptan birine ait olduğu varsayımı “(toplumsal) cinsiyet ikiliği” olarak adlandırılmaktadır. Bu anlayışa göre cinsiyet biyolojik açıdan iki-biçimli (dimorfik) bir sistemdir ve dolayısıyla cinsiyetle ilişkili diğer özelliklerin de iki-biçimli olduğu varsayılır. Yani her bireyin ya dişi ya da erkek olarak doğduğu ve hormonlarının, beyin yapısının ve psikolojik özelliklerinin de buna paralel olarak şekillendiği kabul edilir. Öte yandan, bu varsayımın bilimsel geçerliliği, özellikle son 20-30 yıldaki ampirik ve meta-analitik çalışmalardan elde edilen bulguların etkisiyle giderek daha fazla sorgulanmaktadır. Bu doğrultuda, bu yazıda, (toplumsal) cinsiyet ikiliği varsayımının geçersizliğini gösteren güncel araştırma bulgularının bütünlüklü bir şekilde sunulması ve tartışılması amaçlanmıştır. Söz konusu bulgular, insanlardaki cinsiyet olgusunun -ne biyolojik ne de psikolojik açıdan- ikili kategorileştirmeye sıkıştırılamayacak düzeyde çeşitlilik içerdiğini göstermektedir. Bu sebeple, ikili cinsiyet modelinin yerine, cinsiyet olgusunun çok-boyutlu, dinamik ve etkileşimsel doğasını dikkate alan alternatif yaklaşımların kullanılması önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal cinsiyet, biyolojik cinsiyet, cinsiyet ikiliği, cinsiyet farklılıkları, cinsiyet çeşitliliği

• • • • •

Geliş tarihi: 17 Aralık 2024 • Kabul tarihi: 14 Mayıs 2025

•

Araştırma Makalesi

<http://federgi.ankara.edu.tr>

federgi • 2025 • 17(1) • 179-210

DOI: 10.46655/federgi.1602659

Questioning the Gender Binary: Insights from Contemporary Research

Umut Şah

European University of Lefke, Asst. Prof.

[ORCID: 0000-0002-5376-0965](https://orcid.org/0000-0002-5376-0965)

usah@eul.edu.tr

Abstract

The assumption that humans are divided into two opposing groups in terms of gender/sex and that all individuals belong to one of these two groups is called "gender binary". In this view, sex is considered as a biologically dimorphic system, and therefore all gender-related characteristics are also assumed to be dimorphic. In other words, it is accepted that every individual is born either male or female and that their hormones, brain structure, and psychological characteristics are shaped accordingly. On the other hand, the scientific validity of this assumption has been increasingly questioned based on the findings of empirical and meta-analytic studies in the last 2-3 decades. This article aims to present and discuss current research findings that challenge the gender binary. These findings show that humans exhibit diversity that cannot be confined to a binary categorization – neither biologically nor psychologically. Therefore, instead of the gender binary model, it is recommended to use alternative approaches that take into account the multi-dimensional, dynamic, and interactive nature of gender/sex.

Keywords: Gender, sex, gender binary, gender differences, gender diversity

• • • • •

Arrival date: 17 December 2024 • Acceptance date: 14 May 2025

•

Research Article

<http://federgi.ankara.edu.tr>

federgi • 2025 • 17(1) • 179-210

DOI: 10.46655/federgi.1602659

Giriş

İnsan türünün cinsiyet açısından iki zıt gruba (kadın ve erkek) ayrıldığı varsayımı hem gündelik hayatta hem de bilim alanında yaygın bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. (Toplumsal) cinsiyet ikiliği¹ olarak adlandırılan bu yaklaşım doğrultusunda, insanların hem biyolojik cinsiyet nitelikleri açısından hem de toplumsal cinsiyet nitelikleri açısından iki *zıt* kategoriye ayrıldıklarına inanılmaktadır. Dahası, bu ikili ayrımın, biyolojik temelli olduğu, zaman içinde sabit kaldığı ve bireylerin psikolojik özelliklerini de şekillendirdiği varsayılmaktadır (DuBois ve Shattuck-Heidorn 2021; Hyde vd. 2019; Rehmann-Sutter vd. 2023; Saguy vd. 2021).

Tarihsel olarak bakıldığında, biyoloji, tıp, psikiyatri ve psikoloji gibi insanı inceleyen bilim alanlarının bu ikili varsayımı taşıdığı ve sürdürdüğü ifade edilmektedir (Blackless vd. 2000; Shelton ve Dodd 2021). Örneğin, biyolojik açıdan her bireyin ya dişi [*female*] ya da erkek [*male*] olarak

doğduğu ve buna paralel olarak ya kadınsı ya da erkeksi psikolojik özellikler geliştirdiği (ve geliştirmesi gerektiği) fikri, ruh sağlığı alanında uzun zaman boyunca güçlü bir şekilde varlığını sürdürmüştür (Ansara ve Hegarty 2012; Hyde vd. 2019; Rehmann-Sutter vd. 2023; Şah 2022). Bu noktada, cinsiyet ikiliği ile biyolojik özcülüğün iç içe işlediği görülmektedir. Buna göre, cinsiyet öncelikle biyolojik/anatomik bir olgu olarak tanımlanır ve bu biyolojik olgunun da özü itibarıyla iki-biçimli (dimorfik) olduğu, yani iki zıt kategoriye (dişi ve erkek) ayrıldığı varsayılır. Bu iki kategori, cinsiyet kromozomları (XX veya XY), gonadlar (yumurtalık veya testisler), iç-dış genitaller ve cinsiyet hormonları açısından zıt yapıda tanımlanırlar: Dişiler XX kromozom çiftine, yumurtalığa, rahim, vajina ve klitoris gibi iç-dış genitallere ve progesteron ile östrojen hormonlarına sahipken; erkekler XY kromozom çiftine, testislere, prostat ve penis gibi iç-dış genitallere ve testosteron hormonuna sahiptir. Bu iki farklı biyolojik cinsiyetin de beraberinde iki-biçimli beden ve beyin yapılarına, ikincil cinsiyet özelliklerine, toplumsal cinsiyet kimliğine ve psikolojik niteliklere sebebiyet verdiği düşünülür. Yani biyolojik olarak dişi olanların kadın toplumsal cinsiyet kimliği ve “kadınsı” psikolojik özellikler geliştirmesi, biyolojik olarak erkek olanların ise erkek toplumsal cinsiyet kimliği ve “erkeksi” psikolojik özellikler geliştirmesi beklenir (DuBois ve Shattuck-Heidorn 2021; Rehmann-Sutter vd. 2023; Saguy vd. 2021; Stone 2016). Dahası, bu yaklaşıma göre doğal, normal ve sağlıklı olan budur ve bu çerçevenin dışında kalan tüm varyasyonlar bir sorunun varlığına işaret eder (Ansara ve Hegarty 2012; Clarke ve Braun 2012; Hyde vd. 2019).²

Görüldüğü üzere, ikili cinsiyet modelinin temelini iki ana varsayım oluşturmaktadır: Buna göre öncelikle, cinsiyet biyolojik açıdan iki-biçimli bir sistem olarak görülür, yani sadece iki farklı kategoriden oluşan bir sistemdir (dişi *ya da* erkek). Bu varsayımın devamında, cinsiyetin etki ettiği diğer biyolojik yapıların (hormonlar, genitaller, beyin, vb.) ve psikolojik niteliklerin de iki-biçimli olacak şekilde geliştiği varsayılır (örn. kadınlık hormonları *ya*

da erkeklik hormonları, kadın beyni *ya da* erkek beyni, kadın cinsiyet kimliği *ya da* erkek cinsiyet kimliği). Ancak esasen bir sistemin iki-biçimli olarak tanımlanabilmesi için sistemde mevcut olan öğelerin *her birinin* de tipik olarak iki-biçimli olması gerekir. Bu durumda, cinsiyetin iki-biçimli bir sistem olabilmesi için gonadlar, genitaler ve hormonlar gibi sistemdeki tüm öğelerin tipik olarak iki-biçimli olması (dişil *ya da* eril) ve ayrıca bu öğelerin her bireyde tutarlı bir şekilde mevcut olması gerekir (yani dişilerde tüm öğelerin dişil formları, erkeklerde ise tüm öğelerin eril formları bulunmalıdır) (Hyde vd. 2019; Rehmann-Sutter vd. 2023; Stone 2016). Peki durum gerçekte böyle midir?

Bilim alanında mevcut olan ikili cinsiyet anlayışı, özellikle son 20-30 yıldaki bilimsel çalışmaların etkisiyle sorgulanmakta ve eleştirilmektedir. Özcü ve ikili cinsiyet ideolojisinin politik, felsefi ve bilimsel eleştirileri çok daha eskiye dayanmakla birlikte,³ son 20-30 yılda gerçekleştirilen çeşitli ampirik ve meta-analitik çalışmaların bu eleştirilere güncel bilimsel kanıtlar sağladığı görülmektedir. Örneğin, Joel'in (2011; 2012; 2021; Joel vd. 2015) çalışmaları, insan beyninin cinsiyet temelinde iki-biçimli olmadığını ortaya koymaktayken; van Anders'in (2013; van Anders vd. 2012; 2014; 2015) çalışmaları ise gonadal hormonların (testosteron, östrojen ve progesteron) iki-biçimli olmadığını göstermektedir. Çok daha yenilerde, Hyde ve meslektaşları (2019) psikoloji, nörobilim ve nöroendokrinoloji gibi farklı alanlarda gerçekleştirilen güncel araştırmaların bulgularına dayanarak cinsiyet ikiliği anlayışının bilimsel açıdan geçersiz olduğunu ortaya koymaktadırlar. Benzer şekilde Ainsworth (2015), DuBois ve Shattuck-Heidorn (2021), Saguy vd. (2021) ve Rehmann-Sutter vd. (2023) gibi araştırmacılar da güncel bulgular üzerinden cinsiyet ikiliğine dair iddiaları çürütmektedirler. Türkçe literatürde ise benzer nitelikte çalışmalara rastlanmamaktadır. Bunun tek istisnası, Aysel Gürel-Kayaoğlu'nun (2022) nörobilimlerdeki dişil beyin-erkek beyin tartışmalarını feminist bir perspektifle ele aldığı makalesidir. Bu yazının amacı, yukarıda sözü edilen

çalışmaları takiben, cinsiyet ikiliği varsayımının geçersizliğini gösteren farklı alanlardan güncel araştırma bulgularını bütünlüklü bir şekilde sunmak ve bu bulgulardan hareketle meseleye dair genel bir değerlendirme yapmaktır. Bu amaç doğrultusunda, öncelikle interseks çeşitliliklerinden söz edilecek ve ardından sırasıyla nöroendokrinoloji, nörobilim ve psikoloji alanından güncel bulgular aktarılacaktır.

İnterseks Bireyler ve Biyolojik Cinsiyet Spektrumu

Giriş kısmında da belirtildiği gibi bilim alanında uzunca bir süre boyunca cinsiyet olgusu öncelikle sabit bir biyolojik gerçeklik olarak ele alınmış ve bu gerçekliğin de iki-biçimli bir yapı sergilediği varsayılmıştır (DuBois ve Shattuck-Heidorn 2021; Rehmann-Sutter vd. 2023). Buna göre temel kabul, cinsiyetin esas belirleyicisinin Y kromozomu olduğudur: Y kromozomu varsa *erkek*, yoksa *dişi* olursunuz (Ainsworth 2015). Daha detaylı bir şekilde söylenirse, döllenmenin ardından oluşan zigot ya XX (dişi) ya da XY (erkek) kromozom çiftine sahip olur ve fetüs geliştikçe cinsiyetle ilişkili diğer yapılar da bu kromozom çiftine göre şekillenir: XX kromozom çiftine sahip fetüste “dişil” gonad (yumurtalık) ve “dişil” genital organlar (rahim, vajina, klitoris) gelişir ve “dişilik hormonları” (progesteron-östrojen) salgılanır. XY kromozom çiftine sahip fetüste ise “eril” gonad (testisler) ve “eril” genital organlar (prostat, vas deferans, penis) gelişir ve “erkeklik hormonları” (testosteron) salgılanır. Görüldüğü üzere, bu yaklaşım biçiminde, cinsiyet olgusu kromozom-gonad-genital eşleşmesine göre tanımlanmakta⁴ ve insan türünün kromozom-gonad-genital eşleşmesi açısından *tümüyle* iki-biçimli olduğu iddia edilmektedir (Ainsworth 2015; DuBois ve Shattuck-Heidorn 2021; Rehmann-Sutter vd. 2023).

Öte yandan, Fausto-Sterling’in (1993) “Beş Cinsiyet” adlı öncü makalesinden bu yana cinsiyetin biyolojik/anatomik açıdan *tümüyle* iki-biçimli

olmadığı ve salt iki kategoriyle sınırlandırılmayacağı dile getirilmekte ve durumun bundan çok daha karmaşık olduğu ampirik olarak gösterilmektedir (Ainsworth 2015; Blackless vd. 2000; Rehmann-Sutter vd. 2023). Buna göre, insanların büyük bir kısmını kromozom-gonad-genital eşleşmesi temelinde kabaca iki gruba ayırmak mümkün olsa da azımsanmayacak sayıda birey tipik XX-yumurtalık-vajina veya XY-testisler-penis eşleşmesinin dışında kalan varyasyonlarla doğmaktadır. Örneğin, bazı bireyler XXY, XYY, XYY, XO ve 47XXX gibi farklı kromozom kompozisyonlarıyla doğmaktadır. Bazı bireyler ise XX olmasına karşın testisler ve/veya penis gibi “eril” organlara sahip olabilmekte, XY olan bazı bireyler ise yumurtalık ve/veya vajina gibi “dişil” organlara sahip olabilmektedir. Ayrıca aynı anda hem “eril” hem de “dişil” genitallerle doğan bireyler de vardır. Bunların dışında, daha farklı kromozom-gonad-genital kombinasyonlarıyla doğan bireyler de mevcuttur. İnterseks şemsiyesi altında yer alan tüm bu varyasyonlar, en düşük tahminlere göre bile insan popülasyonunun en az %2’sini oluşturmaktadır⁵ (Ainsworth 2015; Blackless vd. 2000; Hyde vd. 2019). Bunlara ek olarak Ainsworth (2015), hücresel düzeyde gerçekleşen interseks varyasyonlardan da söz etmektedir. Örneğin başlangıçta XY kromozom çiftine sahip bir embriyonun gelişme sürecinde oluşan yeni hücrelerin çoğunluğu bir nedenden ötürü Y kromozomunu “kaybedebilir” ve böylece söz konusu bireyde “dişi” anatomisi gelişebilir. Mikrokimerizm [*microchimaerism*] olarak adlandırılan durum da hücresel düzeydeki interseks çeşitliliğinin bir başka örneğidir. Mikrokimerizm, bir fetüsteki kök hücrelerin plasentadan annenin bedenine geçmesi veya annedeki hücrelerin fetüse geçmesi ile gerçekleşir. Böyle bir durumda örneğin XY bir fetüsten annenin bedenine geçiş yapan XY hücreleri, yeni ortamlarına adapte olur ve özelleşmiş işlevler edinebilirler. Böylece XX bir bedende hücresel düzeyde bir interseks varyasyon oluşmuş olur. Sonuç olarak sözü edilen tüm bu varyasyonlar –ve burada sözü edilememiş olan çok daha fazlası- dikkate alındığında, insan türünün biyolojik cinsiyet temelinde

tümüyle iki-biçimli olmadığı, tam aksine geniş bir spektruma sahip olduğu görülebilmektedir.

Nöroendokrinoloji Alanındaki Güncel Bulgular

İkili cinsiyet anlayışı, gonadal hormonların da iki-biçimli olduğu varsayımını beraberinde getirmektedir. Buna göre, (1) gonadal hormonların erkek hormonları (testosteron) ve dişi hormonları (östrojen ve progesteron) şeklinde iki türe ayrıldığı ve (2) bu hormonların düzeylerinin biyolojik olarak belirlenmiş ve sabitlenmiş olduğu varsayılmaktadır. Oysaki davranışsal ve sosyal nöroendokrinoloji alanından aktarılan güncel bulgular bu varsayımların her ikisini de yanlışlamaktadır (Else-Quest ve Hyde 2021; Hyde vd. 2019; van Anders 2013; van Anders ve Watson 2006).

Öncelikle belirtmek gerekiyor ki hem testosteron hem de östrojen ve progesteron hormonları tüm bireylerde bulunmaktadır, çünkü hem yumurtalıklar hem testisler hem de adrenal bezleri bu hormonların hepsini üretmektedir (van Anders ve Watson 2006). Yani bu hormonlar tüm bedenlerde üretilmektedir. Dahası bu hormonların düzeyleri de iki-biçimli bir şekilde karşımıza çıkmaz. Mevcut literatürden aktarılan bulgular gösteriyor ki östrojen ve progesteron düzeyleri kadınlarda ve erkeklerde ortalama olarak yakın düzeydedir. Bunun tek istisnası ise hamilelik dönemidir: Hamile bireylerin östrojen ve progesteron düzeyleri, hamile olmayan tüm bireylerden daha yüksektir. Bu durum ise cinsiyet temelli bir farklılaşmadan ziyade üreme süreciyle ilgili bir farklılaşmadır (Hyde vd. 2019; van Anders ve Watson 2006). Ayrıca hormon düzeyleri arasındaki olası farklılıklar yaşam süresi boyunca da değişmektedir: Doğum öncesinde genital farklılaşmanın gerçekleştiği kısa bir dönem dışında ergenliğe kadar olan süreçte gonadal hormon düzeyleri açısından kız ve oğlan çocuklarda neredeyse hiçbir fark yoktur. Ergenlik dönemine girildiğinde testosteron düzeyi hem oğlanlarda hem kızlarda artmakla birlikte bu artış

oğlanlarda daha yüksek seviyede olmaktadır. Ergenliğin ardından gonadal hormon aktivitesi azalsa da testosteron düzeyi erkeklerde kadınlara kıyasla *ortalama olarak* daha yüksek kalır, ancak bu fark genelde sanıldığından çok daha azdır ve her iki gruptaki bireyler arasındaki benzerlikler de oldukça fazladır (DuBois ve Shattuck-Heidorn 2021; Hyde vd. 2019; van Anders ve Watson 2006).

Diğer bir sorunlu nokta ise gonadal hormonların -özellikle de testosteronun- biyolojik veya genetik olarak belirlenmiş ve sabitlenmiş olduğu varsayımdır (DuBois ve Shattuck-Heidorn 2021; Hyde vd. 2019). Özellikle testosteron erkeklik ile dişilik arasındaki farklılaşmayı yaratan temel biyolojik unsurlardan biri olarak görüldüğü için testosteronun sabit bir biyolojik nitelik olduğu varsayımı oldukça güçlüdür. Bununla birlikte güncel bulgular durumun böyle olmadığını, bireylerin testosteron ve östrojen düzeylerinin çevresel ve sosyal koşullara göre değiştiğini -yani sabit değil de dinamik olduğunu- göstermektedir (örn. Hamilton vd. 2015; van Anders 2013; van Anders vd. 2012; 2014; 2015). Buna göre, östrojen ve progesteron düzeylerinin kadınlarda üremeye bağlantılı dönemlerde (hamilelik gibi) artmasının yanı sıra rekabetçi ortamlarda bulunmak, sosyal yakınlık kurmak veya sosyal dışlanmaya maruz kalmak gibi sosyal koşulların da bu hormonların düzeylerini arttırabildiği gösterilmiştir (van Anders ve Watson 2006; Else-Quest ve Hyde 2021). Benzer bir durum testosteron düzeyleri için de geçerlidir. Her ne kadar bireylerdeki testosteron düzeyleri kısmen genetik temelli olsa da çevresel ve sosyal faktörlerin de bu düzeyler üzerinde oldukça etkili olduğu gösterilmiştir. Örneğin, bir bireyin testosteron düzeyi gün içinde ve mevsimsel olarak değişebilmektedir (van Anders vd. 2014). Dahası, “hormonlar davranışları etkiler” şeklindeki geleneksel tek-yönlü teorik yaklaşım yerine hormonlar ile davranışlar arasındaki *karşılıklı ilişkiyi* hesaba katan bir yaklaşımla yürütülen sosyal endokrinolojik araştırmalar, sosyal davranışların ve sosyal bağlamın hormonlar üzerindeki etkisini ortaya koymaktadır (Hamilton vd. 2015; van

Anders vd. 2015; van Anders ve Watson 2006). Örneğin, cinsel fanteziler üzerine düşünmenin kadınlarda testosteron düzeyini arttırdığı (Goldey ve van Anders 2011), erkeklerde ise testosteron düzeyinin cinsel fantezinin içeriğine göre değişebildiği (Goldey vd. 2014) gösterilmiştir. Bir dizi başka çalışmada ise bakım verici ebeveynlik davranışlarının (sıcaklık gösterme, destekleyici olma, sevgi gösterisinde bulunma, vb.) erkeklerde testosteron seviyesini azalttığı gösterilmiştir (Gettler vd. 2011; Gray vd. 2002; van Anders vd. 2012). Son olarak, kadın ve erkeklerdeki testosteron düzeylerinin “güç sergilemek” gibi cinsiyetlendirilmiş [*gendered*] davranışlardan etkilendiğini gösteren deneysel bulgular mevcuttur (van Anders vd. 2015). Tüm bu bulguları bir arada değerlendirdiğimizde, gonadal hormonların biyolojik/genetik cinsiyet temelinde iki-biçimli olduğu ve bazı toplumsal cinsiyet farklılıklarının da bu hormonal ayrışmaya dayandığı yönündeki varsayımlar bilimsel açıdan geçersiz hale gelmektedir. Söz konusu bulgular, gonadal hormonlar ile insan davranışları arasındaki ilişkinin, şimdiye kadar düşündüğümüzden çok daha dolaylı, karmaşık, çok yönlü ve çok boyutlu etkileşimlere dayandığını göstermektedir.

Nörobilim ve Beyindeki Cinsiyet Farklılıklarına İlişkin Güncel Bulgular

En başta da belirtildiği gibi, insanların genital organlarına bakılarak dişiler ve erkekler şeklinde iki zıt gruba ayrıştırılması, dişilerin ve erkeklerin başka birçok açıdan da iki kutba ayrıldıkları varsayımını beraberinde getirmektedir. Bu varsayım özellikle insan beyni söz konusu olduğunda tipik olarak karşımıza çıkmaktadır: Buna göre, cinsiyet biyolojik açıdan iki-biçimli bir sistemdir ve beraberinde beynin de iki-biçimli olmasına yol açar. Yani dişilerin ve erkeklerin beyinlerinin birbirlerinden kategorik olarak farklı olduğu varsayılmaktadır. Öte yandan güncel bilimsel bulgular, insan beyni ile ilgili olarak durumun böyle olmadığını göstermektedir (Eliot vd. 2021; Else-Quest ve Hyde 2021;

Joel 2011; 2012; 2021).

Hyde ve meslektaşlarının (2019) da belirttiği gibi, çeşitli tekil çalışmalarda dişiler (XX) ve erkekler (XY) arasında beyin bazı yapı ve işlevleri açısından *ortalama* farklılıklar olduğu görülebilmekle birlikte, çoğu zaman bu farklılıklar sanki biyolojik olarak programlanmış, sabit ve bağlamdan bağımsızlarmış gibi yanlış ve abartılı biçimlerde yorumlanmaktadır. Böylece insan beyninin biyolojik cinsiyet temelinde iki-biçimli olduğu varsayımı -açık ve/ya örtük şekillerde- pekiştirilmiş ve sürdürülmüş olmaktadır. Ancak daha önce de belirtildiği gibi bu varsayımın geçerli olabilmesi için kadınların ve erkeklerin spesifik beyin yapıları ve işlevleri tamamen (veya en azından yüksek düzeyde) iki-biçimli olmalı ve ayrıca bu durum her bir bireyde tipik bir şekilde mevcut olmalıdır. Oysaki farklı araştırmalardan elde edilen bulguları bir arada değerlendiren güncel meta-analizler, kadın ve erkeklerin beyin yapılarında gözlenebilen bazı ortalama farklılıkların cinsiyet temelinde iki-biçimli olmadığını, tam aksine iki grup arasında önemli düzeylerde örtüşmeler/benzerlikler olduğunu göstermektedir (Eliot vd. 2021; Joel 2021; Marwha vd. 2017; Ruigrok vd. 2014; Tan vd. 2016). Burada özellikle Eliot ve meslektaşlarının (2021) oldukça kapsamlı olan meta-sentez çalışmasından söz etmek faydalı olacaktır. Yazarlar, son 30 yılda beyindeki cinsiyet farklılıkları üzerine yapılmış olan onlarca araştırmanın bulgularını bir araya getirip karşılaştırarak, iki-biçimli olduğu iddia edilen beyin yapı ve işlevlerinin gerçekten de iki-biçimli olup olmadığına bakmışlardır. Bu amaçla, genel beyin hacmi, hipokampus ve amigdala gibi subkortikal beyin yapıları, korteks kalınlığı ve gri madde yoğunluğu, spesifik korteks bölgelerinin büyüklükleri, korpus kallosumun büyüklüğü ve işlevselliği, beyindeki yanallaşma düzeyi (*lateralization*) ve nöral bağlantılilik düzeyi (*connectivity*) ile ilgili olarak cinsiyet farklılığına bakan tekil çalışmaların, meta-analizlerin ve sistematik derlemelerin bulgularını incelemişlerdir. Böylece hem belirli bir beyin yapısı/ işlevi açısından farklılık bildiren araştırmalarda bulguların farklılığın *düzeyini*

hem de aynı konuda yapılmış farklı araştırmaların bulguları arasında *tutarlılık* olup olmadığını bir arada analiz edebilmişlerdir. Sonuç olarak yazarlar, çeşitli çalışmalarda bildirilmiş olan farklılıkların (1) çoğunlukla küçük ya da önemsiz düzeyde olduğunu ve (2) farklı araştırmalarda tutarlı ve evrensel bir şekilde defaatle bulgulanmadığını ortaya koymuşlardır. Diğer bir ifadeyle, beynin yapısı ve işlevleri açısından cinsiyet temelinde iki-biçimlilik söz konusu değildir. Bunun tek istisnası, dişiler ve erkekler arasındaki genel vücut hacmi farklılığına paralel olarak genel beyin hacminde de ortalama %11'lik bir farklılığın bulunmasıdır. Ancak bu farklılık da esasen cinsiyet ikiliğinden kaynaklanmaz; daha ziyade beden büyüklüğüne bağlı olarak şekillenen bir durumdur. Zira daha büyük bedenler daha büyük organlar gerektirir; tıpkı kalp, akciğerler, böbrekler, pankreas veya karaciğer açısından olduğu gibi (Eliot vd. 2021).

Beynin cinsiyet temelinde iki-biçimli olmadığını gösteren bir diğer bulgu ise kadınların ve erkeklerin beyinlerinde gözlenen farklılıkların sabit değil de *bağlamsal* veya *etkileşimsel* olduğunu ortaya koyan çalışmalardan gelmektedir (Eliot vd. 2021; Hyde vd. 2019; Joel 2021; Joel vd. 2020). İnsanlarla yapılamayan ama kemirgenlerle gerçekleştirilen bazı deneysel çalışmalarda bu yönde somut kanıtlar ortaya konulmuştur. Örneğin Reich ve meslektaşları (2009), normal koşullarda sıçanların hipokampuslerindeki kanabinoid reseptörlerinin yoğunluğunun erkeklerde dişilere göre daha yüksek olduğunu, fakat bireyler üç hafta boyunca stres yaratıcı koşullara maruz bırakıldıklarında bu durumun değiştiğini göstermişlerdir. Buna göre, strese maruz bırakılan dişilerin dorsal hipokampuslerindeki reseptör yoğunluğu strese maruz bırakılmayan erkeklerinkiyle aynı seviyeye gelmiş, benzer şekilde strese maruz bırakılan erkeklerin reseptör yoğunluğu da strese maruz bırakılmayan dişilerinkiyle aynı seviyeye gelmiştir. Öte yandan stres koşullarına bağlı olarak ortaya çıkan bu değişiklik beynin tümünde aynı şekilde görülmemiştir; mesela ventral hipokampus bölgesinde farklı bir

değişiklik görülmüştür. Bu da gözlenen cinsiyet farklılığının sabit olmadığını, durumsal koşullara göre şekillendiğini ve bireylerin beyin yapılarının cinsiyet temelinde iki-biçimli olmadığını göstermektedir. Joel (2011; 2012; 2021; Joel vd. 2020) ise aynı durumun birçok farklı beyin bölgesi (örn. korteks, amigdala, beyincik, hipokampus) ve beyindeki farklı özellikler (örn. nöral yoğunluk, dendrit yoğunluğu, transmitter sistemleri) için de geçerli olduğuna dair bulgular aktarmaktadır. Buna göre kemirgenlerle yapılan çalışmaların bulguları, doğum öncesinden yetişkinliğe kadar gelişim süreci boyunca karşılaşılabilecek farklı türdeki çevresel/dışsal koşulların (örn. yetiştirme koşulları, ilaçlara maruz bırakılma, stres yaratıcı koşullar) bireylerin beyin yapıları ve özellikleri üzerinde cinsiyet ikiliğinin ötesine geçen karmaşık etkileri olduğunu göstermektedir. İnsanlarla yapılan çalışmalardan gelen bulgular da bu durumu doğrulamaktadır. Örneğin, Eliot ve meslektaşlarının (2021) gösterdiği üzere, insan beynindeki uzaysal/mekânsal ve duygusal bilgi işleme süreçlerini MRI ile inceleyen çalışmalar, bu süreçler açısından gözlenen cinsiyet farklılıklarının esasen *deneyime* (öğrenme, uzmanlaşma, vb.) bağlı olarak şekillendiklerini ortaya koymaktadır. Bunun en tipik kanıtı, uzaysal ve duygusal bilgi işleme açısından yetişkinlerde gözlenebilen düşük-orta düzey cinsiyet farklılıklarının çocuklarda çok daha düşük düzeylerde olması, erken çocuklukta ve bebeklikte ise hiç mevcut olmamasıdır. Bu da nöral yapı ve süreçlerin sabit olmaktan ziyade deneyimden etkilenmeye açık olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak görülen o ki, cinsiyet-temelli genetik faktörler ile çevresel koşullar ve deneyimler arasındaki karmaşık etkileşimler sonucunda, iki-biçimli (dimorfik) değil de çok-biçimli (multi-morfik) bir beyin yapısı ortaya çıkmaktadır (Hyde vd. 2019).

Son olarak Joel ve meslektaşlarının (2015) insan beyninin cinsiyet temelinde iki-biçimli değil de çok-biçimli olduğunu gösteren -ve alanında bir ilk olan- “beyin mozaiği” araştırmasından da söz etmek gerekmektedir. Bu çalışmada araştırmacılar, dört farklı veri setindeki 1400 insan beyninin MRI

görüntülerini kullanarak farklı beyin bölgelerini büyüklük, korteks kalınlığı ve nöral bağlantılılık düzeyi gibi yapısal özellikler açısından analiz etmişlerdir. Araştırmacılar her veri setinde, kadınlar ve erkekler arasında ortalama olarak en yüksek düzeyde farklılık gösteren özelliklerin bireysel düzeyde içsel tutarlılığa sahip olup olmadığına bakmışlardır. Bunun için öncelikle her bir beyin bölgesi için dişil-eğilimli [*female-end*], eril-eğilimli [*male-end*] ve nötr [*intermediate*] nitelikteki özellikler belirlenmiştir; yani erkeklere kıyasla kadınlarda daha yaygın olan özellikler *dişil-eğilimli*, kadınlara kıyasla erkeklerde daha yaygın olan özellikler *eril-eğilimli*, kadınlarda ve erkeklerde benzer düzeyde olan özellikler ise *nötr* olarak tanımlanmıştır. Bunun ardından, her bir bireyin beyni içsel tutarlılığa sahip olup olmadığı açısından analiz edilmiştir. Eğer bir bireyin beyni *tümüyle* dişil-eğilimli özelliklerden veya eril-eğilimli özelliklerden veya nötr özelliklerden oluşuyorsa bu durumda söz konusu beynin içsel tutarlılığa sahip olduğu söylenebilir. Öte yandan, eğer bir beyinde en azından bir özellik diğerleriyle paralel değilse, bu durumda *mozaik* bir beyin yapısı [*mosaicism*] var demektir. Elde edilen analiz sonuçları, -veri seti, yaş ve görüntüleme tekniğinden bağımsız olarak- mozaik beyin yapısının içsel tutarlılığa sahip beyin yapısından çok daha yaygın olduğunu göstermiştir: İncelenen 1400 beynin en fazla %10,4'ünde içsel tutarlılık görülürken, geriye kalanların tümünde (yani neredeyse %90'ında) dişil-eğilimli, eril-eğilimli ve nötr özelliklerin farklı kombinasyonlarını içeren mozaik beyin yapısı görülmüştür. Bu da genital organlar temelinde yapılan kadın-erkek ayrımına paralel olarak kadın beyni-erkek beyni şeklinde iki tip beyin yapısının olmadığını, aksine her bireyin dişil, eril ve nötr özelliklerin kendine has karışımından oluşan mozaik bir beyne sahip olduğunu göstermektedir (Joel vd. 2015).

Psikolojik/Davranışsal Cinsiyet Farklılıklarına İlişkin Güncel Bulgular

Psikolojik ve davranışsal cinsiyet farklılıklarına yönelik araştırmalar psikoloji

alanında oldukça yaygındır ve bu araştırmalardan elde edilen bulgular çoğu zaman kadın ve erkekler arasındaki psikolojik iki-biçimliliğin kanıtları olarak sunulmaktadır: Çeşitli psikolojik ve davranışsal özellikler açısından elde edilen *ortalama* toplumsal cinsiyet farklılıkları –ki bunların çoğu istatistiksel açıdan küçük farklılıklardır– kadınların ve erkeklerin psikolojik açıdan iki zıt grup olduğu fikrini desteklemek üzere kullanılmaktadır (DuBois ve Shattuck-Heidorn 2021; Else-Quest ve Hyde 2021; Hyde vd. 2019; Maney 2016; Saguy vd. 2021).

Öte yandan, bu tür yaklaşımlarda birden fazla sorunlu nokta vardır. Bunlardan ilki, araştırmacıların, toplumsal cinsiyet ikiliğine yönelik açık ve/ya örtük varsayımların etkisiyle, daha en baştan farklılık bulmayı bekleyerek -ve hatta amaçlayarak- işe başlamasıdır. Bu da araştırma sorusundan araştırmanın tasarımına ve bulgularını yorumuna kadar her aşamayı yanlış hale getirebilmektedir (Else-Quest ve Hyde 2021). Bir diğer sorun, tekil bir araştırmadan elde edilen bulguların kolaylıkla toplumsal cinsiyet farklılıklarına ilişkin genel ifadelerle dönüştürülmesidir (Hyde vd. 2019). Örneğin, bir araştırmada belirli bir özellik açısından kadın ve erkek katılımcı grubu arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık görüldüğünde, aslında iki grup arasındaki *ortalama* farkı yansıtan bu bulgu, sanki tüm kadın ve erkek bireyler arasında mevcut olan sabit bir farklılığın göstergesi olarak sunulabilmektedir (Maney 2016). Bunu yaparken de araştırmacılar, kendi çıkarımlarını desteklemek üzere literatürdeki benzer bulgulardan söz ederken, aksi yöndeki (farklılık bulmamış olan) çalışmalardan pek söz etmezler.⁶ Böylece, tekil bir bulgu, toplumsal cinsiyet farklılığının genel bir kanıtı haline gelmiş olur. Bu tür yaklaşımlardaki diğer bir sorun ise elde edilen farklılık bulgusunun çevresel, psikososyal ve kültürel bağlamının pek fazla hesaba katılmamasıdır (Else-Quest vd. 2010; Hyde 2005; 2014; Maney 2016). Birçok araştırmacı, bulgularını tartışırken toplumsal cinsiyet rolleri gibi “faktörlerden” söz etse de cinsiyet olgusunun sosyokültürel bağlamını ve biyolojik, psikolojik, toplumsal boyutları arasındaki karmaşık

etkileşimi yeterince vurgulamamaktadır. Bu da -açık veya örtük olarak- toplumsal cinsiyet farklılıklarının en temelde anatomik iki-biçimlilikten kaynaklanan doğal ve sabit farklılıklar olduğu kabulünün sürdürülmesine katkı sağlamaktadır (DuBois ve Shattuck-Heidorn 2021; Saguy vd. 2021).

Sözü edilen bu eleştirilerden hareketle birçok araştırmacı, toplumsal cinsiyet farklılıklarına ilişkin mevcut bulguların daha incelikli ve doğru bir şekilde değerlendirilebilmesi için meta-analiz tekniğinin kullanımını önermektedir (Hyde vd. 2019; Maney 2016). Meta-analiz tekniği, aynı soruya yanıt arayan onlarca tekil araştırmacının bulgularını bir arada değerlendirme ve sentezleme imkânı sağlar. Böylece aynı konuda yapılmış farklı araştırmaların ortaya koyduğu tekil bulguların bir bütün olarak neyi gösterdiği anlaşılmış olur. Buna göre, örneğin, belirli bir psikolojik özellik açısından cinsiyet farklılığı olup olmadığına bakan tüm araştırmaların bulgularını sentezleyen bir meta-analiz, söz konusu özellik açısından gerçekten bir farklılık olup olmadığı ve eğer farklılık varsa bu farklılığın büyüklüğü ile ilgili olarak -tekil bulgulara kıyasla- çok daha incelikli, tutarlı ve geçerli bir sonuç ortaya koyar (Else-Quest ve Hyde 2021; Hyde 2005, 2014, 2016; Hyde vd. 2019; Maney 2016). Meta-analizlerde, belirli bir toplumsal cinsiyet farklılığının büyüklüğü (veyahut derecesi), “etki büyüklüğü” diye adlandırılan d formülü ile hesaplanır. Buna göre, meta-analiz sonucunda bulunan d değerinin sıfıra yakın olması ($d \leq 0,10$) farkın önemsiz düzeyde olduğunu ve 0,20 civarında olması ($0,11 \leq d \leq 0,35$) ise farkın düşük derecede olduğunu gösterir. Bu da incelenen özellik açısından kadınlarla erkekler arasında yüksek düzeyde bir örtüşme veya benzeşme olduğu anlamına gelir. Diğer yandan hesaplanan d değeri 0,50 civarında ($0,36 \leq d \leq 0,65$) olduğunda orta düzeyde, 0,80 civarında olduğunda ($0,66 \leq d \leq 1,00$) ise görece yüksek düzeyde bir farklılıktan söz edilebilir. Yine de 0,80 civarındaki yüksek d değerleri bile, söz konusu özellik açısından kadınlarla erkekler arasında topyekûn bir ayrışma veya karşıtlık olduğunu göstermez, daha ziyade iki grup arasında düşük düzeyde örtüşme

olduğunu gösterir (Hyde 2005; 2014; 2016).⁷⁵

Görüldüğü üzere, meta-analiz tekniği, araştırmacılara belirli bir farklılığa ilişkin onlarca araştırma bulgusunu sentezleme ve böylece gerçek etki büyüklüğünü hesaplama imkânı vermektedir. Bununla birlikte, belirli bir konuda yapılmış olan farklı meta-analizler bir arada değerlendirildiğinde, söz konusu olguya/olgilara ilişkin çok daha kapsamlı sonuçlara ulaşmak mümkün olmaktadır. Böyle bir meta-sentez çalışmasında, Hyde (2005), toplumsal cinsiyet farklılıklarına ilişkin olarak 1985-2005 arasında yayımlanmış olan 46 meta-analizin sonuçlarını sentezlemiştir. Söz konusu meta-analizlerin her biri, bilişsel beceriler (matematik performansı, sözel beceriler, mekânsal/uzaysal beceriler, ahlaki akıl yürütme, çalışma belleği, vb.), iletişim tarzı, kişilik özellikleri, özsaygı, depresyon, liderlik, saldırganlık ve yardım etme gibi kadınlarla erkekler arasında farklılık gösterdiğine inanılan psikolojik ve davranışsal değişkenlere yönelik olarak yapılmış onlarca araştırma bulgusunu kapsamaktadır. Bu meta-analizlerde bildirilen toplam 124 değişkene ilişkin etki büyüklüklerini inceleyen Hyde, bunların %30'unun önemsiz düzeyde ($d \leq 0,10$) ve %48'nin ise küçük düzeyde ($0,11 \leq d \leq 0,35$) olduğunu bulmuştur. Bu da tekil araştırmalarda bulunmuş olan toplumsal cinsiyet farklılıklarının dörtte üçünün (%78) önemsiz ve/ya küçük düzeyde olduğunu göstermektedir. Geriye kalanların %15'i orta düzeyde etki büyüklüğüne ($0,36 \leq d \leq 0,65$) sahipken, sadece %8'i yüksek düzeydedir ($0,66 \leq d \leq 1,00$). Tam da bu sonuçlara dayanarak, Hyde (2005), psikoloji alanında oldukça yaygın olan toplumsal cinsiyet farklılıkları varsayımının geçersiz olduğunu belirtmiş ve onun yerine "toplumsal cinsiyet benzerlikleri" hipotezini öne sürmüştür. Daha sonra yapılan çok sayıda meta-analiz (örn. Carothers ve Reis 2013; Else-Quest vd. 2010; Hyde 2016; Lindberg vd. 2010; Petersen ve Hyde 2010) ve Hyde'ın orijinal çalışmasının on yıl sonraki bir replikasyonu da (Zell vd. 2015) bu hipotezi destekleyen sonuçlar ortaya koymuştur. Buna göre, kadınlar ve erkekler hemen hemen tüm psikolojik ve davranışsal özellikler açısından

farklılıktan çok benzerliğe sahiptir. Diğer bir ifadeyle, ikili yaklaşımın iddia ettiği gibi kadınlar ile erkekler arasında psikolojik/davranışsal açıdan iki-biçimlilik söz konusu değildir. Daha önce de belirtildiği gibi, gerçek anlamda iki-biçimlilikten söz edilebilmesi için iki gruptaki bireyler arasında hiçbir özellik açısından örtüşme olmaması (yani farklılığın çok yüksek düzeyde olması) gerekir. Oysaki Hyde'ın bulguları, birkaç özellik hariç, incelenen tüm psikolojik değişkenlere dair farklılıkların istatistiksel açıdan önemsiz veya küçük düzeylerde olduğunu (yani kadınlarla erkekler arasında yüksek düzeyde örtüşme olduğunu) göstermektedir. Dahası bu tür küçük ölçekli farklılık bulguları, kadın ve erkek bireyler arasındaki tutarlı ve sabit farkları yansıtmaktan ziyade iki grup arasındaki ortalama farklılığın ölçülmesinden bile kaynaklanabilmektedir (Maney 2016). Bununla birlikte, fiziksel saldırganlık ile birkaç cinsel davranış (pornografiye ilgi, mastürbasyon oranı ve gelişigüzel cinsel ilişkiyi onaylama) bu genel şablonun bir miktar dışında kalmaktadır. Saldırganlığa ilişkin meta-analizler, genel olarak fiziksel saldırganlığa ilişkin orta düzeyde etki büyüklükleri bildirmekteyken, sözel ve dolaylı saldırganlık biçimlerinde görece daha düşük etki büyüklükleri söz konusudur (örn. Archer 2004; Knight vd. 2002). Cinsel davranış ve tutumları inceleyen meta-analizler ise bunların birçoğunda toplumsal cinsiyet farklılığının bulunmadığını (veya düşük derecede olduğunu) göstermekle birlikte, (a) mastürbasyon yapma miktarı, (b) pornografiye yönelik ilgi ve (c) gelişigüzel cinsel ilişkiyi onaylama açısından orta ve yüksek düzeyli etki büyüklükleri bildirilmektedir (örn. Petersen ve Hyde 2010). Öte yandan, bu birkaç davranıştaki görece yüksek etki büyüklüğünün evrensel olmaktan ziyade bağlama ve kültüre göre değiştiğini gösteren bulgular mevcuttur (Hyde 2005; Richardson ve Hammock 2007). Örneğin Lightdale ve Prentice (1994) tarafından gerçekleştirilen bir deneyde, toplumsal cinsiyet rolünün etkisinin devre dışı bırakıldığı bir bağlam yaratıldığında, saldırganlıktaki toplumsal cinsiyet farklılığının ortadan kalktığı gösterilmiştir. Benzer şekilde Bettencourt ve Kernahan'ın (1997)

saldırganlığı inceleyen deneysel çalışmalara yönelik meta-analiz bulguları da bağlamın etkisini göstermektedir. Buna göre, ortamda şiddete ilişkin ipuçları bulunduğu ama kışkırtma söz konusu olmadığında saldırgan davranış açısından orta düzeyli bir toplumsal cinsiyet farklılığı ($d = 0,41$) görülmekteyken, ortamda hem şiddet ipuçları hem de kışkırtma bulunduğu bu farklılık ortadan kalkmaktadır. Benzer bulgular cinsel davranışlar için de mevcuttur. Örneğin Petersen ve Hyde'ın (2010) kültürlerarası bulgular içeren meta-analiz çalışması, kadınların güçlenmesine önem veren eşitlikçi toplumlarda mastürbasyon ve cinsel ilişkiler konusundaki (ve birçok başka konudaki) geleneksel toplumsal cinsiyet farkının giderek azaldığını ortaya koymaktadır. Ayrıca Fisher ve meslektaşları tarafından yürütülen bir dizi deneysel çalışmada da cinsel davranış ve tutumların deneysel bağlamdan nasıl etkilendiği açık bir şekilde gösterilmiştir (Alexander ve Fisher 2003; Fisher 2007; Jonason ve Fisher 2009). Bu deneylerde, katılımcılar üç deneysel gruba ayrılmış ve cinsel davranışlarıyla ilgili soruları (örn. cinsel partnerlerinin sayısı) yanıtlamaları istenmiştir. Birinci gruptakilere -yanıtlarında dürüst olmalarını sağlamak için- yalan makinesine bağlandıkları söylenmiştir. İkinci gruptakiler anketi anonim bir şekilde yanıtlamışlardır. Üçüncü gruptakiler ise anketi deneycinin önünde yanıtlamış ve tek tek teslim etmişlerdir. Sonuç olarak anonimlik olmayan koşuldaki erkek katılımcılar kadınlardan daha yüksek cinsel partner sayısı bildirmişken, yalan makinesi koşulundaki erkekler ve kadınlar arasında bu farklılık görülmemiştir. Yani belirli bir bağlamsal koşulda gözlenebilen bir toplumsal cinsiyet farklılığı, başka koşullar altında ortadan kalkmaktadır. Bu da bazı araştırmalarda gözlenen çeşitli toplumsal cinsiyet farklılıklarının kadınlar ve erkekler arasındaki psikolojik iki-biçimliliğin doğrudan yansıması olduğunu varsaymadan önce bağlamsal ve sosyokültürel etkileri her yönüyle analiz etmiş olmayı gerektirmektedir.

Meta-analiz çalışmalarına ek olarak, psikolojik iki-biçimlilik iddiasının geçersizliğini gösteren bir başka önemli bulgu da Joel ve meslektaşlarının

(2015) bir önceki kısımda aktarılan beyin mozaïği çalışmasından gelmektedir. Söz konusu çalışmada araştırmacılar, beyin açısından yaptıklarına benzer bir analizi psikolojik ve davranışsal özellikler açısından da gerçekleştirmişlerdir. Hatırlanacak olursa, iki-biçimlilik iddiasının geçerli olabilmesi için iki grup arasında hiçbir özellik açısından örtüşme olmaması ve her bir bireyde kadınsı veya erkeksi özelliklerin tümünün tutarlı bir şekilde görülmesi (içsel tutarlılık koşulu) gerekmektedir. Bu durumu test etmek için, araştırmacılar, farklı veri setlerinden hareketle inceledikleri 5500 kadın ve erkek katılımcıda, “kadınsı” (kadınlarda daha yaygın olan) *ya da* “erkeksi” (erkeklerde daha yaygın olan) psikolojik ve davranışsal özelliklere sahip olma açısından içsel tutarlılık olup olmadığını analiz etmişlerdir. Sonuçlar göstermiştir ki kişilik özellikleri, tutumlar, ilgi alanları ve davranışlar gibi niteliklerde cinsiyet-temelli içsel tutarlılık neredeyse yok denecek kadar azdır. Katılımcıların en fazla %1,8’inde *tüm* nitelikler “erkeksi” veya “kadınsı” yöndedir. Geriye kalan tüm katılımcılarda ise erkeksi, kadınsı ve nötr özelliklerin kendine has bir “mozaïği” mevcuttur. Dahası, ABD’deki üniversite öğrencileri arasında en fazla toplumsal cinsiyet farklılığı içeren davranışlar (boks yapmak, bir şey inşa etmek, golf oynamak, video oyunları oynamak, porno izlemek, fotoğraf albümü hazırlamak, duş almak, telefonla konuşmak, talk show izlemek, kozmetik kullanmak) açısından bile katılımcılardaki içsel tutarlılık sadece %1,2 düzeyindedir. Katılımcıların en az %55’i ise tipik olarak “erkeksi” veya “kadınsı” olduğu düşünülen bu davranışların çeşitli kombinasyonlarına sahiptir. Bu da demek oluyor ki insanları psikolojik ve davranışsal özellikler açısından cinsiyet temelinde iki zıt gruba ayırmak mümkün değildir.

Sonuç

Buraya kadar aktarılan bulguları bir arada değerlendirdiğimizde, (toplumsal) cinsiyet ikiliği varsayımının geçersizliği açıkça görülür. Öncelikle, tüm

insanları kromozom-gonad-genital eşleşmesi açısından kendi içinde tutarlı iki zıt kategoriye ayırmak mümkün değildir; azımsanamayacak sayıda birey farklı biyolojik cinsiyet kompozisyonlarıyla doğmaktadır ve bu durum doğadaki genel biyolojik çeşitliliğin bir parçasıdır. Buna ek olarak, insanları gonadal hormonlar, beyin yapısı/işlevleri veyahut psikolojik/davranışsal özellikler açısından da cinsiyet temelinde iki zıt gruba ayırmak mümkün değildir. Zira sözü edilen her üç alanda da kadın ve erkek grupları arasındaki ortalama farklılıkların sanıldığından çok daha düşük ve önemsiz düzeylerde olduğu, iki grup arasındaki örtüşmelerin/benzerliklerin ise oldukça yüksek düzeylerde olduğu görülmektedir. Ayrıca, neredeyse hiçbir bireyin salt eril/erkeksi veya dişil/kadınısı yöndeki özellikleri tutarlı bir biçimde barındırmadığı, bunun aksine her bir bireyin hormonal, psikolojik ve beyinle ilgili özellikler açısından kendine has bir mozaığe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Yani bireyleri salt kromozomlarına veyahut genital organlarına bakarak basitçe iki gruptan birine yerleştiremeyiz.

(Toplumsal) cinsiyet ikiliği ve bunun temelini oluşturan iki-biçimlilik varsayımı, bilimsel açıdan geçersiz olmasının yanı sıra bireysel ve toplumsal düzlemde sebep olduğu tahribatlar açısından da eleştirilmektedir (DuBois ve Shattuck-Heidorn 2021; Hyde vd. 2019; Joel 2021; Rehmann-Sutter vd. 2023; Saguy vd. 2021; Shelton ve Dodd 2021). Her şeyden önce, iki-biçimlilik varsayımı, insan türünün barındırdığı biyolojik ve toplumsal cinsiyet çeşitliliğini tam olarak kapsama kapasitesine sahip olmayışı açısından sorunludur (Hyde vd. 2019). Daha önce de belirtildiği gibi, ikili cinsiyet anlayışı, tipik XX-yumurtalık-vajina veya XY-testisler-penis eşleşmesinin dışında kalan interseks bireyleri yok saymış olmaktadır. Dahası, bu tür bir anlayış, farklı anatomik kompozisyonlarla doğan bireyleri atipik veya anormal addederek, sağlık açısından bir gereklilik olmasa bile “düzeltici” tıbbi müdahalelerde bulunulmasına sebep olmaktadır (Ainsworth 2015; Rehmann-Sutter vd. 2023). Benzer bir sorun, bireylerin dış genital organlarına (penis

veya vajina) bakılarak yapılan cinsiyet ataması için de geçerlidir. İkili cinsiyet anlayışı, herhangi başka bir olasılığı hesaba katmadan, vajinası olanları kadın, penisi olanları ise erkek şeklinde kodlamaktadır. Öte yandan uzun zamandır bildiğimiz üzere, bireylerin öznel cinsiyet hissi, cinsiyet ifadesi ve cinsiyet kimliği kromozomlarına veyahut genital organlarına paralel olmak zorunda değildir. Örneğin, *transgender* bireyler, kendilerini kromozomlarına veya genital organlarına paralel olmayan biçimlerde tanımlamakta, *nonbinary* bireyler ise kendilerini kadın-erkek ikiliğinin dışındaki başka kavramlarla tanımlamaktadır (APA 2015; DuBois ve Shattuck-Heidorn 2021; Hyde vd. 2019). İkili cinsiyet anlayışı, tüm bu farklı hissiyatları ve kimlikleri ikili bir kategorilendirmeye sıkıştırmaya çalışmakta, sığmayanları ise patolojikleştirerek hizaya sokmaya çalışmaktadır. Nicel ve nitel araştırma bulguları gösteriyor ki interseks ve *transgender* bireylere yönelik patolojikleştirici yaklaşımlar hem bireysel düzlemdeki tahribatlara (olumsuz benlik algısı, düşük iyilik hali, vb.) hem de toplumsal düzlemdeki sorunlara (ötekileştirme, nefret söylemi, ayrımcılık, şiddet) zemin hazırlamaktadır (DuBois ve Shattuck-Heidorn 2021; Hyde vd. 2019; Shelton ve Dodd 2021).

Bir diğer eleştiri ise erkeklerle kadınların birbirlerinden tümüyle farklı oldukları inancının yarattığı veya zemin hazırladığı sorunlarla (cinsiyet temelli damgalama, önyargı, ayrımcılık ve şiddet) ilgilidir (Hyde vd. 2019). Bu inanç, bireylerin kendilerine yönelik algılarını ve başkalarına yönelik yaklaşımlarını cinsiyetçi kalıp yargılar temelinde şekillendirmelerine (kendini-damgalama, önyargı ve ayrımcı davranışlar) yol açmaktadır. Dahası eğitim, spor, iş gibi çeşitli alanlardaki yasal/kurumsal düzenlemeler ve uygulamalar da çoğu zaman bu inanç doğrultusunda gerçekleştirilmekte ve bu da cinsiyet temelli ayrımcılığın yapılaşmasına sebebiyet vermektedir.

Son olarak, ikili cinsiyet anlayışının bilimsel ilerlemeye de engel teşkil ettiği belirtilmektedir (Hyde vd. 2019; Joel 2021; Shelton ve Dodd

2021). Örneğin cinsiyetin iki-biçimli olduğu varsayımı, araştırmacıların bazı değişkenlerin sadece bir cinsiyet kategorisiyle ilişkili olduğunu düşünmelerine yol açabilmekte ve bu da araştırma çerçevelerini sınırlandırabilmektedir. Bunun en tipik örneklerinden biri, “erkeklik hormonu” olarak tanımlanan testosteronun uzunca bir süre boyunca sadece erkeklerde incelenmiş olması ve kadınlardaki etkilerine bakmaya gerek duyulmamış olmasıdır. Bu da testosteronun etkilerini daha iyi anlamaya imkân verebilecek araştırmaların yapılmasına engel teşkil etmiştir. Ayrıca, cinsiyeti iki-kutuplu bir değişken olarak ele alma eğilimi, kadın ve erkek grupları arasında ortalama farklılık gösteren durumları (örn. depresyon yaygınlığı) doğrudan cinsiyetin etkisi olarak görmeye, olası diğer faktörleri ve etkileşimleri ise göz ardı etmeye yol açabilmektedir. Dahası ikili bakış açısı, hormonlar, beyin ve davranışlar arasındaki ve biyolojik-temelli mekanizmalar ile çevresel-temelli mekanizmalar arasındaki dinamik ve karşılıklı etkileşimlerin de gözden kaçırılmasına sebep olmaktadır (Hyde vd. 2019).

Sonuç olarak, buraya kadar aktarılan bulgular ışığında; (1) cinsiyet olgusunun içsel faktörler (biyolojik ve bilişsel) ile dışsal faktörler (sosyal etkileşim ve kültür) arasındaki dinamik etkileşimlerle şekillenen çok-boyutlu bir olgu olduğu, (2) bireylerin cinsiyetlilik halinin –gerek biyolojik/hormonal gerek psikolojik/davranışsal açıdan- ikili kategorileştirmeye sıkıştırılamayacak bir çeşitlilik sergilediği ve (3) ikili cinsiyet anlayışının hem bilimsel açıdan geçersiz olduğu hem de çeşitli bireysel/toplumsal sorunlara sebebiyet verdiği açık hale gelmektedir. Tam da bu sebeplerden ötürü, ikili cinsiyet modeli yerine, insanlardaki cinsiyet olgusunun çok-boyutlu, dinamik ve etkileşimsel doğasını daha doğru ve kapsayıcı bir şekilde ele almaya imkân sağlayan alternatif yaklaşımları kullanmamız önerilmektedir (DuBois ve Shattuck-Heidorn 2021; Hyde vd. 2019; Rehmann-Sutter vd. 2023; Saguy vd. 2021).

1 Bu makalede, van Anders (2013), Hyde ve ark. (2019), DuBois ve Shattuck-Heidorn (2021) gibi yazarları takiben, *biyolojik cinsiyet (sex)* ve *toplumsal cinsiyet (gender)* birbirlerinden bağımsız kategoriler olarak ele alınmamış; bunun yerine cinsiyet olgusunun biyolojik ve toplumsal boyutlarının her zaman iç içe olduğunu ve birbirlerinden ayrı şekilde ele alınamayacağını vurgulamak üzere “(toplumsal) cinsiyet” şeklinde bir kullanım tercih edilmiştir. Bununla birlikte, metnin anlaşılabilirliğini arttırmak için gerektiği durumlarda “cinsiyet,” “biyolojik cinsiyet” ve “toplumsal cinsiyet” şeklinde farklı kullanımlar da söz konusu olmuştur.

2 Türkiye bağlamında bir analiz için ayrıca bkz. Şah ve Tekdemir 2021.

3 Bkz. Stone 2016

4 Tam da bu sebeple, Joel (2012) bu cinsiyet tanımlamasını “3G-cinsiyet” (“*genetic-gonadal-genital sex*”) şeklinde adlandırmaktadır.

5 Bazı yazarlar, tipik kromozom-gonad-genital eşleşmesiyle doğmayan bireyleri ifade etmek için “cinsiyet gelişim bozukluğu” veya “cinsiyet gelişim farklılığı” gibi kavramları kullanabiliyor olmakla birlikte, bu tür kavramların etiketleyici oluşu nedeniyle hem aktivizm alanında hem de güncel bilimsel literatürde “interseks” kavramının kullanımı tercih edilmektedir.

6 Bunda bilimsel yayın alanındaki bir yanlışlık da etkili olabilmektedir: Farklılık bulan araştırmaların yayımlanmak üzere bilimsel dergilere gönderilme ve dergiler tarafından yayıma kabul edilme olasılıkları farklılık bulmamış olan araştırmalardan daha yüksek olmaktadır (Eliot ve ark., 2021; Else-Quest ve Hyde, 2021; Maney, 2016).

7 Düşük, orta ve yüksek d değerlerinin grafik şeklindeki gösterimleri için bkz. Hyde vd. (2019).

Kaynakça

Ainsworth, Claire. “Sex Redefined” *Nature* 518 (2015): 288-291. <https://doi.org/10.1038/518288a>

Ansara, Y. Gavriel ve Peter Hegarty. “Cisgenderism in Psychology: Pathologising and Misgendering Children from 1999 to 2008” *Psychology & Sexuality* 3, no. 2 (2012): 137-160. <https://doi.org/10.1080/19419899.2011.576696>

Alexander, Michele G. ve Terri D. Fisher. “Truth and Consequences: Using

the Bogus Pipeline to Examine Sex Differences in Self-Reported Sexuality” *Journal of Sex Research* 40, no. 1 (2003): 27-35. <https://doi.org/10.1080/00224490309552164>

American Psychological Association (APA). Guidelines for Psychological Practice With Transgender and Gender Nonconforming People” *American Psychologist* 70, no. 9 (2015): 832-864. <https://doi.org/10.1037/a0039906>

Archer, John. “Sex Differences in Aggression in Real-World Setting: A Meta-Analytic Review” *Review of General Psychology* 8, no. 4 (2004): 291-322. <https://doi.org/10.1037/1089-2680.8.4.291>

Bettencourt, B. Ann ve Cyndi Kernahan. “A Meta-Analysis of Aggression in the Presence of Violent Cues: Effects of Gender Differences and Aversive Provocation” *Aggressive Behavior* 23, no. 6 (1997): 447-56. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1098-2337\(1997\)23:6<447::AID-AB4>3.0.CO;2-D](https://doi.org/10.1002/(SICI)1098-2337(1997)23:6<447::AID-AB4>3.0.CO;2-D)

Blackless, Melanie, Anthony Charuvastra, Amanda Derryck, Anne Fausto-Sterling, Karl Lauzanne ve Ellen Lee. “How Sexually Dimorphic Are We? Review and Synthesis” *American Journal of Human Biology* 12, no. 2 (2000): 151-166. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1520-6300\(200003/04\)12:2<151::AID-AJHB1>3.0.CO;2-F](https://doi.org/10.1002/(SICI)1520-6300(200003/04)12:2<151::AID-AJHB1>3.0.CO;2-F)

Carothers, Bobbi J. ve Harry R. Reis. “Men and Women Are From Earth: Examining the Latent Structure of Gender” *Journal of Personality and Social Psychology* 104, no. 2 (2013): 385-407. <https://doi.org/10.1037/a0030437>

Clarke, Victoria ve Virginia Braun. “Toplumsal Cinsiyet,” *Eleştirel Psikoloji* ed. Dennis Fox, Isaac Prilleltensky ve Stephanie Austin (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012), 306-327.

- DuBois, L. Zachary ve Heither Shattuck-Heidorn. “Challenging the Binary: Gender/Sex and the Bio-Logics of Normalcy” *American Journal of Human Biology* 33, no. 5 (2021): e23623. <https://doi.org/10.1002/ajhb.23623>
- Eliot, Lise, Adnan Ahmed, Hiba Khan ve Julie Patel. “Dump the ‘Dimorphism’: Comprehensive Synthesis of Human Brain Studies Reveals Few Male-Female Differences Beyond Size” *Neuroscience & Biobehavioral Reviews* 125 (2021): 667-697. <https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2021.02.026>
- Else-Quest, Nicole M. ve Janet S. Hyde. *Kadın Psikolojisi ve Toplumsal Cinsiyet: İnsan Deneyiminin Yarı ve Daha Fazlası*, çev. ed. Şeyda Türk (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2021).
- Else-Quest, Nicole M., Janet S. Hyde ve Marcia C. Linn. “Cross-National Patterns of Gender Differences in Mathematics: A Meta-Analysis” *Psychological Bulletin* 136, no. 1 (2010): 103-127. <https://doi.org/10.1037/a0018053>
- Fausto-Sterling, Anne. “The Five Sexes: Why Male and Female Are Not Enough” *Sciences* 33, no. 2 (1993): 20-24.
- Fisher, Terri D. “Sex of Experimenter and Social Norm Effects on Reports of Sexual Behavior in Young Men and Women” *Archives of Sexual Behavior* 36 (2007): 89-100. <https://doi.org/10.1007/s10508-006-9094-7>
- Gettler, Lee T., Thomas W. McDade, Alan B. Feranil ve Christopher W. Kuzawa. “Longitudinal Evidence That Fatherhood Decreases Testosterone in Human Males” *Proceedings of the National Academy of Sciences* 108, no. 39 (2011): 16194-16199. <http://dx.doi.org/10.1073/pnas.1105403108>

- Goldey, Katherine L. ve Sari M. van Anders. "Sexy Thoughts: Effects of Sexual Cognitions on Testosterone, Cortisol, and Arousal in Women" *Hormones and Behavior* 59, no. 5 (2011): 754-764. <http://dx.doi.org/10.1016/j.yhbeh.2010.12.005>
- Goldey, Katherine L., Lanice R. Avery ve Sari M. van Anders. "Sexual Fantasies and Gender/Sex: A Multimethod Approach With Quantitative Content Analysis and Hormonal Responses" *Journal of Sex Research* 51, no. 8 (2014): 917-931. <https://doi.org/10.1080/00224499.2013.798611>
- Gray, Peter B., Sonya M. Kahlenberg, Emily S. Barrett, Susan F. Lipson ve Peter T. Ellison. "Marriage and Fatherhood Are Associated With Lower Testosterone in Males" *Evolution and Human Behavior* 23, no. 3 (2002): 193-201. [https://doi.org/10.1016/S1090-5138\(01\)00101-5](https://doi.org/10.1016/S1090-5138(01)00101-5)
- Gürel-Kayaoğlu, Aysel. "Dişi Beyin ve Er Beyin" Miti: Beyin ve Cinsiyet/Toplumsal Cinsiyet Tartışmaları," *Eleştirel Psikoloji: Yaklaşımlar, Gündemler, Tartışmalar* ed. Umut Şah, Aysel Gürel-Kayaoğlu, Baran Gürsel, Doğa Eroğlu ve Eser Sandıkçı (İstanbul: İletişim Yayınları, 2022), 381-406.
- Hamilton, Lisa D., Justin M. Carre, Pranjal H. Mehta, Nathan Olmstead ve Jeffrey D. Whitaker. "Social Neuroendocrinology of Status: A Review and Future Directions" *Adaptive Human Behavior and Physiology* 1 (2015): 202-230. <https://doi.org/10.1007/s40750-015-0025-5>
- Hyde, Janet S. "The Gender Similarities Hypothesis" *American Psychologist* 60, no. 6 (2005): 581-592. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.60.6.581>
- Hyde, Janet S. "Gender Similarities and Differences" *Annual Review of Psychology* 65, no. 1 (2014): 373-98. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-010213-115057>

- Hyde, Janet S. "Sex and Cognition: Gender and Cognitive Functions" *Current Opinion in Neurobiology* 38 (2016): 53-56. <https://doi.org/10.1016/j.conb.2016.02.007>
- Hyde, Janet S., Rebecca S. Bigler, Daphna Joel, Charlotte Chucky Tate ve Sari M. van Anders. "The Future of Sex and Gender in Psychology: Five Challenges to the Gender Binary" *American Psychologist* 74, no. 2 (2019): 171-193. <https://doi.org/10.1037/amp0000307>
- Joel, Daphna. "Male or Female? Brains Are Intersex" *Frontiers in Integrative Neuroscience* 5 (2011): 57. <https://doi.org/10.3389/fnint.2011.00057>
- Joel, Daphna. "Genetic-Gonadal-Genitals Sex (3G-Sex) and the Misconception of Brain and Gender, or, Why 3G-Males and 3G-Females Have Intersex Brain and Intersex Gender" *Biology of Sex Differences* 3 (2012): 27. <https://doi.org/10.1186/2042-6410-3-27>
- Joel, Daphna. "Beyond the Binary: Rethinking Sex and the Brain" *Neuroscience and Biobehavioral Reviews* 122 (2021): 165-175. <https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2020.11.018>
- Joel, Daphna, Zohar Berman, Ido Tavor, Nadav Wexler, Olga Gaber, Yaniv Stein, Nisan Shefi, Jared Pool, Sebastian Urchs, Daniel S. Margulies, Franziskus Liem, Jürgen Hänggi, Lutz Jäncke ve Yaniv Assaf. "Sex Beyond the Genitalia: The Human Brain Mosaic" *Proceedings of the National Academy of Sciences* 112, no. 50 (2015): 15468-15473. <https://doi.org/10.1073/pnas.1509654112>
- Joel, Daphna, Alicia Garcia-Falgueras, Dick Swaab. "The Complex Relationships Between Sex and the Brain" *Neuroscientist* 26, no. 2 (2020): 156-169. <https://doi.org/10.1177/1073858419867298>
- Jonason, Peter K. ve Terri D. Fisher. "The Power of Prestige: Why Young Men

Report Having More Sex Partners Than Young Women” *Sex Roles* 60 (2009): 151-59. <https://doi.org/10.1007/s11199-008-9506-3>

Knight, George P., Ivanna K. Guthrie, Melanie C. Page ve Richard A. Fabes. “Emotional Arousal and Gender Differences in Aggression: A Meta-Analysis” *Aggressive Behavior* 28, no. 5 (2002): 366-393. <https://doi.org/10.1002/ab.80011>

Lightdale, Jennifer R. ve Deborah A. Prentice. “Rethinking Sex Differences in Aggression: Aggressive Behavior in the Absence of Social Roles” *Personality & Social Psychology Bulletin* 20, no. 1 (1994): 34-44. <https://doi.org/10.1177/0146167294201003>

Lindberg, Sara M., Janet S. Hyde, Jennifer L. Petersen ve Marcia C. Linn. “New Trends in Gender and Mathematics Performance: A Meta-Analysis” *Psychological Bulletin* 136, no. 6 (2010): 1123-1135. <https://doi.org/10.1037/a0021276>

Maney, Donna L. “Perils and Pitfalls of Reporting Sex Differences” *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences* 371 (2016): 20150119. <https://doi.org/10.1098/rstb.2015.0119>

Marwha, Dhruv, Meha Halari ve Lise Eliot. “Meta-Analysis Reveals a Lack of Sexual Dimorphism in Human Amygdala Volume” *Neuroimage* 147 (2017): 282-294. <https://doi.org/10.1016/j.neuroimage.2016.12.021>

Petersen, Jennifer L. ve Janet S. Hyde. “A Meta-Analytic Review of Research on Gender Differences in Sexuality: 1993 to 2007” *Psychological Bulletin* 136, no. 1 (2010): 21-38. <https://doi.org/10.1037/a0017504>

Rehman-Sutter, Christoph, Olaf Hiort, Ulrike M. Krämer, Lisa Malich ve Malte Spielmann. “Is Sex Still Binary?” *Medizinische Genetik* 35, no. 3 (2023): 173-180. <https://doi.org/10.1515/medgen-2023-2039>

- Reich, Christian G., Michael E. Taylor ve Margaret M. McCarty. “Differential Effects of Chronic Unpredictable Stress on Hippocampal CB1 Receptors in Male and Female Rats” *Behavioural Brain Research* 203, no. 2 (2009): 264-269. DOI: [10.1016/j.bbr.2009.05.013](https://doi.org/10.1016/j.bbr.2009.05.013)
- Richardson, Deborah S. ve Georgina S. Hammock. “Social Context of Human Aggression: Are We Paying Too Much Attention to Gender?” *Aggression and Violent. Behaviour* 12, no. 4 (2007): 417-26. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2006.11.001>
- Ruigrok, Amber N. V., Gholamreza Salimi-Khorshidi, Meng-Chuan Lai, Simon Baron-Cohen, Michael V. Lombardo, Roger J. Tait ve John Suckling. “A Meta-Analysis of Sex Differences in Human Brain Structure” *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*. 39 (2014): 34-50. <https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2013.12.004>
- Saguy, Tamar, Michel Reifen-Tagar ve Daphna Joel. “The Gender-Binary Cycle: The Perpetual Relations Between a Biological-Essentialist View of Gender, Gender Ideology, and Gender-Labeling and Sorting” *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences* 376 (2021): 20200141. <https://doi.org/10.1098/rstb.2020.0141>
- Shelton, Jama ve S. J. Dodd. “Binary Thinking and the Limiting of Human Potential” *Public Integrity* 23, no. 6 (2021): 624-635. <https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2013.12.004>
- Stone, Alison. *Feminist Felsefeye Giriş*, çev. Yonca Cingöz ve Bilge Tanrısever (İstanbul: Otonom Yayıncılık, 2016).
- Şah, Umut. “(Anaakım) Psikolojide Cinsiyet ve Cinselliğin Özcü, İki-Kutuplu ve Normatif İnşası: Eleştirel Bir Değerlendirme” *Eleştirel Psikoloji: Yaklaşımlar, Gündemler, Tartışmalar* ed. Umut Şah, Aysel Gürel-Kayaoğlu, Baran Gürsel, Doğa Eroğlu ve Eser Sandıkçı (İstanbul:

İletişim Yayınları, 2022), 359-380.

Şah, Umut ve Göklem Tekdemir. “Discourses of Psychologists on Sex/Gender in Turkey: A Qualitative Study” *Asya Studies* 5, no. 16 (2021): 151-161. <https://doi.org/10.31455/asya.909345>

Tan, Anh, Wenli Ma, Amit Vira, Dhruv Marwaha ve Lise Eliot. “The Human Hippocampus is Not Sexually-Dimorphic: Meta-Analysis of Structural MRI Volumes” *Neuroimage* 124 (2016): 350-366. <https://doi.org/10.1016/j.neuroimage.2015.08.050>

van Anders, Sari M. “Beyond Masculinity: Testosterone, Gender/Sex, and Human Social Behavior in a Comparative Context” *Frontiers in Neuroendocrinology* 34, no. 3 (2013): 198-210. <https://doi.org/10.1016/j.yfrne.2013.07.001>

van Anders, Sari M. ve Neil V. Watson. “Social Neuroendocrinology” *Human Nature* 17, no. 2 (2006): 212-237. <https://doi.org/10.1007/s12110-006-1018-7>

van Anders, Sari M., Richard M. Tolman ve Brenda L. Volling. “Baby Cries and Nurturance Affect Testosterone in Men” *Hormones and Behavior* 61, no. 1 (2012): 31-36. <https://doi.org/10.1016/j.yhbeh.2011.09.012>

van Anders, Sari M., Katherine L. Goldey ve Sarah N. Bell. “Measurement of Testosterone in Human Sexuality Research: Methodological Considerations” *Archives of Sexual Behavior* 43 (2014): 231-250. <https://doi.org/10.1007/s10508-013-0123-z>

van Anders, Sari M., Jeffrey Steiger ve Katherine L. Goldey. “Effects of Gendered Behavior on Testosterone in Women and Men” *Proceedings of the National Academy of Sciences* 112, no. 45 (2015): 13805-13810. <https://doi.org/10.1073/pnas.1509591112>

Zell, Ethen, Zlatan Krizan ve Sabrina R. Teeter. “Evaluating Gender Similarities and Differences Using Metasynthesis” *American Psychologist* 70, no. 1 (2015): 10-20. <https://doi.org/10.1037/a0038208>

Organ Naklinde Toplumsal Cinsiyetin Rolü: Eşitsizliği Anlamak

Sezer Demirhan

Luxembourg Üniversitesi

[ORCID: 0000-0002-8999-8318](https://orcid.org/0000-0002-8999-8318)

sezensecgin@gmail.com

Öz

Tıp literatüründe yapılan çalışmalar, organ nakli sürecinde kadınların, organ yetmezliği tanısı alma, uzman hekime yönlendirilme, bekleme listesine dahil edilme, organ temini ve nakil sonrası izlem gibi hayati aşamalarda erkeklere kıyasla dezavantajlı konumda olduğunu göstermektedir. Öte yandan kadınların canlı organ bağışçısı olarak orantısız bir biçimde temsil edildiği de dikkat çekici bir bulgudur. Bu çalışma, söz konusu eşitsizlikleri, Risman'ın "bir yapı olarak toplumsal cinsiyet" teorisi çerçevesinde incelemektedir. Literatür tarama yöntemiyle yürütülen bu araştırma, organ nakli süreçlerindeki toplumsal cinsiyet temelli eşitsizlikleri bireysel, etkileşimsel ve kurumsal düzeylerde ele alarak değerlendirmektedir. Uluslararası alanda yapılmış ampirik araştırmalar doğrultusunda, kadınların organ nakli süreçlerinin çeşitli aşamalarında karşılaştığı dezavantajlar tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Organ nakli, cinsiyet eşitsizliği, organ bağışı, toplumsal cinsiyet, sağlık

• • • • •

Geliş tarihi: 26 Ocak 2025 • Kabul tarihi: 9 Mayıs 2025

•

Araştırma Makalesi

<http://federgi.ankara.edu.tr>

federgi • 2025 • 17(1) • 211-249

DOI: 10.46655/federgi.1627414

Gender in Organ Transplantation: Unpacking Inequality

Sezer Demirhan

University of Luxembourg

[ORCID: 0000-0002-8999-8318](https://orcid.org/0000-0002-8999-8318)

sezensecgin@gmail.com

Abstract

Studies in the medicine suggest that women are at a disadvantage compared to men at critical stages of organ transplantation. These stages include diagnosis of organ failure, referral to specialists, placement on waiting lists, access to organs and post-transplant follow-up. However, women are disproportionately represented among living organ donors. This study examines these gender-based inequalities through the lens of Risman's theory of "gender as a social structure." Through literature review, the research evaluates gender inequalities in organ transplantation processes at individual, interactional and institutional levels. Drawing on empirical studies conducted in various international contexts, it discusses in detail the disadvantages women encounter at different stages of the transplantation process.

Keywords: Organ transplantation, gender inequality, organ donation, sex disparity, health

• • • • •

Arrival date: 26 January 2025 • Acceptance date: 9 May 2025

•

Araştırma Makalesi

<http://federgi.ankara.edu.tr>

federgi • 2025 • 17(1) • 211-249

DOI: 10.46655/federgi.1627414

Giriş

Değişen yaşam koşulları, farklı hastalık modellerini ortaya çıkarırken yeni tedavi yöntemleri de sunmaktadır. Tıbbın en dikkat çekici uygulamalarından biri olan organ nakli, yirminci yüzyılda bedenin kaderini değiştirmiş ve onu bir proje haline getirmiştir. Organ naklinde devam eden en büyük zorluklardan biri kaynak eksikliğidir. Öyle ki, bazı çalışmalar böbrek naklinin kendi başarısının kurbanı olduğunu öne sürmektedir (Nicholson ve Bradley 1999). Özellikle kadavra bağışçıların azlığı, Türkiye gibi bazı ülkeleri ağırlıklı olarak canlı donörlerden organ temin etmeye yönlendirmekte veya ksenotransplantasyon gibi hayvan organlarının nakli üzerine alternatif yöntemleri araştırmaya teşvik etmektedir. Hatta bazı ülkelerde, anensefalik yeni doğanların bağışçı olarak kullanılması uzun bir geçmişe sahiptir (Öncel vd. 2013).

Tıptaki bu ilerleme ile mevcut kaynak eksikliği, kadınları, erkekleri, LGBTİQ+ bireyleri eşit şekilde etkilememektedir. Tıp ve organ nakli sistemi,

tarihsel olarak karmaşık güç dinamikleri, toplumsal normlar ve eril yapılarla şekillenmiştir ve şekillenmeye devam etmektedir (Hamilton 2012; Ehrenreich ve English 1973; Federici 2004). 1997 yılında, tipik bir canlı donör otuz beş-kırk dokuz yaşları arasında, kan grubu sıfır olan, beyaz bir kadın olarak tanımlanır (Harper 1998).

Toplumsal hayatın farklı alanlarında gözlemlenen toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri organ nakli uygulamalarına da yansımaktadır. Organ naklinde toplumsal cinsiyet yalnızca hastayı etkilemekle kalmayıp ailesini de organ donörü olmak gibi bazı hayati kararlar almaya mecbur bırakmakta ve hastalığın semptomlarından, hastane ve organa erişime, bağışçı bulunabilirliğinden, nakle uygun görülerek listeye alınmaya ya da alınmamaya, hastanede yatma süresinden, nakil sonrası hayatta kalmaya ve bakıma birçok faktör üzerinde önemli bir etkiye sahiptir.

Sistematik analizler, transplantasyon komitelerinin raporları ve çeşitli ülkelerden hastane verileri de dahil olmak üzere giderek artan bir literatür, organ nakli ile ilgili her süreçte önemli cinsiyet eşitsizliklerini vurgulamaktadır (Cozzi vd. 2022; Kurnikowski vd. 2022; Pruthi vd. 2020; Tejedor vd. 2024). Bu eşitsizlikler, özellikle karaciğer ve böbrek naklinde belirgindir. Ancak tüm bu medikal verilere karşın, organ nakli bağlamında toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin altında yatan sosyal ve kültürel dinamikleri irdeleyen sosyal bilim temelli araştırmaların az olması, alandaki önemli bir boşluğa işaret etmektedir.

Bourdieu'nün ifadesiyle, “[e]ril egemenliğin özel gücü, iki işlemi birleştirip yoğunlaştırmasından kaynaklanmaktadır: “Egemenlik ilişkisini, kendisi de doğallaştırılmış bir sosyal yapı olan biyolojik doğaya yerleştirerek meşrulaştırmaktadır” (2001, 23). Bu analiz, organ naklindeki cinsiyet eşitsizliğinin nasıl “doğal” bir zemine dayandırılarak meşrulaştırıldığını anlamak açısından önemli bir kuramsal çerçeve sunar. Kas yoğunluğu, organ

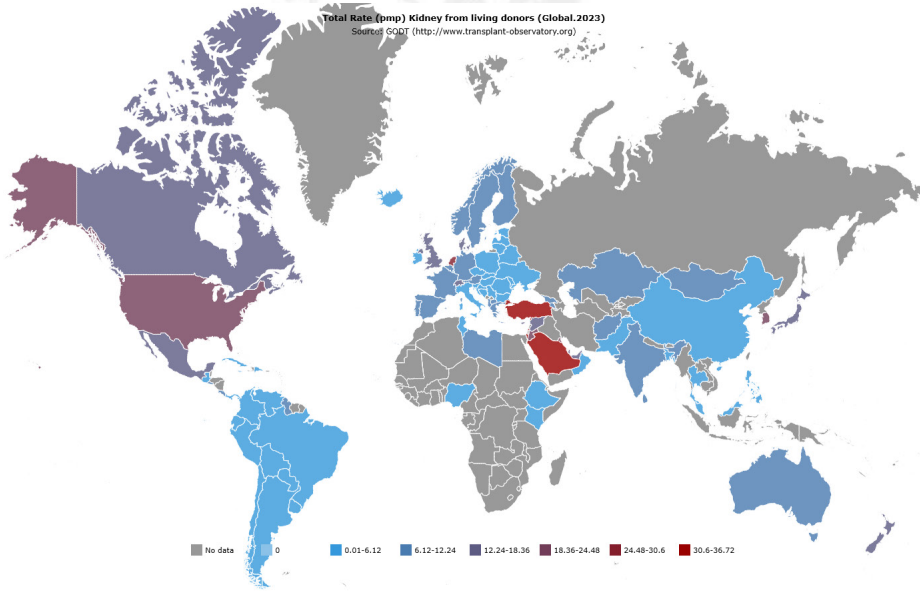
boyutu, doku uyumu, kan grubu ve çeşitli biyokimyasal göstergeler gibi bedensel veriler, MELD (Model for End-Stage Liver Disease) gibi “organı hak etme” puanlama sistemlerinde belirleyici faktörler olarak öne çıkar. Bu puanlama, yetişkin hastalarda hastalığın şiddetine ilişkin bir değerlendirmedir. Özetle kimin daha fazla hasta olduğuna karar vererek, bağışlanan organı öncelikli olarak alacağını belirler. Her ne kadar bu tür parametreler objektif ve adil gibi görünse de bu sistemler çoğunlukla ikili cinsiyet normlarını esas alan bir biyomedikal çerçevede, beyaz erkek bedeni norm alınarak biçimlenmiştir (Christie vd. 2024). Yine Bourdieu’nun analizinden hareketle, organ naklinde bağış söz konusu olduğunda ise, teknik olarak iç organların çıkarılması işlemi olsa da kamuya dönük çağrılar genellikle “kalp”, “vicdan”, “umut”, “sevgi” gibi duygusal temsiller üzerinden yapılır. Dolayısıyla tıp biyolojiyi rasyonalize ederek nakil işlemini gerçekleştirirken, kaynak arayışında, kadınlık ve irrasyonellikle özdeşleştirilen duygulardan dem vurur. Bu bağlamda organ nakli uygulamaları, bedeninin yalnızca biyolojik bir varlık olmadığını, aynı zamanda güç ilişkileri, toplumsal ve kültürel anlamlarla şekillenen bir yapıya sahip olduğunu ortaya çıkaran önemli bir örnek olarak değerlendirilebilir.

Beden, tarih boyunca toplumsal, politik ve ekonomik güçlerin mücadele alanı olarak şekillendirilmiş ve denetlenmiştir (Mies 1986; Federici 2004; Rich 2024). Bu durum, günümüz toplumlarını yönetmenin temel mekanizmalarından biri olan biyopolitikanın (Foucault 2008) önemli bir uygulama alanı olarak organ naklinde, kadınlara yönelik beklentileri tartışmak için verimli bir zemin sunmaktadır.

Organ naklindeki toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini feminist bir perspektifle analiz etmek için önceki bulgulardan yola çıkarak, kadınların bağışçı ve hasta olarak karşılaştığı eşitsizlikler, toplumsal normların karar alma süreçlerine etkisi, kurumsal yapıların eşitliği gözetmeyen pratikleri ve önyargıları yeniden üretme biçimleri ele alınmıştır. Risman’ın (2004) “bir yapı olarak toplumsal cinsiyet” teorisi, toplumsal cinsiyetin bireysel, etkileşimsel

ve kurumsal düzeylerde nasıl bir yapı oluşturduğunu incelemek için teorik çerçeve olarak benimsenmiştir.

Şekil 1'e göre Türkiye canlı organ naklinde dünya lideri olsa da bu alanda toplumsal cinsiyet eşitsizliğini inceleyen çalışmalar son derece sınırlıdır (Kurnikovski 2021). Bu eksiklik, uluslararası literatür taramasını zorunlu kılmıştır. Tıpta köklü bir eril hiyerarşi ve organ yetersizliği göz önüne alındığında (WHO 2019), kimlerin göz ardı edildiği ve daha fazla risk altında olduğu gibi kritik soruların feminist bir perspektif ile ele alınması hayati bir önem taşımaktadır.

Şekil 1. Canlı Donörlü Böbrek Nakli Küresel Verileri 2023 (GODT)

Bu bağlamda ilk olarak, Risman'ın “bir yapı olarak toplumsal cinsiyet” teorisi temelinde, cinsiyet eşitsizliklerinin bireysel, etkileşimsel ve kurumsal düzeylerde nasıl şekillendiği ele alınacaktır. Daha sonra, küresel veriler ışığında organ naklindeki cinsiyet eşitsizlikleri değerlendirilecektir. Son olarak, toplumsal cinsiyetin organ nakline etkisi, bireysel deneyimler, sosyal etkileşimler ve kurumsal politikalar açısından incelenerek organ naklinde

eşitliği sağlamak adına öneriler sunulacaktır.

Bu çalışmanın, organ naklinin farklı aşamalarındaki cinsiyet eşitsizliklerini görünür kılması amaçlanmaktadır. Özellikle kadınların orantısız bir şekilde canlı donör olmaları nedeniyle tek böbrekle yaşamaya daha fazla maruz kaldıkları gerçeğini hatırlatarak, bu alanda değişimin gerekliliğine dikkat çekmektedir. Hukuk, biyoloji, psikoloji, etik, sosyoloji ve antropoloji gibi alanlarda, organ naklinde toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri konusu, geniş çaplı akademik çalışmalara açık bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda, çalışmanın organ nakli alanındaki toplumsal cinsiyet temelli eşitsizlikleri ortadan kaldırmaya yönelik çalışmalara katkı sunmasını umut ediyorum.

Bir Yapı Olarak Toplumsal Cinsiyet

Barbara J. Risman'ın özetle “erkekler anne olabilir mi?” sorusu üzerine 1986 yılında yaptığı saha çalışmasından yola çıkarak geliştirdiği teorisi, toplumsal cinsiyetin bireysel, etkileşimsel ve kurumsal düzeylerde işleyen bir yapı olduğunu öne süren “bir yapı olarak toplumsal cinsiyet” teorisini ortaya çıkarır. Risman gerçekleştirdiği araştırmada, Amerika'da heteroseksüel ailelerde özellikle çocuk bakımını eşit şekilde paylaşan babaları inceleyerek, erkeklerin annelik rolünü ne ölçüde üstlenebildiğini ve toplumsal cinsiyet normlarının bu süreçte nasıl işlediğini araştırır. Sonuç olarak erkekler bakım veren rollerine dahil olsalar bile, genellikle yardımcı ebeveyn olarak konumlandırılmakta ve tam zamanlı ebeveyn olma konusunda toplumsal baskıyla karşılaşmaktadır. Kadınlar, çalışıyor olsalar dahi, “asıl ebeveyn” olarak algılanmakta ve çocuk bakım sorumluluğunun büyük kısmını üstlenmeye devam etmektedir. Risman'ın (1986) daha sonra gerçekleştirdiği bir başka çalışmasında ortaya çıkan ilginç bulgulardan biri, bekar baba [*single dad*] olan erkeklerin toplumsal cinsiyet normlarıyla farklı bir şekilde etkileşime girmesidir. Risman, bekar babaların

annelerin üstlenmesi beklenen ebeveynlik rollerini zorunlu olarak üstlenerek, toplumun kadınlardan beklediği bakım verme davranışlarını gösterdiklerinde “övgü” aldıklarını gözlemler. Aynı davranışları sergileyen kadınlar “sıradan bir anne” olarak görülürken, bekar babalar olağanüstü bir başarı göstermiş gibi takdir edilir. Fakat bazı durumlarda, çocuk bakımı konusunda anneler kadar yetkin görülmedikleri için çocuk doktorları, öğretmenler ve sosyal hizmet uzmanları tarafından dışlanır ya da yetersiz addedilirler. Sonuç olarak ebeveynlik yapısının kendisinin, toplumsal cinsiyet normlarını pekiştiren bir kurumsal yapı olarak işlediğini bulgular.

Risman, toplumsal cinsiyetin sadece bireysel kimlik veya rollerden ibaret olmadığını, aksine toplumsal sistemin her seviyesinde inşa edilen ve yeniden üretilen bir olgu olduğunu savunur. Toplumsal cinsiyeti bir yapı olarak tanımlamayı tercih eder, çünkü bu yaklaşım, onu siyaset ve ekonomi gibi yapıları merkeze alan alanlarla aynı analitik düzleme yerleştirerek daha bütüncül bir çerçevede ele almayı mümkün kılar (2004, 431). Toplumsal cinsiyeti üzerine çalışma yürütülen alanda bir yapı olarak kavramsallaştırdığımızda, toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin hangi koşullar altında ve nasıl üretildiğini anlamaya başlayabileceğimizi iddia eder (Risman 2004, 435).

Risman, toplumsal cinsiyetin birbiriyle bağlantılı üç düzeyde nasıl işlediğini anlamak için bir çerçeve sunmaktadır: (1) Bireysel düzeyde, cinsiyete dayalı kimliklerin gelişiminde; (2) etkileşimler sırasında, erkekler ve kadınlar aynı yapısal pozisyonları işgal ederken bile farklı kültürel beklentilerle karşılaştıklarında; (3) kaynak dağılımı ve maddi mallara ilişkin açık düzenlemelerin cinsiyete özgü olduğu kurumsal ortamlarda (Risman 2004, 433).

1) *Bireysel düzey, içselleştirilmiş toplumsal cinsiyet normları:* Bireysel düzeyde toplumsal cinsiyet normları, bireyin kimliğini ve dünyadaki konumunu belirleyen güçlü bir sosyal inşa süreciyle şekillenir. Bu normlar,

çocukluk döneminde aile, eğitim ortamları ve kültürel temsiller aracılığıyla birey tarafından içselleştirilir (Beauvoir 2019; Gilligan 2017; Young 2005). Sosyalleşme süreçleri, çocuklara cinsiyetlerine uygun düşen davranış ve özellikleri telkin eder. Örneğin, kız çocuklarının empati, besleyicilik ve uyumluluk gibi özellikleri geliştirmesi teşvik edilirken; erkek çocukları bağımsızlık, liderlik, atılganlık ve güç gibi niteliklerle özdeşleştirilir (Young 2005; Gilligan 2017). Aslında, “kadınlık” ve “erkeklik” gibi kategoriler ölçülürken, çoğu zaman bu kavramlara yüklenen kültürel anlamlar ölçülür. Kadınlık ölçülürken ne kadar “besleyici” ya da “empatik” olduğu dikkate alınırken, erkeklik ölçülürken bireyin ne kadar bağımsız karar verdiği, liderlik sergilediği ve güç sahibi olduğu değerlendirilmektedir.

Toplumsal cinsiyet normları bireylerin sadece düşünce yapılarını değil, aynı zamanda fiziksel deneyimlerini de etkiler. Iris Marion Young (2005), kadınların kamusal alanda daha kısıtlı, içe dönük hareket ettiklerini; erkeklerin ise bedenlerini daha özgür ve iddialı biçimde kullandıklarını ileri sürer. Bu tür normatif kurgular, bireylerin bedensel özgürlüklerini ve hatta tıbbi süreçlere katılımlarını da etkiler.

Organ nakli gibi hayatı doğrudan etkileyen sağlık süreçleri de bu normların yansımalarına sahne olur. Örneğin, bağışçı olma eğilimi ya da bir organı hak etme algısı, toplumsal cinsiyet rollerinin etkisi altında şekillenebilir. Bu durum, Judith Lorber’in (1994) vurguladığı gibi, toplumsal cinsiyetin ne denli endemik olduğunu ve fark edilmediği sürece birçok alanda eşitsizliği haklı çıkaran bir yapı hâline geldiğini gösterir.

Risman’a göre toplumsal cinsiyet yapıları mutlak değildir; bireyler bu normlara direnebilir, onları dönüştürebilir ve yeni kimlikler inşa edebilir. Bu nedenle, organ nakli gibi kamusal ve etik süreçler, cinsiyet rollerinin hem yeniden üretildiği hem de dönüştüğü alanlara dönüşmektedir.

2) Etkileşimsel düzey, sosyal ilişkilerde/etkileşimlerde cinsiyetin

yeniden üretimi: Etkileşimsel düzey, bireylerin toplumsal cinsiyet normlarına uygun davranışlar sergileme sürecine işaret eder. Bireyler sosyal etkileşimler sırasında toplumsal cinsiyeti üretirler. Candace West ve Don Zimmerman'ın (1987) araştırmalarından esinlenen bu fikir, insanların davranışları ve etkileşimleri yoluyla toplumsal cinsiyet normlarını somutlaştırma ve sürdürmede oynadıkları aktif rolü vurgulamaktadır. Bu davranış normları, bireylerin toplumsal cinsiyet beklentilerine bağlılıklarına veya bunlardan sapmalarına göre onay veya onaylamama gibi sosyal geri bildirimler aldıkları günlük etkileşimler yoluyla pekiştirilir. Sonuç olarak bu normlara uyan bireyler genellikle sosyal onaylanma yaşarken, bunlara meydan okuyanlar eleştiri, dışlanma veya damgalanma ile karşı karşıya kalmaktadır (Risman 2004, 438). Bu dinamik, toplumsal cinsiyetin sosyal ilişkiler içinde nasıl sürdürüldüğünü ve pekiştirildiğini göstermektedir.

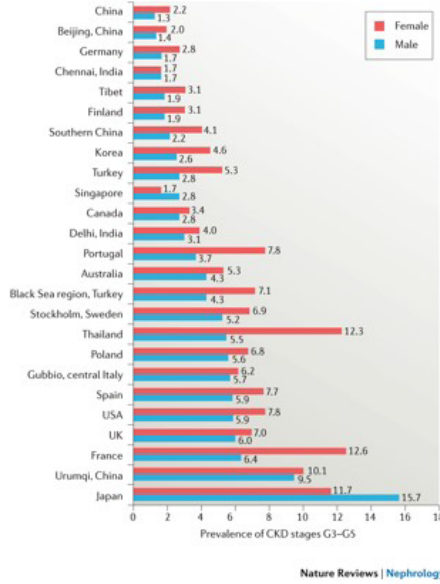
3) *Kurumsal düzey, toplumsal cinsiyetin sistematik olarak pekiştirilmesi:* Kurumsal düzeyde toplumsal cinsiyet, çeşitli sosyal kurumlarda var olan yerleşik politikalar, uygulamalar ve yapılar aracılığıyla sistematik olarak pekiştirilir. Eğitim sistemleri, işgücü piyasaları, yasal çerçeveler ve sağlık hizmetleri de dahil olmak üzere kilit kurumlar, toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin sürdürülmesinde veya yeniden üretilmesinde önemli bir rol oynamaktadır (Risman 2004, 437). Sağlık sistemleri, sigorta politikaları, vatandaşlık ve göçmen politikaları, organ tahsis algoritmaları ile tıbbi araştırmalar, bu süreçte toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini bilinçli veya bilinçsiz şekilde yeniden üretmektedir.

Bu üç seviyeyi -bireysel, etkileşimsel ve kurumsal- anlayarak Risman, toplumsal cinsiyetin toplum genelinde inşa edildiği ve sürdürüldüğü karmaşık yolları aydınlatmakta ve toplumsal cinsiyet eşitliği arayışında hem bireysel eylemlilik hem de sistemik değişim potansiyelini vurgulamaktadır. Ancak bireylerin kendilerini benzer konumlarda görmezlerse, toplumsal yapıyı baskıcı olarak deneyimlemeyeceğini belirtir (Risman 2004, 432).

Risman'ın teorisi, toplumsal cinsiyetin düzeylerinin birbirinden bağımsız değil, sürekli bir etkileşim içinde olduğunu ortaya koyar. Bu çok boyutlu yapısal modelin en önemli katkılarında biri, toplumsal cinsiyete ilişkin olgular arasındaki nedensel ilişkilerin yönünü ve gücünü her bir düzeyde sistematik olarak analiz etme imkânı sunmasıdır. Bu çerçevede, bireylerin toplumsal cinsiyetin yerleşik pratiklerine karşı ne ölçüde direnebildikleri, bu dönüşümün hangi düzeyde ve ne tür bağlamlarda ortaya çıktığı araştırılabilir. Toplumsal cinsiyetli benlik ile toplumsal cinsiyetin icrası arasındaki ilişki, eşitsizliği sadece bireysel kimliklere ya da kültürel ideolojiye indirgemeyen, çok boyutlu ampirik yaklaşımlarla ele alınabilir (Risman 2004, 434). Bu teorik yaklaşım, özellikle organ nakli gibi bireysel, biyomedikal, kurumsal ve toplumsal katmanların iç içe geçtiği karmaşık bir alanda toplumsal cinsiyet temelli eşitsizlikleri anlamak için analitik açıdan güçlü bir çerçeve sunar.

Organ Naklinde Verilerle Küresel Cinsiyet Eşitsizlikleri

Küresel düzeyde organ yetersizliği, tedaviye erişim ve tedavi sonuçlarında gözlemlenen cinsiyet eşitsizliklerini daha da derinleştirmektedir. Böbrek yetmezliği tedavisi gören yaklaşık iki buçuk milyon böbrek hastasının, 2030 yılına kadar iki katına çıkarak beş buçuk milyona ulaşacağı tahmin edilmektedir (Bikbov vd. 2020). Kronik Böbrek Hastalığı (KBH), kadınlarda daha yaygın olmasına rağmen (Şekil 2) (Katz-Greenberg ve Goni 2022) kadınların böbrek nakli olma olasılıkları erkeklere kıyasla daha düşüktür (Rota-Musoll vd. 2021). Ayrıca, hasta kadınların daha uzun organ bekleme süreleriyle karşılaşmaları, nakil için daha az sıklıkla yönlendirilmeleri (Mindikoğlu vd. 2010) ve nakil sonrası yaşam kalitelerinin daha düşük olması gibi olgular (Carrero vd. 2018), literatürde giderek artan şekilde tartışılmaktadır.

Figure 1 Sex differences in the prevalence of CKD

Carrero, J. J. *et al.* (2018) Sex and gender disparities in the epidemiology and outcomes of chronic kidney disease
Nat. Rev. Nephrol. doi:10.1038/nrneph.2017.181

Şekil 2. Kronik böbrek hastalığı yaygınlığı: Cinsiyete ve Ülkeye Göre Dağılımı (Carrero vd. 2018)

Sağlıklı bireyden alınan organla gerçekleşen nakil, riskin kabul edilebilir düzeyde olduğu kabulünden hareket eder ve etiğin tartışılmalı konularından biridir (Levinsky 2000, Nicholson ve Bradley 1999). Araştırmalar dünya genelinde kadınların erkeklere kıyasla daha sık organ bağışladığını göstermektedir. Küresel bir çalışmada, on dört ülkeden 36.666 canlı böbrek bağışı arasında, donör dağılımının %35,9 erkek ve %64,1 kadından, alıcılar için ise %78,3 erkek ve %21,7 kadından oluştuğu gösterilmiştir (Kurnikowski vd. 2022). 2010-2019 yılları arasında, Avrupa'daki on iki ülkede toplam 99.543 yetişkin hastayla gerçekleştirilen böbrek naklinde, hastaların %23'ü

altmış beş yaş ve üzerindeyken, %36'sı kadındır. Çalışmalar, böbrek naklinde kadınların çoğunlukla verici, erkeklerin ise alıcı konumunda yer aldığını açık biçimde ortaya koymaktadır (Rota-Musoll vd. 2021). Bu durum, organ yetmezliği yaşayan kadınlar için orantısız şekilde daha yüksek ölüm oranlarına yol açmaktadır. Örneğin, Almanya'da organ bağışçılarının %58,5'i kadinken, alıcıların yalnızca %35,1'i kadındır (Schicktanz vd. 2010). Benzer eşitsizlikler, Hollanda (%61 kadın donör, %39 alıcı) ve Belçika (%63,2 kadın donör, %36,8 alıcı) gibi diğer Avrupa ülkelerinde de görülmektedir (Schicktanz vd. 2010). 2011-2014 yılları arasında Türkiye'de canlı vericiden böbrek nakli yapılan 8.713 hastanın %65,1'i erkek, %34,9'u ise kadındır (Aydın vd. 2014). ABD Sağlık Bakanlığı'nın 2021 verilerine göre 1988 ile 2021 tarihleri arasında Amerika'da gerçekleşen canlı vericili organ nakli sayısı 173,515'dir. 164,998 böbrek naklinde vericilerin 65,794'ü erkek 99,203'ü kadındır. Diğer bir veri ise yine böbrek bekleme listesindeki 98,212 kişinin 60,837'sinin erkek 37,375'inin kadın olduğunu göstermektedir. İngiltere'de 1987-2014 yılları arasında 713 canlı böbrek donörü üzerinde yapılan bir araştırmada, kadın donörlerden böbrek alan erkeklerin oranının erkek donörlerden böbrek alanlara kıyasla belirgin derecede yüksek olduğu görülmüştür (%70.2'ye karşı %29.8) (Peracha vd. 2016). 1985-2002 yılları arasında Norveç'te yapılan bir araştırma, canlı böbrek naklinde donörlerin %57.8 kadın, alıcıların %62.7 erkek olduğu sonucuna ulaşmıştır (Øien, vd. 2005). 1993-2003 yılları arasında İsviçre'de gerçekleştirilen 631 canlı böbrek nakli araştırmasının verilerine göre donörlerin %65'i kadın ve alıcıların %64'ü erkektir (Zeiler 2010). İtalya'da 2002-2015 yılları arasında gerçekleştirilen bir araştırmada, canlı böbrek donörü olan kadınların oranı %65 olarak belirlenirken, böbrek alan kadınların oranı ise %35'te kalmıştır (Puoti vd. 2016). Bu araştırmada önemli bir diğer bulgu ise kadın donörlerden alınan böbreklerin beş yıllık sağkalım oranının daha düşük olduğunun gözlemlenmesidir. Benzer şekilde bazı çalışmalar da, kadın donörlerden alınan organların erkek alıcılarda organ

reddi, organ ömrünün kısalığı veya hasta sağkalımı gibi ölçütler açısından daha olumsuz sonuçlar verdiğini iddia etmektedir (Brooks vd. 1996; Lai vd. 2011; Vereerstraeten vd. 1999). Ücretli organ bağışının yasal olduğu tek ülke İran'dır. Ücretli akraba dışı bağışçıların %81'i erkek iken, ücretsiz canlı bağışların %65'ini kadınlar sağlamıştır (Fallahzadeh vd. 2013). Çin kayıtlarında kadın donörlerin oranı %66,3 olarak bildirilmiştir. Buna karşılık, kadın alıcıların oranı %22,7 olmuştur (Chen vd. 2020). ABD ve Avusturya'da 1978-2018 yılları arasında gerçekleştirilen bir çalışmada, erkeklerin böbrek nakli için bekleme listesine alınma şansının sırasıyla %90 ve %60 daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Aynı zamanda analiz, ağırlıklı olarak ileri yaşlardaki kadınların böbrek nakline erişiminin erkeklerden daha düşük olduğunu göstermiştir (Hödlmoser vd. 2022). Altmış altı-yetmiş beş yaş arası kadınlar %29 daha az organ erişimine sahipken, yetmiş beş yaş üstü kadınlar %59 daha az erişime sahiptir. Vücut kitle indeksi yirmi beş kg/m^2 'den büyük olan kadınlar, benzer sağlık koşullarına sahip erkeklere kıyasla organ nakline daha az erişebilmektedir. Buna karşılık, aşırı kilolu veya hafif obez (VKİ yirmi beş -otuz beş kg/m^2) erkeklerin organ nakline erişimi daha kolaydır (John S. Gill vd. 2014).

Eurotransplant¹ üyesi ülkeleri kapsayan bir analiz, alkol kaynaklı karaciğer sirozu nedeniyle gerçekleştirilen karaciğer nakli başvurularında cinsiyet açısından önemli farklılıklar olduğunu ortaya koymuştur. Verilere göre, alkol kaynaklı siroz nedeniyle nakil başvurusunda bulunanların çoğunluğunu erkekler oluştururken, erkek hastaların nakil olasılığı daha yüksek, kadın hastaların ise bekleme listesinden çıkarılma ve listede beklerken hayatını kaybetme riski daha fazladır (Listabarth vd. 2022).

Araştırmalar, kadınların aile içinde özellikle çocuklara ve eşlerine organ bağışlama olasılığının erkeklerden daha yüksek olduğunu göstermektedir (Zimmerman vd. 2000). Türkiye'de bir hastanede 1985-2017 yılları arasında canlı böbrek donörleri üzerine yapılan incelemede, donörlerin

%57,8'inin kadın, alıcıların ise %74,7'sinin erkek olduğu tespit edilmiştir, annelerin organ bağışlama olasılığı babalara kıyasla daha yüksek olup, en yaygın donör-alıcı ilişkisi anne-oğul arasında gerçekleşmiştir (Mihçioğur vd. 2019). İsviçre'de eşler arasında yapılan organ bağışlarının yaklaşık %73'ü kadınlar tarafından gerçekleştirilmiştir (Thiel vd. 2005). Tayland'da 1994 ile 2015 yılları arasında yapılan tüm canlı donör nakillerinde akrabalık ilişkileri incelenmiştir. Donörlerin çoğunluğu kadın olmakla birlikte, eşlerine organ veren kadınların oranı %15,3 iken; eşlerine organ veren erkeklerin oranı %2,5'tir (Thai Transplantation Society 2018). Yeni Delhi'deki Ulusal Organ ve Doku Nakli (NOTTO) verilerine dayanan rapor, 1995-2021 yılları arasında canlı donörlerin %80'inin çoğunlukla eşler ve anneler olmak üzere kadınlar, alıcıların ise %80'inin erkekler olduğunu göstermiştir. Hindistan'da veriler, her dört böbrek bağışçısından üçünün kadın olduğunu göstermektedir. Kanada'da eşler arasında gerçekleştirilen böbrek nakillerinin %90'ı kadın donörlerden erkek alıcılara yapılan nakillerden oluşmaktadır (Zimmerman vd. 2000).

Harding'in (2024) çalışması, kadınların erkeklere kıyasla böbrek hastalığının ilerlemesinin daha erken aşamalarında transplantasyon değerlendirmesi için sevk edilme olasılığının daha düşük olduğunu tespit etmiştir. Mevcut karaciğer tahsis sisteminde aynı MELD (Son Dönem Karaciğer Hastalığı Modeli) skoruna sahip kadınlar, erkeklere kıyasla %19 daha yüksek bekleme listesi ve takiben ölüm riski taşıırken, bu cinsiyet eşitsizliği daha kısa bireylerin nakil oranlarının daha düşük olmasıyla ilişkilendirilmektedir (Lai vd. 2010; Nephew vd. 2017). Ne yazık ki karaciğer tahsisi dünyada hâlâ kadınlara karşı sistematik bir önyargı barındıran ve çeşitli eksiklikler içeren MELD skoruna dayalı bir dağıtım sistemiyle yürütülmektedir (Rodríguez-Castro vd. 2014).

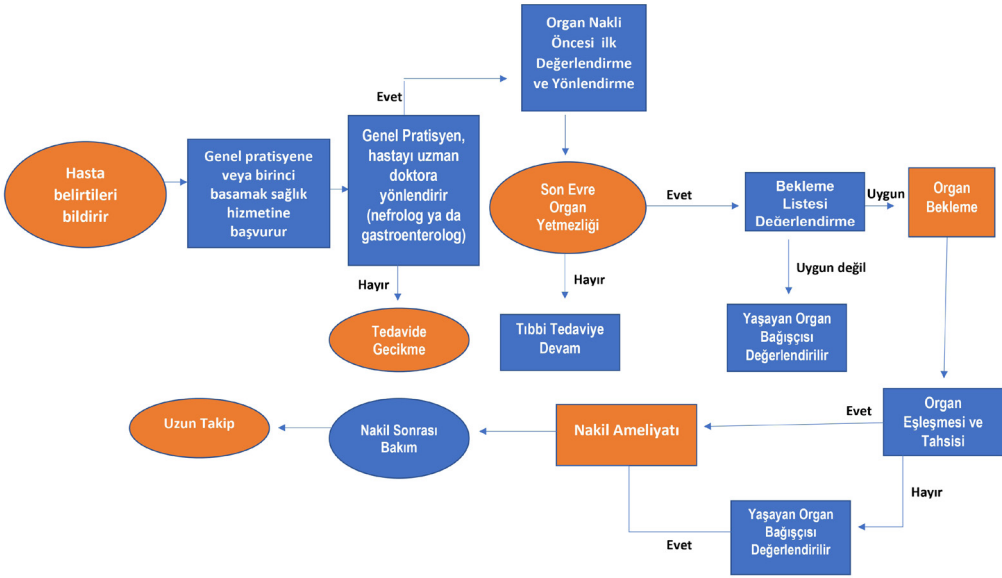
Bağışıklık baskılayıcı ilaçlar nakil sonrası kemik erimesi riskini artırır.² Menopoz sonrası kadınlar azalan östrojen nedeniyle bu riske daha açıktır (Rodríguez-Castro vd. 2014). Postmenopozal kadınlarda nakil sonrası

sonuçlara dair veri sınırlıdır (Parra vd. 2024). Ayrıca, böbrek bağışı sonrası kadınlarda düşük, sezaryen, preeklampsi,³ hipertansiyon ve erken doğum risklerinin arttığını gösteren çalışmalar mevcuttur (Artan vd. 2023; Sonnenberg vd. 2021).

Araştırmalar, organ nakli sonrasında kesişimsel bir perspektifle bakımın,⁴ naklin kendisi kadar öneme sahip olduğunu vurgularken, bakımın nakledilen organın hayatta kalması açısından kritik bir rol oynadığını belirtmektedir (Gordon vd. 2020). Ancak organ naklinin uzun vadeli etkilerine dair yapılan çalışmalar yetersiz olup, bu durum önemli bir sorun teşkil etmektedir (De Carlis vd. 2024; Juliato vd. 2023). Uzun vadeli etkileri henüz tam olarak bilinmeyen bir uygulamaya onay verilmesi, önemli belirsizlikler barındırmaktadır. Donörlerin büyük çoğunluğunu kadınların oluşturduğu göz önüne alındığında, tek böbrekle yaşamının ya da karaciğerde sağ lobun tercih edilmesinin (Azoulay vd. 2011) uzun vadeli sağlık üzerindeki etkileri, özellikle sağ ve sol lob bağışı farkı açısından da daha kapsamlı biçimde araştırılmalıdır.

Toplumsal Cinsiyetin Organ Nakli Süreçlerindeki Bireysel, Etkileşimsel ve Kurumsal Etkisi

Yirmi yılı aşkın süredir yürütülen araştırmalara rağmen organ naklinde cinsiyete dayalı eşitsizliklerin sürmesi, bu alandaki çalışmaların toplumsal cinsiyet dinamiklerini yalnızca istatistiksel değil, yapısal ve ilişkisel boyutlarıyla ele alması gerektiğine; ayrıca feminist bilgi kuramlarının organ nakli araştırmalarına daha etkin biçimde entegre edilmesinin zorunluluğuna işaret etmektedir (Sheik ve Locke 2021; Schicktanz vd. 2015; Steinman 2006; Melk vd. 2019; Cozzi vd. 2024).

Şekil 3. Bir hasta için organ nakli süreci (Demirhan 2024)

Şekil 3’te, nakil sürecinin karmaşık aşamaları görülmektedir. Her bir aşama toplumsal cinsiyetle birlikte ele alındığında oldukça çok katmanlı bir tablo ortaya çıkar. Hastanın şikayetlerini dile getirmesi, bu şikayetlerin ciddiye alınması, yaşadığı coğrafya ve hastaneye uzaklığına bağlı olarak bir uzmana erişimi; bu sırada ekonomik durumu, okur-yazarlığı, dili, bakım sorumlulukları ve çalışıyorsa iş yerinden izin alma zorunluluğu gibi etkenler karar verme sürecini doğrudan etkiler. Sağık merkezine ulaşıldığında ise semptomların aktarımı, ciddiye alınma ve doğru teşhisin konulması gibi yeni bir dizi değerlendirme süreci başlar. Araştırmalar toplumsal cinsiyetin, bireylerin organ nakli sürecindeki deneyimlerini, erişim olanaklarını ve nakil sonrası hayatta kalma süreçlerini etkilediğine ve tıbbi uygulamaların, karar alma süreçlerinin ve kaynakların dağıtımında toplumsal cinsiyetin belirgin bir faktör olabileceğine işaret etmektedir (Kurnikowski vd. 2022). Teşhisteki gecikmelerin, kadın hastaların “nakil için fazla hasta” sayılarak organ bekleme

listesine alınmalarını engellediği belirtilmektedir (Cullaro vd. 2018).

Organ Naklinde Toplumsal Cinsiyetin Bireysel Düzeyde Etkileri

Organ nakli sadece tıbbi bir prosedür değildir. Donörlerin organ bağışına katılımı sabit, maddi bir beden kavramı tarafından değil, özneler-arası olarak hayal edilen ve kültürel olarak detaylandırılan “beden” algıları tarafından şekillenmektedir (Papagaroufali 2006)- bu da organ naklinin yalnızca fiziksel prosedürler aracılığıyla değil, aynı zamanda sosyal olarak dolayımlanmış ve duygusal olarak yüklü bedensel imgeler aracılığıyla deneyimlendiğini göstermektedir.

Papagaroufali’nin (1999) donörlerle ilgili etnografisinde gösterdiği gibi, organ bağışında bulunmayanlar bile ölümün ve bedensel parçalanmanın anlamıyla duygusal ve sembolik olarak ilgilenmekte, hızlı, sessiz ve ritüelden arındırılmış bir ölüm tercihlerini ifade etmektedirler ki bu da organ naklinin ve bağışının ölümlülük algılarını nasıl şekillendirdiğinin altını çizen bir tutumdur. Le Breton’a (2021) göre, kendini yaralama davranışı, kişinin hayata tutunma ve canlı olduğunu hissetme arzusunun bedensel bir ifadesidir. Breton kadınlarda bu tür eylemlerin daha sık görülmesini, acının içselleştirilmesiyle ilişkilendirilir. Benzer biçimde, karşılıksız organ bağışı da kişinin bedeni aracılığıyla başkasının hayatını sürdürmesine katkı sunduğu ve kendi varlığını anlamlandırdığı bedensel bir deneyim olabilir. Canlı donörlük bu yönüyle, “ben buradayım”, “yaşıyorum” ve hatta “yaşatıyorum” gibi mesajlar içeren bir beden pratiğine dönüşebilir.

Organ naklinde donörün otonom bir şekilde, özgür iradesiyle ve hiçbir dış baskının etkisinde kalmadan karar verdiği varsayımı, tıp etiğinin temel taşlarından biri olarak kabul edilmektedir. Ancak, bu varsayımı sorgulamak gerekir çünkü bireylerin kararları içinde bulundukları sosyal ve kültürel bağlamdan bağımsız değildir. Özellikle toplumsal cinsiyet normları, bireylerin

organ bağışçısı veya alıcısı olma eğilimlerini ve bu süreçte karşılaştıkları psikolojik ve sosyal dinamikleri etkilemektedir (Mishra ve Sivakami 2024). Bireysel düzeyde toplumsal cinsiyet, bireylerin kimlik algılarını ve karar alma süreçlerini yönlendiren içselleştirilmiş normlar yoluyla etkisini gösterir. Fedakârlık, toplumsal cinsiyet normlarıyla iç içe geçmiş bir olgudur. Toplum, kadınları fedakârlık, bakım verme ve özgecilik gibi rollerle ilişkilendirirken, erkekler genellikle bağımsızlık, güç ve koruyuculuk değerleriyle tanımlanır. Bu roller, bireylerin organ nakli süreçlerine nasıl yaklaştıkları konusunda etkili olmaktadır. Ancak bu süreci yalnızca kadınların bakım veren rolleriyle veya kültür ile açıklamak yetersizdir. Çünkü zaten bakım sorumluluğu, kadınların kendi seçimiyle üstlendiği bir yük olmaktan ziyade, toplumsal cinsiyet rolleri nedeniyle omuzlamak zorunda kaldıkları üstelik ücretlendirilmeyen de bir emek türüdür (Lorber 1994; Delphy 1977). Dahası organ bağışısı sadece bir fedakârlık göstergesi olarak değerlendirilmemeli, aynı zamanda bireyler arası güç dinamikleri, aidiyet duygusu, benlik algısı ve duygusal borçlanma gibi faktörlerle de ilişkilendirilmelidir. Organ nakli aynı zamanda bireyler arasında kurulan duygusal ilişkilerin de bir yansımasıdır ve bağışçı ve alıcı arasındaki ilişki her zaman olumlu bir motivasyonla şekillenmemektedir. Kadınların organ bağışçısı olma eğilimlerinin yüksek olmasının altında yalnızca bakım verme sorumluluğu değil, aynı zamanda fedakârlık üzerinden kabul görme, aidiyet hissetme, ilişkisel borçlarını ödeme ve vefa gibi motivasyonlar da yatmaktadır (Demirhan 2024).

Öte yandan, hasta kadınlar için uygun karaciğer greftlerinin⁵ genellikle çocuklardan ya da daha küçük parçalardan sağlanması, onların alıcı konumunda belirli etik ve duygusal ikilemler yaşamalarına neden olabilir. Nitekim, daha küçük beden ölçülerine sahip olan kadın alıcılar, çocuk donörlerden ya da bölünmüş karaciğer greftlerinden daha fazla yarar sağlamaktadır (Sarkar vd. 2015).

Ancak bu uygulama, toplumsal olarak “kendini çocuğuna adayan”

bireyler olarak inşa edilen kadınlar açısından bir çelişki doğurabilir (Rich 2024). Annelik rolü gereği çocuklarından organ almayı ahlaki olarak kabul edilemez bir durum olarak değerlendirebilirler. Bu nedenle, kendi sağlıklarını ikinci plana atarak çocuklarından organ almayı kendilerine yakıştıramayabilirler. Böylece hem bağışçı hem de alıcı konumunda kadınlar, toplumsal cinsiyet normları nedeniyle önemli etik ikilemlerle karşı karşıya kalmaktadır. Elisabeth Badinter'in, anneliğe özgü fedakârlığın kültürel anlatılar yoluyla doğallaştırıldığı yönündeki argümanı, organ bağışını "doğal bir görev" olarak tanımlayan kız çocuklarının donörlük deneyimleriyle de örtüşmektedir; zira bu anlayış onların yetişme tarzına derinden işlemiştir (Demirhan 2024).

Bağışçının organ verdiği kişiyle olan ilişkisi, karar alma sürecinde kritik bir rol oynar. Örneğin, evlilik ilişkilerinde kadınların eşlerine organ bağışlama oranları yüksek olmasına rağmen, erkeklerin eşlerine bağış yapma oranları oldukça düşüktür. Bunun nedenlerinden biri, erkeklerin kendi sağlıklarını önceliklendirme eğiliminde olmaları ve organ bağışını yüksek fiziksel riskler içeren bir süreç olarak görmeleri olabilir. Erkekler, iş gücüne katılım ile daha fazla özdeşleştirildiği için, organ bağışının fiziksel dayanıklılıklarını zayıflatabileceği algısıyla, organ bağışına daha temkinli yaklaşabilirler. Organ bağışının uzun vadeli sağlık riskleri konusunda kadınlara kıyasla daha fazla kaygı duyabilir ve ekonomik sorumluluklarını yerine getirememekten korkabilirler. Diğer yandan erkek bağışçıların, organ vermeye daha temkinli yaklaşmaları, yalnızca fiziksel riskler değil, aynı zamanda erkeklik kurgusuyla çelişen "tıbbi kırılganlık" göstermekten kaçınma eğilimleriyle de ilişkili olabilir. Filipinler'de ekonomik olarak marjinalleşmiş erkeklerin, organlarını satma ve vücut parçalarının ticari değeriyle ilgili anlatılar, özellikle erkeğin evin geçimini sağlayan figür ve kahramanlık gibi geleneksel erkeklik söylemleri çerçevesinde şekillenmektedir (Yea 2013). Ayrıca, organ bağışının potansiyel üreme kaybına yol açabileceği düşüncesi de bu tutumu besleyen etkenlerden biri olabilir (Thirumavalavan vd. 2019). Dolayısıyla canlı organ bağışı,

yalnızca bir tıbbi prosedür değil, cinsiyetlenmiş bir bedensel ve toplumsal anlatılar sahnesi olarak okunabilir.

Organ Nakli Sürecinde Etkileşimsel Düzeyde Toplumsal Cinsiyetin Yeniden Üretimi

Toplumsal cinsiyet, bireylerin yalnızca kendi kimlik algılarında ve bireysel kararlarında değil, aynı zamanda başkalarıyla kurdukları etkileşimlerde de şekillenir ve yeniden üretilir. Organ nakli süreci de bu sosyal dinamiklerin dışına çıkamaz; hastalar, sağlık çalışanları, aile üyeleri ve diğer toplumsal aktörlerle olan etkileşimleri sırasında toplumsal cinsiyet normlarına göre yönlendirilir ve bu normları yeniden üretirler. Örneğin, ebeveyn-çocuk ilişkilerinde, annelerin çocuklarına böbrek bağışlama olasılıklarının babalara kıyasla daha yüksek olduğu gözlemlenmiştir (Godara ve Jeswani 2019). Kadınların çocukları için daha büyük fedakârlık yapmaya eğilimli olmaları, annelik rollerinden beklenen özveri, bakım verme ve kendini adama normlarının içselleştirilmiş bir sonucu olduğu kadar ihtiyaç halinde “bağış yapması beklenen” bir kaynak nesnesine dönüşmeleri ile bağlantılıdır. Feminist kuram açısından bu durum, kadın bedeninin ve emeğinin toplumsal olarak araçsallaştırıldığı ve işlevselleştirildiği bir yapıyı açığa çıkarır (Mies 1986). Araştırmalar donör olan kadınların aynı zamanda alıcıya bakım veren olduğunu da belirtmektedir (Doğan vd. 2021; Demirhan 2024). Örneğin, bir anneye çocuğuna böbrek bağışlamasının “doğal” veya “kaçınılmaz” olduğu söylendiğinde ya da kadınlar toplum içinde özgecilik ve fedakârlık temelinde değerlendirildiğinde, bu süreç yalnızca bireysel bir karar olmaktan çıkıp sosyal beklentilerin bir yansıması haline gelir. Kadınlar organ bağışında bulunmadıklarında bunun nedeni sorgulanabilir. Erkekler ise bağış yapmadıklarında toplumsal olarak daha az yargılanabilir, çünkü toplum erkeklerin bakım verme rolünü daha az içselleştirmiştir. Kadınların organ bağışı kararları, özellikle aile içinde makbul

görülme-yen kişilere⁶ yönelik olduğunda sorgulanmakta; bu durumda kadınlar, organlarını, gelecekte çocuklarının olası ihtiyaçları için bir tür “biyolojik rezerv” olarak saklamaları gerektiği yönünde telkinlere maruz kalabilmektedir (Demirhan 2024). Organ bağışısı, bakım verme ve özveride bulunma pratiklerinin bir uzantısı olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda, bir annenin çocuğundan organ alması, toplumsal normlarla çelişen bir durum olarak yorumlanabilir; zira bu eylem, annenin bencil ya da yeterince fedakâr olmadığı yönünde toplumsal eleştirilere neden olabilir. Annenin çocuğunu korumak yerine kendi sağlığını öncelemesi düşüncesi, Rich’in (2024) belirttiği üzere, geleneksel annelik idealleriyle örtüşmemektedir. Buna karşılık, organ alımını reddeden bir anne, annelik rolüne uygun davrandığı şeklinde değerlendirilebilir ve bu da toplumsal onayla karşılanabilir.

Kadınlar ve erkekler aynı semptomları yaşasalar dahi farklı tutumlara maruz kalabilmektedir. Alkole bağlı karaciğer sirozunda kadınların nakil listesinde yüksek oranda dışlanması da yalnızca biyomedikal verilerle açıklanamaz; bu durum aynı zamanda kadınların alkol kullanımı nedeniyle “makbul kadınlık” normlarından sapmış sayılmaları ve bu nedenle tıbbi önceliklendirmede örtük biçimde damgalanmalarıyla ilişkilidir. Araştırmalar, kadın hastaların semptomlarının erkek hastalara kıyasla daha az ciddiye alındığını ve nakil listesine alınma süreçlerinde daha fazla engelle karşılaştığını göstermektedir (Clerc vd. 2018; Priebe vd. 2011). Sherwin, “[h]ekimler, kadınları aşırı endişeli, sinsî ve akılsız insanlar olarak gören basmakalıp görüşlerle eğitilirler; onlara kadınların tüm şikayetlerini ciddiye almamaları öğretilir” diyerek, kadın hastaların organ nakli süreçlerinde karşılaştıkları ayrımcılığın yalnızca sistemik olmadığını, aynı zamanda tıbbî eğitim ve klinik pratiklerde içselleştirilmiş önyargılarla da şekillendiğini belirtmektedir (1992, 224). Bu durum, hekimlerin bilinçli ya da bilinçsiz şekilde toplumsal cinsiyet normlarını içselleştirmelerinden kaynaklanmakta ve karar alma süreçlerinde sistematik önyargılara yol açmaktadır (Meidert vd. 2023). Bununla birlikte

Young'ın belirttiği gibi, uzmanların karar verme yetkilerini tarafsız bir şekilde kullanabilecekleri inancı, otoriter hiyerarşiyi meşrulaştırır (2023, 30). Hekimlerin kadın hastaları daha az ciddiye alması etkileşimsel düzeyde bir toplumsal cinsiyet eşitsizliği örneği olduğu gibi aynı zamanda kurumsal düzeyde de kökleşmiş bir sorunun yansımasıdır. Tıpta paternalist yaklaşım, hekimin hasta adına en doğru kararı verebileceği varsayımına dayanır. Ancak bu varsayım, güç ilişkilerinin eşitsiz dağıldığı toplumsal yapılar içinde, hasta özerkliğini sınırlar. Sherwin'in (1992, 3) belirttiği gibi, "hiyerarşik bir toplumda çoğu hasta, doktorlardan çok daha az güce sahiptir. Sonuç olarak, birçok hasta, doktorların karşısında gerçekten 'özerk' kararlar alma yetisinden büyük ölçüde yoksundur."

Menopoz sonrası dönemde sağlık hizmetlerine erişim daha karmaşık hale gelebilmektedir. Yorgunluk, eklem ağrısı ve ruh hali değişiklikleri gibi menopoz sonrası semptomlar genellikle göz ardı edilmekte veya fizyolojik faktörlerle ilişkilendirilmek yerine psikolojik nedenlere indirgenmektedir (Gameiro vd. 2010). Bu da kadın hastaların organ nakli sonrası bakım süreçlerinde yeterince desteklenmemesine ve semptomlarının gerektiği şekilde yönetilmemesine neden olmaktadır. Örneğin, koroner kalp hastalığı semptomları gösteren 55 yaşındaki bir hastayı canlandıran bir aktör veya aktrisin doktorlar tarafından nasıl değerlendirildiğini inceleyen bir çalışmada, doktorların aynı semptomları gösteren bir hastanın kadın olması durumunda, erkek hastaya kıyasla iki kat daha fazla ruh sağlığı sorunu teşhisi koyma eğiliminde olduğu bulunmuştur (Maserejian vd. 2009).

Kadınları bakıcı, anaç ve fedakâr figürler olarak idealize eden toplumsal normlar, kadınların bağışçı olarak orantısız bir şekilde temsil edilmelerine etkileşimsel olarak katkıda bulunurken, tıp alanındaki önyargılar, damgalamalar ve sistemsel yanlılıklar, kadınların ve farklı cinsiyet kimliklerine sahip bireylerin organ nakline erişimlerini sınırlamakta ve hayatta kalma şanslarını azaltmaktadır (Christie vd. 2024; Schicktanz vd. 2010). Toplumsal cinsiyet

yalnızca kadınları ve erkekleri değil, aynı zamanda LGBTİQ+ bireyleri de organ naklinde farklı biçimlerde etkilemektedir (Leeies vd. 2023). Özellikle transgender bireyler açısından, doğumda atanan cinsiyetin mi yoksa bireyin kendi tanımladığı cinsiyetin mi dikkate alınacağına dair standartlaştırılmış bir uygulamanın bulunmaması, organ naklinde belirsizlikler yaratmaktadır.

Organ Naklinde Kurumsal Düzeyde Toplumsal Cinsiyetin Yeniden Üretimi

Canlı organ bağıışı, bazı bireylerin başkalarının yaşamını sürdürebilmesi için kendi organlarından feragat etmesine dayanmaktadır. Bu özveri, kimi ulusal bağlamlarda, ulusa özgü bir dayanışma biçimi ve kolektif bir fedakârlık örneği olarak meşrulaştırılmakta ve yüceltilmektedir (Crowley-Matoka 2016). Organ bağıışı, yalnızca bireysel bir tercih değil, sağlık politikaları, devlet söylemleri, medya temsilleri ve kurumsal yapılar tarafından şekillendirilen ve teşvik edilen toplumsal bir pratik haline gelmiştir. Bu bağlamda, bağıış kampanyalarda sıklıkla duygularla özdeşleştirilir, “yeni bir yaşam verme” söylemi etrafında kutsallaştırılır ve ahlaki bir sorumluluk olarak inşa edilir.⁷ Özellikle annelik ve üreme kapasitesine yapılan yeni bir yaşam armağanı söylemi, bu fedakârlığın toplumsal cinsiyetle iç içe geçmiş anlamlarını görünür kılar; annelik gibi organ bağıışı da “kutsal” bir görev olarak konumlandırılır.

Aile, toplumsal ve politik bir kurum olarak, organ nakli uygulamalarında da merkezi bir rol üstlenir; zira bağıış süreci çoğunlukla yasal çerçevede aile üyeleri ya da yakın akrabalar arasında teşvik edilmektedir. Aile içinde ötekileştirilmiş bir kadın, organ bağıışını bir aidiyet kazanma, kabul görme ve “makbul” aile üyesi veya evlat olma fırsatı olarak görebilir; bu nedenle donörlük riskini⁸ üstlenmeyi tercih edebilmektedir. Mies’in ifadesiyle; “[a] ilenin mahrem alanının sorumluluğunu taşımalarının etkisiyle... kadınlar... uyum sağlama rızası ve duygusal bağıımlılık, yetiştirme yeteneği ve duyarlılık

meziyetleri edinirler” (2008, 181). Bu durum, özellikle anneler açısından daha belirgindir. Organ bağıışı, annelik kimliğiyle özdeşleşen fedakârlık, özveri ve “makbul annelik” normlarının bir parçası olarak değerlendirilebilmektedir (Sevi 2011; Demirhan 2024).

Karaciğer nakli bekleme listelerinde hastaların önceliklendirilmesinde yaygın olarak kullanılan Son Dönem Karaciğer Hastalığı Modeli (MELD) skoru, hastalığın ciddiyetini belirlemede kreatinin gibi biyolojik parametrelere dayanır. Ancak bu skor, cinsiyete bağlı fizyolojik farklılıkları dikkate almaz. Erkeklerin⁹ genellikle daha yüksek kas kütesine sahip olması, kreatinin düzeylerini artırmakta ve bu durum MELD skorlarını yükseltmektedir. Buna karşılık, kadın hastalar benzer klinik tabloya sahip olsalar bile daha düşük MELD skorları almakta ve organ nakli açısından dezavantajlı konuma düşmektedirler (Çifcibaşı Örmeci 2021; Wood 2021; Sheikh vd. 2021). Bu durum, önceliklendirme sistemlerinin görünüşte tarafsız olmasına rağmen, erkek fizyolojisini varsayılan norm kabul eden bir tasarıma sahip olduğunu ortaya koymaktadır (Harding 2001). Dolayısıyla, tıbbi algoritmalar ve sağlık politikaları, toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini yeniden üreten kurumsal yapılara dönüşebilmektedir.

Organ naklindeki eşitsizlikler yalnızca tıbbi sistemle sınırlı kalmayıp, sigorta politikaları, sağlık hizmetlerine erişim ve işgücü piyasasındaki yapısal eşitsizliklerle derinleşmektedir. ABD’de erkeklerin böbrek nakli alma olasılığı kadınlara kıyasla daha yüksektir; bu durum, kadınların ekonomik bağımsızlıklarının sınırlı olması ve sigorta sistemlerinin erkekleri görece avantajlı kılmasıyla ilişkilidir (Benjamens vd. 2020). Ayrıca kadınlar, kriz dönemlerinde daha kolay iş kaybı yaşamakta ve çoğunlukla güvencesiz, yarı zamanlı işlerde çalıştıkları için sağlık süreçlerine düzenli katılımı zorluklarla karşılaşmaktadır (Gezici ve Özay, 2020).

Son olarak, organ nakli alanındaki eşitsizliklerin yalnızca klinik

süreçlerde hasta ve donörlere yönelik olmadığını, aynı zamanda bilimsel yayınlar, atıf oranları ve finansman kararlarında gözlemlenen cinsiyet yanlılıklarını da içerdiği belirtilmelidir (Benjamins vd. 2020). Bu durum, bilimin yalnızca nötr bir bilgi üretim alanı olmadığını, aksine toplumsal cinsiyetin kurumsal olarak yeniden üretildiği bir alan olduğunu göstermektedir (Harding 2001).

Sonuç

Feminist bilgi üretimi çerçevesinde, tıbbî pratiklerin sonuçlarını yeniden politikleştirmeyi amaçlayan bu çalışmada; kadınların sağlık sistemi içinde nasıl işlevselleştirildiği, bağış süreçlerinde nasıl orantısız biçimde konumlandırıldığı ve ihtiyaç duyduklarında kaynaklara erişimde karşılaştıkları zorluklar tartışılmıştır.

Çalışma kapsamında kullanılan veriler, organ naklinde toplumsal cinsiyete dayalı sistematik eşitsizliklerin varlığını göstermektedir. Tüm bu eşitsizliklere rağmen, kadınların canlı organ bağışçısı olarak orantısız biçimde temsil edilmesi, toplumsal cinsiyet rollerinin bağış süreçlerine etkisini ve bedeninin işlevselleştirilişini donörlük bağlamında tartışmaya açma çabasının önemine işaret etmektedir.

Bununla birlikte, organ naklinde sadece ikili cinsiyet kategorileri değil (Fausto 2007), LGBTİQ+ bireylere yönelik sistemsal dışlayıcılıklar da önemli bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Transgender bireylerin kimliklerinin tanınmaması, hem tıbbi uyum açısından hem de etik değerlendirmeler düzeyinde ayrımcı uygulamalara zemin hazırlamaktadır.

Tüm bu bulgular, organ nakli uygulamalarında toplumsal cinsiyetin yalnızca bireysel düzeyde değil, kurumsal ve sistemsal yapılar aracılığıyla da nasıl yeniden üretildiğini göstermektedir. Bu nedenle, organ nakli

politikalarının toplumsal cinsiyet eşitliğini gözeten bir perspektifle yeniden yapılandırılması, etik kurulların kapsayıcı temsiliyeti sağlaması bu alanda adil ve eşitlikçi bir dönüşüm için elzemdir.

Organ naklinde cinsiyet eşitsizliğini ele alan çalışmalar, bu eşitsizlikleri çoğunlukla biyolojik, hormonal veya geleneksel cinsiyet ve bakım rolleri ile açıklama eğilimindedir. Bu bakış açısı, sorunun barındırdığı çok boyutlu güç ilişkilerini ve kurumsal yapıyı açıklamakta yetersiz kalır. Fedakârlık ve bakım rolleri açıklamaları, kadınların neden daha fazla donör olduğunu anlamada kısmen ipuçları verse de tüm kadınların bu kararları tam bir özerklikle alabildiği varsayımını içerir ve toplumsal baskılarla şekillenen durumları göz ardı ettiği gibi, en eşitlikçi toplumlarda dahi organa ihtiyaç duyan kadınların erkeklere göre neden daha az organ alabildiğini açıklamaz.

MELD skoru gibi sistemlerin cinsiyet farklılıklarını biyolojik verilerle gerekçelendirerek göz ardı etmesi, kadınların eşit fırsatlara sahip olmasını engellemektedir. MELD 3.0 ve GEMA modeli gibi cinsiyet temelli biyolojik farkları dikkate alan güncellemeler (Rodríguez-Perálvarez vd. 2023), organ naklinde eşitlik sağlamada önemli adımlar olarak öne çıkmaktadır. Ancak, bu yeniliklerin biyolojik farkların ötesine geçerek kurumsal düzeyde cinsiyet eşitliği farkındalığını artıran politikalar ve eğitimlerle desteklenmesi gereklidir.

Kadın donörlerden alınan organların erkek alıcılara nakledilmesi durumunda görülen yüksek graft kaybı, daha fazla araştırma gerektiren önemli bir olgudur (Vereerstraeten vd. 2022). Kadınların donörlükte orantısız şekilde temsil edilmesi, toplumsal cinsiyete dayalı bakım emeği ve bedensel katkının küresel sağlık sistemlerine nasıl yansıdığını göstermektedir. Ancak bu katkı, sağlık çıktılarında eşdeğer bir karşılık bulmuyorsa, nakil sistemlerinin toplumsal cinsiyet ilişkileri bağlamında eleştirel biçimde incelenmesini zorunlu kılar. Feminist bilgi üretimi, sağlık sistemleri ile bilimsel bilginin varsayılan cinsiyet tarafsızlığını sorgulama ve cinsiyetlendirilmiş biyopolitik

yapıları açığa çıkarma imkânı sunar. Bu bağlamda, yaşamı sürdürmenin kaynağı olarak bazı bedenlerin sistematik biçimde araçsallaştırılması yalnızca organ temininde değil, görünmeyen bakım emeğinin tıbbî ve ekonomik dolaşımındaki rolü açısından da değerlendirilmelidir.

Organ naklindeki toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini azaltmak, Risman'ın (1987, 2004) kuramında belirttiği üzere, bireysel tutumların yanı sıra kurumsal yapıların dönüşümünü gerektiren çok katmanlı bir yaklaşım ister. Bu noktada sayılar bize bir hikâye anlatır; eşitsizliği fark etmek için, işe şeffaf veri paylaşımıyla başlamak kritik bir adım olmakla birlikte, eşitsizliklerin yalnızca teşhisi değil, feminist bilgiyle dönüşümü hedeflenmelidir.

1 Eurotransplant, Almanya, Avusturya, Belçika, Hırvatistan, Hollanda, Lüksemburg, Slovenya ve Macaristan gibi ülkeleri kapsayan ve bu ülkeler arasında organ bağışı ve tahsisini koordine eden, kâr amacı gütmeyen uluslararası bir organizasyondur.

2 Daha fazla bilgi için bkz <https://www.isttx.org/bobrek-nakli-sonrasi-yasam/>.

3 Preeklampsi, gebeliğin 20. haftasından sonra hipertansiyon ile karakterize bir sendromdur. Dünyada ve ülkemizde anne ölümlerinin kanamadan sonra ikinci en sık nedenidir (Çakır vd. 2022).

4 Bireyin etnik kökeni, cinsel yönelimi, kültürel ve dini inançları, cinsiyeti, sosyoekonomik durumu, coğrafi konumu, göçmenlik ya da vatandaşlık statüsü ve sağlık hizmetlerine erişimi gibi çoklu ve kesişen faktörlerin, bakım sürecine etkisini gözetten bütüncül bir yaklaşım bakımın kesişimsel perspektifini ifade etmektedir.

5 Karaciğer nakli sırasında kullanılan, sağlıklı bir donörden alınan karaciğerin bir parçası veya tamamı anlamına gelir.

6 Burada “makbul görülme” ile kastedilen, kadının bağış kararının ailesel sadakat hiyerarşileri içinde uygun bulunup bulunmadığıdır. Örneğin, evli bir kadının eşinden ya da eşinin ailesinden onay almaksızın, kendi ailesine — abisi ya da ablası gibi ebeveyn ailesine ait bireyler için — organ bağışında bulunmak istemesi, çoğu durumda sorgulanmakta; bu tür bir davranış, kadının “önceliklerini yanlış belirlediği” ya da “yeni ailesine sadakat göstermediği” şeklinde yorumlanabilmektedir (Demirhan 2024).

7 Sağlık Bakanlığı'nın, Organ Bağışı, Hayat Ver Kamu Spotları, Türkiye Organ Nakli Vakfı bağış kampanyaları, organ nakli ya da donör olmuş kişilerin gazete ve sosyal medya haberleri ile hastanelerin bağış kampanyaları “yeni bir yaşam vermek” üzerinden inşa edilmiştir. Kalbinize bir kez sorun hayat vermek ister mi? Organ bağışı ile hayata can ver! Organ Bağışı: Hayata Umut Olun! Örneklerden bazılarıdır.

8 Canlı donörlü karaciğer nakli, ciddi komplikasyon riski barındırır. 2000-2017 yılları arasında yapılan 382 çalışmanın sistematik incelemesinde, 23 çalışmada donör ölümü bildirilmiştir.

Ölüm nedenlerinin %30'u sepsis kaynaklıdır. Çalışmalarda bildirilen ölüm oranları %10 ile %78.3 arasında değişmektedir (Brige vd. 2020).

9 Bu çalışmada “erkek” ve “kadın” bedenine ilişkin biyolojik ve fizyolojik kategoriler, mevcut tıbbi literatür ve veri setlerinin ikili cinsiyet rejimine dayalı yapısı nedeniyle kullanılmaktadır. Ancak bu ikili yapı, trans, non-binary ve interseks bireylerin deneyimlerini görünmez kılmakta ve dışlayıcı sonuçlar doğurabilmektedir.

Kaynakça

Artan, Ayşe Serra vd. “Pregnancy in Living Kidney Donors: An Evidence-Based Review.” *Curr Transpl Rep* 10 (2023): 110–116.

Aydın, Mehmet Ali vd. “Türkiye Organ ve Doku Bilgi Sistemi Ulusal Verilerine Göre Canlı Vericili Böbrek Nakli Takip Sonuçları.” *Türk Anesteziyoloji ve Reanimasyon Derneği Akademisi*, 48.Ulusal Kongresi 24-28 Ekim 2014.

Azoulay, Daniel vd. “Short- and Long-Term Donor Morbidity in Right Lobe Living Donor Liver Transplantation: 91 Consecutive Cases in a European Center.” *American Journal of Transplantation* 11, no.1 (2011): 101-10.

Badinter, Elisabeth. *The Myth of Motherhood: A Historical View of the Maternal Instinct* (Londra: Souvenir Press, 1981).

Bayraktar, Sevi. *Makbul Anneler Müstakbel Vatandaşlar* (Ankara: Ayizi, 2011).

Benjamins, Stan, vd. “Gender Disparities in Authorships and Citations in Transplantation Research.” *Transplantation Direct* 6 , no.11 (2020): p e614.

Beauvoir, De Simone. İkinci Cinsiyet (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2019).

Bikbov, Boris vd. “Global, Regional, and National Burden of Chronic Kidney

- Disease, 1990–2017: A Systematic Analysis for the Global Burden of Disease Study 2017”. *The Lancet* 395, no. 10225 (2020): 709–733.
- Bourdieu, Pierre. *Masculine Domination* (Stanford: Stanford University Press, 2001).
- Breton, David Le. *Ten ve İz: İnsanın Kendini Yaralaması Üzerine* (İstanbul: Sel, 2021).
- Brige, Pauline vd. “Morbidity and Mortality of Hepatic Right Lobe Living Donors: Systematic Eeview and Perspectives.” *Journal of Gastrointestinal and Liver Diseases : JGLD* 27, no. 2 (2018): 169-178.
- Brooks, Barbara vd. “Influence of Donor and Recipient Gender on the Outcome of Liver Transplantation.” *Transplantation* 62 (1996): 1784–1787.
- Carrero, Juan Jesus, vd. “Sex and Gender Disparities in the Epidemiology and Outcomes of Chronic Kidney Disease.” *Nat Rev Nephrol* 14 no.3 (2018): 151-164.
- Cullaro, Giuseppe vd. “Sex-based Disparities in Delisting for Being “Too Sick” for Liver Transplantation.” *Am J Transplant* 18, no. 5 (2018) :1214-1219.
- Chen, Liping, vd. “Outcomes in Kidney Transplantation with Mycophenolate Mofetil-Based Maintenance Immunosuppression in China: A Large-Sample Retrospective Analysis of a National Database.” *Transplant International* 33, no. 7 (2020): 718–728.
- Christie, Emily vd. “Policy and Statistical Barriers Impeding Organ Transplant for Transgender, Gender Diverse and Nonbinary Patients.” *Curr Transpl Rep* 11 (2024): 266–275.
- Chodorow, Nancy. *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the*

Sociology of Gender (Berkeley, CA: University of California Press, 1978).

Çakır Akın vd. “Preeklampsi ve Eklampsi (Gebelik Toksemisi): Patogenez, Tanı ve Tedavi.” *Güncel Retina* 7, no.3 (2023): 234-239.

Çifcibaşı Örmeci, Aslı. “Karaciğer Nakil Sırasında Bekleyen Hastalarda Kadın Cinsiyet Dezavantaj mı?” *Gastroenterohepatolojide Cinsiyet Farklılığının Önemi*, ed. Ömer Şentürk (Ankara: Türkiye Klinikleri, 2021), 37–40.

Clerc Liaudat, Christelle vd. “Sex/gender Bias in the Management of Chest Pain in Ambulatory Care.” *Women’s Health* 14 (2018): 1745506518805641.

Cozzi, Emanuele vd. “An Analysis by the European Committee on Organ Transplantation of the Council of Europe Outlining the International Landscape of Donors and Recipients Sex in Solid Organ Transplantation.” *Transplant International: Official Journal of the European Society for Organ Transplantation* 35 (2022): 10322.

Crowley-Matoka, Megan. *Domesticating Organ Transplant: Familial Sacrifice and National Aspiration in Mexico* (Durham, NC: Duke University Press, 2016).

Delphy, Christine. *The Main Enemy: A Materialist Analysis of Women’s Oppression* (Londra: Women’s Research and Resources Centre, 1977).

Demirhan, Sezen. *Being a Living Organ Donor: A Study on Women’s Experiences*. Doktora tezi (Akdeniz Üniversitesi, 2024).

De Carlis, Riccardo vd. “The Long-term Follow-up of the Living Liver Donors.” *Updates in Surgery* (2024): 10.1007/s13304-024-01894-4.

Doğan, Runida vd. “Bakım Verici Rolü Olan Karaciğer Nakli Donörlerinde

Bakım Yüğü ve Depresyon Arasındaki İlişki.” *ADYÜ Sağlık Bilimleri Derg* 7, no.3 (2021): 277-285.

Ehrenreich, Barbara ve Deirdre English. *Witches, Midwives, and Nurses. A History of Women Healers* (New York: The Feminist Press at CUNY, 1973).

Fallahzadeh, Mohammad Kazem. “Comparison of Health Status and Quality of Life of Related Versus Paid Unrelated Living Kidney Donors.” *American Journal of Transplantation* 13, no.12 (2013): 3210–3214.

Fausto-Sterling, Anne. “The Five Sexes: Why Male and Female Are Not Enough.” *The Sciences* 33 (2007): 20-24

Federici, Silvia. *Caliban and the Witch: Women, the Body and Primitive Accumulation*. (New York: Autonomedia, 2004).

Foucault, Michel. *The Birth Of Biopolitics*. (New York: Palgrave Macmillan, 2008).

Gameiro, Cátia Morgado vd. “Menopause and Aging: Changes in the Immune System-A Review.” *Maturitas* vol. 67,4 (2010): 316-20.

Gezici, Armağan ve Özge Özay. “An Intersectional Analysis of COVID-19 Unemployment.” *Journal of Economics, Race, and Policy* 3 (2020): 213–224.

Gilligan, Carol. *Kadının Farklı Sesi: Psikolojik Kuram ve Kadının Gelişimi* (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2017).

Godara, Suraj ve Jitesh Jeswani. “Women Donate, Men Receive: Gender Disparity Among Renal Donors.” *Saudi J Kidney Dis Transpl* 30 no.6 (2019): 1439-1441.

Gordon, Elisa J. vd. “Implementing Culturally Competent Transplant Care

and Implications for Reducing Health Disparities: A Prospective Qualitative Study.” *Health Expectations* 23, no.6 (2020): 1450-1465.

Hamilton, David. *A History of Organ Transplantation: Ancient Legends to Modern Practice* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2012).

Harding, Jessica L vd. “Sex/Gender Disparities in Preemptive Referrals for Kidney Transplantation.” *Kidney International Reports* 9, no.7 (2024): 2134-2145.

Harding, Sandra. “Introduction: Standpoint Theory as a Site of Political, Philosophic, and Scientific Debate.” *The Feminist Standpoint Theory Reader: Intellectual and Political Controversies* ed. Sandra G Harding, (New York: Routledge, 2001), 1-15.

Harper, Ann vd. “The UNOS OPTN Waiting List and Donor Registry.” *Clinical Transplantats* (1998): 73–90.

Hödlmoser, Sebastian vd. “Sex Differences in Kidney Transplantation: Austria and the United States, 1978–2018” *Frontiers in Medicine* 8 (2021): 800933.

John S. Gill vd. “Differential Association of Body Mass Index with Access to Kidney Transplantation in Men and Women.” *Clinical Journal of the American Society of Nephrology* 5, no. 9 (2014): 951-959

Juliato, Cássia Raquel Teatin vd. “Women After Solid Organ Transplantation: An Overview of Gynecological Health.” *BJT* 26, no. 01 (2023): e3923

Katz-Greenberg, Goni, ve Silvi, Shah. “Sex and Gender Differences in Kidney Transplantation.” *Seminars in Nephrology* 42, no. 2 (2022): 219–229.

Kurnikowski, Amelie vd. “Country-Specific Sex Disparities in Living Kidney Donation.” *Nephrol Dial Transplant* 37, no. 3 (2022): 595-598.

- Lai, Jennifer vd. "Height Contributes to the Gender Difference in Wait-List Mortality Under the MELD-Based Liver Allocation System." *American Journal of Transplantation* 10, no.12 (2010): 2658–2664.
- Lai, S. Feng vd. "Gender Differences in Liver Donor Quality Are Predictive of Graft Loss." *American Journal of Transplantation* 11, no. 2 (2011): 296-302.
- Levinsky, Norman G. "Organ Donation by Unrelated Donors." *New England Journal of Medicine* 343 (2000): 430–432.
- Leeies, Murdoch, vd. "Inequities in Organ and Tissue Donation and Transplantation for Sexual Orientation and Gender Identity Diverse People: A Scoping Review." *American Journal of Transplantation*, volume 24, no. 1 (2024): 11 – 19.
- Leeies, Murdoch vd. "Sexual Orientation and Gender Identity in Organ and Tissue Donation and Transplantation." *Nature Reviews Nephrology* 6 (2023): 357-358.
- Listabarth, Stephan, vd. "Sex Disparities in Outcome of Patients with Alcohol-Related Liver Cirrhosis within the Eurotransplant Network—A Competing Risk Analysis." *Journal of Clinical Medicine* 11, no. 13 (2022): 3646.
- Lorber, Judith. *Paradoxes of Gender* (Binghamton, New York: Yale University Press, 1994).
- Maserejian N. Nancy vd. "Interpretations of Heart Disease Symptoms by Patient Gender: Results of a Video Vignette Factorial Experiment." *Journal of Women's Health* 18 no.10 (2009): 1661–1667.
- Meidert, Ursula vd. "Unconscious Bias among Health Professionals: A Scoping Review." *International Journal of Environmental Research and*

Public Health 20, no.16 (2023): 6569.

Melk, Anette vd. “Equally Interchangeable? How Sex and Gender Affect Transplantation.” *Transplantation*. 103, no.6 (2019): 1094-1110.

Mihçioğur, Sare vd. “Gender Disparity and the Relationship Between Living Donors and Recipients in Kidney Transplants in an Organ Transplant Center in Turkey.” *Experimental and Clinical Transplantation* 17, Suppl 1 (2019): 246-249.

Mies, Maria. *Patriarchy and Accumulation on a World Scale: Women in the International Division of Labour*. (London: Zed Books, 1986).

Mies, Maria vd. *Son Sömürge: Kadınlar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008).

Mindikoglu, Ayşe vd. “Gender Disparity in Liver Transplant Waiting-List Mortality: The Importance of Kidney Function” *Liver Transpl*. 16(10) (2010): 1147-1157. [yayımlanmış düzeltme *Liver Transpl* 1 no.9 (2011):1119].

Mishra, Nishtha ve Muthusamy Sivakami. “...I Felt Obligated to Him and Donated My Organ: Gendered Experiences of Women Living Organ Donors in India.” *Handbook on Sex, Gender and Health Perspectives from South Asia* eds/ Ravindran, T.S., Sivakami, M., Bhushan, A., Rashid, S.F., Khan, K.S. (Singapore: Springer, 2024).

Nephew, Lauren vd. “Exception Points and Body Size Contribute to Gender Disparity in Liver Transplantation.” *Clinical Gastroenterology and Hepatology* 15, no.8 (2017): 1286–1293.e2.

Nicholson, Michael L. ve J. Andrew Bradley. “Renal Transplantation from Living Donors.” *British Medical Journal* 318 (1999): 409–410.

Öncel, Mehmet Yekta, vd. “Ananşefalık Yeni doğanların Organ Naklindeki

Yeri: Bir Olgu Nedeniyle.” *Türk Pediatri Arşivi* 48 no. 2 (2013): 165-168.

Papagaroufali, Eleni. “Playing with One’s Own Death While Being Alive: The Case of Registered Body–Organ Donors in Greece.” *Anthropology and Humanism* 31 (2006): 111-123.

Papagaroufali, Eleni. “Donations of Human Organs or Bodies After Death: A Cultural Phenomenology of ‘Flesh’ in the Greek Context.” *Ethos* 27 (1999): 283-314.

Parra, Natalia Salinas vd. “Prevalence of Post-Liver Transplant Complications and NASH-Related Cirrhosis in Postmenopausal Women.” *Annals of Hepatology* 29, no. 1 (2024): 101-157

Peracha, Javeria vd. “Gender Disparity in Living-Donor Kidney Transplant Among Minority Ethnic Groups.” *Experimental and Clinical Transplantation* 2 (2016): 139–145.

Priebe, Stefan vd. “Good Practice in Health Care for Migrants: Views and Experiences of Care Professionals in 16 European Countries.” *BMC Public Health* 11 (2011): 187-199.

Pruthi, Rishi vd. “Inequity in Access to Transplantation in the United Kingdom.” *Clinical journal of the American Society of Nephrology: CJASN* 15, no.6 (2020): 830-842.

Rich, Adrienne. *Kadından Doğma: Deneyim ve Kurum Olarak Annelik* (İstanbul: Otonom Yayıncılık, 2024).

Risman, Barbara. J. “Can Men “Mother?” Life as a Single Father.” *Family Relations*, 35, no. 1 (1986): 95–102,

Risman, Barbara J. “Intimate Relationships from a Microstructural Perspecti-

ve: Men Who Mother.” *Gender and Society* 1, no. 1 (1987): 6–32.

Risman, Barbara J. “Gender as a Social Structure: Theory Wrestling with Activism.” *Gender and Society* 18, no. 4 (2004): 429–50.

Rodríguez-Perálvarez, Manuel Luis, vd. “Development and Validation of the Gender-Equity Model for Liver Allocation (GEMA) to Prioritise Candidates for Liver Transplantation: A Cohort Study.” *The Lancet Gastroenterology & Hepatology* 8, no.3 (2023): 242-252.

Rodríguez-Castro vd. “Female Gender in the Setting of Liver Transplantation.” *World J Transplant* 4, no.4 (2014): 229-242.

Rota-Musoll, Laura, vd. “An intersectional Gender Analysis in Kidney Transplantation: Women Who Donate a Kidney.” *BMC nephrology* 22, no.1 (2021): 22-59.

Sarkar Monika vd. “Outcomes in Liver Transplantation: Does Sex Matter?” *Journal of Hepatology* 62, no.4 (2015): 946–955.

Schicktanz, Silke, vd. “Gender Issues in Living Organ Donation: Medical, Social and Ethical Aspects.” *Sex and Gender in Biomedicine: Theories, Methodologies, Results*, ed. Ineke Klinge and Claudia Wiesemann (Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, 2010), 33–55.

Seiler, Annina vd. “Post-Transplant Outcome—Clusters of Psychological Distress and Health-Related Quality of Life in Lung Transplant Recipients.” *Swiss Medical Weekly* 145 (2015): w14236.

Sheikh, Saulat vd. “Gender Disparities in Transplantation.” *Curr Opin Organ Transplant*. 26 no.5 (2021): 513-520.

Sherwin, Susan. *No Longer Patient Feminist Ethics and Health Care* (Philadelphia: Temple University Press, 1992).

- Sonnenberg, Elizabeth M vd. "Pregnancy Outcomes After Living Liver Donation: A Multi-Institutional Study." *Liver Transplantation : Official Publication of the American Association for the Study of Liver Diseases and the International Liver Transplantation Society* 27, no.9 (2021): 1262-1272.
- Steinman, Judith L. "Gender Disparity in Organ Donation." *Gender Medicine* 3 no.4 (2006): 246-52.
- Tejedor, Marta vd. "Women Are Also Disadvantaged in Accessing Transplant Outside the United States: Analysis of the Spanish Liver Transplantation Registry." *Transplant International: Official Journal of the European Society for Organ Transplantation* 37 (2024): 12732.
- Thiel, Gert vd. "Gender Imbalance in Living Kidney Donation in Switzerland." *Transplantation Proceedings* vol. 37, no.2 (2005): 592-4.
- Thirumavalavan, Nannan vd. "Does Solid Organ Transplantation Affect Male Reproduction?" *Eur Urol Focus* 4, no.3 (2018): 307-310.
- Vereerstraeten, P vd. "Male Recipients Of Kidneys From Female Donors are at Increased Risk of Graft Loss From Both Rejection and Technical Failure." *Clin Transplant* 13, no.2 (1999): 181-186.
- World Health Organization. "Delivered by Women, Led by Men: A gender and Equity Analysis of the Global Health and Social Workforce." *Human Resources for Health Observer Series* 24 (Geneva, 2019).
- Wood, L. Nicholas vd. "Correcting the Sex Disparity in MELD-Na." *American Journal of Transplantation: Official Journal of the American Society of Transplantation and the American Society of Transplant Surgeons* 21, no.10 (2021): 3296-3304.
- West, Candace ve Don. H. Zimmerman. "Doing Gender" *Gender & Society* 1,

no.2 (1987): 125-151.

Yea, Sallie. "Masculinity under the knife: Filipino Men, Trafficking and the Black Organ Market in Manila, the Philippines." *Gender, Place & Culture* 22(1) (2013): 123–142.

Young, Iris. Marion. *On Female Body Experience: "Throwing Like a Girl" and Other Essays* (New York: Oxford University Press, 2005).

Young, Iris Marion. *Adalet ve Farklılık Politikası* (Ankara: Ayrıntı, 2023).

Zeiler, Kristin vd. "Moral Tales of Parental Living Kidney Donation: A Parenthood Moral Imperative and Its Relevance For Decision Making." *Med Health Care and Philos* 13 (2010): 225–236

Zimmerman, Deborah vd. "Gender Disparity in Living Renal Transplant Donation." *American Journal of Kidney Diseases* 36, no.3 (2000): 534–540.

Karanlık Kız Filminin Akademisyen Anneler Tarafından Alımlanması

Çağla Karabağ

Hacettepe Üniversitesi, Doç. Dr.

[ORCID: 0000-0001-9410-959X](https://orcid.org/0000-0001-9410-959X)

caglakarabag@gmail.com

Gülsüm Depeli Sevinç

Hacettepe Üniversitesi, Doç. Dr.

[ORCID: 0000-0003-2207-648X](https://orcid.org/0000-0003-2207-648X)

gdepeli@gmail.com

Öz

Bu makalede Elena Ferrante'nin *Karanlık Kız* (La figlia oscura, 2006) romanından uyarlanan *Karanlık Kız* (The Lost Daughter, Maggie Gyllenhaal, 2021) filminin Türkiye'deki akademisyen anneler tarafından nasıl alımlandığı incelenmektedir. Filmin ana karakteri Leda'nın sadece anne değil, aynı zamanda akademisyen olması filmdeki olayların seyrini önemli ölçüde etkilemekte, onun akademisyen kimliği hikâyede en az anne olması kadar belirleyici olmaktadır. Dolayısıyla film feminist araştırmalar açısından önemli bir başlık olan anneliğe ilişkin tartışmalar yürütmek bakımından elverişli bir malzeme sunmaktadır. Bu çerçevede araştırma kapsamında Leda gibi akademisyen olan annelerle toplam 16 yarı-yapılandırılmış derinlemesine görüşme gerçekleştirilmiştir. Çalışmada katılımcıların *Karanlık Kız* filmine ilişkin yorumları ile bağlamsal etkenler olarak ele alınan anneliğe dair dolaşımdaki söylemler arasında ilişki kurulmaktadır. İzleyicilerin film yorumlarıyla egemen ve marjinal annelik söylemleri arasındaki bağlantıları tartışmaya açarken ise, Janet Staiger'ın tarihsel materyalist yaklaşımından yararlanılmaktadır. Bunun yanı sıra görüşülen akademisyen annelerin başta ana karakter Leda olmak üzere, filmdeki karakterlerle nasıl ilişkilendiği de irdelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Karanlık Kız*, alımlama, annelik, akademisyen annelik, izleyicilik

• • • • •

Geliş tarihi: 26 Haziran 2024 • Kabul tarihi: 30 Aralık 2025

•

Araştırma Makalesi

<http://federgi.ankara.edu.tr>

federgi • 2025 • 17(1) • 250-287

DOI: 10.46655/federgi.1505354

Academic Mothers' Reception of *The Lost Daughter*

Çağla Karabağ

Hacettepe University, Asst. Prof.

[ORCID: 0000-0001-9410-959X](https://orcid.org/0000-0001-9410-959X)

caglakarabag@gmail.com

Gülsüm Depeli Sevinç

Hacettepe Üniversitesi, Asst. Prof.

[ORCID: 0000-0003-2207-648X](https://orcid.org/0000-0003-2207-648X)

gdepeli@gmail.com

Abstract

This article analyses how the film *The Lost Daughter* (Maggie Gyllenhaal, 2021), based on Elena Ferrante's novel *The Lost Daughter* (La figlia oscura, 2006), is received by academic mothers in Türkiye. The fact that Leda, the main character of the film, is not only a mother but also an academic significantly affects the plot of the film, and her identity as an academic is as important as being a mother in the story. Therefore, the film provides suitable material for discussions on motherhood, which is an important topic for feminist research. Within this framework, a total of 16 semi-structured in-depth interviews were conducted with mothers who are academics like Leda. The study analyses the relationship between the participants' interpretations of the film *The Lost Daughter* and the circulating discourses on motherhood, which are considered contextual factors. Janet Staiger's historical materialist approach is used to discuss the connections between audiences' interpretations of the film and the dominant and marginal motherhood discourses. Moreover, how the interviewed academic mothers relate to the characters in the film, especially the main character Leda, is also examined in the study.

Keywords: *The Lost Daughter*, reception, motherhood, academic motherhood, spectatorship

• • • • •

Arrival date: 26 June 2024 • Acceptance date: 10 December 2025

•

Research Article

<http://federgi.ankara.edu.tr>

federgi • 2025 • 17(1) • 250-287

DOI: 10.46655/federgi.1505354

Giriş¹

Bu çalışmada Elena Ferrante'nin *Karanlık Kız* (*La figlia oscura*, 2006) romanından uyarlanan *Karanlık Kız* (*The Lost Daughter*, Maggie Gyllenhaal, 2021) filminin Türkiyeli akademisyen anneler tarafından nasıl alımlandığını inceliyoruz. Araştırma fikri film üzerine aramızda kendiliğinden açılan sohbetlerden doğdu. Bu sohbetler sırasında filmin önümüze koyduğu temalar bazen kişisel deneyimle açılıyor, bazen de filmin ana karakteri Leda'nın (Jessy Buckley/ Olivia Colman) hikayesinin gri alanlarına düşüyor ve sohbetimizin akışında muğlaklıklar oluşturuyordu. Bizler sohbet sürsün istedik. Bu yazı boyunca, kendi aramızdaki konuşmayı daha geniş bir kadın grubuna açmaya, bir anlamda düşünme ve filminden öğrenme uğraşını sürdürmeye çalıştık.

Film feminist araştırmalar açısından anneliğe ilişkin tartışmalar yürütmek bakımından da elverişli bir malzeme sunuyor. Bu doğrultuda,

yaptığımız alımlama çalışmasıyla, filmin ana karakteri Leda gibi akademisyen olan annelerin anlatının inşasına, karakterlere, filmin belirsiz ve açık uçlu bırakılan kısımlarına nasıl yorumlar getirdiğini anlamaya çalışıyoruz. Leda'nın sadece anne değil, aynı zamanda akademisyen olması filmdeki olayların seyrini önemli ölçüde belirlemektedir. Zira hikâyenin dramatik gerilimi ağırlıkla annelik idealleriyle akademisyenlik ideallerinin çatışmasından doğmaktadır. Bu bağlamda çalışma, Türkiye akademisinde kadın/anne olmak konusundaki kariyer ve başarı göstergelerine odaklanan literatürü (Belkıs 2016; Coşar Çelik 2023; Kızılkaya 2022; Memiş Doğan ve Temiz Arslan 2023; Şentürk 2015) temsil mecrasından bir örnekle zenginleştirmeyi hedeflemenin yanı sıra, onlardan akademisyen kadın/anne olmanın özgül koşullarını, bir alımlama çalışması örneğinde odağa alması bakımından farklılaşmaktadır. Ayrıca bu çalışma, kadın izleyiciler üzerine yapılan feminist çalışmalara, Türkiye'den bir örnek olarak katkıda bulunabilecektir.²

Metinlerin inşa ettiği özne konumlarıyla, sosyal ve tarihsel özneler olarak kadınların bu metinleri okuyup yorumlama biçimleri arasındaki ilişkiyi incelemek hem feminist literatür hem de feminist politika için önemli imkânlar sunabilir. Bu bağlamda Hermes niteliksel izleyici çalışmalarının, medya çalışmalarında feminist angajmanın tartışmasız en iyi ifadesi olduğunu öne sürer (2014, 61). Herta Herzog'un "On Borrowed Experience: An Analysis of Listening to Daytime Sketches" (1941) başlıklı çalışması genellikle ilk feminist dinleyici-izleyici (*audience*) araştırması olarak kabul edilir (Cavalcante, Press ve Sender 2017, 1). 1980'lerdeki feminist çalışmalar kadınların gündelik hayat pratikleri ve ihtiyaçlarıyla pembe dizi ve aşk romanı gibi genel olarak kadınlara yönelik olarak üretilen türlerin tüketimi ve yorumlanması arasındaki ilişkiyi irdelerken (Hobson 1982; Ang 1985; Radway 1984), benzer araştırmalar 1990'larda ve 2000'lerde de karşımıza çıkar (Press 1990; Brown 1994; D'acci 1994; Livingstone 2013). Belirtilen çalışmalar tüketici olarak kadınları hedefleyen görsel içeriklere değer atfetmekte, fakat aynı zamanda izleyici

kadınları sadece tüketici değil, aynı zamanda özne olarak görünür kılmaktadır. Biz de bu çalışmada, feminist bir izleyici araştırması yapmak amacıyla, özellikle Staiger'ın (1992) alımlama çalışmalarındaki tarihsel materyalist yaklaşımından hareketle, görüşmeci kadınların filme ilişkin yorumları ile anneliğe dair dolaşımdaki söylemler arasında ilişki kuracağız.

Film Hakkında Genel Bilgiler

*Karanlık Kız*³ filminin odağında Leda isimli orta yaşlı bir kadın akademisyen yer almaktadır. Edebiyat eseri ile eserin filme uyarlanmış hâli arasında az fakat belirgin farklılıklar mevcuttur; bazı karakterlerin isimleri değiştirilmiş, olay sıralamasında değişiklikler yapılmış, yer yer filme ek sahneler eklenmiş fakat nihayetinde eser sahibi Elena Ferrante de bu uyarlamayı övgüyle karşılamıştır (Paça Cengiz 2022). Roman, Leda karakterinin kendi duyguları ve anlatısı üzerinden yapılırken, filmde biraz da duygu ve anlatıları görselleştirmenin zaruri gerekleri doğrultusunda, Leda'nın hikâyesinin anlatıcısı değil, bugünden geçmişini gözlemleyen öznesi olduğu söylenebilir (Sayınalp 2022).

Filmdeki kurgusal yapıdan hareketle olay örgüsü şöyle özetlenebilir: Leda orta yaşlı, başarılı bir edebiyat profesörüdür. Tatil yapmak üzere tek başına Yunanistan'a gelir. Fakat oradaki hesap dışı karşılaşmalar, özellikle Nina (Dakota Johnson) ile onun kızı Elena'ya (Athena Martin Anderson) odaklanan ilgisi, Leda açısından bir dizi duygunun ve olayın tetikleyicisi olur; karakterin geçmişi beklenmedik kişilerin huzurunda ortaya saçılır.

Leda karakteri filmde genç Leda ve olgun Leda, biri geçmişe diğeri ise şimdiye ait iki ayrı karakter olarak temsil edilir. Genç Leda, akademik idealleriyle (kariyer arzularıyla) ideal annelik (çocukları) arasında kaldığı yıllarında iki küçük kızını üç yıllığına terk etmiştir. Olgun Leda ise bir edebiyat profesörüdür. İyi bir tatili hak etmişlik duygusuyla adım attığı Yunanistan sahilinde geçmiş tarafından kapanan defterlerin aslında kapanmadığı çağrısına

icabet etmek durumunda kalacaktır. Görüşülen kadınlar için ise *Karanlık Kız*'ı izlemek, Leda'nın yaşadıklarını müzakere etmek, fakat bunu yaparken zaruri olarak kendi akademisyen annelikleriyle de karşılaşmak olarak deneyimlenir. Bu karşılaşmayı metodolojik ve kuramsal temellerine oturtmak bir sonraki başlığın konusudur.

İzleyici Çalışmaları ve Alımlama Analizi: Teorik ve Metodolojik Bir Tartışma

Sinema tarihinin başından itibaren sinema salonları kadınlar için adeta alternatif bir kamusal alana dönüşmüş olsa da izleyici olarak kadınların filmlerle kurduğu ilişkinin akademik çalışmaların odağına yerleşmesi 1980'leri bulmuştur. 1970'lerden itibaren filmlerde ve sinema tarihinde kadınların yeri feminist bir bakış açısıyla yeniden ele alınmıştır. Mulvey'nin çığır açıcı makalesi “Görsel Haz ve Anlatı Sineması” ([1975] 2004) ile birlikte ise filmlerde patriarkal bilinçdışının nasıl işlediği ve eril bakış (*male gaze*) meselesi tartışmaya açılmıştır. Göstergebilim ve psikanalizden yararlanan bu tür çalışmalar için seyirci, sosyal ve tarihsel bir özneye değil, metnin inşa ettiği ve eril bakış rejimi içinde belirlendiği bir izleme pozisyonuna işaret eder (Doane 1982; de Lauretis 1984). Bununla birlikte, feminist film eleştirisinin de sinemanın hem içindeki hem de dışındaki belirli sosyal, tarihsel söylemler ve temsil pratikleri aracılığıyla kimliklerin nasıl sabitlendiğine ilişkin teoriler geliştirmesi gereklidir (Stacey 1994, 30).

Nitekim 1980'lerin sonlarından başlayarak, sosyal özneler olarak kadınların, başka deyişle sinemaya giden “gerçek” kadın izleyicilerin filmleri nasıl anlamlandırıldığını inceleyen araştırmalar görünür olmaya başlar. *Mor Yıllar* (*The Color Purple*, Steven Spielberg, 1985) filminin siyahi kadınlar tarafından nasıl yorumlandığını inceleyen Bobo (1988) ve Rüzgâr Gibi Geçti (*Gone With the Wind*, Victor Fleming, 1939) filminin kadın hayranlar

tarafından nasıl yorumlandığına odaklanan Taylor (1989), kadınların film okuma ve yorumlama etkinliğini odağa alan öncü çalışmaları gerçekleştirir. Kültürel Çalışmalar arasında köprü kuran Stacey (1994) ise, hayran mektupları üzerinden 1940'lar ve 1950'ler Britanya'sındaki kadın izleyicilerin Hollywood yıldızlarına ilişkin hatıralarını inceler.⁴

Birmingham Çağdaş Kültürel Çalışmalar merkezindeki erken dönem çalışmalar ağırlıkla antropolojik araştırmalardan yola çıkmış, feminist araştırmacılar ise kişisel, politik ve metodolojik olanı birleştirmiştir (Hermes 2006, 170). Feministler araştırmacı ile araştırılan arasındaki ilişkiye dair eşitsizliklerin farkında olmuş ve hiyerarşik ilişki biçimlerinden kaçınmanın önemini vurgulamışlardır (McRobbie 1982, 51). Kadınların deneyim alanından üretilen bilginin özgüllüğüne vurgu yaparak (*standpoint feminism*), sosyal bilimlerin objektiflik iddiasını güçlü bir şekilde eleştirmişlerdir (Smith 1974). Biz de bir kadın yönetmen tarafından çekilen ve kadın deneyimini merkezine alan bu filmin kadınlar tarafından nasıl yorumlandığını feminist metodolojik bir perspektifle ele almaya çalıştık. Çalışmayı sınıf, meslek, eğitim düzeyi gibi sosyo-kültürel değişkenler bakımından benzer özellikler taşıdığımız katılımcılarla yürütmek, araştırmacı ve araştırılan özne arasında eşitlikçi bir ilişki kurmak bakımından önemli bir avantaj sağladı.

Akademisyen annelerin *Karanlık Kız* filmini nasıl alımladıklarını incelerken temel olarak iki konuya odaklandık. Bunlardan ilki filmin yorumlanmasında anneliğe ilişkin yaklaşımdır. İkincisi ise katılımcıların film karakterleriyle kurduğu ilişkidir. Analizde katılımcı kadınların *Karanlık Kız* filmine ilişkin yorumları ile bağlamsal etkenler olarak gördüğümüz anneliğe dair dolaşımdaki söylemler arasında irtibat kuruyor ve annelikle ilgili egemen ve muhalif okumaları tartışmaya açarken Staiger'ın tarihsel materyalist yaklaşımından yararlanıyoruz.

Staiger (1992, ix) kültürel ürünlerin kendi içkin anlamlarının olmadığını,

yorum farklılıklarının tarihsel bir temelini ve bağlamının bulunduğunu, söz konusu farklılıkların sosyal, ekonomik ve politik koşullardan ve toplumsal cinsiyet, cinsel yönelim, ırk, etnisite, sınıf, ulus gibi inşa edilmiş kimliklerden kaynaklandığını belirtir. Belirli bir tarihsel bağlamdaki söylemsel formasyonlar çelişkili ve heterojen olduğundan, hiçbir okuma da tekbiçimli (*unified*) değildir (Staiger 2000, 162).

Staiger'ın tanımıyla tarihsel materyalist perspektif, bağlam ve dil tarafından dolaymlanan egemen ve marjinalize edilmiş yorumlama stratejilerinin izini sürmeyi gerektirir. Ayrıca bu yaklaşım, tarihsel olarak inşa edilmiş “imgesel benlikler” (*imaginary selves*) ile bireysel okuyucular ve izleyiciler tarafından alınan özne pozisyonlarının da mümkün olduğunca bağını kurmak anlamına gelir (1992, 80-81). Bu doğrultuda yürüttüğü araştırmalarda Staiger, film eleştirileri ve filmlerle ilgili akademik metnin analizlerine başvurmak suretiyle, filmin gösterildiği dönemde dolaşımda olan sosyal ve tarihsel söylemlerle “izleyicinin erişebildiği bağlamsal okuma stratejileri”ni ilişkilendirerek “yorumlama etkinliğini tarihselleştirir” (Kaya Mutlu 2005, 17). Diğer bir deyişle tarihsel materyalist alımlama çalışmaları metinleri yorumlama değil; metin yorumlama etkinliğini tarihsel olarak açıklama anlamına gelir (Staiger 1992, 80-81).

Staiger'in, (1992) Alfred Hitchcock'un *Arka Pencere* (*Rear Window*, 1954) filminin nasıl alımlandığına ilişkin çalışması, yazarın yaklaşımının somut bir örneğini sunabilir. Bu çalışmada Staiger (1992, 79-97) 1950'lerden başlayarak, 1960'lar, 1970'ler ve 1980'lerde filme dair yapılan analizleri aktararak, söz konusu çalışmaları psikanaliz, auteurlük, modern sanatın düşünömselliği, feminizm gibi bağlamsal çerçevelerle ilişkilendirir. Başka deyişle filme ilişkin yorumları çevreleyen bağlamsal söylemlerin neler olduğunu tespit eder. Staiger bilişsel psikoloji perspektifinden film izleme deneyimini ele alan bir yaklaşım için David Bordwell'in *Narration in the Fiction Film* (1985) kitabındaki *Arka Pencere* analizini örnek olarak ele alır.

Ayrıca bu analizi daha yakın tarihli linguistik bir film yorumu ile karşılaştırır. İngiliz Kültürel Çalışmaları'nın *Arka Pencere* incelemesi mevcut olmadığı için ise Staiger, alanın kuramsal yaklaşımını göz önünde bulundurarak, ekolün bu filmi nasıl ele alacağına dair spekülâtif bir yorum yapar. Bu değerlendirmelere ek olarak yazar kendi çalışmasının sınırlılığını da dikkatle belirtir elbette; zira araştırma kapsamında egemen olmayan medya kaynaklarında yer alan marjinal okumalara ulaşamamıştır. Öte yandan daha temel nitelikteki şu sınırlılık bilhassa ifade edilmelidir: Film eleştirileri ve akademik çalışmalar her zaman belirli uyluşımlara dayalı metinler olmuştur ve onlar üzerine yapılan analizler de zaruri olarak bu uyluşımların dolayımından geçecektir.

Staiger (1992, 89-90) psikanaliz, auteurizm, Hollywood'un türsel uyluşımları ve güncel sosyal meseleler olmak üzere dört temel metinlerarası söylem tespit eder ve bu söylemlerin pek çok film eleştirisini açıkladığını belirtir. Sonuç olarak Staiger (1992, 91-92) evrensel linguistik çerçeveler, şemalar ya da ideolojik yorumlara başvurarak anlamın nasıl üretildiğine dair varsayımlarda bulunmadığını, bunun yerine filmlerin nasıl anlaşıldığını açıklayabilecek bağlamsal söylemlerin varlığını ortaya koyduğunu vurgular. Buradaki önemli nokta bağlamsal söylemlerin tarihsel formasyonla ilişkisini kurmaktır. Örneğin muhalif bir söylemsel strateji olarak feminizm, 1950'lerin ortalarında film eleştirmenlerinin başvurduğu bazı normatif referans çerçevelerine dahil değildir.

Staiger'ın tarihselliğe ve bağlamsallığa yaptığı vurgu bu çalışma açısından yol gösterici olmakla birlikte, onun araştırmalarından farklı olarak biz film ile ilgili basılı metinleri incelemek yerine, derinlemesine görüşmeler aracılığıyla izleyici kadınların sesine kulak vermeyi tercih ettik.⁵

Türkiyeli akademisyen annelerin *Karanlık Kız* filmini nasıl okuyup yorumladıklarını analiz ederken anneliğe ilişkin söylemlerle bağlantı kurmanın yanı sıra, başta ana karakter Leda olmak üzere, katılımcıların karakterlerle nasıl

ilişkilendiğini de irdeleyeceğiz. Bu nedenle de burada özdeşleşme meselesi üzerine bir parantez açmanın yerinde olduğunu düşünüyoruz. Popüler-ticari filmlerin izleyiciyi kurmaca dünyanın içine çekmek üzere kullandığı en temel stratejilerden biri, seyircinin film karakterinin başına gelenleri kendisi deneyimliyor gibi hissetmesinin sağlanmasıdır. Bakış açısı, çekim ölçeği gibi sinematografik tercihler de seyircinin olayları karakterin gözünden takip etmesini sağlar.⁶ Tarihsel olarak spesifik öznelerin yorumlarıyla ilgilenen araştırmalar için bilhassa belirleyici olan; toplumsal cinsiyet, sınıf, yaş, ırk, renk, cinsel yönelim gibi kimlik bileşenleri ve bağlamdır. Örneğin Stacey sinemasal özdeşleşmenin, erken dönem psişik gelişimle analogi kurmanın yanında, özellikle sinemanın ötesindeki sosyal anlamlarla ilişkili kültürel bir süreç olarak nasıl kavramsallaştırılabileceğini sorgular (1994, 130, 135). Biz de bu çalışmada *Karanlık Kız* filminin alımlanmasında akademisyen ve anne olmanın önemli değişkenler olduğu varsayımından hareket ettik. Fakat elbette kişinin anneliğe nasıl baktığı filmin ve karakterin anlamlandırılmasında son derece önemlidir. Bir sonraki bölümde akademisyen anneliğin özgül koşulları tartışmaya açılacak, böylelikle bu bağlamsal çerçeve ile filmin yorumlanması arasındaki bağlantıyı kurmak da mümkün olacaktır.

Akademisyen Annelik ve Çalışmanın Katılımcıları Hakkında Genel Bilgi

Türkiye’de annelik Erken Cumhuriyet döneminden bu yana, ailecilik, milliyetçi söylem, kültürel kutsiyet, değer ve inanç yapılarını da yanına alarak, ideolojinin doğrudan müdahil olduğu bir alan olagelmıştır (Alkan ve Çakır 2012; Aytaç 2012; Bora 2001). Anneliğe feminist yaklaşımlar ise genel olarak dünyada, özelde de Türkiye’de kadın mücadelesi açısından sorgulayıcı yollar açmıştır. Ne var ki yaklaşık son 30 yıl, neoliberal, anti-feminist ve anneci muhafazakâr söylemlerin yeniden güç kazanmasını ve buna bağlı olarak, feminizmin maternal siyasetinin gerilemesini getirmiştir (Öztan 2015). Çünkü

yeni dönem anneliği, geleneksel kavrayıştaki tümüyle çocuk merkezli, fedakâr, adanmış, verici annelik anlayışını daha da radikalleştirmekte, yoğun annelik⁷ olarak yeniden tarif edilmektedir (Öztan 2015, 96; Akgün 2024; Badinter 2020, 101).

Badinter geleneksel annelikteki feda ve adanma çerçevesine itirazla 1970’lerde kadınların mücadelesindeki “önce ben” şeklinde çılgılığa dönüşen mottoyu hatırlatır. Ona göre günümüz koşullarındaki yeni annelik tahayyülünde bu çılgılık “önce çocuk” söylemiyle geriletilmekte, dahası masum çocukluk erkek hakimiyetinin en iyi müttefikine dönüşmektedir (2020, 102-111). Dolayısıyla, kadını ideal annelik söylemine sıkıştıran muhafazakâr ve geleneksel annelik söylemi yeni anneliğin içinde de mevcudiyetini sürdürmektedir. Batı’da 1980’lerden itibaren başlayan bu yeni annelik hali, Türkiye’de 2000’lerde görünürleşmiştir. Bundan dolayı, aralarında birkaç on yıl da olsa, Ferrante’nin Genç Leda’sı ile görüşme yaptığımız kadınların annelik deneyiminin hala geleneksel olana dönük sorgularla meşgul olduğunu söyleyebiliriz.

Feminist literatürde annelik ve çalışan anneler konuları kendine sıklıkla yer bulmuştur.⁸ Bu makale ise çalışma hayatında özgül bir örnek olarak akademisyen anneleri merkeze almaktadır. Çünkü akademisyenlik mesleği, iş ve kariyer basamaklarını tırmanmadaki belli kurallar ve hiyerarşik düzenekler nedeniyle çalışan kadın olma genel çerçevesine kendine has özgüllükler ekler. Akademisyenliğin yoğun ve esnek çalışma düzeninin annelik pratiğiyle birleşmesi ise çalışan kadın deneyimini daha da karmaşıktırır ve zorlaştırır.

Akademisyen annelik meslek olarak, iki ideal (akademik kariyer ve annelik kariyeri/ideali) arasında sıkışmanın en somut örneklerinden biridir. Çünkü hem akademik kariyerin hem de annelik idealinin tatmin imkânı bulunmayan, bitimsiz ve tüketici bir doğası vardır (Ward ve Wolf-Wendel 2004, 233-257). Erkeklerin kariyer yolculuğuna göre yapılanmış akademi ise aile, bakım verme ve çocuk gibi sorumluluklardan azade olarak düşünülmüştür

(Ward & Wolf-Wendel 2004; Huopainen ve Satama 2019; Fotaki 2013). Dolayısıyla, akademi ile çocuk bir arada olması oldukça zor iki bileşendir; birinin kapladığı sorumluluk alanı diğerini kaçınılmaz olarak etkiler. Nitekim, Türkiye örneğinde de izlenebildiği üzere anne akademisyenler akademik kariyer basamaklarını ancak bir yere kadar tırmanabilmektedirler (Belkıs 2016; Kanmaz ve Şahin 2020). Bu özgül durumu anlayabilmek için Williams, kadınların kariyer basamaklarında yükselmesinin önündeki engelleri tarif etmeye çalışan “cam tavan” kavramının yanında, akademisyen annelik deneyiminin bariyerlerini bilhassa görünür kılmak üzere annelik duvarından (*maternal wall*) söz eder ve böylelikle tartışmanın odağını akademisyen kadınların deneyimindeki annelik bileşenine kaydırır (2005, 91-105).

Aile ve çocuk sorumluluğunun bitimsizliği ve parçalılığı, getirdiği suçluluk, utanç, yetersizlik benzeri duygusal yüklerle de birlikte entelektüel uğraşı kesintiye uğratar, hatta bazen bunu yapılamaz hale getirdiği olur (Rotkirch ve Janhunen 2010; Iverson 2012; Gilbert 2010). Çalışmanın katılımcılarından Banu’nun sözleriyle de akademisyen annelik “tüm hikayesi süreklilikler ve birikim olan bir iş ile ha bire boşluklar yaratan bir deneyimi aynı anda yürütmeye çalışmak” bu nedenle de “süzgeci doldurmaya çalışmak” gibi “imkansıza yakın bir şey”dir.

Annelik ideolojisi toplumsal olarak üretilmiş bir olumlamalar silsilesi üzerine kuruludur; annelik, mutlak surette güzel ve özel bir deneyim, kutsal bir değer, her kadının arzusu gibi söylemlerle yüceltilir. Bu söylemsel kuşatma altında anneliğin karanlık dehlizlerine inme dürüstlüğüne göstermek, yani anne olmanın olumsuz deneyimlerini dile dökmek peşinen ayıplanmayı ve ataerkil saldırıyı göze almayı gerektirir. Hele ki anneliğin yükünün gittikçe arttığı yoğun annelik söyleminde fedakârlık, sorumluluk, fiziksel ve duygusal yeterlik, annelik bilgisi/donanımı gibi beklentilerin dozu ziyadesiyle artmışken, bunu yapabilmek daha da zordur. Bu bağlamda, *Annelikten Pişman Olmak* (Donath, 2016) kitabını, annelik deneyimine gömülü ikircikli ve olumsuz

duyguları dile dökmeyi göze alan bir örnek olarak hatırlayabiliriz. Ayrıca, bu çalışmaya konu olan *Karanlık Kız* romanı ve filmi de çocuk sorumluluğunun yıkıcılığını konu alan niteliğiyle annelik olumlamalarına bir meydan okuma olarak görülebilir.

Çalışmada *Karanlık Kız* filminin alımlanmasında akademisyen ve anne olmanın önemli iki değişken olduğu kabulünden hareket ettik. Zira daha önce de belirtildiği üzere akademisyen annelik deneyiminin kendine özgü gerilimleri ve zorlukları vardır. Nitekim görüşülen kadınlardan Banu, Esin ve Ahu bu özgüllüğe, akademisyenlik memur, banka çalışanı veya öğretmen olmaya benzemez sözleriyle işaret ederler. Çünkü, örneğin uykusuzsanız ve bir yandan hayatınızda sürekli bakım verilecek bir bebek varsa, günlük rutin işleri, matbu evrak takibini vs. sürdürebilirsiniz belki, ama dersinizi o kadar kolay hazırlayamaz, tezinizi, makalenizi yazamazsınız. Akademisyenlik ile annelik arasındaki bu sıkışma, Melis dışındaki tüm katılımcılar tarafından dile getirilmiştir. Filmin ana karakteri Leda ise bir süreliğine çocuklarını terk eden bir anne olarak, kadınlar açısından anneliğin atipik bir temsilidir ve tam da bu nedenle alımlama çalışmasının konusu olmuştur.

Araştırma kapsamında yaşları 32 ile 53 arasında değişen, farklı üniversitelerinden akademisyen annelerle toplam 16 yarı-yapılandırılmış derinlemesine görüşme gerçekleştirdik (bkz. Tablo 1). Yakın çalıştığımız akademisyen kadınlar araştırmamızın ilk katılımcıları oldular. Bu nedenle görüştüğümüz kişilerin yarısı iletişim alanında çalışan akademisyenlerden oluşmaktadır. Devamındaki görüşmelerimizde, çalışma alanındaki farklılıkların, metinlerin yorumlanmasında önemli bir değişken olabileceğini düşünerek katılımcıların mimarlıktan matematiğe, biyolojiden hukuka ve nükleer bilimlere uzanan bir çeşitlilikte olmasına özen gösterdik.

Tablo 1: Görüşülen Kadınlar⁹

Katılımcılar	Yaş	Fakülte veya Bölüm	Unvan
Işıl	32	İletişim Fakültesi	Araştırma Görevlisi
Hale	53	Medya Çalışmaları Bölümü	Profesör/Araştırmacı
Burçin	41	Eğitim Bilimleri Bölümü	Dr. Öğretim Üyesi
Deniz	43	Hukuk Fakültesi	Doç. Dr.
Ezgi	39	İletişim Fakültesi	Dr. Araştırma Görevlisi
Hande	39	Nükleer Bilimler Enstitüsü	Dr. Öğretim Üyesi
İdil	45	İletişim Fakültesi	Doç. Dr.
Melis	50	İç Mimarlık ve Çevre Tasarımı Bölümü	Prof. Dr.
Elif	41	İletişim Fakültesi	Dr. Öğretim Üyesi
Asu	45	İletişim Fakültesi	Doç. Dr.
Evrin	48	Sosyoloji Bölümü	Prof. Dr.
Zerrin	40	Siyaset Bilimi Bölümü	Öğretim Görevlisi
Gaye	41	Biyoloji Bölümü	Dr. Doktora Sonrası Araştırmacı
Ahu	36	Matematik Bölümü	Dr. Öğretim Üyesi
Esin	35	İletişim Fakültesi	Dr. Araştırma Görevlisi
Banu	39	İletişim Fakültesi	Dr. Öğretim Üyesi

Araştırmaya katılan kadınların tamamı evlidir, bir veya iki çocuk sahibidir ve 30 yaşından sonra anne olmuştur. Bu onları 20’li yaşlarında anne olan genç Leda’dan ayıştırmaktadır. Türkiye akademisinde kadınlar genellikle yeterlik sınavı, tez savunması gibi belli durakları geçtikten sonrasına çocuk planlamakta, bu da görüşülen kadınların çoğunluğu açısından çocuklu hayata kısmen planlı girildiğini düşündürmektedir. Fakat burada ifade edilen zaruri planlılık, kariyer ve çocuk ikiliğindeki gerilimi belli ölçülerde azaltsa da giderememektedir. Nitekim görüştüğümüz kadınların birisi hariç tamamı,

şimdiye kadar akademisyen annelik üzerine yapılan araştırmaların sonuçlarını pekiştirir şekilde, ev ve çocuk yükünün büyük ölçüde kendilerinde olduğunu, buna bağlı olarak üzerlerindeki yayın yapamama baskısını ve çocukla birlikte kariyerlerinde gerileme veya duraklama yaşadıklarını ifade etmişlerdir.

Görüştüğümüz akademisyen annelerden bir kısmı anneliğe ilişkin literatürdeki tartışmalara atıfta bulunmuştur. Örneğin Asu ve Evrim içinde bulunulan yoğun annelik döneminin farkında olduklarını “helikopter annelik” kavramını bizzat kullanmak suretiyle ifade ettiler. Bu tür tanımlayıcı bir kavrama başvurmeyen görüşmeciler de aynı vurguyu kendi deneyimlerinde belirgin bir şekilde öne çıkararak çocuğun fiziki, ruhsal ve zihinsel gelişimi konusundaki kuşatıcı ve bunaltıcı yoğunluğa sıklıkla işaret ettiler.

Analiz: *Karanlık Kız* Filminin Alınlanması

Karanlık Kız, İdil’e, Işıl’a ve Elif’e göre tüm “ilişkiler, çelişkiler, kavgalar, ilişkiler ve uzlaşmalar”la “kadın olmanın türlü halleri” üzerine bir film. Bu ilişkiler yumağını vicdan muhasebesi içinde, geçmişiyile barışamamış, suçluluk psikolojisi içinde bir kadının hikayesi olarak görenler, filmi anneliğin zorluğunu merkeze alan bir anlatı olarak değerlendirenler de oldu (Ezgi, Hande, Zerrin, Ahu, Banu, İdil). Hale filmde temel olarak anneliğin baskısını, vicdan yükünü ve yaşlanmayı gördüğünü aktardı. Burçin *Karanlık Kız* filmi için “kadının işte hayata tutunma çabası, kendini gerçeklemeye çalışması” derken, Asu için film “farklı annelik türlerinin olabileceğini” gösteren bir hikâye anlatıyordu. Gaye ve Deniz için ise film doğrudan “hepimizin yaşadığı akademide anne olmanın zorlukları” hakkındaydı. Evrim’e göre filmin ana karakteri bazen akademik hayatı ile çocukları arasında kalıyordu. Bu filmde Leda “bir tarafta akademisyenlikle yürütülen bir hayat, öbür tarafta anneliğe ilgili bir hayat”ın kesiştiği açmazda bir tarafı seçmek zorunda kalıyordu.

Bir Yorumlama Çerçevesi Olarak Annelik

Alımlama esas olarak kültürel müzakere alanının dinamizmine dikkat yöneltir. Nitekim bu müzakere sahası, kültürel formların hem kaynağı hem de ürünü, daha da önemlisi kültürel değişimin zaruri bileşenidir. Dolayısıyla anlam “dayatılan” ya da pasif bir şekilde içselleştirilen bir şey değildir, daha ziyade rakip referans çerçeveleri, motivasyonlar ve deneyimler arasında bir mücadele veya müzakere sonucunda ortaya çıkar (Gledhill 1988, 67-68). Bu doğrultuda Staiger (1992, 80) alımlama sürecini çevreleyen bağlamsal faktörleri anlayabilmek üzere egemen ve marjinalize edilmiş yorumlama stratejilerinin izinin sürülmesi gerektiğini vurgular. Biz de bu çalışmada anneliğe ilişkin egemen ve marjinalize edilen söylemleri şu şekilde tarif ediyoruz: Anneliğe ilişkin dolaşımdaki egemen söylemler çocuğu merkeze almakta, annenin her ne olursa olsun çocuğu için kendisini feda etmesi gerekliliğini vurgulamaktadır. Genelde eleştirel, özelde ise feminist perspektifin egemen annelik söylemine itirazla, anneliğin doğal değil inşa edilmiş olduğunu, yıkıcı ve yıpratıcı sorumlulukları beraberinde getirdiğini, kadının anne kimliğine indirgenmek yerine kendi ihtiyaçlarını önceleyebileceğini, ebeveynlik yükünün eşit bir şekilde paylaşılması gerektiğini belirten söylemler ise alımlama analizi boyunca izi sürülen marjinalize edilmiş söylemler olarak ele alınacaktır.

Filmin sonuna doğru şöyle bir sahne vardır: Leda ile Nina arasında geçen diyalogda Leda kendisinin doğal olmayan (*unnatural*) bir anne olduğunu söyler. Özellikle bu sahne görüştüğümüz kadınların anneliğe ilişkin düşüncelerinin kristalize olduğu momentleri sağlar. Leda toplumun beklediği anneliğin ve kendi anneliğinin buna uymadığının farkındadır. Bu bağlamda bizler de anneliğe ilişkin farklı söylemlerin, duyguların ve deneyimlerin *Karanlık Kız*’ın alımlanmasında nasıl devreye girdiğini tartışmaya açacağız.

Görüştüğümüz akademisyen annelerin çocuğu merkeze alan, annenin her ne olursa olsun çocuğu için kendisini feda etmesi gerekliliğini vurgulayan

egemen annelik söyleminin bilincinde olduklarını belirtebiliriz. Toplumun dayattığı ve ağırlıkla kendi annelerinin temsilcisi olduğu geleneksel annelik ile kendi annelikleri arasına mesafe koyan katılımcı kadınlar, Leda'yı anlamak bakımından ise farklılaşmışlardır. Zira tek tip bir annelikten söz edilemez zaten (Işıl), aslında o ideal hiçbir zaman tamamlanamayan bir şeydir (Zerrin). Bir toplumsal inşa olarak ideal anneliği “saçını süpürge etmek” olarak tanımlayan Melis ve “bütün dünyanın çocuk olacak, sürekli onun bakımı için uğraşacaksınız ve bunu zevk alarak yapacaksınız” sözleriyle açıklayan Zerrin kendilerini, özellikle de bütün varlıklarını çocuğa adamayı reddettikleri, kendilerini ön plana alabildikleri vurgusuyla, bu söylemin dışında konumlandırıyorlar. İdeal anneliği “bir canlının sorumluluğunu almak” olarak tanımlayan ve çocuğunu her şeyin merkezine oturttuğunu söyleyen Hande için ise bu konu müzakereye açık görünmüyor:

Eğer bir canlının sorumluluğunu almak sizin için tahammül edilemez ise orada bir düşünmek lazım. Çünkü şöyle bir kural yok: İlla geldim çocuk yapacağım. (...) Eğer buna karar verdiyseniz, yani siz karar verdiyseniz, çevreniz değil. Siz karar verdiyseniz, hakkıyla doğurduğunuz canlıyı ya da sahiplendiğiniz canlıyı hayatını devam ettirecek hale getirmeniz lazım.

Hande'nin Leda'nın çocuklarını terk etmiş olmasına ilişkin yargılayıcı eleştirisi, kendilerini ideal annelik çemberi içinde görmeseler de Zerrin ve Melis tarafından da paylaşılmaktadır. Zerrin Leda'nın önce hazır olmadığı halde doğurarak, sonra da çocuklarını terk ederek, “hem kendine hem çocuklara haksızlık yapmış” olduğunu söylerken aslında “doğal” bir annelik biçimi ön kabulünden hareket etmektedir. Leda'yla empati kurmaya daha yatkın olan Ahu da “hiç çocukları olmasaymışa geliyorum ben böyle durumlarda” diyerek bir sınıra işaret eder.

Asu, Ezgi, Işıl ve Banu kendilerini ideal annelik söyleminin dışında

görürken bir yandan da Leda'yı Türkiye bağlamında tahayyül etmektedirler: Onlara göre Leda Türkiye'de yaşasa linç veya aforoz edilirdi. Hatta belki de bir cinayete kurban giderdi (Işıl). Dahası, Türkiye koşullarında Leda asla kendi isteği ile gittiğini, sonra da çocuklarını özleyince yine kendi isteğiyle döndüğünü bu kadar açık sözlülükle dile getiremez; mecburdum, çaresizdim, başka yol bulamadım gibi mazeretçi açıklamalara sığınırdu (Ezgi).

Görüşülen kadınların tamamı kendilerini ideal annelik tanımının dışında konumlandırırsalar da çocuğunu terk etmek neredeyse tamamı için kendilerinin asla yapmayacakları bir eşiğe işaret eder. Bu bağlamda, Zerrin'in Leda'nın çocuklarını terk edip etmediğini filmsel anlatıdan çıkaramadığımızı söylemesi, başka deyişle olay örgüsünde gayet açık olan bir noktayı muğlaklaştırması, çocukları bırakıp gitmenin kabul edilemezliği, yani bir tür inkâr olarak düşünülebilir.

Gaye Türkiye'ye dışarıdan (Almanya'dan) bakan biri olarak "...eminim bir sürü katılımcı burada oraya kadar falan demiş olabilir" diyerek Türkiyeli akademisyen anneler için çocukları terk etmenin hayati bir eşik olduğunu peşinen öngörüyordu. Oysaki ona göre "basıp gitmenin" anlaşılabilir olduğu durumlar da vardı:

...yok yani bence bir sürü koşulda bir sürü kadın bunu yapabilir. Ya da bir sürü kadın cesaret etse bunu yapabilir. (...) O kadın neden o hayatı terk edecek kadar çok bunaldı? Neden o kadar yalnız bırakıldı mesela? Niye anneliği bu kadar bunaltıcı bir şey gibi yaşıyor? Baba böyle yaşamıyor? (Gaye).

Leda kendisine bencil diyordu. Asu Leda'nın kendisi için anneliğin fedakârlığı ve diğerkâmlığıyla taban tabana zıt olan bencil sıfatını kullanmasını çarpıcı bulurken, Burçin'in sorusu da Gaye'nin sorusu gibi babayı işaret ediyordu: "Niye kocasına bencil denmiyor, niye kocası suçlanmıyor"du Leda'nın?

Görüştiğimiz kadınların tamamına yakını, çocuklarını terk etmeyi kabul edilemez bir eşik olarak görseler ve hatta bazen Leda'yı yargılasalar da diğer taraftan onun üzerindeki annelik yükünü, entelektüel yalnızlığını anlamaya çalışıyor. Özellikle Asu, Leda'nın çocukları olmaksızın geçirdiği yılları sakınımsızca muhteşem (*amazing*) sözüyle nitelemesini, toplumsal uzlaşımların dışına çıkması, verili tanımlara meydan okuması, suçluluk hissetme beklentisini boşa çıkarması gibi bakımlardan önemli bulduğunu ifade ediyor. Ahu'ya göre ise Leda içine çekildiği geçmiş anaforunda, ataerkinin ideal annelik kodlarını aslında kendisinin de aşamamış olmanın acısını yaşamaktadır. Leda'nın çocuklardan uzak yıllarının gerçekten muhteşem olup olmadığı katılımcılar tarafından sorgulanır. Esasında buradaki muhteşem sözcüğü kadınların çoğunluğu için ikna edici değildir. Çocuklardan bir haftalığına kaçabilmek, örneğin bir konferans vesilesiyle uzaklaşabilmek muhteşemdir elbette (Elif, Evrim) ama terk etmek değil. O yüzden, Leda için harika olmuş olabilir ama bu süreç çocuklar için harika olmamıştır (Elif). Görüşülen kadınlar arasında Deniz akademik kariyeri için on aylık çocuğunu iki haftalığına bırakıp yurt dışına bir konferansa gitmeyi göze almıştır. Deniz bunu çocuğuna bir ödül gibi düşünmektedir; çünkü çocuğu o annesiz iki hafta sayesinde, bugün gurur duyduğu bir akademisyen anneye sahiptir.

Annelik ideolojisinin çerçevelediği ideal annelik çocuğu genellikle sorgulanamaz masumiyet, vazgeçilemez sorumluluk, koşulsuz sevgi olarak söylemselleştirir. Anneler için çocuğu hakkında olumsuz cümleler kurmak kolay değildir. Görüştiğimiz kadınlardan Hale, Deniz ve Banu, *Karanlık Kız* anlatısından da kendilerine destek alarak, bu söyleme itiraz eden bir yerde dururlar. Hale çocukların her zaman reklamlarda gördüğümüz gibi sevimli, masum canlılar olmadıklarını, zaman zaman insanı çileden çıkarabildiklerini söyler. Fakat Hale'nin filme dönük en temel eleştirilerinden biri de yine terk edilen çocuklara haksızlık yapılmış olduğu fikridir. Deniz'e göre de çocuğun kadını sömüren, hep “anneden götüren” bir yanı vardır; Leda'nın Elena'dan

çaldığı bebeğin içindeki sülük onun için tam da bunun ifadesidir. Deniz çocuğun “yıkıcı bir sorumluluk” olduğu ifadesindeki “yıkıcı” sözcüğünü annenin sorumluluğunu değil, doğrudan çocuğu nitelemekte kullanır. Nitekim ona göre filmde karanlık olan, Leda’nın “talepkar, hareketli, istekleri konusunda ısrarcı bir çocuk” olan kızı Bianca’dır. Çocuğun anne bağımlılığını masumiyet ve muhtaçlıkla açıklamak yerine bunu doğrudan anneyi bitirici, zapt edici, sömürgeci olarak gören, filmde de bunun ifade bulduğunu söyleyen bir diğer kadın ise Banu’dur. Bu bağlamda Leda’nın oyuncak bebeği aslında Elena’nın şiddetinden korumak için aldığını söyleyenler de olmuştur (Banu, Evrim, Deniz, Ahu). Ezgi ise çocukların Leda’nın üstüne atladığı ve Elena’nın annesi Nina’nın boynuna sarıldığı sahnelerle referansla çocuğun zaman zaman boğulma hissi yaratabileceğini ve filmin de çocukların deneyiminden ziyade bu boğulmayı merkeze aldığını söylemiştir.

Ne var ki, çocuğa ilişkin bu eleştirel yorumlara katılan, filmi özellikle de anneliğin zorlu, olumsuz yanlarını da anlatıya kattığı için övgüyle anan (Burçin, Asu, Hale), hatta filmdeki anneliğe dair marjinalize edilmiş değerlere açıkça sahip çıkan katılımcıların (Asu, Hale) okuma biçimi, konu çocuk olduğunda çatallaşır, bir yanları çocuktan taraf olur. Elif, Hande, Zerrin, Hale, Melis, Ezgi, Banu, Ahu ve Esin, Leda’ya odaklanan anlatıda geride bırakılan çocukların ne yaşadığını sorgularlar ve olaylara çocuğun perspektifinden bakmaktan kendilerini alıkoyamadıklarını ifade ederler. Bu bağlamda filmdeki çok sık hatırlanan ve örneklenen sahnelerden birisi, Leda’nın kızının annesine yaralı parmağını öptürmeye çalıştığı sahnedir. Melis, Ezgi, Asu, Ahu ve Zerrin en çok akılda kalan sahne olarak bunu tarif etmiş ve Leda’nın çocuğun ihtiyacını görmediğini düşünmüştür. Hatta Zerrin filmi izlerken kendi çocukluk travmalarını hatırlayarak, kendisini büyük kızın (Bianca) yerine koymuştur. Işıl Leda’nın kızının elini öpmeyi reddetmesini onun “son damlasını tüketmiş” olmasına bağlamış, paralel biçimde Esin de o anı “...bazen içinden gerçekten böyle bir canavar çıkıyor ve ne kadar çocuğunun sana ihtiyacın olduğunu (...)

bilsen de o anda onu yapacak enerjin, kudretin, sabrın hiçbir şeyin olmuyor” demiştir. Banu ise aynı sahne için Leda’yı korumaya alıp filmin yönetmenini suçlar: “Çocukların uzun uzun anne lütfen anne öp falan gibi sahneleri var ya o kadar çok zorladı ki mesela beni (...). Ben anneye değil yönetmene sinirlendim. Yani izleyiciyle bu kadar oynanmaz gibi bir şey (...). Kadına hiç sinirlenmedim garip bir biçimde.”

Leda kendisini çocuklarının önüne koyduğu için ideal annelik normlarının dışına düşmüştü (Ezgi). Çünkü, Leda’nın yaşamını onaylamasa da eleştirmedigini ifade eden Burçin’e göre “Leda çocuklarını seviyordu ama kendisini de seviyordu.” Burçin karakterin kimliğinin annelikten ibaret olmadığını, hayatın başka yönlerini de yaşama isteğinden geri durmadığını belirtti. Leda’yı koşulsuz ve net bir biçimde anlayan Gaye’ye göre Leda tam da kendinden vazgeçmediği ve çocukları bir süreliğine terk etmek pahasına hayatına devam etmeyi seçtiği için “*unnatural* yani doğal olmayan bir süreç” olarak yaşıyor”du.

Görüştüğümüz kadınların tamamına yakını Leda’yı anlasalar da onlar için, çocuğunu terk etmek tahayyül edilebilir değildi. Peki film nasıl sonlanıyordu? Üç yıllık bir uzaklık anne ile çocuklar arasında neye yol açmıştı? Leda filmin son sahnesinde yaralı bir halde sahilde uzanmıştır. Yerinde doğrulur, o sırada telefon eden kızı Bianca ile konuşur. Ölüm gibi bir şey olmuş ama kimse ölmemiştir.¹⁰ Aksine Leda sahilde yeniden doğmuştur (Banu). Dramatik bir eşik olarak görülen çocuklarını terk etme hikayesi anneye kızlarının ilişkisini sarsmamıştır. Leda’nın ölmemesi, karnına saplanan ince bir iğne ile geçmişin diyetini ödeyerek iyileşmesi (Elif), çocuklarıyla bağının filmin sonunda eline verilen mucizevi portakalla¹¹ onarılması görüşülen kadınlar için rahatlatıcı olmuştur. İdil’in aşağıdaki sözleri Ahu, Ezgi ve Işıl gibi diğer bazı görüşmecilerin de hislerine tercümandır.

Yani ben bu hikâyenin çok böyle olumlu ve insana iyi hissettiren bir

hikâye olduğunu düşünüyorum. Yani çocuklarını bırakıp bir müddet başka bir hayat yaşamayı seçecek bir kadın için alternatif bir anlatı. Öyle dünyanın sonu falan gelmeyecek ve sen dünyanın en kötü insanı olmayacaksın, başına da felaketler falan gelmeyecek. Bence bunu duymaya ihtiyacı var insanların. Daha doğrusu diğer kadınların var (İdil).

Katılımcılar *Karanlık Kız* yoluyla tanıdıkları Leda'nın hikayesi üzerinden hem filmi yorumlar hem de kendi annelik deneyimlerini müzakereli bir değerlendirmeye tabi tutarlar. Bunu yaparken, yukarıda örneklendiği üzere bazı konularda Leda'ya yaklaşıp, onunla duygusal ve deneyimsel açıdan özdeşleşme yaşar, bazen ise ondan uzaklaşırlar. Bir sonraki bölümde ise Leda'nın ve çevresindeki karakterlerin nasıl alımlandığına odaklanılacaktır.

Leda ve Diğer Film Karakterleri

Küçük yaşlardaki iki kızını üç yıllığına terk etmiş olan Leda, kimileri için içinde bulunduğu ataerkil domestik kıskacıta öz sevgisini çocuklarının sevgisine heba etmemeyi tercih eden, kendini seçme cesareti gösteren güçlü biridir (Burçin, Gaye). Kimileri için ise hiç doğurmaması gereken dikenli ve yapayalnız, ailesi tarafından önemsenmeyen (Melis, Deniz, Hande, Ahu), fazlasıyla kendiyle meşgul, şefkati sadece kendine (Ezgi) olan, empatisi zayıf bir karakterdir. Görüşülen kadınların büyük çoğunluğu Leda'nın çocuklarını terk ettiği için pişman olduğunu, bu deneyimin onu ruhen sakatlamış olduğunu ifade etmiştir. Öte yandan, Leda'nın pişman olmadığını bazen yargı bazen de takdirle dile getirenler de olmuştur. Örneğin Elif, biraz da yargılayıcı bir imayla, gittiği dönemi harika olarak tanımladığına göre pişman değil herhalde demiş, Gaye ise Leda için şunları söylemiştir: “Güçlü bir karakter bence her şeyden önce. Geçmişiyse yüzleşmesi, duygularıyla yüzleşmeye gitmekten korkmaması ve hayatına sahip çıkmış bir karakter. Doğrusuyla, yanlışıyla bu

pek çok kadının yapamayacağı bir şey.”

Leda hakkındaki, zıtlıkları da içinde taşıyan bu betimsel yelpaze, görüşülen kadınlar açısından özdeşleşmenin olanaklarını ve sınırlarını, yani karaktere yaklaşma (uzlaşma ve müzakere etme) veya ondan uzaklaşma (karşıtlaşma) dinamiklerini belirlemiştir. Konu annelik ve akademisyenlik olunca Leda’ya ilişkin değerlendirmeler kestirme ve sade olmaktan ziyade, çelişkili ve karmaşık bir metin ortaya koymuştur. Fakat şu özellikle dikkat çekicidir: Leda’yı yargılayıcı ifadeler kullanan kadınlar dahi onu anlamaya, onunla yakınlaşmaya doğru bir niyet göstermişlerdir. Örneğin karaktere ilişkin hayli yargılayıcı tonda yorumlar yapmış olan Hande, Leda’nın arkadaşı olmasını isteyeceğini, tüm eleştirilerine rağmen ona şöyle söyleyeceğini aktarmıştır:

Geçmişine takılıp kalma. Evet o gün onlar gerekiyordu. Eşinden rahatsızdın. Kendini daha iyi hissetmeye ihtiyacın vardı. Bazen seçtiğimiz yollar yanlış olabilir. Yanlış yani. Bize kötü hissettirebilir. Ama onu da sevmeyi öğrenmemiz lazım. Yoksa hayat mutsuz geçer.

Kısacası, Leda’nın çocuklarını terk etmiş olması görüştüğümüz kadınların önemli bir kısmının onunla kendi aralarına mesafe koymalarına neden olsa da anne akademisyen olmanın özgül deneyimleri bir ortaklık ve duygudaşlık yaratmıştır. Leda esasında onlara akademisyen annelik deneyiminin zorlu yanlarını dile dökebilme, sesli olarak ifade edebilme olanağı sağlamıştır. Burçin, kendisi hiç öyle davranmayacak olsa dahi Leda’ya hak verme refleksini kendisinin bir kadın izleyici olmasıyla açıklar. Ona göre erkek bir izleyici Leda’yı asla haklı görmeyecektir.

Görüşülen kadınların büyük bir çoğunluğu filmdeki Genç Leda ile özdeşleşir. Genç Leda’nın çocuk sorumluluğu altında ezildiği, akademik hayallerini neredeyse yitirdiği boğucu deneyimi, görüşülen kadınlar açısından özdeşleşmenin en güçlü olduğu anlara işaret etmektedir. Özellikle Leda’nın

kulağında kulaklıkla akademik bir çalışmanın tam ortasında iken işi yarım bırakmaya zorlandığı sahne en akılda kalıcı sahnelerden biridir. Sahne öncelikle akademisyen anne için sürekli kesintiye uğrayarak akademik faaliyet yapmanın zorluğunu, ikinci olarak ise ev içi iş bölümünde erkek ile kadın arasındaki eşitsizliği temsil etmektedir. Çocukların yardım istediği esnada bir telefon görüşmesinde olan baba, çocuklarla ilgilenme sırası kendisinde olduğu halde görüşmesini sonlandırmaz. Devreye bir kez daha Leda girer. Leda sırf kadın olduğu için onun işi kesintiye uğratılabilir (Ezgi). Çünkü “erkeğin evde yaptığı iş, mesleği, yorgunluğu, zihnini toparlama gereksinmesi (...) çok daha saygı uyandırıyor gibi”dir (Ullmann 1988, 29).

Olgun Leda katılımcılar için nadiren özdeşleşme adresidir. Sadece Hale Leda’nın kendi başına tatile gitmesini, kadının bir akademisyen olarak tatilde de çalışmaya devam etmesini, insanlara karşı güvensizliğini, sürekli gözlem yapıyor oluşunu ve tetikte olma halini kendisine yakın bulmuştur. Leda’nın çalışırken aynı zamanda biraz eğlenmek istediğini, sadece anne değil aynı zamanda bir kadın olmak istediğini, hayatında heyecan ve arzu olmasını istediğini düşünmüştür. Deniz için ise olgun Leda yapayalnız kalmanın simgesidir.

Özdeşleşmenin kırılmaya uğradığı sahnelerden birisi, yukarıda da dile getirildiği üzere Leda’nın küçük kızının parmağını kızın tüm yalvarışlarına rağmen öpmemesidir. Çocuklarını terk etmesi ise kadınların, Gaye ve İdil hariç, tamamı için özdeşleşmenin tamamen kırıldığı andır. İçine düştüğü zorluğu ve duyguları anlasalar da duyguyla özdeşleşme onlar için Leda’nın pratiğini desteklemeye yetmez. Öte yandan, genç Leda’nın akademik ışığının eve gelen gezgin kadın tarafından görüldüğü, konferansta övgüyle alkışlandığı anlardaki coşkusu bütün kadınlar anlar, onun bu anlardaki duygusuyla neredeyse bütünüyle özdeşleşirler. Nitekim kadınların çoğuna göre Leda tam da bu hazzın peşinden gitmiştir; Prof. Hardy’nin peşinden değil. Akademik açıdan görülmenin coşkusu tanıyan ve onaylayan Elif, Leda’nın kendi

yolunu çizdiğini söyler. Ama “bunun için bırakılmaması gerekeni [çocuklarını] bıraktığı”nı da özellikle hatırlatır.

Filmdeki ikinci ana karakter Nina, Elena’nın annesidir ve tatile kalabalık bir aile grubuyla gelmiştir. Nina Leda’yı keskin bakışlarıyla sürekli izler; çocuğuna ilişkin duygularını en doğrudan Leda ile paylaşır. Elena kaybolup bulunduğu Leda’ya “öleceğimi sandım” der. Çocuk boynuna yapışıp bırakmadığında Leda’ya bezginliğini ifade eden bakışlar atar. İki kadının birbirine yoğunlaşmış ilgisi ve uzun bakışmaları görüşmecilerin çoğu tarafından aralarında erotik bir çekim olabileceği şeklinde yorumlanmıştır.

Leda ile Nina arasındaki ortaklıklar pek çok katılımcı tarafından vurgulanmıştır. Işıl Leda ve Nina’nın yalnızlık paydasında bulunduğunu düşünmektedir: “ikisi de aslında yalnız yani. Nina kalabalıklar içinde yalnız. Diğeri zaten yapayalnız.” Hande kocalarıyla istedikleri ilişkiyi yaşayamamış olmak bakımından Leda ile Nina’nın benzer olduğunu dile getirirken, Leda’nın Nina’nın kendi yaptığı şeyi yapmasından korktuğu, bunun da Leda’nın yaptıklarından pişman olduğunu gösterdiği sonucuna varmıştır.

Leda ile karşılaştırmalı okunan Nina görüşmeciler tarafından ağırlıklı olumsuz bir bakışla yorumlanmış, bu okumalarda daha ziyade iki kadın arasındaki farklar dillendirilmiştir. Hale Nina’nın “bir kabile tarafından rehin alınmış gibi” olduğunu ve özgürce yaşamadığını, oysa Leda’nın özgür olduğunu ifade etmiştir. İdil’e göre “asıl kısıtlanmış olan karakter Nina”dır ve Nina’nın Leda’nın ilgisini çekmesi duygudaşıktan kaynaklıdır. Leda’nın Nina’nın bir zamanlar kendisi gibi kısıtlanmış olduğunu fark ettiği için onu gözlemlemiş fakat sonra ne kadar farklı olduklarını anlamıştır. Banu’ya göre ise filmde kayıp olan biri varsa o Nina’dır.

Leda ile Nina arasında karşıtlığı oluşturan şey, İdil’e göre, Leda’nın bir kendini gerçekleştirme çabası, hayatta tutunacağı bir şeyler olması, Nina’nın ise bunlara sahip olmayışıdır. Çünkü Nina cesur değildir (Asu). Yüzeysel ve

dürüst görülmeyen bir karakterdir (Ahu, Hale, İdil). Ahu ve Gaye'ye göre Nina'nın içinde bulunduğu çemberden çıkabilecek kapasitesi yoktur. Nina toplumun beklentilerine göre yaşayan ve ne pahasına olursa olsun kendi gerçekliğiyle yüzleşmekten kaçınan bir karakterdir. Evrim için en temel ayrım şudur: Nina çocuğu için evliliği sürdüren bir kadinken, Leda kendisi için çocuklarını terk etmiş bir kadındır. Banu'ya göre Nina garantidir; evlilik kurumu içinde kaçamaklarla yetinen biridir; gerçekten "gitmek isteyen biri Willie ile birlikte olmaz" (Banu) çünkü.

Filmin sonlarına doğru Nina kızının kayıp oyuncak bebeğini Leda'nın almış olduğunu öğrenir. Leda'nın küçük Elena'nın üzüntüden neredeyse hasta olduğuna tanık olmasına rağmen bebeği vermemesi onu hiddetlendirmiştir; sapka iğnesini Leda'nın karın boşluğuna saplar. Nina'nın bu sahnedeki saldırganlığı görüşülen kadınların neredeyse tamamı için aşırıdır. Nina'nın şiddeti için Asu, kalabalık, işgalci bir aile içinde sıkışmış olan Nina'nın yaşadığı sorunların çözümünü Leda'da aradığı ancak ondan bulamayınca düş kırıklığı yaşadığı ve öfkелendiğı yorumunu yapar. Aynı bağlamda Işıl da Nina'nın kendi yapmak istediğı ama yapamadığı şeyi yapmış olduğ u için Leda'ya karşı hınç hissetmiş olabileceğı fikrindedir. Evrim ve İdil'e göre Nina içinden geldiğı hayat gereğı şiddete uzak değildir zaten; bu onun içinde bulunduğı mafyatik bağlardan gelmektedir.

Bir kadın hikayesi olan *Karanlık Kız*'daki erkek karakterleri sorduğumuzda, kadınlar erkeklerin filmdeki varlıklarından ziyade yokluklarını öne çıkardılar. Örneğ in Leda'nın kocası da bir akademisyendir aslında ama bunu sadece birkaç kadın fark edebilmiştir. Hatta Deniz kendinden emin bir ifadeyle, "bir kere akademisyen değ il, o kesin. (...). Akademisyen olsa eşinin yaptığı çeviriden kopmaması gerektiğini anlardı" der ve onu "normal bir adam iş te" sözleriyle niteler. İdil ise babada "tipik bir erkek akademisyen" görür; akademide erkek akademisyenlerin kariyerleri için gidebildiklerini fakat kadın akademisyenlerden kalıp çocuk bakımını üstlenmelerinin beklendiğini

belirtir. Nitekim görüşülen kadınlardan Ahu babanın Leda'ya hiç destek olmadığını görmesine rağmen “ben bile Leda çocuklara haksızlık yaptı” diye düşünüyorum diyerek öz eleştirisi verir.

Görüşülen kadınlarca akademide sık rastlanan bir sosyal tip olarak yorumlanan diğer iki karakter Profesör Hardy ve genç Leda'nın danışman hocasıdır. Hardy eril flörtözlüğüyle akademideki avcı erkek tipini somutlarken, danışman hoca ise akademik kıskançlığıyla öğrencisine destek yerine köstek olan akademisyenin temsilidir.

Tekrar Leda'nın kocasına dönecek olursak, görüşülen kadınların yarıdan fazlası babanın Leda'ya yeteri kadar destek olmadığını, kendi kariyeri için planlar yaptığını söze dökmüş olsa da özellikle Türkiye'deki erkeklerle kıyaslayarak yaptıkları okumayla onu görece “iyi” bulanlar, “aslında işi paylaşmaya meyilli” olduğunu düşünenler de olmuştur (Hale, Deniz, Evrim).

Kadınların yarısından fazlası Leda'nın ortak yaşam alanında iş bölümü desteği almadığı gibi, ilişkide entelektüel, duygusal ve cinsel açıdan da tatmin olamadığına işaret eder. Melis'e göre Leda'nın kocası “sülük gibi bir tip”ken, Banu Leda'nın nasıl olup da onunla birlikte olduğuna bir anlam veremediğini ifade eder. Hande babanın Leda'ya destek olmadığını kabul etse de Leda'nın çocuklarını terk etmeyi seçmesiyle birlikte, Ahu'nun kendini eleştirirken söylediği şeyi yapar; eleştirinin hedefine Leda'yı oturtur:

Adamdan şikayetçi olmaktan şeyden sonra vazgeçtim. Çocuklarına sahip çıkmasından ve kadına yalvarırkenki hali var ya, bir erkek için ne kadar onur kırıcı. (...) Yani seni terk eden birine yalvarıyorsun bak çocuklarımız ortada kalmasın diye. Benim için orada ince bir çizgi var yani. (...) Yani adamın yaptığı ciddi bir büyüklüktü bana göre.

Filmde Leda ile kocası arasında, Leda'nın annesiyle problemi olduğunu sezdirenen örtük bir diyalog geçer. Dikkatlerden rahatlıkla kaçabilecek bu diyalogun, Leda'nın hikayesini yeniden inşa etmeye çalışırken neredeyse

bütün kadınlar tarafından hatırlanması, annenin hikâyeye dahil edilmesi çarpıcıdır. Katılımcılarımız bunu doğrudan ifade etmemiş olsa da filmin başlığındaki “karanlık” sözcüğü belki de Leda’nın kendisinin bir kız çocuğu olduğu zamanlardan, kendi kız çocuklarına doğru uzanan döngüsel bir zamanı kat ediyordur. İstisnasız bütün kadınlar bir kadının kız çocuğudur çünkü.¹²

Son Birkaç Söz

Leda’nın hikayesinin bağlamı tüm akademisyen kadınlar için geçerlidir: Akademisyen kadınların, eğer destek almıyorlarsa, aynı anda hem domestik alana ve çocuğa hem de akademik çalışmalara dönük sorumluluğu yerine getirmesi çok zordur. Nitekim çoklu sorumluluğun parçalayıcılığı bu çalışmanın katılımcılarının *Karanlık Kız* filmini izleme biçimlerinde bilhassa somut hale gelmiştir. Örneğin Evrim, Asu ve Elif filmi bir defada izleyip bitiremediklerini, birkaç parçaya ve güne bölerek izleyebildiklerini ifade etmişlerdir. Çünkü, Gaye’nin sözleriyle anneyseniz “başladığınız bir film üç günde bitiyor[dur], dizi tadında.” Çok yönlü sorumluluğa bağlı parçalı hayat, zihni de yormakta ve parçalamakta, kadınların önemli bir kısmı günün sonunda hiçbir şey okuyup yazamaz hale geldiklerini, kalan enerjilerinin ancak medyada basit programlar izlemeye elverdiğini paylaşmaktadırlar. Yani, çocuk sahibi olmak, Esin’in deyişiyle, erkekleri balkonda sigara tütürmek, güzel bir kitap okumak veya film izlemek gibi keyiflerden alıkoymuyorken, kadınların hayatının tamamını, akademisyenliği dahil, ipotek altına almaktadır.

Annelik ile akademisyenlik arasındaki bu imkânsız denklemde *Karanlık Kız*’ın Leda’sı doğacı anne ideolojisinin kurduğu normun dışında biri olması hasebiyle özgün bir roman/film karakteri olarak karşımıza çıkar. Ona göre annelik fedakârlık değildir, aksine kadının feda edildiği olumsuz bir deneyimdir (Elwell 2016, 249). Kariyer mi çocuk mu ikiliğinde, ondan beklenen “önce çocuklarım” demesi ve çocuğu için kariyerinden feragat

etmesiyken, Leda üç yıllığına çocuklarından feragat etmeyi seçer; “önce ben” der. Diğer bir deyişle, annelik ve akademisyenlik idealleri ikiliğinin yarattığı çıkmazdan anneliğin dışına, tekrar kadın ve akademisyen olmaya doğru bir adım atarak kurtulur. Leda’ya ve eylemine kılavuzluk eden bu duyguyu, çocuğunu terk eden bir diğer edebiyat kahramanı anne şu sorularda dile dökmektedir: “Neden annelikteki kurban olmaya tapıyoruz? Annelerin kendilerini feda etmesi gerektiğini söyleyen insanlık dışı düşünce nereden çıktı? Annelerden kız çocuklarına asırlardır kölelik aktarılıyor. Bu korkunç bir pranga” (Aleramo 2021, 163-164).

Leda, Sibilla (ve hatta Anna Karenina, Madam Bovary, Nora¹³ vs.) gibi karakterlerle gerçek hayatta, hele de Türkiye’de karşılaşmak zor ve zorlayıcıdır. Fakat temsil mecrası bu karşılaşma olanağını sağlar; izleyiciye/okura bu tür karakterlere yaklaşma, onların deneyimine temas etme, bu sayede kendi sınırlarını yoklama ve başka seçeneklerin varlığını düşünme imkânı sunar. Temsil karakterlerinin okurlarıyla/izleyicileriyle bağ kurma, onları müzakereye, empatiye ve özdeşleşmeye çağırma ya da reddetmeye sevk etme olanakları çeşitlidir. Alımlama çalışmalarının tam da bu karmaşık etkileşimi deneyimleme çabası olarak değerli olduğunu düşünüyoruz. Nitekim bu bağlamda kadınların görüşlerinden hareketle, Leda’nın, söylemde ve literatürde izi sürülen sarsılmaz annelik anlatısının antitezi olarak, bizim için olduğu kadar, görüşmeye katılan diğer kadınlar için de duyguları ve düşünceleri harekete geçiren bir katalizör olduğunu söyleyebiliriz. Bilhassa genç Leda’nın iki küçük çocukla birlikte akademik çalışmalarını sürdürmeye çalışırken altında ezildiği boğucu sorumluluktan hareketle kadınlar, kendi akademisyen annelik deneyimlerinin zorlu yanlarını söze dökebilme ve paylaşma olanağı bulmuştur.

Görüştüğümüz akademisyen annelerin çoğunluğu doğrudan anneliğe ilişkin olan egemen ya da marjinal söylemlere eklenen yorumlar yapmamış, aynen Gledhill’in (1988) işaret ettiği gibi, filmi bu ikisi arasında açtıkları

müzakere sahası içinde okuyup yorumlamışlardır. Yukarıda da belirtildiği gibi Leda'nın çocuklarını terk etmiş olması, çalışmaya katılan kadınların çoğunluğunun Leda'yla kendi aralarına mesafe koymalarına neden olsa da anne akademisyen olmanın özgül deneyimleri Leda ile aralarında bir ortaklık ve duygudaşlık yaratmıştır. Leda'yı sert sözlerle yargılayan kadınlar dahi ona duygusal güç ve destek vermek konusunda istekli olmuştur.

Araştırmaya katılan kadınlar arasında anneliğin zorlu, olumsuz yanlarını da anlatıya kattığı için, filmi övgüyle anan ve anneliğe dair marjinalize edilmiş değerlere açıkça sahip çıkanlar da mevcuttur. Bununla birlikte, Türkiye bağlamındaki ideal annelik kalıpları, sadece marjinalize edilmiş değerlere sahip çıkan bu kadınlar için değil, görüşülen kadınların tamamı için eleştiri konusudur. Kadınlar, filmin açtığı yoldan yürümek suretiyle, kendi yaşadıkları zorlukları paylaşmış; kimliklerine, anneliklerine, taşıdıkları vicdani yüke, çocuk sorumluluğu konusunda yalnız bırakıldıklarına, akademideki performans baskısına ve maruz kaldıkları eşitsizliklere eleştirel bir perspektifle bakabilmişlerdir.

Sonuç olarak bu araştırmada, çocuk sahibi olmanın yıkıcı bir sorumluluk olduğunu dile getirme cesareti gösteren *Karanlık Kız*'ı izleyen kadınların filmi okuma ve yorumlama biçimleri odak noktası olmuştur. Araştırmanın katılımcıları örneğinde, kadınların Leda'nın hikayesini nasıl alımladığına kulak vermek, film ile izleyici arasındaki karşılaşmanın yarattığı dinamizmi ve dönüştürücü potansiyeli ortaya koyar. Alternatif hikâyeler anlatmak da kadınların bu metinlerle karşılaşma biçimlerini anlamaya çalışmak da işte tam bu nedenle anlamlı ve önemlidir.

1 Bize zaman ayıran, düşüncelerini ve duygularını paylaşarak bu çalışmayı yapmamızı mümkün kılan tüm katılımcılara, görüşmelerin deşifre edilmesi konusunda destek olan ve metnin son okumasını titizlikle yapan Arş. Gör. Ezgi Bugey'e ve deşifre işlemleri için teknolojik olanaklardan yararlanmamıza yardımcı olan Arş. Gör. Hakan Soner Şener'e çok teşekkür ederiz.

2 Türkçe literatürde kadın sinema seyircisini odağa alan diğer iki örnek için bkz. Uybadın 2019; Akgün 2018.

3 *Karanlık Kız* filmi Türkiye'de 18 hafta gösterimde kalmış ve toplam 6.927 kişi tarafından seyredilmiştir bkz. https://boxofficeturkiye.com/film/karanlik-kiz--2015611_erisim_tarihi_24.01.2024. Filmin abone sayısı en yüksek dijital platform olan Netflix'in seçkinde yer almasıyla birlikte izleyici sayısı daha da artmıştır. Fakat film ana akım medyada ilgi görmemiş, daha ziyade, feminist ve sol medyanın dikkatini çekmiştir. *Karanlık Kız* hakkında, *5harfliler*, *Çatlakzemin*, *Ortakoltuk*, *Filmarasıdergisi*, *Gazeteduvar*, *Altıyazı*, *Sendika.org*, *Bianet*, *t24*, *Cumhuriyet* gibi mecralarda film eleştirileri yayımlanmıştır. Bu yazılarda film sinematografik açıdan genellikle büyük beğeniyle karşılanmış, Leda'nın hikayesi örneğinde, anneliğin zorluğunu ve karmaşık yapısını serimleyen dürüst bir bakış olarak değerlendirilmiştir.

4 Bobo'nun belirttiği üzere (1988, 90) *Mor Yıllar* filmi, Aralık 1985'teki ilk gösteriminden itibaren Amerika'daki siyahi imgesi çerçevesinde tartışma yaratmıştır. Siyahi erkeklerle siyahi feminist kadınların karşı karşıya geldiği tartışmada kadınlar, filmi ve filmin dayandığı Alice Walker'ın kitabını savunurken, siyahi erkekler filmdeki stereotipik siyahi erkek temsili sert bir biçimde eleştirmişlerdir. Siyahi erkeklerin sert ve acımasız bir şekilde tasvir edildikleri düşüncesinin yanı sıra, film ayrıca sınıf meselesini ele almadığı gerekçesiyle de eleştirilmiştir. Bobo daha geniş bir projenin bir parçası olarak siyahi kadınların filmi nasıl okuyup yorumladıklarını incelemek üzere, seçtiği siyah kadın görüşmecilerle bir grup görüşmesi yapar. Yazarın amacı siyahi kadınların ana akım bir metinden çıkardıkları anlamları kendileri ve sosyal grupları için güçlendirici bir biçimde kullanıp kullanmadıklarını anlamaktır (1988, 91). Bu görüşmeden elde ettiği veri çerçevesinde, Bobo siyahi kadınların filmde güçlendirici ve olumlu anlamlar çıkardıklarını bulgulamıştır. Bu muhalif okuma elbette tesadüfi olmayıp, siyahi kadınların tarihleri, deneyimleri ve gündelik hayatları bağlamında geliştirdikleri kodaçımleme stratejinin sonucudur.

Taylor, gazete ve dergilere yazdığı mektuplar ve yaptığı birkaç görüşme aracılığıyla, *Rüzgâr Gibi Geçti*'nin hayranlarından kitap ve film hakkındaki hatıralarını ve deneyimlerini toplar (1989). Pek çok okurun ve filmin hayranının Scarlett karakterini bir kahraman olarak gördüğünü ve onunla özdeşleştiğini bulgular. *Rüzgâr Gibi Geçti*'ye ilişkin deneyimler sadece bireysel ve öznel değildir; kitaptan ve filmde alınan haz genellikle diğer kadınlarla paylaşılan bir hazdır (31). Irkçılık meselesinde zaman içinde kazanılan bilinç kadınların yapıta ilişkin görüşlerinde değişikliğe sebebiyet vermiş ayrıca filmin sinema salonunda izlenme deneyimiyle ev ortamında ve televizyon ekranında izlenmesi arasında önemli farklılıklar olduğu bulgulanmıştır (1989, 39-41).

Stacey ise (1994) kadınların Hollywood yıldızlarına ilişkin hatıralarını kaçış, özdeşleşme ve tüketim çerçevesinde analiz eder. Stacey'nin bulgularına göre kaçış sadece perdedeki kurmaca anlatıyla bağlantılı değildir; sinema salonu kadın izleyicilere maddi, duyuşsal, duygusal ve psikik olmak üzere farklı düzeylerde hazlar sunmaktadır. Psikinanalitik yaklaşımların bilinçdışı

süreçlere dayanan özdeşleşme tartışmasından farklı olarak Stacey'nin sinemasal özdeşleşme analizi, kadın seyircilerin anlatılarına dayanmakta, araştırmada sinemanın ötesindeki sosyal anlamlara doğru da genişleyen bir perspektif sunularak farklı özdeşleşme biçimleri incelenmektedir. Stacey, kadınların Hollywood sineması tarafından başarılı bir şekilde tüketici olarak inşa edildiklerini belirtmekte, ancak aynı zamanda yıldızlarla bağıntılı metaları tüketmenin kadınlar açısından ne anlama geldiğini de tarihsel bir çerçeve içinde mercek altına almaktadır.

5 Paralel bir yaklaşım için bkz. Karabağ Sarı 2013.

6 Aygıt kuramı (*apparatus theory*) olarak tarif edilen psikanalitik yaklaşımlarda seyircinin özdeşleşme süreçleri Lacan'ın ayna evresine referansla açıklanır (Baudry 2004; Metz 1982).

7 Çocuk odaklı yeni anneliği tarif etmek üzere futbol anneleri, güvenlik anneleri, hokekey anneleri, helikopter anne gibi adlandırmalara da başvurulmaktadır (Özcan 2015, 97).

8 Arlie Russel Hochschild (Anne Machung ile birlikte) ilk olarak 1989'da yayımladığı, 2012'de yeni verilerle güncellediği *The Second Shift* (2012) kitabında, ücretli emeğiyle çalışan kadının ev işlerinde ve çocuk bakımında erkekten çok daha fazla sorumluluk aldığını ortaya koyar. Kitaba adını veren ikinci vardiya ifadesiyle kadının işinin hiç bitmediğine işaret eden bu araştırma, çalışan kadınlarla ilgili pek çok çalışmada temel bir referansa dönüşmüştür.

9 Katılımcılara takma isimler verilmiş, ayrıca kimliklerinin anonim olarak kalmasını sağlamak üzere çalıştıkları üniversitelere ilişkin bilgi tabloda yer almamıştır.

10 Özdemir Asaf'a ait bu sözler romanın sonunda geçen "Öldüm ama iyiyim" (Ferrante 2022, 146) ifadesini karşılar.

11 Filmde Genç Leda kızlarıyla birlikte bir portakalı, kabuğunu hiç koparmadan soyar. Bu onların hep birlikte olduğu mutlu anların sembolüdür.

12 "Kız çocuğu" filmin/romanın adındaki *figlia/daughter* sözcüğünün karşılığıdır.

13 Ibsen'in *Bir Bebek Evi* (1973) eserinde, özgürleşmek adına üç çocuklu ailesini terk eden kadın karakter.

Kaynakça

Andre Cavalcante, Andrea Press & Katherine Sender. "Feminist Reception Studies in a Post-audience Age: Returning to Audiences and Everyday Life." *Feminist Media Studies* 17, no. 1, (2017): 1-13.

Ang, Ien. *Watching Dallas: Soap Opera and the Melodramatic Imagination*. Translated by Della Couling. (London and NY: Methuen, 1985).

Aleramo, Sibilla. *Bir Kadın*, çev. Meryem Mine Çilingiroğlu (İstanbul: YKY, 2022).

Akgün, Ceylan Nur. *Annelik: Gerilimler, Mücadeleler ve Uzlaşmalar* (İstanbul: İletişim, 2024).

- Akgün, Ceylan Nur “Çocuklu Kadınların Sineması: Fedakârlık ile Hazlar Arasında Savrulmak” *Kültür ve İletişim* 21, no. 42 (2018): 12-31.
- Alkan, Ayten; Çakır, Serpil. “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Modern Türkiye’ye Cinsiyet Rejimi: Süreklilik ve Kırılmalar,” *1920’den Günümüze Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim* ed. Faruk Alpkaya ve Bülent Duru (Ankara: Phoenix, 2012), 229-271.
- Aytaç, Ahmet Murat. “Türkiye’de Ailenin Tarihsel Dönüşümü: 1925-2010.” *1920’den Günümüze Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim* ed. Faruk Alpkaya ve Bülent Duru (Ankara: Phoenix, 2012), 299-320.
- Badinter, Elizabeth. *Kadınlık mı Annelik mi*, çev. Ayşen Ekmekçi (İstanbul: İletişim, 2020).
- Baudry, Jean Louis. “Ideological Effects of the Basic Cinematographic Apparatus,” *Film Theory and Criticism: Introductory Readings* ed. Leo Braudy & Marshall Cohen (New York & Oxford: Oxford Univ. Press, 2004), 355-365.
- Belkıs, Özlem. “Anneliğin Akademik Kariyer Gelişimine Etkileri Üzerine Nitel Bir Araştırma.” *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi* 5 (2016):2146-9199.
- Bobo, Jacqueline. “The Color Purple: Black Women as Cultural Readers.” *Female Spectators: Looking at Film and Television* ed. E. Dreidre Pribram (London: Verso, 1988), 90–109.
- Bora, Aksu. “Türk Modernleşme Sürecinde Annelik Kimliğinin Dönüşümü”. *Yerli Bir Feminizme Doğru* ed. Aynur İlyasoğlu, Necla Akgökçe (İstanbul: Sel, 2001), 7-106.
- Bordwell, David. *Narration in the Fiction Film*. (Madison: University of Wisconsin Press, 1985).

- Brown, Mary Ellen. *Soap Opera and Women's Talk: The Pleasures of Resistance*. (Thousand Oaks, Calif.: Sage, 1994).
- Coşar Çelik, Seda. "Akademide Anne Olmak: Zaman ve Mekân Sorunu." *Feminist Olan Politiktir, Yıldız Ecevit'e Armağan* ed. Gökçe Bayrakçıken Tüzel, Ayça Kurtoğlu, Ayşe Gönüllü Atakan ve Aslı Çoban. (Ankara: Nota Bene, 2023), 127-131.
- D'acci, Julie. *Defining Women: Television and the Case of Cagney & Lacey*. (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1994).
- de Lauretis, Teresa. *Alice Doesn't: Feminism, Semiotics, Cinema* (Bloomington: Indiana UP, 1984).
- Doane, Mary Ann "Film and the Masquerade: Theorising the Female Spectator", *Screen*, 23, no. 3-4 (1982): 74-88.
- Donath, Orna. *Annelikten Pişman Olmak*, çev. Bilge Yalçın. (İstanbul: İletişim, 2022).
- Ellwell, Leslie. "Breaking Bonds: Refiguring Maternity in Elena Ferrante's *The Lost Daughter*;" *The Works of Elena Ferrante. Italian and Italian American Studies* eds. Russo Bullaro ve G. Love (New York: Palgrave Macmillan, 2016), 237-269.
- Ferrante, Elena. *Karanlık Kız* (4. Basım), çev. Eren Yücesan Cendey. (İstanbul: Everest, 2022).
- Fotaki, Marianna. "No Woman is like a Man (in Academia): The Masculine Symbolic Order and the Unwanted Female Body," *Organization Studies* 34, no. 9 (2013): 1251-1275. <https://doi.org/10.1177/0170840613483>
- Gilbert, Joanne. "Why I feel Guilty All the Time: Performing Academic Motherhood." *Women's Studies in Communication* 31, no. 2 (2008): 203-208. <https://doi.org/10.1080/07491409.2008.10162533>

- Gledhill, Christine. "Pleasurable Negotiations," *Female Spectators Looking at Film and Television* ed E. Deidre Pribram (London: Verso, 1988), 64-89.
- Gyllenhaal, Maggie, *Karanlık Kız (The Lost Daughter)* (2021; Endeavor Content, Faliro House, Pie Films, Samuel Marshall Productions).
- Hermes, Joke. "Feminism and the Politics of Method." *Questions of Method in Cultural Studies* ed. Mimi White&James Schwoch (Malden, MA: Blackwell, 2006), 154–174.
- Hermes, Joke. "Rediscovering Twentieth-Century Feminist Audience Research," *The Routledge Companion to Media and Gender* ed. Cindy Carter, Lisa McLaughlin and Linda Steiner (London and New York: Routledge, 2014), 61–70.
- Herzog, Herta. "On Borrowed Experience: An Analysis of Listening to Daytime Sketches." *Studies in Philosophy and Social Science*, ed. J. D. Peters and P. Simonson, (Lanham, MD: Rowman and Littlefield., 2004), 139–166.
- Hobson, Dorothy. *Crossroads: The Drama of a Soap Opera*. (London: Methuen, 1982).
- Hochschild, Arlie Russel; Machung Anne. *The Second Shift: Working Families and the Revolution at Home*. (New York: Penguin Books, 2012).
- Huopalaïnen, A. S., & Satama, S. T. "Mothers and researchers in the making: Negotiating 'new' motherhood within the 'new' academia." *Human Relations* 72, no. 1 (2019): 98–121. <https://doi.org/10.1177/0018726718764571>
- Ibsen, Hendrik. *Bir Bebek Evi*, çev. Jale Karabekir, Feride Eralp (İstanbul: Agora, 2022).

- Iverson, Susan V. "Academic Mothers: Women on the Edge of Time." *Femspec; San Francisco* 12, no. 2 (2012): 85-105.
- Kanmaz, Tuğba; Tezel Şahin, Fatma. "Akademisyen Anne Olmak," *Kadın Çalışmalarına Sosyolojik, Kültürel ve Edebi Bir Bakış* ed. Gizem Orçin ve Yasemin Ağaoğlu. (Ankara: İksad: Ankara, 2020), 200-222.
- Karabağ Sarı, Çağla. "12 Eylül Filmleri ve Üniversite Gençliği: Politik Söylemler Bağlamında 12 Eylül Filmlerinin Alımlanması." *Sinecine: Sinema Araştırmaları Dergisi* 4, no: 2 (2013): 9-39.
- Kaya Mutlu, Dilek. *The Midnight Express Phenomenon: The International Reception of the Film Midnight Express*. (İstanbul: The Isis Press, 2005).
- Kızılkaya, Zeynep Zelal. "Annelik, Feminizm ve Medya". *Toplumsal Cinsiyete Farklı Yaklaşımlar*, ed. Mehmet Fatih Işık. (İstanbul: DBY yayınları, 2022), 183-214.
- Livingstone, Sonia. *Making Sense of Television: The Psychology of Audience Interpretation*. (London and New York: Routledge, 2013).
- McRobbie, Angela. "The Politics of Feminist Research: Between Talk, Text, and Action," *Feminist Review*, no 12 (1982): 46-57.
- Memiş Doğan, M.; Temiz Arslan, K. "Akademisyenlik ve annelik: Fenomenolojik bir araştırma," *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23, no. 3 (2023): 629-656.
- Metz, Christian. *The Imaginary Signifier: Psychoanalysis and the Cinema*. Çev. Celia Britton vd. (Bloomington: Indiana University Press, 1981).
- Mulvey, Laura. "Visual Pleasure and Narrative Cinema." *Film Theory Critical Concepts in Media and Cultural Studies III*.ed Philip Simpson, Andrew Utterson & K. J. Shepherdson (New York: Routledge 2004), 56-67.

- Öztan, Ece. “Annelik, Söylem ve Siyaset.” *Cogito: Annelik* (İstanbul: YKY, 2015), 91-107.
- Paça Cengiz, Esin. “Karanlık Kız: Döngüyü Kıрма Cesareti”. <https://altyazi.net/yazilar/elestiriler/karanlik-kiz-donguyu-kirma-cesareti/> (Erişim: 29.05.2024).
- Press, Andrea L. “Class, Television, and the Female Viewer: Women’s Response to Dynasty.” In *Television and Women’s Culture: The Politics of the Popular*, ed. Mary Ellen Brown. (Newbury Park, CA: Sage, 1990). 158–182.
- Radway, Janice. *Reading the Romance: Women, Patriarchy, and Popular Literature*. (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1984).
- Rotkirch, Anna; Janhunen, Kristiina. “Maternal Guilt.” *Evolutionary Psychology* 8, no. 1 (2010): 90-106.
- Sayınalp, Sezen. “Leda’ya, Nina’ya ve Hayata Dair: Kayıp/Karanlık Kız”, *5Harflier*, 13 Ocak 2022, <https://www.5harflier.com/ledaya-ninaya-ve-hayata-dair-kayip-karanlik-kiz/> (Son erişim tarihi 20.11.2024).
- Smith, Dorothy. “Women’s Experience as a Radical Critique of Sociology.” *Sociological Inquiry* 44, no 1 (1974): 7-13.
- Stacey, Jackie. *Star Gazing: Hollywood Cinema and Female Spectatorship*. (London and New York: Routledge, 1994).
- Staiger, Janet. *Interpreting Films*. (New Jersey: Princeton University Press, 1992).
- Staiger, Janet. *Perverse Spectators: The Practices of Film Reception*. (New York & London: New York University Press, 2000).
- Şentürk, Burcu “Çokuz ama Yokuz: Türkiye’deki Akademisyen Kadınlar Üzerine Bir Analiz.” *ViraVerita*, no. 2 (2015): 1-22.

Taylor, Helen. *Scarlett's Women: Gone With the Wind and its Female Fans*. (London: Virago, 1989).

Ullmann, Liv. *Değişim*, çev. Nur Nirven. (İstanbul: Afa, 1988).

Uybadın, Aynülhayat. “Ev Kadınlarının Sanat Filmlerini Anlamlandırma Süreci Üzerine Bir Alımlama Çalışması: *Hayat Var* Örneği.” *Sinecine: Sinema Araştırmaları Dergisi* 7, no. 2 (2019): 123-147.

Ward, Kelly; Wolf-Wendel, Lisa. “Academic Motherhood: Managing Complex Roles in Research Universities.” *The Review of Higher Education* 27, no. 2 (2004): 233-257.

Williams, Joan C. “The Glass Ceiling and the Maternal Wall in Academia.” *New Directions For Higher Education* 130 (2005): 91-105.

Türk Kadını Dergisi: Milli Şef Dönemi Kadınlık Kurgusu

Gülbin Karakaya Sancar

Bağımsız Araştırmacı

[ORCID: 0000-0003-2863-2539](https://orcid.org/0000-0003-2863-2539)

gulbin.karakaya23@gmail.com

Ayşe Mirza Girgin

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,

Dr. Öğr. Üyesi

[ORCID: 0000-0003-0668-993X](https://orcid.org/0000-0003-0668-993X)

ayse.mirza@hbv.edu.tr

Öz

Toplumsal cinsiyet rollerine dair normlar günümüzdeki yaygınlığı ve kavram seti ile olmasa da tarihin hemen her döneminde tartışılmalıdır. Coğrafya, tarihsel dönem, toplumun ekonomik, siyasi ve kültürel yapısı bu meselenin ele alınış biçimini ve yoğunluğunu değiştirmiştir. Bu sürecin en iyi izlendiği mecralardan biri süreli yayınlardır. Bu doğrultuda bu çalışmada 1944-1948 yılları arasında yayını sürdürülen *Türk Kadını* dergisi, Milli Şef döneminde geçerli olan toplumsal cinsiyet politikaları ile ilişkisi bağlamında ele alınacaktır. Derginin daha önce incelenmemiş olması ve bu dönemde kadınlara yönelik yayınlanan dergilere ait çok fazla çalışma yapılmaması nedeniyle, kadın süreli yayınlarına dair akademik literatüre katkı sunmak amaçlanmaktadır. Çalışma kapsamında derginin 4 yıllık yayın serüveninde yayınlanmış olan 48 sayısı ilk elden ve niteliksel içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. İnceleme sonucunda, *Türk Kadını* dergisinin, dönemin cinsiyet politikaları ve yayının sahiplik yapısının da etkisiyle, tek parti döneminin aile ve kadına yönelik beklentileri ile uyumlu bir içeriğinin olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Türk Kadını, toplumsal cinsiyet, basın tarihi, iletişim çalışmaları, kadın dergileri

• • • • •

Geliş tarihi: 30 Ağustos 2024 • Kabul tarihi: 30 Mart 2025

•

Araştırma Makalesi

<http://federgi.ankara.edu.tr>

federgi • 2025 • 17(1) • 288-325

DOI: 10.46655/federgi.1540387

Womanhood Imagined in Türk Kadını: Magazine During the National Chief Era

Gülbin Karakaya Sancar

Independent Researcher

[ORCID: 0000-0003-2863-2539](https://orcid.org/0000-0003-2863-2539)

gulbin.karakaya23@gmail.com

Ayşe Mirza Girgin

Ankara Hacı Bayram Veli University

Asst. Prof.

[ORCID: 0000-0003-0668-993X](https://orcid.org/0000-0003-0668-993X)

ayse.mirza@hbv.edu.tr

Abstract

This study examines the magazine *Türk Kadını* (Turkish Woman), published between 1944 and 1948, in the context of gender policies during Turkey's National Chief era. Gender roles have been discussed throughout history, though the framework and frequency have varied depending on geographic, cultural, economic, and political factor Periodicals serve as valuable sources to trace these change *Türk Kadını* has not been previously analyzed in academic literature, despite the scarcity of studies on women's magazines from this period. To address this gap, the study conducts a qualitative content analysis of all 48 issues published over the magazine's four-year lifespan. The findings reveal that the magazine's content largely aligned with the single-party regime's expectations concerning women and family role.

Keywords: *Türk Kadını*, gender, press history, nationalism, women's magazine

.....

Arrival date: 30 August 2024 • Acceptance date: 30 March 2025

•

Research Article

<http://federgi.ankara.edu.tr>

federgi • 2025 • 17(1) • 288-325

DOI: 10.46655/federgi.1540387

Giriş¹

Türk modernleşmesinde kadınların toplumdaki yeri ve toplumsal cinsiyet rolleri oldukça merkezi ve tartışmalı bir konu olmuştur. Bu mevzunun açıklıkla ve derinlikli olarak konuşulabilir hale gelebilmesi için Batı’da olduğu gibi bir takım ciddi toplumsal dönüşümlerin gerçekleşmesi gerekmiş, bu da bu topraklarda ancak Tanzimat’ın ilanı ile vuku bulmuştur. Osmanlı’nın son dönemlerinde, hemen her coğrafyada ve toplumsal değişim döneminde olduğu gibi, bazı aydın erkeklerin de desteğiyle kadınlar dezavantajlı konumlarını sorgulamışlar ve çeşitli alanlarda hak mücadelesine girişmişlerdir. Ancak cumhuriyetin ilanı ile kadınların gerekli hakları kazandığını düşünen iktidar odakları, feminist mücadelenin lüzumunun kalmadığını düşünmüş ve bir takım temel hakları elde ettiklerini düşünen dönemin kimi feministlerinin de geri çekilmesi ya da

¹ Bu makale Gülbin Karakaya’nın “Modernleşme Bağlamında Cumhuriyet Dönemi Toplumsal Cinsiyet Politikaları: Türk Kadını (1944-48) Dergisinin İncelenmesi” yüksek lisans tezin-den üretilmiştir.

geri çekilmek zorunda kalması ile kadın hareketi durulmuştur. Dolayısıyla tek parti döneminde kadınların en çok desteklenen rolleri yeni nesilleri yetiştiren annelik ve ev idaresini sağlayan ev hanımlığı olmuştur (Sancar, 2014). Tüm bu gelişmelerin izleri süreli yayınlarda görülebilmektedir. Çünkü gazete ve dergilerde döneme hâkim olan politika, ekonomi, kültür ve gündelik yaşam gibi alanlara dair bütünlüklü bir bakış açısının izleri mevcuttur. Bu nedenle bu çalışmada tek parti döneminin sonlarına denk gelen 1944-1948 yıllarında yayınlanan *Türk Kadını* dergisinin yayın politikası ile dönemin toplumsal cinsiyet politikaları arasındaki ilgi incelenecektir. Hem bu dönemde kadınlara yönelik yayın yapan matbuata yönelik yeterince çalışmanın olmaması hem de özel olarak *Türk Kadını*¹ dergisine dair böylesi bir incelemenin bulunmaması çalışmayı özgün ve önemli kılmaktadır. Bunun yanında kadın hareketi ve kadın dergileri üzerine yapılan ve literatürdeki bir eksikliği dolduran tüm çalışmaların kadın tarihine katkı sunduğu söylenebilir. Scott'un (2013) da *Kadın Tarihi* kitabında belirttiği gibi, kadının tarihteki temsili değişmez ve süreklilik arz eden bir biçimde olmadığı gibi, zamanın dışında da değildir. Bunun nedeni tarihin herhangi bir döneminde kadına yönelik üretilen söylemlerin o dönemin genel siyasi ve ideolojik yapılanmasıyla ilişkili olmasının yanında, yer yer bu söylemde gedikler açan kimi yayınlar ya da yazarların mevcudiyetidir. Bunun tespiti ise ancak ilgili dönemlere ilişkin yapılacak yayınlarla söz konusu olabilmektedir.

Tüm bu koşulların yanında, süreli yayınların yayın politikasını etkileyen birçok unsur bulunmaktadır. İlgili ülkenin tarihi, siyasi koşulları, kültürü, gelişmişlik düzeyi gibi dışsal etkenler ile sahiplik yapısı, hedef kitle, yazar portföyü gibi içsel etkenler gazete ve dergilerin yayın politikasına önemli etkilerde bulunur. Bu bağlamda *Türk Kadını* dergisi incelenirken I. ve II. Dünya Savaşı arasında yükselen milliyetçilik akımı, dönemin nüfus ve toplumsal cinsiyet politikaları, derginin sahibinin bir milletvekili oluşu gibi ögeler dikkate alınmıştır. Bu doğrultuda kuramsal çerçeveyi Osmanlının son

dönemlerinden 1940'lı yıllara kadar değişen toplumsal cinsiyet politikaları ve kadın hareketinin niteliği oluşturmıştır. Keza bu dönemde kadınlar modernleşmenin simgesi haline gelmiş, her siyasi görüşten, cinsiyetten ve toplumun farklı kesimlerinden kişiler kadınların haklarına dair muhtelif görüşler öne sürmüşlerdir. Bu nedenle *Türk Kadını* dergisinin izlediği yayın politikasını anlayabilmek için öncelikle bu döneme gelinceye kadar yapılmış tartışmalar hakkında fikir sahibi olmak gerekmektedir. Bu bilgiler ışığında dergide 4 yıl içerisinde yayımlanan, erişim dâhilindeki 48 sayı niteliksel içerik analizi yöntemiyle ve amaçlı örneklem modeliyle incelenmiştir. Amaçlı örneklem, belirli bir konuyu en iyi temsil ettiği düşünülen örneklerle yer vermeyi içerir (Maxwell 2018, 132). Bu bağlamda yazıların genel panoramasından hareketle oluşturulan temalar yol gösterici olmuştur. Bu temalar aile, özel alanda kadın, çocuk bakımı ve ev işleridir. Çalışmanın başlangıcında tema sayısı daha çok olsa da –kamusal alanda kadın, kadın bedeni, aile ve devlet, erkeklik gibi- makalenin sınırları gözetilerek temalar konusunda sınırlamaya gidilmiş, derginin genelinde çok az yer alan temalar kapsam dışında bırakılmıştır. Kendisini aile dergisi olarak tanıtan *Türk Kadını*'nda en çok cumhuriyetin ideal aile modeline ilişkin yazılar yer alırken, üzerinde sıklıkla durulan bir diğer konu ise Cumhuriyet'i geleceğe taşıyacak nesil olarak çokça önem verilen çocuk ve çocuk sağlığı olmuştur. Kadınlara yönelik çıkarılan bir derginin kadını aile dolayımında ele alması, üretilen içeriklerin de buna uygun olmasına neden olmuştur.

Tanzimat'tan Milli Şef Dönemine Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Politikaları

Modernleşme gibi radikal toplumsal dönüşümler, ülkelerin mekânsal ve kültürel özelliklerine bağlı olarak farklı zamanlarda ve biçimlerde yaşanmıştır. Batı'da sanayi devrimiyle gelen modern yaşam, Osmanlı'da Avcı'nın (2007,

2) ifadesiyle “savunmacı bir reform” olarak, çağa uyum çabasıyla başlamıştır. Böylelikle Tanzimat devrinden itibaren kadınların toplumsal konumu da tartışmaya açılmıştır. Keza on sekizinci yüzyılda ve on dokuzuncu yüzyıl başlarında kadınların eğitim, çalışma, oy verme gibi hakları bir yana, babaları ve eşlerinden bağımsız bir kanuni varlıkları dahi yoktu. Dolayısıyla mülkiyet sahibi olma, imza, ticari faaliyet yürütme ve miras gibi birçok temel hakları da mevcut değildi (Ayata ve Gölgelioğlu 2011, 66-67).

Tanzimat Dönemi’nde yapılan reformlarla hukuki sistemde iyileşmelere gidilmiş, okullaşmaya yönelik adımlar atılmıştır. Bu adımların bir sonucu olarak yeni bir entelektüel kesim yetişmeye başlamış, bağımsız basın doğmuş ve kültürel yaşamda bir canlanma ve gelişme gerçekleşmiştir (Caporal 1999, 22-23). Bu dönemde saltanat karşıtlarının eleştirilerini yönelttikleri alanlardan başta gelenlerinden birisi Osmanlı aile yapısı olmuştur. Bu dönemden başlayarak devlet ve aile arasında bir denklik kurulmuş ve toplumsal değişimde aile yapısına çokça önem atfedilmiştir. Bunun bir uzantısı olarak farklı siyasal kesimlerden erkekler Osmanlı Döneminde modernleşmeye dair idealleri tartışırken aile ve kadının toplumdaki rolü konusunda uzun tartışmalara girişmişler (Sancar 2014, 86), bu tartışmalar yankısını kadın hareketinde göstermiştir.

On dokuzuncu yüzyıl sonlarına kadar kadınlar kamusal yaşamda sınırlı bir varlık gösterebilmiş olsalar da Tanzimat Döneminde bazı önemli haklar elde etmeleri ileride gerçekleşecek önemli gelişmeler için temel oluşturmuştur. Kadınlar bu dönemde Arazi Kanunu’nda yapılan hukuki düzenlemelerle miras hakkına erkek kardeşleriyle eşit şartlarda sahip olabilmüşler; Tıbbiye Mektebinde ebelik kurslarına katılabilmiş, böylelikle 10’u Müslüman, 36 kadın 1845’te diploma sahibi olabilmüşlerdir. Eğitim yaşamında ayrıca 1858’te kız rüştiyelerinin, 1869’da Kız Sanayi Okulu’nun, 1870 yılında Kız Öğretmen Okulu’nun kurulması, gelecek kuşaklardan kadınların eğitim alma

olanağını artıran gelişmeler olarak öne çıkmıştır. Nitekim kız çocuklarına eğitim verebilecek kadın eğitimcilerin yetişmesi Osmanlı'nın dini, siyasi ve toplumsal koşulları göz önüne alındığında önemli gelişmeler olmuştur (Taşkiran 1973, 26-27).

Tanzimat Döneminde eğitimin laikleşmesi ile aydın bir kesimin yetişmesi ve kadınların eğitim fırsatlarından daha eşitlikçi bir biçimde yararlanabilmesi için yapılan bazı düzenlemeler kendinden sonraki bazı gelişmelere de neden olmuştur. Bu bağlamda kadınların süreli yayınlar ve kurdukları derneklerle kendi hakları için mücadeleye girişebilmeleri kendinden önceki gelişmelerin bir devamı niteliğinde sayılabilir (İlyasoğlu ve İnsel 1984, 163). Kadın dergileri kadınların kamusal yaşama katılmaları, taleplerini iletmeleri ve yazma ürkekliklerini atmaları için çok elzem olmuştur (Çakır 2014, 59-64). Cumhuriyet dönemine kadar *Terakki-i Muhadderat*, *Şükûfezar*, *Hanımlara Mahsus Gazete*, *Demet*, *Kadın*, *Hanımlar Âlemi*, *Kadınlar Dünyası* gibi öne çıkan örnekleriyle otuzdan fazla dergi yayımlanmıştır. Bu yayımlarda, her birinde değişik oranlarda olmak üzere, çocuk bakımı, aile, sağlık, ev işleri gibi kadınlarla ilişkilendirilen konuların yanı sıra eğitim, oy, çalışma hakkı gibi daha kamusal ve/veya bireysel problemler de kendine yer bulabilmiştir (Demirdirek 2016, 8-9).

Modernleşme çabalarının da bir sonucu olarak, Osmanlı'nın son dönemleri ve Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki kadın dergilerine hâkim olan başlıca konular moda, sağlık, giyim ve ev idaresidir. Bu mevzular modern bir yaşamı şekillendirmenin olduğu kadar, bedeni disipline etmenin bir aracı olarak da kullanılmıştır (Özman ve Bulut 2003). Dönemin bir başka önemli konusu, iyi bir eş ve anne olmanın gerekleri gibi geleneksel kadınlık rollerini onaylayan ve yeniden üreten meselelerdir. Pek çok dergide kadınların cinsiyetlerine atfedilen rolleri destekler yazılar olsa da *Hanımlara Mahsus Gazete*'de örnekleri görüleceği gibi, kadınların erkekler karşısındaki konumlarını

sorgulayıcı, sorunlarını aktarıcı yazılar da dergilerde yer bulmuştur (Caporal 1999, 28).

Diğer taraftan Kurnaz (1991, 43) erken modernleşme döneminde çıkarılan dergilerin esas amacının, kadının eğitim görmesini sağlamak, eğitim seviyesini arttırmak ve kadın haklarını savunmak olduğunu belirtir. Keza ileride kadınların çalışma yaşamına girmesinin önünü de açacak olan eğitim hakkıyla ilgili Tanzimat Dönemi'nde önemli gelişmeler yaşanmıştır. 1842'de Avrupa'dan ebeler getirilip, Mekteb-i Tıbbiye'de kurslar verilmiş (Avcı 2007, 4); kız çocuklarına ilk kez ortaokul seviyesinde eğitim olanağı sağlanmış; ebelik ve öğretmenlik gibi alanlarda mesleki okullar açılmıştır. Tanzimat Dönemi'nde eğitim konusunda yapılan iyileştirmeler sayesinde II. Meşrutiyet Dönemi'nde basın, dernek ve sosyal yaşam alanlarında canlanmalar sağlanmıştır (Kurnaz 1991, 9-29). Böylelikle dönemin önde gelen kadınları siyasi, kamusal ve çalışma yaşamında aktif olarak rol alma taleplerinde bulunmuşlar, çağ dışı uygulamalardan azade olmak istemişlerdir (Zihnioğlu 2016, 56-57).

II. Meşrutiyet Dönemi'nden itibaren çok sayıda yeni kadın dergisi basın yaşamına katılmıştır. *Demet*, *Mahasın* (1908), *Kadın* (1908), *Kadınlar Dünyası* (1913), *Hanımlar Alemi* (1914), *Kadınlık* (1914), *İnci* (1919), *Seyyale* (1914), *Siyanet* (1914) ve *Kadınlık* (1914) bunlardan bazılarıdır (Kurnaz 1991, 86-95). Elbette ülkenin içinde bulunduğu şartlardan ötürü bu dönemde de hem kurulan dernekler hem de çıkarılan yayımlar arasında doğrudan feminist bir çaba içerisinde olanların sayısı görece azdır. Bu anlamda Osmanlı Müdaafa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti ve derneğin yayını olan *Kadınlar Dünyası* dergisi kadınlar üzerindeki kısıtlamalar, gelenekler, eşitsiz cinsiyet rejimi ve eğitim hakkındaki sınırlamalar gibi mevzuları gündeme getirmesi açısından dikkat çekicidir (Çakır 2013, 107).

II. Meşrutiyet'i Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı izlemiştir. Bu dönemlerde savaşların etkisiyle erkek nüfusun yetersiz kaldığı iş yaşamındaki

boşlukları kadınlar doldurmuş, böylelikle daha önce onlara kapalı olan sağlık alanı, devlet kurumları, mağaza ve restoran gibi alanlarda erkeklere ait kabul edilen mekânlarda kadınlar çalışabilmişlerdir. Her ne kadar savaş ertesinde yeniden bu işleri bırakıp eve dönmeleri istense de (Davaz 2014, 158), başka toplumlarda da yaşanan bu gelişmeler hiçbir zaman tam olarak geri alınamamış, toplumsal şartların olgunlaşmasıyla kadınlar gitgide daha çok oranda eğitim ve çalışma haklarından faydalanabilmişlerdir. Savaş dönemlerinde ayrıca kadınların dernek kurmaları olağanlaşmış ve dernekler sayıca da epey artmıştır.

Cumhuriyetin ilanını izleyen süreçte ise kadınlar bir yandan modernliğin göstereni, öte yandan da ulusun iyiliği için kendini eşi ve çocuklarına vakfetmesi gereken -özelik ve nesnelik arasında yeri akışkan- bir konuma gelmiştir. Kadınlar yürüttükleri tüm mücadelelere ve elde ettikleri önemli kazanımlara rağmen 1923 yılında seçme ve seçilme hakkını elde edememiş; Türk Kadınlar Birliği, Cumhuriyet rejiminin kadınlara bütün haklarını sağladığı ve kadın örgütlenmelerine artık gerek kalmadığı gerekçesiyle 1935 yılında kapatılmıştır (Arat 2005). Kılık kıyafeti, ev idaresi ve çocuk yetiştirme biçimi çağdaş olması istenen kadınların toplumsal ve ailevi konumları açısından geleneğe bağlı kalması beklenmiştir. Nitekim dönemin pek çok erkek aydını ve siyasi aktörü bir yandan kadınların eğitim ve çalışma yaşamında yer almaları gerektiğini salık verirken; bunun toplum için önemine dikkat çekerken, kadınların çalışabilmesi için öncelikle ev işlerini, çocuk ve eşlerinin bakımını aksatmamaları şerhini koşmuşlardır. Örneğin Mustafa Kemal Atatürk, 1923 yılında İzmir’de yaptığı konuşmada, ilim ve fennin kadınlar için de lazım olduğunu söyleyip, sosyal hayatın refahı için iş bölümünün önemine dikkat çektikten hemen sonra, kadının en ufak, en önemsiz vazifesinin ev vazifesi, en büyük vazifesinin de analık olduğunu söylemiştir (Taşkiran 1973, 83).

Erken cumhuriyet döneminde aile kurumuna milliyetçiliğin bir uzantısı olarak büyük önem atfedilmiştir. Şerifsoy’un (2013, 169-171) da vurguladığı

üzere, ulus-devletin inşası sırasında ortaya çıkan milliyetçi ideolojide aile hem bir kurum hem de metafor işlevi görmüştür. Buna göre aile, iyi evlat ve vatandaşların yetiştirildiği, kadınların vatandaşlık görevlerini annelikleriyle, erkeklerin de ailesini maddi anlamda geçindirmek ve gerektiğinde ulusunu koruyarak ifa ettiği bir yerdir. Ulus, erkek kardeşlerin birlikteliğinden müteşekkil bir yapıdır. Bu nedenle ailenin reisi ulusun da koruyucusu olan erkektir. Dolayısıyla bu kurguda kadınların özneliğinin sınırlandırılmaya çalışılması da çok şaşırtıcı değildir.

Aile ve devlet birlikteliğine olan bu vurgu II. Meşrutiyet'ten itibaren artmış, aile konusu İttihatçılar döneminde olduğu gibi tek parti iktidarında da sürekli gündemde olmuştur. Bu durum tesadüf değildir çünkü II. Meşrutiyet'i Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı dönemi izlemiştir (Toprak 1993, 2). Savaş dönemlerinin en önemli özelliklerinden birisi nüfus kontrolüne olan ihtiyacın artması ve bunun bir sonucu olarak kadınların bedenleri sanki onların değil de ulusal çıkarların bir aracısıymışçasına ele alınmasıdır. Böylesi zamanlarda kadınların sağlıkları, evlenme yaşları, doğuracakları çocuk sayısı, spor faaliyetleri ve kıyafetleri gibi beden ve doğurganlığı ilgilendiren her ayrıntı güç odaklarının tartışma konusu haline gelir (Saigol 2013, 236). Nitekim Cumhuriyet'in kuruluşundan II. Dünya Savaşına giden süreçte sağlık propagandasında kadınlar "Cumhuriyet'in annesi", "nüfusu üreten aile kadını" gibi sıfatlarla nitelendirilmiş (Rasimoğlu 2014, 16-19), kadınların sağlıklı ve sayıca fazla çocuk doğurmaları teşvik edilmiştir (Bora 2012, 224).

Bu görünür/görünmez kısıtların yanında Cumhuriyet'in ilk yıllarında kadınlar, diledikleri gibi olmasa da birtakım haklar elde etmişlerdir. 1926 yılında kabul edilen Medeni Kanun'la çok eşlilik kaldırılmış, evlilik yaşı yükseltilmiş, mahkemelerde tanıklık, miras, boşanma ve mülkiyet edinebilme gibi hukuki kazançlar sağlanmıştır. Ancak Berktaş'ın (2004, 17) da dile getirdiği gibi, Medeni Kanun'da ataerkil zihniyet varlığını güçlü bir şekilde

korumuş, ailenin reisliği erkeğe verilmiş, “ikametgâhın seçimi, konut, evlilik birliğinin temsili ve hukuki işlemler, mal rejimi, velayet, boşanma ve miras konularında” erkekleri kayırır maddeler varlığını korumuştur. Yine Cumhuriyet’in ilk yıllarında sanayi sektöründe kadınlar %25lik bir kesimi oluşturmuş olsa da 1936 yılında İş Kanunu ile kadınların haklarını gözeten önlemler, 1940’lı yıllarda savaş sebebiyle askıya alınmıştır (Makal 2010, 13). Dahası modernlik adına atılan adımların çoğunlukla geleneksel toplumsal cinsiyet rollerini yeniden üretmeye hizmet ettiğine de rastlanabilmektedir. Örneğin Akşit’in (2005, 143-145) Kız Enstitüleri üzerine yaptığı çalışmasında da saptadığı gibi, bu okulların müfredatında yemek yapma, ev ekonomisi, dikiş gibi derslere yer verilerek “modern” ev kadınlarını yetiştirmek hedeflenmiştir. Nitekim kız okullarının dışındaki eğitim kurumlarında da kız ve oğlan çocuklarına geleneksel toplumsal cinsiyet rollerini aşılarmaya yönelik yoğun gayretler olduğu görülmektedir (Şerifsoy 2013, 174).

Dergiler bazında İlyasoğlu ve İnsel’in (1984, 172-173) vurguladığı gibi, daha geniş bir çerçevede kadın haklarını savunan dergiler, 1920’lerden sonra kadınlara aile ve toplum içerisinde reva görülen rolleri benimseyen, bunları pekiştirici ve daha az talepkâr bir yayım çizgisi izlemeye başlamışlardır. 1930’lardan sonra annelik ve ev işleri dergilerdeki başat mevzular olmuş -Kadın Gazetesi² gibi bazı önemli örnekler yer yer görülmekle birlikte yaklaşık 1970’lere dek kayda değer bir değişim yaşanmamıştır. Bu durumda en etkili olan unsur kadınların 1930’lu yıllarda seçme ve seçilme haklarını elde etmeleri olmuştur.³ Her ne kadar bu hak olması gerektiği gibi kullanılamamış olsa da kadınlar yine de kendilerini yeni rejime karşı borçlu hissetmiş ve bu nedenle mücadelelerinin hızını kestikleri gibi, Türk Kadınlar Birliği’nin 1935 yılında feshedilmesine de sessiz kalmışlardır (Davaz 2014, 752).

Türk Kadını dergisinin de yayımı sürdürdüğü 1940’lı yıllarda, 1930’lu yılların toplumsal cinsiyet politikaları varlığını sürdürmüştür. İsmet

İnönü'nün yönetiminde, II. Dünya Savaşı'na fiilen dâhil olunmamış olsa da bu yıllarda da daha önceki savaş dönemlerinde olduğu gibi, kadınlar derneklerde yardım etkinliklerinde bulunmuşlardır (Parmaksız 2017, 67-69). Dergilerde ise kadınların ev ve aile sorumluluklarının altı çizilmeye devam edilmiş, ev içinde üretkenlik ve tutumluluk konuları daha çok ön plana çıkmıştır (İlyasoğlu ve İnel 1984, 174). Dolayısıyla Osmanlı'nın son zamanlarından II. Dünya Savaşı yıllarına gelinceye kadar kadın hareketinin ivmesinin değişkenlik gösterdiği, elde edilen hakların ve siyasal seçkinlerin dolaylı ya da dolaysız müdahalelerinin mücadele azmine etki ettiği, ancak temelde kadının aile ve toplum içerisindeki görevlerinin ne olduğuna yönelik eril bakış açısının çok değişkenlik arz etmediği söylenebilir. *Türk Kadını* dergisi bu bağlamda kadının aile içindeki rollerinin en çok vurgulandığı, nüfus kontrol politikalarının yaygınlaştığı ve kadın dergilerinin siyasal ideoloji ile uyumlu bir yayın politikası izlediği bir dönemde yayın hayatını sürdürmüştür.

Türk Kadını Dergisinin Özellikleri

Türk Kadını dergisi aylık periyotta, Çocuk Esirgeme Kurumu ve buranın başkanı Fuat Umay tarafından çıkarılan bir dergidir. Fuat Umay'ın hem bir devlet kurumunun başkanı hem de Kırklareli milletvekili olması, derginin dönemin siyasal iklimine uyan bir toplumsal cinsiyet politikası izleyeceği konusunda ipucu verir. Nitekim Fuat Umay, Çocuk Esirgeme Kurumu bünyesinde başka kadın ve çocuk dergileri de çıkararak tek parti döneminin modern ulus projesine katkı sunmuştur.⁴

Umay'ın meslek yaşamında çocukların yeri oldukça önemlidir. 1917'de Kırklareli'nde Himaye-i Etfal Cemiyetini⁵ kuran Umay, aynı cemiyetin Ankara'daki kurucularının da arasında yer almış (Kuş 2019), milletvekilliği yaptığı dönemlerde, meclisteki çalışmalarında daha çok çocuk ve sağlık konularına eğilmiştir (Umay 1950, 8-11). Nitekim İstanbul Tıp Fakültesi'nden

mezun olan Umay'ın milletvekili olmasında hekim olarak ortaya koyduğu çabalar etkili olmuştur (Kuş 2019). Bir anlamda Umay'ın kadın dergileri ile alakası esasında çocuklara, yeni nesillerin gelişimine verdiği önemdendir.

Sahiplik yapısının yanında, derginin hem tek parti döneminde hem de II. Dünya Savaşı yıllarında çıkmış olması onun yayın içeriği ve kadını konumlandırma biçimi hakkında ana akım fikirlerle uyum içerisinde olacağının işaretleridir. Nitekim tek parti döneminde basın üzerindeki baskılar sonucu iktidar politikalarını halka ulaştıran tek sesli bir basın hâkimken; savaş yıllarında bu beklenti milliyetçiliğin yükselişi ile katmerlenmiştir. Artan milliyetçiliğin bir etkisi de aileye yüklenen misyonda kendisini göstermiştir. Keza *Türk Kadını* dergisinin dikkat çeken bir diğer özelliği de “aile dergisi” olarak tanımlanmasıdır. Esasında Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren aile toplumsal bir kurum olarak ele alınmış ve ulus devletin inşasının bir parçası olarak görülmüştür. Bunun nedeni diğer ulus-devlet inşa sürecinden geçen ülkelerde de olduğu gibi, ailenin toplumun en küçük kurumu, idarenin başladığı yer olarak görülmesidir. Ailenin devamlılığının sağlanmasında ise kadınlara önemli görevler yüklenmiş, erkeğin ve çocukların her türlü bakım ve refahından olduğu gibi, evin ekonomisinden de kadınlar sorumlu tutulmuştur (Sancar 2014). Aile ve bu kurum içerisinde kadına yüklenen anlamlar *Türk Kadını*'nın ilk sayısındaki editoryal yazıda kendini göstermiştir: “Bu dergiyi Türk Kadınları için çıkarıyoruz. Türk yavrularına olduğu kadar, Türk annelerine ve ileride anneliğin kutsal bahtiyarlığına kavuşacak olan genç kızlarımıza da elinde olan yardımlarda bulunmayı ödev bilen Çocuk Esirgeme Kurumu bu dergiyle de Türk kadınlarına ve genç kızlarına hizmet etmek istiyor” (*Türk Kadını* 1944, 1). Görüldüğü gibi “aile dergisi” olarak tanımlanan *Türk Kadını*'ndaki aile, kadın ve çocuklardan müteşekkil sayılmakta, derginin hedef kitlesini anneler ve müstakbel anneler olarak görülen genç kızlar oluşturmaktadır.

Görsel 1. *Türk Kadını* dergisinin 1944 yılında yayımlanan ilk sayısının kapağı

Türk Kadını'na biçimsel özellikleri açısından bakıldığında Mart 1944'te yayımlanmaya başlayan dergi, İstanbul Cumhuriyet Matbaası'nda basılmış, 20 sayfadan oluşmuş, 25 kuruştan satılmış ve tüm geliri Çocuk Esirgeme Kurumu'na aktarılmıştır. Ebadi 25x30 cm olan derginin ilk sayısında bir süre aylık olarak okuyucuyla buluştuktan sonra, 15 günde bir yayımlanacağı belirtilse de tüm sayıları aylık bir periyotta okuyucuya ulaşmıştır. Temmuz 1947'den itibaren fiyatı 35 kuruşa çıkmıştır.

Derginin yazar kadrosunda bakıldığında ise çoğunluğun tıp ve eğitim alanından olması dikkat çekmektedir. Yazar kadrosunu Nermin Abadan Unat, Dr. Fuat Umay, Dr. Muzaffer Sezer, Cahit Uçuk, Turhan Toker, Dr. Himmet Akın, Muhip Dıranas, Dr. Bahtiyar Demirağ, Melih Başar, Dr. Saliha Tuncer, Melahat Sezener, Nihal Yalaza Taluy, Leman Gönül, Tevfik Atay, M. Şakir Ülkütaşır, Recai Ant, Rıza Çavdarlı, Azize Duru, Mitat Enç, İsmet Kür ve Feriha

Baymur oluşturmaktadır. Dönemin aileye ve genç nesillere verilen öneminin de bir sonucu olarak sağlık, nüfus ve eğitim politikalarına yönelik yazılar ön planda olmuştur. Ancak derginin kadınlara yönelik olarak çıkarılması, bu konuların onlarla ilişkili olarak ele alınmasına neden olmuştur.

Türk Kadını Dergisinde Kadınlığın Kurgulanışı

Türk Kadını dergisi, daha önce de değinildiği gibi, yayımlandığı dönemin ideal kadınlık rollerini destekleyen bir yayındır. Bu doğrultuda modern Türk kadınına bazı temel görevler yüklenmiştir. Bunların başında dünyaya çocuklar getirip onları cumhuriyetin ideallerine göre yetiştirmek gelmektedir. İkinci görev mutlu bir aile hayatı yaratmak adına evin idaresini ve erkeklerin bakımını sağlamaktır. Kamusal alanda varlık göstermesi bağlamında çocukların bakımını daha iyi sağlaması açısından eğitim görmesine ve yardım kurumlarında varlık göstermesine dair kimi değinilerde bulunulsa da dergide temelde kadınların yerlerinin evleri olduğuna dair bir söylem egemendir. Bu nedenle inceleme bölümünde kadınlara dair ailenin oluşturucusu ve yeniden üreticisi bağlamında oluşturulan içerik incelenecektir.

Ailenin Temel Direği: Müstakbel, Kutsal, Yetersiz Ama İlle De Zorunlu Anneler

Ulusların kuruluş evrelerinde iktidarlar milli kimliği kurarken, “biz kimiz?” ve “nasıl olmalıyız?” sorularına dair bir ideal ve sabit bir inşada bulunmaya çalışır. Tanıl Bora bu kimliğin yoktan var olmadığını, modernleşme öncesinden izler taşıyan bu kimliğin modernleşmeyle işlendiğini söyler (2017, 13). Bu kimlikte hem kim olunduğu, hem de nasıl olunması gerektiğine yönelik söylem, ideal bir kurgudur. Öte yandan Altınay’ın (2013) da belirttiği gibi milliyetçi ideolojilerde ve milli kurgularda toplumsal cinsiyet kurucu

bir unsur olsa da tali bir mefhum gibi ele alınır. Kadınların kamusal alanda yürüttüğü eylemler görünmez kılınır, kamusal alandan dışlanma süreçleri görmezden gelinir. Kadının sıkıştırılmaya çalışıldığı, görevlendirildiği alan olan ev içindeki faaliyetleri ise aşırı bir söylemsel kışkırtmayla teşvik edilse de tarihte görünmez ve önemsiz kalır.

Türkiye’de de cumhuriyetin kuruluşundan itibaren, kurucu seçkinler için kadınlar değişen yönetim biçimi ve modern ulus devleti niteliklerini yansıtmaları açısından bir simge olarak düşünülmüş, ancak kadınların milli görevleri annelikle sınırlı kalmıştır. Bu görevin kadınların en temel, asli ve kutsal rolleri olduğu söylemiyse günümüze dek varlığını sürdürmüştür. Bu beklentiler elbette sadece Türk modernleşmesine ve Türk milliyetçiliğine özgü değildir. Cinsiyet ve millet arasındaki ilişkileri irdeleyen kuramcılar Anthias ve Yuval-Davis (1989, 7) kadınların etnik ve ulusal sürece dâhil edilme süreçlerinde biyolojik olarak çocuk üretme özelliklerine, kültürel aktarıcı olma niteliklerine ve dış görünüşte olduğu gibi, etnik ve ulusal bir gösteren olma yanlarına dikkat çekerler. Kadınların topluluğun biyolojik üreticisi ve kültürel yeniden üreticisi olmalarına dair anlayışın izleri *Türk Kadını* dergisinde pek çok makalede işlenmiştir. Bu yazılardan öne çıkanlarından birisi olan Turhan Toker’in (1946, 1-3) kaleme aldığı “Anne Kadın” başlıklı metnin ilk paragrafında şu ifadeler yer alır: “Kadın ve çocuk konusu üzerinde ısrarla durmamızın amacı açıktır; bunlardan birisi ‘büyük vatan’, diğeri de ‘yarın’dır... Birisi ağaçsa, diğeri meyva, birisi temelse öteki yapının kendisidir. Çünkü kadın olmazsa ne vatan ve ne de millet şekil alabilirdi...”.

Kadın ve çocuğun ayrılmaz bir birlik olduğunu belirten bu satırlarda çocuğun annenin bir uzantısı olarak ona ait ve onun sorumluluğunda olduğu anlayışı belirgindir. Dahası kadına yönelik “büyük vatan” nitelemesinin altında milliyetçi söylemde vatan ile kadın bedeni arasında kurulan eşdeğerlik görülür. Najmabadi’nin (2013, 129) de söylediği gibi, ulusal cemaatler bir

erkekler birliği olarak kabul edilirken, bu sözleşmeden dışlanan kadınlar vatan toprağı ile temsil edilmiştir. Eylem halinde olup ulusu koruyan erkekler, pasif “vatan toprağını” koruyup kollamakla görevlidirler. Dolayısıyla burada, namus söylemiyle de iç içe olan milliyetçilik anlayışındaki toplumsal cinsiyet kodları billurlaşır. Erkeğin “koruması altında”, bir yönüyle onun failliğini gerçekleştirebilmesi için pasif kalması gereken kadınlar, özel alanda tutulmaya ve ev işleri ve çocuk bakımıyla görevlendirilmeye çalışılır. Keza “Anne Kadın” yazısının devamında da kadınların toplum ve aile açısından bitmek bilmez ödevleri sıralanır ve anneliğe saygı Tanrıya ibadet sayılarak, tüm bu görevlerin yükü adeta kutsanır. Kadınlar anne olabilmek özellikleriyle değerli addedilir:

İnsan denen azametli varlığın hem anası, hem biyoloğu, hem psikologu, hem pedagogu, hem de öğretmenidir. Yani kompleks bir kudret hamulesidir. Böyle bir karakter ancak insanüstü kudretlerde bulunabilir. Onun içindir ki mistisizm ve ahlâk anaya saygıyı, Tanrıya ibadet olarak ifade etmiştir (Toker 1946, 1-3).

Görsel 2. Türk Kadını dergisinin 4. sayı kapağı

Kadınlara yönelik böylesi kutsallaştırmalar erkek egemen söylemde nadir olduğu gibi, genellikle zıddı bir değersizleştirmeyle birlikte gelir. Nitekim bu makalede de annelikten kaçınmak alçaklıkla eş tutulur. Bunun nedeni cumhuriyetin ülkeye yerleşmesi için tüm umudun bağlandığı gelecek nesillerin “bir elmas kutusu” sayılmasıdır. Bu nedenle de makbul kadınların topluma yeni bireyler katmaları gerekmektedir (Toker 1946, 3-5).

Anneliğin evrensel olarak doğal, arzulanan, sorgulanamaz ve “normal” bir kadınlığın uzantısı olarak görülmesi -ne yazık ki- alışıldık (Gillespie 2000, 223) olsa da aynı paragrafta anneliğin hem bu denli kutsallaştırıldığı hem de aksinin açık bir gözdağı ve tehditle işaret edildiği örneklerin ne kadar yaygın olduğu konusu su götürür. Dahası mesele sadece cumhuriyetin geleceği için çocuk doğurmaktan ibaret de değildir. Makalede bu “elmasın” en iyi haline getirilmesi için kadınların görevleri yeniden sıralanır, çocuğa yapılan fedakârlıkların bir karşılığı olacağı söylenerek motivasyon sağlanmaya çalışılır.

Kadınlara yönelik bu buyurgan cümleleri bir erkek yazarın dile getirmesi şaşırtıcı değildir. Nitekim erkek yazarların yoğunlukta olduğu dergilerde -İnci (1919), *Süs* (1924) ve *Hanım* (1921) gibi- kadınların inceleme ve tenkit malzemesine dönüşmesi sıklıkla görülmüştür (Çakır 2013, 84). Bunun yanında makalenin yazarı Turhan Toker’ın Türk milleti adına konuşması da ulusun erkek kardeşlerden müteşekkil olarak kurgulanmasının bir göstergesidir. Erkekler arasında her zaman tam bir birlik olmasa da uluslaşma sürecinde eğitim ile kadınların ruhları, doğum kontrol yöntemleriyle bedenleri üzerinde ataerkil toplumun ileri gelenlerince bir mücadele sürdürülür. Kandiyoti (2011, 165) bu alanlardaki istençlere uyum sağlamanın, kadınların yurttaşlığın alanına girişinin bir parçası olduğunu söyler. Ayrıca buradaki örnekte de görüldüğü gibi ruh ve bedene ilişkin tartışmalar özel alana ilişkin konular gibi dursa da Türk modernleşmesi sürecinde de izlenebileceği gibi özel alanın sınırları

bazen bizatihi devlet tarafından yapılandırılır.

Daha önce de belirtildiği gibi, cumhuriyetin kuruluşundan itibaren nüfusun artması yönünde uygulanan politikaların temel nedeni savaşların nüfusu azaltma açısından etkisidir. Bu nedenle 1923-1963 yılları arasında nüfus artışını hedefleyen pronatalist politikalar uygulanmış, özellikle 1930-1949 yılları arasında Umumi Hıfzıssıhha Kanunu ile resmi ve açık olarak bu politikalar tatbik edilir olmuştur (Eryurt vd. 2013, 123-124). Dolayısıyla kadınlar annelik nitelikleri nedeniyle yukarıdaki yazıda olduğu gibi doğrudan baskı altına alınmaya çalışıldığı gibi, Dr. Bahtiyar Demirağ'ın "Çocuk ve Harp" yazısındaki gibi, anneliğin sorgulanamaz bir istek olarak doğallaştırılması yoluna da gidilmiş, Türk kadının doğuruculuğunun inkâr edilemez bir durum olduğu ve doğurmanın her Türk kadınının en büyük arzusu olduğu ifade edilmiştir (1944, 4). Diğer taraftan dergide kadınların doğum oranlarını artırma adına daha dolaylı yollarla teşvik edilmeye çalışıldıkları yazılar da mevcuttur. Bu konuda Nihal Yalaza Taluy'un yazıları dikkat çekicidir. "Biricik Evlat" başlıklı çeviri yazıda tek çocuk büyütmenin zorlukları ve negatif yanlarına karşın, daha çok çocuğa bakmanın kolaylıkları dile getirilmiştir. Dahası tek çocukların yaşlılarıyla az vakit geçirmelerinden ötürü geçimsiz ve uyumsuz olduklarına da değinilerek bu durumun çocuklar açısından da negatif bir yönü olduğuna vurgu yapılmıştır (1944, 13-15). Taluy'un kendi kaleme aldığı "Arka Arkaya Gelen Çocuk" yazısında ise tek çocukların ilgi ihtiyacı nedeniyle kadınların ev işi ve yemek yapmasını engellediği, ancak beraber büyüyen çocukların birbirleri ile oynayıp, annenin yükünü azalttığı, ayrıca birbirine benzer yaşlardaki çocukların, benzer şeyler yemeleri gibi hususlarda olduğu gibi, ekstra bir bakım gerektirmediği anlatılmıştır (1944, 13). Dolayısıyla bu yazılarda da kadınlar daha çok sayıda çocuk doğurmaları adına hem göz korkutma hem de cesaretlendirme yöntemleriyle teşvik edilmeye çalışılmıştır.

Aslında kadınlara yönelik bu tutumun II. Meşrutiyetten beri sürdüğü

söylenebilir. II. Meşrutiyet Dönemi'nde yayınlanan kadın dergilerinde aile ve evlilik algısını incelediği makalesinde Songül Keçeci Kurt'un (2015) da belirttiği gibi, kadınların eş ve çocuklarına yönelik sorumlulukları genel olarak vatana hizmet ile ilişkilendirilmiş ve kadınların bu görevlerini aksatmaları ailenin mutsuzluğuna olduğu kadar, milletin çöküşüne de sebep gösterilmiş ve böylelikle kadınlar ağır yüklerle kuşatılmıştır. Bu bakış açısına erkek yazarlar kadar, feminist addedilebilecek kadın yazarlar da katılım göstermişlerdir.

Köşe yazılarının yanında *Türk Kadını* dergisinde yer verilen edebi eserlerde de anneliği öven ve anne olmayanları yeren yazıların seçimine özen gösterilmiştir. Gustav Drots'dan çevrilen "Genç Bir Anneden Mektup" yazısında bir anne çocuğunun her şeyi olduğunu bilmenin mutluluğunu yaşadığını anlatırken, çocuk sahibi olmayanların gerçek bir yaşam ve onun güzelliklerinden yoksun bir hayat sürdürdüklerini ve bunun acınası bir yaşam olduğunu belirtilmiştir (1944, 8). Bu yazıda annelik huzur ve mutluluk duygularıyla ele alınıp, sadece kadınların yaşayabileceği özel bir paylaşım hali olarak nitelendirirken, anne olmamak küçümsenmekte, aşağılanmakta ve hor görülmektedir. Dolayısıyla dergi yoluyla anne olmak/olmamak ikileminde kalan kadınlar için toplumsal yaşamda karşılaşacakları tutum ve tavır konusunda bir bilinç oluşturulmaya çalışılmakta ve toplumsal normlara uymamanın dışlanmayla sonuçlanacağı mesajı verilmektedir.

Kadınların annelik görevleri çok sayıda çocuk doğurmakla sınırlı değildir. Doğum oranlarındaki artış kadar önemli olan diğer ögeler doğanları yaşatabilmek ve yurda yararlı evlatlar olarak yetiştirmektir. Doğumun başarılı sonuçlanabilmesi için öncelikle hamilelik döneminin sağlıklı bir şekilde sürdürülmesi gerekmektedir. Bu konuda derginin üzerinde durduğu temel unsurlar düzenli doktor kontrolüne gitmek ve modern tıbbın olanaklarından yararlanmak olmuştur. Esasında Jordanova'nın (1999, 158) da belirttiği gibi, kadınların geleneksel hamilelik, doğum ve çocuk yetiştirme konularındaki

bilgilerinin küçümsenmesi modern tıbbın doğuşuyla başlar. Tıp alanını erkeklerin egemenliğinde bir alan haline getirme isteği, ebelerin mesleki birikimlerinin, kadınların geleneksel bilgilerinin ıskallanmasıyla sonuçlanmıştır. Dahası aydınlanmadan itibaren kadınların aydınlanmanın, aklın ve bilginin alanının dışında konumlandırılmaya çalışılmaları, çocukların yetiştirilmelerini de kadından erkeğe, yani devlet ve kurumların yönlendiriciliğine devretme gayretine neden olmuştur. Aydınlanmadan itibaren Batı’da hâkim olan bu yaklaşım, Türkiye’de modernleşme çabalarından itibaren kendisini göstermiştir. Bu doğrultuda örneğin *Türk Kadını* dergisinde Dr. Saliha Tuncer’e ait “Sağlam Çocuk Nasıl Yetiştirilir: Gebelik ve Doğuma Ait Sağlık Bilgileri” yazısında gebelerin beslenmesi, giyimleri ve sıkça doktora görünmeleri gerektiği konusunda bilgiler verilmiştir (1944, 6-8). Ancak başlıktaki vurgudan da anlaşılabileceği gibi, bir annenin sağlığı, sağlam bir çocuk yetiştirmenin bir aracı olarak önemli görülmüştür. Beria Okan’ın kaleme aldığı “Genç Anneler İçin Faydalı Bilgiler” başlıklı yazıda da kadınların sağlıklarının çocuğun sağlığı için bir aracı olduğu, süt konusunda verilen tavsiyelerde görülmektedir. İlk çocuğunda sütü yeterli gelmeyen annelerin, ikinci çocuklarına hamileyken önlemler almaya başlaması gerektiği belirtilen yazıda, memelere sıcak ve soğuk süngerleme yapılmasının süt faaliyetini artıracığı söylenmekte, meyve ve salatalık gibi besinlerle beslenme ve kalsiyum eksikliğini gözetici tedbirler almak önerilmektedir (1946, 9).

Kadınların çocukların bakımı ve sağlığında birincil sorumlu olduğu anlayışı Osmanlı’nın ilk kadın dergilerinden beri devam eden bir anlayıştır. Öyle ki bu bakış açısına *Kadınlar Dünyası* gibi tüm yazarları kadınlardan oluşan ve feminist bir perspektifi olan dergilerde dahi rastlanmıştır (Keçeci Kurt 2015, 1082-1083). Ancak özellikle cumhuriyetin ilanı öncesi dönemlerdeki dergilerde, kadın haklarına yönelik taleplerin daha çeşitli ve öncelikli olmasının da bir etkisiyle, örneğin *Demet* (1918) dergisinde de örneklerinin görüldüğü şekliyle, kadınların annelik vasıfları, onların eğitim almalarına bir

neden olarak ön plana çıkarılabilmıştır (Keçeci Kurt 2015, 1082). *Türk Kadını* dergisinde de Dr. Münevver'in kaleme aldığı yazıda bu husustan bahsedilmiş ancak yazıda daha çok üzerinde durulan hususlar kadınların kendi sağlıkları ve çocuk bakımı hakkındaki geleneksel bilgilerinin yetersiz ve yanlış olması, bu hususta Türk kadınlarının Batı'daki kadınları örnek alabileceği ve bu konularda bilgi edinilebilecek ek etkinliklerin sağlanması olmuştur. Bu etkinlikler anneleri yetiştirme kursları, konferanslar, sağlık öğütleri ve çeşitli yayınlar olarak sıralanmıştır (İnal 1946, 13-17).

Dr. Münevver de dönemin pek çok yazarı gibi, eş ve çocukların bakımından olduğu gibi memleketin kötü günlerden kurtulmasının sorumlusu olarak kadınları görevli kılmış, bu sorumluluğun gereği olarak da kadınların eğitim alması gerektiğini savunmuştur. Eril tahakkümün tüm gelenekselliğiyle hâkim olduğu ve kadınların eğitim hakkından yararlanmasının son derece sınırlı olduğu bir dönemde kadınları eğitim al(a)madıkları için suçlamanın ve gerekli eğitimi almazsa yetersiz olacağını hissettirmenin kadından yana bir tavır olmadığı açıktır. Çocuk, ev ve eş bakımının yanında ülkenin bekasının başarısında da büyük pay sahibi addedilen kadınlar sürekli eğitimsiz ve yetersiz hissettirilmiş ve daima daha çok çabalaması gereken kişiler olarak işaret edilmişlerdir. Üstel'in (2014, 123) de bahsettiği üzere, aslında II. Meşrutiyet Döneminden itibaren modern çocuğa verilen önem nedeniyle "iyi anne" olmanın temel koşulu eğitilmiş bir anne olmak olmuştur. Kadınların iyi anneliği milliyetçi değerlerin çocuklara aktarımının yanında milli iktisatın yeni tipinin yaratılmasını da gerektirmiştir. Kadınlar tüm bu konularda görevlidir, çünkü bu konularda en çok yazı kaleme alan Dr. Muzaffer Sezer'in yazılarında da belirtildiği gibi, iktidar kadınlara sosyal alanda büyük kolaylıklar sağlamıştır ve bu nedenle bu ödevler iktidara karşı bir borçtur.

Türk Kadını'nda çocukların bedensel ve zihinsel gelişimlerine dair annelerin görevlerine dair çok sayıda yazı yayınlanmıştır. Bu yazılardan

birkaç örnek vermek çocuk gelişiminin ne denli ehemmiyetle ele alındığını anlamak açısından yararlı olacaktır. “Okula giden çocukların gıda ve istirahatleri ile meşgul olunuz” başlıklı yazıda Beria Okan çocukların okuldan önce rahat kahvaltı yapabilmeleri için annelerin erken kalkmaları gerektiği, öğle yemeklerine nasıl yemekler konulması gerektiği, çocukların odalarının havalandırılması gibi hususlara değinmiştir (1946, 2). Mimar Nezihe Taner’in, “sağlam temellere oturmıyan binalar çabuk yıkıldığı gibi çocuğun temellerinin sağlamlığı küçük yaşta sıhhatli olmasıdır” sözlerinin yer aldığı yazısında çocuk bahçelerinin temiz hava, güneş ve çocukların sosyalleşmesi açısından önemine değinilmiştir (1945, 8-9). Nezihe Taner bir başka yazısında çocuk odalarını ele almış ve yine bu mekânların güneşli, havadar ve temiz olmasının çocuğun karakteri ve sağlığı üzerinde etkili olduğunu belirtmiştir (1946, 8). Bu örneklerin yanında dergide “Çocuk Sağlığı” başlığı altında bebekleri anne sütü ile beslemenin önemi, uyku problemleri, diş çıkarma, çocuk psikolojisi, çocuk hastalıkları gibi birçok konuda detaylı bilgiler yer almıştır. Bu konuya verilen önemin temel nedeni Saliha Tuncer’in “Sağlam Çocuk Nasıl Yetiştirilir” yazısında da vurguladığı üzere çocukların ebeveynlerin değil yurdun malı sayılmasıdır. “Çocuklarımız ne kadar sağlam yetiştirilirse ve ne kadar iyi terbiye görürlerse milli kuvvet ve kültürümüz o kadar yükselecektir” denilen yazıda (1944, 12-13) dikkat çeken öğelerden biri çocuk yetiştirmekten sadece annenin değil, babaların da sorumlu tutulmasıdır. Nitekim dergide böylesi bir yaklaşım, sözde bile olsa, oldukça sınırlıdır. Bir diğer önemli unsur dergideki diğer yazılarda da rastlanabildiği gibi, bu metinde de sürekli zıtlıklar üzerinden bir değer sistemi kurulması ve ödül-kınama dizgesinde edinilecek yer konusunda gözdağı verilmesidir. Bir yandan her anne babanın çocuklarını sağlam yetiştirmenin en büyük istekleri olduğu söylenerek ebeveynler onore edilmekte, diğer yandan da sıksa bir çocuğa sahip anne babalar vazifelerini iyi bir şekilde yapmamış olmakla suçlanmaktadır. Nitekim bu dönemde çocukların dönemin deyişiyle “gürbüz,” kilolu olması konusunda aşırı bir istek

vardır (Tamer Torun 2021). Bu doğrultuda dönemin çocuk dergilerinde olduğu gibi *Türk Kadını* dergisinde de gürbüz çocuklar için yarışma düzenlenmekte ve dereceye giren çocukların fotoğrafları basılmaktadır. Ancak burada oldukça çarpıcı olan nokta, neredeyse tüm yayımlarda çocuk yetiştirme konusunda esas sorumlu ve görevli olan kişi annelerken, gürbüz çocukların babalarının ismiyle anılmasıdır: “Tayyare yüzbaşısı bay Hayrettin’in çocuğu Akın Göksen... birinci, Demirfırka mahallesinde bay Şemsi’nin çocuğu Susen... ikinci... seçilmişlerdir” (*Türk Kadını*, 1944, 17). Tüm sorumluluğun yüklendiği ve ödül-ceza sisteminin ince terazisinde sürekli yargı altında olan kadınlar, çocukların yetiştirilmesine dair bir ödül söz konusu olunca unutulmuştur. Nitekim kadınların çocuklar konusundaki sorumluluklarının herhangi bir sınırı yoktur. Örneğin oğlan çocuklarının askerliği gibi eril dünyaya ait ve erkeklik performansı açısından oldukça önemli konularda dahi çocukları bilinçlendirmek için kadınlar sorumlu tutulmuştur. Enver Tuncalp, “Bir çocuğa askerlik vazifesinin şerefini, kudsiyetini öğretecek ve zamanı gelince derhal onun şubeye koşmasını temin edecek ANNEdir” sözleriyle oldukça kati bir biçimde kadınları bu konuda vazifelendirmekte ve çocuğunun askere gitmesinden sakınan anneleri de “zayıf ruhlu ve bozuk karakterli” olarak nitelendirmektedir (1945, 17). Benzer bir şekilde Himmet Akın’ın “Annesini Aldatmağa Koyulan Bir Çocuk” metninde babası ve büyükbabası eğitilmiş olan ve okulda veliliğini büyükbabasının üstlenmiş olduğu bir öğrencinin önceden parlak olan notlarının düşmesinden, okuma yazması olmayan ve bu nedenle çocuğun kolayca kandırabildiği annesi suçlu sayılmıştır (1945, 5-6). Erkeklerle ait addedilen konularda dahi kadınları sorumlu tutmak da *Türk Kadını* dergisi ve yazarlarına mahsus bir düşünüş biçimi değildir. Daha önceki dönemlerde yayınlanan *Kadın* (1908-1909) dergisinde de kadınlar sağlam nesiller ve cesur askerler yetiştirmekten sorumlu ev kadınları olarak ele alınmıştır (Aydın 2009, 155).

Görsel 3. *Türk Kadını* dergisinin gülbüz çocukları

Türk Kadını ile aynı dönemde çıkan kadın dergilerinden *Ev Kadın* (1945-1950) dergisinde de çocuk bakımı konusunda aynı konuların benzer şekillerde ele alınması, bu yaklaşımın bir tesadüf olmadığını ve ilgili dönemin kadına yönelik politika ve beklentilerinin bir yansıması olduğunu gösterir. Keza, *Ev Kadın* dergisinde de temel konulardan birisi sağlıklı gülbüz çocuklar yetiştirmek olmuş, çocuk sağlığına, beslenmesine ilişkin bilgiler ve gülbüz çocuk fotoğrafları düzenli olarak bu dergide de yer almıştır (Işık 2021, 223).

Kız çocuklarının yetiştirilmesi konusunda ise kadınlara verilen direktifler değişiklik göstermiştir. Kız çocuklarının yetiştirilmesi konusunda yeterince kitap olmamasından yakınan Recai Ant, Felix Thomas'ın "Kızlarımız" kitabında "Eğer kadının hakikî mesleği en kat'î manasiyle annelik ise aile içinde kızlarımızın hepsi bir gün anne olacak gibi terbiye edilmelidirler" buyruğunu içeren kitaptan örnekler vermiş ve kız çocuklarının

oyun oynamalarından arkadaşlarına, anne kız ilişkilerinin nasıl olması gerektiğinden, evliliğe, müstakbel annelerin nasıl yetiştirilmesi gerektiği konusunda bu yazıdaki başlıkları örnek vermiştir (1944, 12). Kadınları çocukluklarından itibaren müstakbel anneler olarak yetiştirme gayreti de oldukça sık görülen bir tutumdur. Örneğin *Hanımlara Mahsus Gazete*'de yazan İslam inancı ve kültürünün birbirinden farkını vurgulayan, İslam dininde ve tarihinde kadınların yerini gösterme konusunda önemli çabalarda bulunan Fatma Aliye de yazılarında genç kızlara çocuk sahibi olmadan önce çocuk yetiştirme hususunda yazılar okumalarını salık vermiş, büyükannelerin deneyimlerini genç kuşaklara aktarması gerektiğinin altını çizmiş ve iyi annelikte kuşaklar arası aktarımın altını çizmiştir (Güven 2016, 7-8).

Bu son örneklerden görüldüğü üzere rejimin sözcülüğünü üstlenenler anneleri sadece çok çocuk dünyaya getirmek ve onları fiziksel anlamda gülbüz yetiştirmekle vazifelendirmemiş, bunların yanında çocukların sosyal ve psikolojik anlamda iyilik halinden de kadınları sorumlu tutmuştur. Bu bağlamda yukarıdaki örneklerin yanında kadınların çocuk kitapları okuyarak onların dünyasını anlaması gerektiği söylenmiş (Atay 1945, 9); çocuklara ne tür masallar okunması gerektiği açıklanmış (Enç 1944, 7); çocuklar için oyun oynamanın öneminden bahsedilmiş (Atay 1946, 3-4) ve daha pek çok konuda ayrıntılı bilgilerle donatılmaya çalışılan kadınların her konuda kusursuz ve eksiksiz davranması gerektiği algısı dayatılmıştır. Kadınlar için çıkarıldığı iddia edilen dergiler, onların çıkar ve isteklerini yansıtmaktan ziyade, onları vazifelendiren ve eksik hissettiren yayımlar haline gelmişlerdir.

Ev İdarecisi ve Eş Olarak Kadınlık Rolü

Cumhuriyetin kurulmasından itibaren makbul vatandaş sayılmanın çeşitli kriterleri olmuş, kadınlar için bunun pratik edildiği yer ise özel alan olmuştur. Bu alandaki görevleri önceki bölümde de değinildiği gibi

çocuklarının bakımı ile sınırlı kalmamış, ev bakımı, idaresi ve eş olma rolleri de ön plana çıkarılmıştır. Bu alanda da yetersiz görülen ve modern usullere göre ev kadınlığı yapması beklenen kadınlara “Ev Kadını İçin Faydalı Bilgiler” ve “Bir Avuç Bilgi” başlıkları altında ev işleriyle ilgili bilgiler verilmiştir. Bazen bu konudaki yönlendirme gayreti abartılmış ve Nihal Yalaza Taluy’un yazılarında görüldüğü gibi bulaşığın nasıl yıkanacağı dahi en ufak ayrıntılarla okurlara anlatılmıştır (1945, 12).

Savaş yıllarının etkisiyle bu dönemde ayrıca ev ekonomisi konusunun üzerinde etraflıca durulmuştur. Örneğin kıyafet maliyetini azaltmak için annelerin giysilerinden çocuklar için kıyafet dikmek gibi fikirler verilmiş (Duru 1944, 14), ucuz sebzelerden farklı türlerde yemekler yapmanın yolları anlatılmış (Taluy 1946, 2), bayat ekmekleri değerlendirmek için tarifler verilmiştir (Taluy 1947, 2). Dönemin ekonomik koşullarının yanında, Yaşın’ın (2000, 51-52) da işaret ettiği gibi 1930’lu ve 40’lı yıllarda evin çağdaştırılacak kültürel alanlar içerisinde merkezi bir yer tutmasından ötürü de Türk milliyetçileri ev işlerinin düzgün ve modern yöntemlerle yapılmasına önem vermişlerdir. Bu nedenle “İyi bir ev kadını eşyanın ömrünü uzatır,” “Eşyamızı iyi kullanalım” gibi başlıklarla kadınlardan bir yandan tasarruflu olmaları beklenmiş, “Evlerimiz Nasıl Olmalı?” gibi başlıklarda da kadınların evlerini Avrupalı ve modern bir tarzda döşemeleri teşvik edilmeye çalışılmıştır. Aynı dönem yayınlanan *Ev Kadın* dergisinde de evlerin düzenli ve temiz olması tavsiye edilerek, evlerdeki en küçük ayrıntıların öneminden bahsedilmiştir (Işık 2021, 223).

İyi bir ev kadını olabilmenin yolu yoktan var edebilmekten, sürekli üretken ve fedakâr olmaktan geçmektedir. Bu nedenle pek sık rastlanmadığı üzere, bu başlık altındaki yazılarda Türk kadınları yer ver övülmüş, onların esasında becerikli, evlerine dair her şeyi bilip yapan kişiler oldukları söylenmiştir (Boran 1945, 12). Öte yandan Hollywood starlarının dahi

gündelik yaşamlarında ev işleri ve ailevi sorumluluklarını yerine getirdiğine dair yazılara yer verilerek (Başar 1947, 16), kadınların bu rollerinin evrensel ve sınıfsız bir yanı olduğunu altı çizilmeye çalışılmıştır.

Ev kadınlığının bu derece desteklendiği dergide çalışan kadınların ev işleri, çocukları ve eşlerine karşı görevlerini aksattıkları mesajı da kendine yer bulmuştur. İsmet Kür'ün “Peygamber Sabrı” adlı hikâyesinde ev kadınlığının bir uzantısı olarak kadınlar için yerinde bir meslek sayılan öğretmen bir kadın, çocuğunu öğretmen okuluna göndermek için fikrini soran bir arkadaşına kızının “zarif bir ev kadını” olması önerisinde bulunmuştur. Zarif ev kadınlığı ise ince, kanaatkâr, evine, çocuklarına bağlı, onlar için “yaşayan,” faydalı gerçek bir Türk kadını olarak tasvir edilmiştir. Bu zarif ev kadınlığının ötekisi olarak, çalışan kadınların yanı sıra, zamanını kendi bakımı ve kendi hobileri ile geçiren kadınlar bulunmaktadır. Yazarın söylemiyle bu kadınlar “parazit” kadınlardır (1946, 16-18). Parazit olmamak için tek yol fedakâr, kendini aile bireyleri için kurban eden biri olmayı kabul etmektir. Nitekim çocuk bakımı, ev işleri ve ev ekonomisinin yanında kadınlara aşk ve sevgi temelli modern yuvalar kurmaları gerektiği salık verilmiş, günün tüm yorgunluğunu çektiği iddia edilen kocalarını gereksiz söz ve isteklerle yormamaları, kendilerinden uzaklaştırmamaları gerektiği belirtilmiştir. Bu doğrultuda “Kocasını Bir Sevgili Gibi Karşılmasını Bilen Kadın” başlıklı yazıda olduğu gibi erkeklerin gönlünü hoş etmenin, eve ve eşi bağlı kılmanın çeşitli yolları anlatılmıştır (Eşiyok 1947, 5).

Sonuç

Türkiye’de kamusal anlamda Tanzimat’ın ardından başlayan kadın hakları mücadelesi, seçme ve seçilme hakkının edinilmesi ve iktidar odaklarının böyle bir mücadeleye gerek olmadığını ileri sürüp çeşitli baskı mekanizmalarını devreye sokmasıyla 1935 yılından itibaren önemli bir sekteye uğramıştır.

Çalışan kadınlara ihtiyaç duyulduğu dönemlerde öğretmenlik, hemşirelik gibi ev içi işlerinin uzantısı olan mesleklerde çalışan kadınlar için kimi övgü dolu sözler sarf edilse de Türkiye'deki yönetici elitler ve toplumun ileri gelen erkeklerinin genel anlayış ve politikası kadınların temel vazife alanlarının ev içi alan olduğu yönünde olmuştur. Kadınlar çok zaruri olmamakla beraber, ancak evlerinin, eşlerinin ve çocuklarının bakımlarını aksatmadıkları sürece çalışabilecekleri görüşü hem tek parti hem de Milli Şef döneminde yaygın görüş olmuştur. Öte yandan Milli Şef döneminde nüfus artış hızının düşmesi ve II. Dünya Savaşı'nın yol açtığı ekonomik sıkıntılar, kadınların hak ve sorumluluklarına yönelik kullanılan söylemde kimi vurguların artmasına veya değişimine neden olmuştur. Bu dönemde *Türk Kadını* dergisinde de görüldüğü üzere, süreli yayımlarda üreme artışı ve doğurulan çocukların bakımı ve eğitimine yönelik metinler en öne çıkanları olmuştur. Ancak bu alanlarda da kadınlar yetersiz görülmüştür. Kadınların eğitim almasına yönelik birkaç yazı dışında –bu yazılar da kız sanat okulu gibi ev içi alana yönelik eğitim veren okullardır- herhangi bir değini olmasa da kadınların eğitimsizlikleriyle çocukları yanlış yönlendirebileceği ya da çocuklarca kandırılabilceği yönünde kadınları değersizleştiren ve eleştiren yazılar *Türk Kadını* dergisinde sıklıkla yer bulmuştur. Yer yer Türk kadınına öven, motive etmeye çalışan bazı sözler sarf edilse de genel eğilim kadınların eğitimsiz, bilgisiz ve cahil olduklarına yöneliktir. Hal böyleyken, çocukların elmas olarak tarif edildiği ve üzerine titrenmesinin istediği bir dönemde, *Türk Kadını* dergisi kadınları bilgilendirmeyi kendine şiar edinmiştir. Bu nedenle de ev işlerine yönelik yazılarda da görüldüğü üzere, öğreticiliği ön planda olan yazılarda, bir işin tüm kademeleri en ince ayrıntılarına kadar anlatılmaya çalışılmıştır. Bu bilgileri edinmenin yanında, eşinin, çocuklarının bakımını yerine getirmek ve ev ekonomisini de gözeterek evin düzenini sağlamak kadınların vatana karşı görevi olarak addedilmiştir. Esasında bu bakış açısı Tanzimat'tan beridir devlet ve aile arasında benzeşim kurulmasının ve toplumsal değişimde aileye

verilen önemin bir sürekliliği olarak görülebilir. Sancar'ın (2013) deyişiyle bu perspektif erkeklerin devlet, kadınların aile kurmaktan sorumlu tutulmalarıdır. Bu alanda herhangi bir sorun yaşanmaması için de erkek devlet aklının temsilcisi bazı seçkinler, dergi, gazete gibi kimi süreli yayımlarda faaliyet göstererek dönemin egemen politikalarının taşıyıcısı olma rolü üstlenmişlerdir. *Türk Kadını* dergisini çıkaran Fuat Umay'ın hem Çocuk Esirgeme Kurumu başkanı hem de tek parti döneminin milletvekili olması derginin yayın politikalarına da etki etmiştir. Bunun yanında derginin Çocuk Esirgeme Kurumu'nun bir yayımı olmasının da gelecek kuşaklara verilen önemin öne çıkmasında etkili olduğu söylenebilir. Öte yandan 1935 yılından itibaren çıkarılan dergilerde genel olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin kadınlara gereken tüm hakları verdiği ve bu nedenle kadınların rejime borçlarını genç nesilleri yetiştirerek ve ev içerisinde düzen ve birliği sağlayarak ödeyebilecekleri görüşü de yaygın olmuştur. 1970'lere gelene kadar kadınlar çeşitli dernekler ve yayımlar bazında bir araya gelseler ve çeşitli eşitlikçi taleplerde bulunsalar da Şahin ve Sarıtaş'ın da (2017, 728) belirttikleri gibi isteklerini, çoğunlukla, dışlayıcı ataerkil söylemin içinden kurgulamışlardır. Buna paralel olarak *Türk Kadını* dergisi özelinden yola çıkarak kadın dergilerinde de kadınlar için, onların istek ve taleplerini yansıtır metinlere rastlamaktan ziyade, onları görevlendiren, eksik ve hatalı hissettiren ataerkil bir dilin hâkim kılındığı söylenebilir.

1 *Türk Kadını* adıyla yayınlanan iki dergi daha mevcuttur, ancak bu dergilerin bu makalede incelenen *Türk Kadını* dergisi ile bir ilintisi bulunmamaktadır. Bu dergilerden ilki Muallim Ahmed Halid tarafından 1918-1919 yılları arasında 21 sayı yayınlanan ve ideolojik olarak milliyetçi yönü ağır basan bir yayındır (Mahir Metinsoy 2020, 275). Diğer *Türk Kadını* dergisi ise 1966-1974 yılları arasında 97 sayı çıkan, Kemalist cumhuriyeti destekleyen yanıyla öne çıkan bir dergidir.

2 *Kadın Gazetesi* 1947-1967 yılları arasında çıkan, Türk Kadınlar Birliği'nin yayın organıdır. Dergi, 1940'lı yıllarda kadın süreli yayınlarına hâkim olan magazin ve moda gibi konulara karşıt olarak, siyasi ve sosyal konulara ağırlık vermeyi hedeflenmiştir. Dergide kadınları haklarını kullanma konusunda sorgulamaya yöneltici, iş yaşamında ve siyasette daha aktif rol almaları konusunda teşvik edici metinlere vermiştir (Karabulut 2011).

3 1935 yılında meclise giren 18 kadın milletvekili o güne kadar kadın mücadelesinde yer

alan kişilerden ziyade, Mustafa Kemal'in denetim ve desteği altındaki kişilerden, "temsilen" seçilmiş ve dolayısıyla bu milletvekilleri kadın hakları açısından bir politika üretmemişlerdir (Saktanber 2009).

4 Örneğin Fuat Umay'ın çıkardığı bir başka dergi olan ve 12 yıl boyunca haftalık yayınlanan Çocuk dergisi öğreticilik ve özellikle sağlıklı nesil yetiştirme yönü ön planda olan bir dergi olmuştur (Akbayrak 2014, 77-79).

5 Günümüzdeki adı Çocuk Esirgeme Kurumudur.

Kaynakça

Akbayrak, Kübra. "Erken Cumhuriyet Döneminde Sosyalleşme Aracı Olarak Süreli Çocuk Yayınları". Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi, 2014.

Akşit, Elif Ekin. *Kızların Sessizliği: Kız Enstitülerinin Uzun Tarihi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005).

Altınay, Ayşe Gül. "Giriş: Milliyetçilik, Toplumsal Cinsiyet ve Feminizm," *Vatan Millet Kadınlar* ed. Ayşe Gül Altınay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 17-27.

Anthias, Floya ve Yuval-Davis, Nira. "Introduction". *Woman Nation State*. ed. Floya Anthias and Nira Yuval-Davis (London: Macmillan, 1989), 1-15.

Arat, Yeşim. "Türkiye'de Modernleşme Projesi ve Kadınlar," *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik* ed. Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005), 82-99.

Ayata, Ayşe ve Gölgelioğlu, Özlem. "Siyaset ve Katılım," *Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisi*. ed. Yıldız Ecevit ve Nadide Karkıner (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2011), 66-84.

Aydın, Hakan. "Kadın (1908-1909): Selanik'te Yayınlanan İlk Kadın Dergisi Üzerine Bir İnceleme" *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*

Dergisi 22, no. 1 (2009): 147-156.

Avcı, Yasemin. “Osmanlı Devletinde Tanzimat Döneminde Otoriter Modernleşme ve Kadının Özgürleşmesi Meselesi” *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 21, no. 1 (2007): 1-18.

Berktaş, Fatmagül. “Kadınların İnsan Haklarının Gelişimi ve Türkiye”. *Sivil Toplum ve Demokrasi Konferans Yazıları*, 7 no. 1 (2004). https://stk.bilgi.edu.tr/media/uploads/2015/02/01/berktay_std_7.pdf

Bora, Aksu. “Bir Milli Vazife Olarak Spor ve Kadınlar” *Hacettepe Spor Bilimleri Dergisi* 23, no. 4 (2012): 220-226.

Bora, Tanıl. *Türk Sağıının Üç Hali* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017).

Çakır, Serpil. *Osmanlı Kadın Hareketi* (İstanbul: Metis Yayınları, 2013).

Caporal, Bernard. *Kemalizm 'de ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını I (1919-1970)*. çev. Ercan Eyüboğlu (İstanbul: Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, 1999).

Caymaz, Birol. *Türkiye'de Vatandaşlık: Resmi İdeoloji ve Yansımaları* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007).

Davaz, Aslı. *Eşitsiz Kız Kardeşlik* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014).

Demirdirek, Aynur. *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Bir Hikâyesi* (Ankara: Ayizi Kitap, 2016).

Eryurt, Mehmet Ali, Beşe Canpolat, Şebnem ve Koç, İsmet. “Population and Population Policies in Turkey: Projections and Suggestions” *Review of Public Administration* 7, no. 4 (2013): 121-146.

- Gillespie, Rosemary. “When No Means No: Disbelief, Disregard and Deviance as Discourses of Voluntary Childlessness” *Women’s Studies International Forum*, 23 no. 2 (2000). [https://doi.org/10.1016/S0277-5395\(00\)00076-5](https://doi.org/10.1016/S0277-5395(00)00076-5)
- Güven, Zühre Canay. “Eril Tarih Söyleminde Bir Osmanlı Kadın Kamusal Alanı: Hanımlara Mahsus Gazete” *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi* 43, no. 1 (2016): 1-14.
- Işık, Esra. “Erken Cumhuriyet Dönemi Kadın Dergilerinde Kadın İmajı: Ev Kadın Dergisi Örneği” *folklor/edebiyat* 27, no. 2 (2021): 211-228.
- İlikani, Rasimoğlu, Ceren Gülser (2014). “İki Dünya Savaşı Arası Dönemde Türkiye’de Nüfus ve Halk Sağlığı Tartışmalarının Değerlendirilmesi” *Lokman Hekim Dergisi* 4, no. 3 (2014): 16-21.
- İlyasoğlu, Aynur ve İnsel, Deniz. “Kadın Dergilerinin Evrimi,” *Türkiye’de Dergiler Ansiklopediler (1849-1984)* ed. Deniz İnsel (İstanbul: Gelişim Yayınları, 1984), 163-176.
- Kandiyoti, Deniz. *Cariyeler Bacılar Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*. çev. Aksu Bora (İstanbul: Metis Yayınları, 2011).
- Keçeci Kurt, Songül. “II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Kadın Dergilerinde Aile ve Evlilik Algısı” *Belleten* 79, no. 286 (2015): 1073-1097.
- Kurnaz, Şefika. *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)* (Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1991).
- Kuş, Nurettin, “Dr. Mehmet Fuat Umay–Yaşamı–Hizmetleri,” *Belgesel Tarih*, 3 Nisan 2019 <https://www.belgeseltarih.com/dr-mehmet-fuat-umay-yasami-hizmetleri/>. <https://www.belgeseltarih.com/dr-mehmet-fuat-umay-yasami-hizmetleri/>

- Jordanova, Ludmilla. "Natural Facts: A Historical Perspective on Science and Sexuality," *Nature, Culture and Gender*. ed. Carol MacCormack and Marily Strathern (New York: Cambridge University Press, 1999), 157-169.
- Mahir Metinsoy, Elif. "Türk Kadını Dergisi ve Mütareke Döneminde Kadın Yazarlar" *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 64, no. 1 (2020): 271-292.
- Makal, Ahmet. "Türkiye’de Erken Cumhuriyet Döneminde Kadın Emeği" *Çalışma ve Toplum Dergisi* 2, no. 25 (2010): 13-40.
- Maxwell, Joseph Alex. *Qualitative Research Design: An Interactive Approach* (Thousand Oaks, CA: Sage Publication, 2013).
- Najmabadi, Afsaneh. "Sevgili ve Anne Olarak Erotik Vatan: Sevmek, Sahiplenmek, Korumak". *Vatan Millet Kadınlar* ed. Ayşe Gül Altınay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 129-166.
- Özman, Aylin ve Bulut, Ayça. "Sabiha (Zekeriya) Sertel: Kemalizm Marksizm ve Kadın Meselesi" *Toplum ve Bilim* 96, no. 1 (2003): 184-217.
- Saigol, Rubina. "Militarizasyon, Ulus ve Toplumsal Cinsiyet: Şiddetli Çatışma Alanları Olarak Kadın Bedenleri," *Vatan Millet Kadınlar* ed. Ayşe Gül Altınay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 227-261.
- Saktanber, Ayşe. "Kemalist Kadın Hakları Söylemi," *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm Cilt II*. ed. Tanıl Bora (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 323-334.
- Sancar, Serpil. "Erkeklik," *Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları* ed. Yıldız Ecevit & Nadide Karkıner (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2013), 168-191.

- Sancar, Serpil. *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti: Erkekler Devlet, Kadınlar Aile Kurar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014).
- Scott, Joan Wallach. *Feminist Tarihin Peşinde*, çev. Ayça Günaydın (İstanbul: Bgst Yayınları, 2013).
- Şahin, Yelda ve Sarıtaş, Ezgi. “Altmışlı Yıllarda Kadın Hareketi: Süreklilikler, Kopuşlar ve Çeşitlenme,” *Türkiye’nin 60’lı Yılları* ed. Mete Kaan Kaynar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 727-758.
- Şerifsoy, Selda. “Aile ve Kemalist Modernizasyon Projesi 1928-1950,” *Vatan Millet Kadınlar* ed. Ayşe Gül Altınay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 169-197.
- Tamer Torun, Aytül. Gender and Nationalism in the Child Magazines during the Early Republican Period *International Journal of Turcologia* 17, no.31 (2021): 85-110.
- Taşkıran, Tezer. *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Kadın Hakları* (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1973).
- Tepe, Fatma Fulya ve Bauhn, Per. “Türk Kadını Dergisinde (1966-1974) Kadın Hakları Hakkındaki İki Argüman” *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi* 27, no. 1 (2017): 135-152.
- Toprak, Zafer. “II. Meşrutiyet Dönemi’nde devlet, aile ve feminizm” *Sosyo/Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi* 1, no. 1 (1993): 216-227
- Umay, Fuat. *Seçmenlerimle Başbaşa* (Ankara: Yeni Matbaa, 1950).
- Üstel, Füsun. “*Makbul Vatandaş*”ın Peşinde (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014).
- Yaşın, Yael Navaro. “Evde Taylorizm: Türkiye Cumhuriyeti’nin İlk Yıllarında Ev İşinin Rasyonelleşmesi (1928-40)”. *Toplum ve Bilim* 84, no. 1

(2000): 51-74.

Yelsalı Parmaksız, Pınar Melis. *Türkiye'nin Modernleşmesinde Kadınlar: 1839'dan Günümüze* (Ankara: İmge Kitabevi, 2017).

Zihnioğlu, Yaprak. *Kadinsız İnkılap: Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği* (İstanbul: Metis Yayınları, 2016).

Süreli Yayınlar

Akın, Himmet. “Annesini Aldatmağa Koyulan Bir Çocuk” *Türk Kadını* 2, no. 1 (1945): 5-6.

Ant, Recai. “Annelerin Okuyacakları Kitaplar” *Türk Kadını* 1, no. 8 (1944): 12.

Atay, Tefvik. “Çocuk Terbiyesi: Çocuklarımız Niçin Tembel Oluyorlar” *Türk Kadını* 2, no. 7 (1945): 8-9.

Atay, Tefvik. “Çocuklarımıza Oyunun Faydası”. *Türk Kadını* 3, no. 3 (1946): 3-4.

Başar, Melih. “Hollywood Kadınlarının Vakitleri Nasıl Geçer?” *Türk Kadını* 4, no. 2 (1947): 16.

Boran, Cemil (1945). “Geçmiş Günlerde Kadın: Kaya Sultan”. *Türk Kadını* 2, no. 11 (1945): 12.

Demirağ, Bahtiyar. “Annelerle Konuşma: Çocuk ve Harp” *Türk Kadını* 1, no. 1 (1944): 4.

Drots, Gustav (1944). “Genç Bir Anneden Mektup” *Türk Kadını* 1, no. 5 (1944): 8.

Duru, Azize. “Ev Kadını İçin Faydalı Bilgiler: Çocuklarınızın Küçülen Elbiselerini Büyütmek İçin Birkaç Fikir”. *Türk Kadını* 1, no. 1 (1944):

14.

Enç, Mitat. “Çocuk Terbiyesi: Çocuk Hırsızlıkları” *Türk Kadını* 1, no. 8 (1944): 6-7.

Eşiyok, Güneş. “Kocasını Bir Sevgili Gibi Karşılmasını Bilen Kadın!” *Türk Kadını* 4, no. 1 (1947): 5.

İnal, Münevver. “Kadın ve Sağlık” *Türk Kadını* 3, no. 8 (1946): 13-17.

Okan, Beria. “Genç Anneler İçin Faydalı Bilgiler” *Türk Kadını* 3, no. 1 (1946): 9.

Okan, Beria. “Okula Giden Çocukların Gıda Ve İstirahatleri İle Meşgul Olunuz” *Türk Kadını* 3, no. 6 (1946): 2.

Kür, İsmet. “Peygamber Sabrı” *Türk Kadını* 3, no. 2 (1946): 6-18.

Taluy, Nihal Yalaza. “Biricik Evlat” *Türk Kadını* 1, no. 1 (1944): 13-15.

Taluy, Nihal Yalaza. “Arka Arkaya Gelen Çocuklar” *Türk Kadını* 1, no. 9 (1944): 13.

Taluy, Nihal Yalaza. “Hizmetçisiz Kalınca...” *Türk Kadını* 2, no. 7 (1945): 12.

Taluy, Nihal Yalaza. “Balkabağı ile Neler Yapabiliriz?” *Türk Kadını* 3, no. 1 (1946): 2.

Taluy, Nihal Yalaza (1947). “Bayat Ekmekle Neler Yapılır?” *Türk Kadını* 4, no. 2 (1947): 2.

Taner, Nezihe. “Çocuk Bahçeleri” *Türk Kadını* 2, no. 5 (1945): 8-9.

Taner, Nezihe. “Çocuk Odaları” *Türk Kadını* 2, no. 11 (1946): 8.

Toker, Turhan. “Anne Kadın” *Türk Kadını* 3, no. 1 (1946): 3-5.

Tuncer, Saliha. “Sağlam Çocuk Nasıl Yetiştirilir” *Türk Kadını* 1, no. 2 (1944):

12-13.

Tuncer, Saliha. “Sağlam Çocuk Nasıl Yetiştirilir: Gebelik ve Doğuma Ait Sağlık Bilgileri” *Türk Kadını* 1, no.3 (1944): 6-8.

Tuncalp, Enver (1945). “Türk Annesinin, Askere Giden Oğluna Öğütleri” *Türk Kadını* 1, no. 11 (1945): 17.

Türk Kadını. “Sayın Okurlarımıza” *Türk Kadını* 1, no. 1 (1944): 2.

Türk Kadını. “Gülbüz Türk Çocuğu” *Türk Kadını* 1, no. 4 (1944): 17.

The Oriental Woman as *Objet Petit a*: Subverting Orientalist Fantasies in Lord Byron's *Don Juan*

Henrieta Krupa

Ege University, Dr.

0000-0003-3066-8813

elizabethhenrietakrupa@gmail.com

Abstract

This article examines Lord Byron's satirical depiction of the Oriental harem and its women in Canto Five of *Don Juan* (1821/1859), arguing that Byron's departure from conventional Orientalist narratives subverts Western fantasies, revealing the intricate dynamics of power, desire, and signifying processes. Through a Lacanian lens, the study explores the Western subject's desire to signify the Oriental other, positioning the harem and its women as the elusive *objet petit a*—the unattainable object-cause of desire that structures Western subjectivity. Byron's use of satire and gender role reversals disrupts the Western gaze from within, exposing the mechanisms that sustain Orientalist discourse. By analyzing the interplay of gender, sexuality, and the semiotics of desire, this article contends that *Don Juan* functions as a critique of Western attempts to construct and control the female Oriental other. In doing so, Byron not only deconstructs the imagined authority of the Western observer but also reconfigures the representational politics of Orientalist literature, offering a complex and self-reflexive engagement with the discursive forces that shape cultural perceptions of the East.

Keywords: Lord Byron, *Don Juan*, Orientalism, satire, harem

• • • • •

Arrival date: 18 December 2024 • Acceptance date: 14 May 2025

•

Research Article

<http://federgi.ankara.edu.tr>

federgi • 2025 • 17(1) • 326-357

DOI: 10.46655/federgi.1603420

Objet Petit a Olarak Oryantal Kadın: Lord Byron'ın *Don Juan*'ında Oryantalist Fantezileri Yıkma

Henrieta Krupa

Ege Üniversitesi, Dr.

0000-0003-3066-8813

elizabethhenrietakrupa@gmail.com

Öz

Bu makale, Lord Byron'ın *Don Juan*'ın Beşinci Kantosunda (1821/1859) yer alan Oryantalist harem ve haremdeki kadınların satirik tasvirini inceleyerek, Byron'ın geleneksel Oryantalist anlatılardan sapmasının Batılı fantezileri altüst ettiğini ve iktidar, arzu ve anlamlandırma süreçlerinin karmaşık dinamiklerini açığa çıkardığını öne sürmektedir. Lacancı bir bakış açısıyla yapılan bu çalışma, Batılı öznenin Oryantal ötekini anlamlandırma arzusunu ele alarak harem ve haremdeki kadınları, Batı özneliğini yapılandıran; ancak asla tamamen erişilemeyen arzu nesnesi *objet petit a* olarak konumlandırmaktadır. Byron'ın hiciv ve toplumsal cinsiyet rollerini tersine çevirme stratejisi, Batılı bakışı içeriden bozarak Oryantalist söylemi sürdüren mekanizmaları ifşa eder. Toplumsal cinsiyet, cinsellik ve arzu göstergebilimi arasındaki etkileşimi analiz eden bu makale, *Don Juan*'ın Batı'nın kadın Oryantal ötekini inşa etme ve kontrol etme girişimleri ne yönelik bir eleştiri işlevi gördüğünü savunmaktadır. Böylelikle Byron, yalnızca Batılı gözlemcinin hayali otoritesini yapıbozuma uğratmakla kalmaz, aynı zamanda Oryantalist edebiyatın temsiliyet politikalarını yeniden yapılandırarak Doğu'ya yönelik kültürel algıları şekillendiren söylemsel güçlerle karmaşık ve öz-düşünsel bir etkileşim sunar.

Anahtar Kelimeler: ZLord Byron, *Don Juan*, Oryantalizm, hiciv, harem

• • • • •

Geliş tarihi: 18 Aralık 2024 • Kabul tarihi: 14 Mayıs 2025

•
Araştırma Makalesi

<http://federgi.ankara.edu.tr>

federgi • 2025 • 17(1) • 326-357

DOI: 10.46655/federgi.1603420

Introduction

The term *harem* originates from the Arabic root *h-r-m*, a trilateral form associated with notions of prohibition, sanctity, and seclusion. In its original context, *ḥarīm* denotes a *sacred, inviolable space*, often referring to the private quarters reserved for women in Muslim households, and by extension, to the women themselves. Closely related terms such as *haram* (forbidden) and *ḥarīmī* (the women of the harem) reinforce the semantic field of restriction and sanctity surrounding female spaces (Wehr 1976, 171-172). As Ruth Bernard Yeazell explains, the word *harem* derives from the Arabic signifying the *forbidden* or *sacred* and “refers both to the women who maintained their inviolability with the veil and to the private quarters these women occupied” (2000, 1). Thus, in English usage—recorded as early as the seventeenth century—the word evolved to signify not only the segregated space itself but also the wives and the concubines. The concept also resonates with the Hindu-Urdu word *purdah* or *pardah*, meaning *curtain* or *veil*, which similarly signifies both the

physical and social separation of women in traditional Hindu and Islamic communities (*Encyclopedia Britannica*. 2008). Under *Shari`ah* law, Muslim men are permitted multiple wives and concubines, who thus lived together within these secluded spaces. Since this societal structure, largely inaccessible to Western men, fuelled fascination and myth-making about the hidden world of the harem, over time, especially in Western discourse, the harem has become a loaded symbol, steeped in Orientalist fantasy, representing a sensualized and exoticized vision of the East that often distorts its cultural and historical realities. As Irvin Cemil Schick notes, the harem became a persistent myth in the Western imagination, representing “spaces of otherness” shaped by sexualized xenophobia (1999, 50). Emily Apter further adds that these spaces offered the Western imagination a “thrilling transgression of cultural voyeurism” (1993, 212). This voyeurism, according to Schick, was more than mere curiosity; it was a form of “topolagnia—a libidinous attraction to a place”, revealing the West’s desire to dominate not just Eastern women but also the spaces they occupied (1999, 53).

The Western construction of the harem, however, is neither entirely fictional nor wholly foreign. Themes of sexuality and gendered control within harems are rooted in specific Islamic traditions and historical practices, making them partially reflective of religious and cultural realities. For instance, Leila Ahmed (1992) explores practices such as veiling and seclusion, offering insight into their significance within Islamic societies while also noting their varied adaptations and interpretations across regions and time periods. Similarly, Fatema Mernissi (1987) critically examines the origins of gender roles, the seclusion of women, and the establishment of private spaces like the harem, arguing that these practices have been shaped and justified through both religious doctrine and cultural history. Western Orientalist fantasies, however, further exaggerated and distorted these realities, blending voyeuristic fascination with selective readings of Islamic traditions. While these portrayals drew upon

existing structures of veiling and seclusion, they were largely fabrications, turning the harem into both a lived space in Eastern¹ societies and a projection of Western exoticism—an emblem of sensuality and otherness. As Yeazell (2000) argues, the Western portrayal of the harem was as much a product of imagination as it was an appropriation of real practices, transforming the harem into a site of mystery and erotic allure. This construction served not only to satisfy Western curiosity but also to reinforce colonial ideologies by depicting the Orient as decadent and morally inferior.

Meyda Yeğenoğlu (1998) further highlights the dual nature of the harem's representation, arguing that Orientalist depictions of veiling and seclusion were deeply intertwined with Western fantasies of dominance and control. These depictions frequently ignored the lived experiences of women within these spaces, instead projecting Western desires and anxieties onto the figure of the veiled, secluded woman. Thus, the harem occupies a complex position in Western discourse, existing both as a site of cultural and religious practice within Islamic societies and as a projection of Western fantasies, desires, and anxieties. This duality complicates its representation, revealing the entangled relationship between historical realities and the imaginative constructs of Orientalism. The harem, as both a lived experience and a fictionalized space, demonstrates how Western discourse appropriated and reshaped Eastern practices to serve ideological and colonial objectives.

Michel Foucault's theory of sexuality as a mechanism of control offers a valuable framework for understanding the Western obsession with the harem. Foucault (1978) argues that the regulation of sexual discourse serves as a method of power, shaping both individual subjects and collective identities. Within this framework, Orientalist fantasies of harem women as idle odalisques and sexual objects reinforced colonial power dynamics by portraying the Orient as inherently subjugated. Yeğenoğlu further contends

that, within Orientalist discourse, “the Orient is identical to its women; they are its essence” (1998, 74). Similarly, Schick asserts that representations of harems, Turkish baths, and slave markets were central to defining the Orient as *other* (1999, 67). This *otherness* constructed through racial, cultural, and sexual difference, justified the West’s colonial agenda by framing the East as a domain ripe for conquest and control.

Edward Said’s concept of Orientalism as a *citationary* discourse further elucidates how Western representations of the Orient rely on repeated images rather than direct observation (1993, xxiv). Said argues that the Orient is less a geographic reality than a constructed *topos*—a product of reiteration and imagination (1979, 117). This *citationary* nature of Orientalist discourse turns the harem into a symbol of the Orient’s supposed mystique. The harem woman, as an object of fascination, becomes emblematic of the Orient’s inaccessibility, amplifying Western fantasies of domination through the desire to signify. Within this framework, the veiled and secluded Oriental woman represents the ultimate frustration for the Western subject—an unattainable object of desire that reflects the limits of Western power.

By her seclusion, the harem woman resists the Western gaze, deterring signifying practices that would render her fully knowable. Unable to penetrate the mysteries of the Orient and subjugate the Oriental woman to its gaze, the Western subject projects fantasies onto the veiled woman, ultimately reflecting its own desires back upon itself. Homi Bhabha’s (2004) concept of the *invisibility of the other* offers further insight into this dynamic. Bhabha argues that the Western gaze reflects upon itself, constructing the *other* as a projection of its own fantasies and anxieties. Within the context of the Oriental harem, this process is particularly acute. The veiled Oriental woman, inaccessible and enigmatic, becomes a screen onto which the Western subject projects its desires, fantasies, and fears. In this way, she becomes a constitutive force of

the desiring-to-signify Western subjectivity. This interplay between the desire to signify the unattainable aligns with Jacques Lacan's (2014) concept of *objet petit a*—the elusive object-cause of desire that fuels pursuit without ever being fully satisfied. The Oriental woman, as an object of desire, thus represents a Lacanian *lack*, embodying the unattainable and perpetuating a cycle of desire and frustration. However, this dynamic is not unidirectional. While the Oriental woman's invisibility resists the gaze that seeks to dominate her through signification, it also fuels Western fantasies. Since her inaccessibility prevents the Western subject from fully subjecting her to its signifying practices, this resistance complicates the notion of Orientalist domination, suggesting that the harem woman is not merely a passive object but a figure that subverts the Western gaze by her very absence. This duality—of being both the object of desire and a source of resistance—shapes the interplay between Western fantasies and Eastern realities.

This article argues that the Oriental woman, as constructed in Western Orientalist discourse, embodies the Lacanian *objet petit a*—the object-cause of desire of the Western subject desiring (and attempting) to signify her. She functions as both the driving force of Western desire and the reflection of Western anxieties. Her inaccessibility makes her central to the formation of Western subjectivity, symbolizing both the unattainable *other* and the repressed aspect of the self. As Yeğenoğlu observes, “the representations of Orient are interwoven by sexual images, unconscious fantasies, desires, fears, and dreams.” (1998, 26) This interweaving of sexuality and textuality is most evident in depictions of the harem and its women, where the Western desire to signify the Oriental *other* serves as a means of self-definition as much as an assertion to dominate through signification. To explore these dynamics, the study first examines the psychoanalytic framework underpinning the portrayal of the harem women within Orientalism and colonial discourse. It then considers how these portrayals reflect or challenge Said's concept

of *citationary* discourse, emphasizing the role of desire in shaping Western constructions of the Orient. Finally, the article turns to Lord Byron's *Don Juan*, originally published between 1818 and 1824, particularly to his Canto the Fifth (1821/1859), analyzing how Byron's treatment of the harem critiques Orientalist stereotypes while exposing the interplay between fantasy, desire, and power in Western literature. By interrogating the intersections of sexuality, power, and representation, this study reveals the complexities of Western fantasies about the harem and their implications for both colonial and postcolonial discourses.

The Oriental Woman as *Objet Petit a*

The Oriental woman, within the framework of the Western gaze, functions as Lacan's *objet petit a*—the unattainable object-cause of desire. In the Western imagination, she embodies mystery, exoticism, and eroticism, captivating the Western subject precisely through her elusiveness. Much like the *objet petit a*—an object of desire arising from the subject's sense of lack—the Oriental woman fuels both longing and anxiety, becoming central to fantasies of the forbidden. The analogy between the Oriental woman and Lacan's *objet petit a* offers a compelling lens through which to understand the interplay of desire, signification, and identification. As the elusive object-cause of desire, the *objet petit a* represents what the subject seeks but can never fully attain. Similarly, the Oriental woman in Western discourse is constructed as an exotic, unattainable figure—both desired and mystified—whose imagined qualities reflect the West's fantasies and anxieties. This dynamic illuminates how Western depictions of the Oriental woman not only reflect, project, and sustain fantasies but also play a formative role in shaping the Western subject's identity that is defined by the desire to signify; in other words, that is formed through the very act of desiring to represent the other.

In Lacanian theory, the *objet petit a* operates within both the symbolic

and imaginary realms of the psyche. In the symbolic, it represents unconscious desires and deep-seated anxieties that drive subject formation, while in the imaginary realm, it manifests as an idealised image or object of fixation. Lacan's concept of *jouissance*—drive satisfaction—explains that this desire is inherently unattainable, rooted in a primordial loss, a loss that can never truly be recaptured (Lacan 1992, 199). The *objet petit a* thus symbolizes this unattainable drive satisfaction, representing the cost of entering the Symbolic order—the realm that grants subjectivity and the ability to signify. Lacan asserts that in the process of self-formation, the subject must separate from the *objet petit a*, which stands as the symbol of this lack and desire (1998, 101).

Beyond personal desire, the *objet petit a* extends into cultural and social dimensions, shaping collective subjectivity. It manifests in various cultural symbols, idealized images, and societal figures that persistently drive cycles of desire and dissatisfaction. The Oriental woman, as an inaccessible and enigmatic figure within the Western imaginary, embodies this *objet petit a*—an elusive object-cause of desire that fuels fantasies. Her inaccessibility only heightens her allure, solidifying her role as the focal point of Western fantasies and anxieties. The harem woman, concealed from the Western gaze, exemplifies this dynamic: as an unattainable object of obsession, she becomes the source of both fantasy and anxiety within Western culture. Her mystery and sexualized portrayal are inextricably linked to fear and frustration, positioning her a central figure in Western imagination's complex engagement with the Orient.

This interplay of desire and anxiety is an active force that shapes Western identity formation. The Western signifying subject—immersed in fantasies of domination and the desire to signify—projects its internal anxieties onto the figure of the harem woman. The lack of direct access to her triggers a sense of absence—a lack that, in turn, fuels the desire, precisely the desire

to signify her. Yet, in this absence, she simultaneously represents an unknown cultural context—a realm of difference that both allures and threatens Western masculinity. Her invisibility becomes a canvas onto which Western anxieties about power, identity, control, and sexuality are projected, reinforcing stereotypes of exoticism and otherness. The portrayal of the harem woman as a sexually charged figure is thus inseparable from the Western subject's sense of self. In Lacanian terms, the *objet petit a* is also the cause of anxiety (Lacan 2014). The most striking manifestation of the *objet petit a*, Lacan argues, is the appearance of anxiety itself: "The most striking manifestation of this object *a*, the signal that it is intervening, is anxiety" (2014, 86; emphasis in original). This anxiety arises because the *objet petit a*—the unattainable object-cause of desire—cannot be fully grasped or integrated into the subject's self-perception. In the case of the Oriental woman, her status as the unattainable object-cause of desire provokes both longing and deep anxiety as the Western subject, eager to signify her, confronts its inability to access or fully understand the desired to be signified *other*.

As the *objet petit a*, the harem woman plays a critical role in structuring Western fantasies. She serves as the central point around which desires are organized, while simultaneously generating anxieties around cultural difference, the unknown, and the boundaries between self and other. By maintaining her inaccessibility, she embodies the Lacanian *lack*—the gap between desire and fulfillment that structures subjectivity itself. Thus, in the Western imagination, the Oriental woman is both the desired object and the cause of existential anxiety. Her objectification reflects the Western subject's internal struggle with desire and identity, mirroring a process of both identification and alienation.

Lacan's mirror stage theory further elucidates this process. According to Lacan, identity is formed through identification with an external image—

imago, a specular reflection of the self that is simultaneously idealized and alien. Since the *imago* is never fully congruent with the subject's inner sense of self, this tension drives identity formation. In Lacanian terms, the *imago* becomes an object of desire—a mirror through which the subject constructs an image of what they ought to be (Lacan 2006). For the Western subject, the Oriental woman becomes one such specular image—an idealized object of desire representing exoticism, sexuality, and cultural otherness, against which the Western signifying subject constructs its selfhood. Her inaccessibility thus reinforces the identity formation of the Western subject, who projects fantasies of dominance and control—including sexual fantasies—onto her. These fantasies serve the broader processes of Western identity construction.

Ultimately, the Oriental woman as the *objet petit a* encapsulates both the lack and the drive that define the desiring-to-signify subject. As a cultural construct, she shapes Western identity by sustaining fantasies of power—particularly the power to signify—as well as sexuality and exoticism, while simultaneously reflecting the anxieties and uncertainties embedded in the Western subject's self-conception.

The Representation of the Oriental Woman in Western Literature

Edward Said (1979) outlines how Western perceptions of the East rely on distorted representations designed to justify colonial agendas. Drawing on Antonio Gramsci's concepts of culture and hegemony, and Michel Foucault's theories of knowledge and power, Said highlights how Orientalist discourse not only produces knowledge but also constructs the reality it claims to describe. This construction creates a self-referential system that perpetuates stereotypes, as each representation of the Orient draws upon and reinforces earlier depictions (Said 1979, 94-95). As Said argues:

Every writer on the Orient (and this is true even of Homer) assumes some Oriental precedent, some previous knowledge of the Orient, to which he refers and on which he relies. Additionally, each work on the Orient affiliates itself with other works, with audiences, with institutions, with the Orient itself. (Said 1979, 20)

This intertextual framework extends to the portrayal of the harem and the Oriental women in Western literature, where the intersection of the Western desire for dominance over the East is intricately linked to Western identity formation. The harem, a recurring exotic trope, functions as a site of unrestrained sexuality and erotic exoticism, reinforcing Western fantasies. As Leslie Peirce points out, the West's "obsession with the sexuality of Islamic society" becomes a central theme in the majority of Orientalist representations (1993, 3). Similarly, Schick observes that the Western fascination with harem life stems from its alignment with preconceived notions of Islam as "sensuous religion that granted its adherents boundless sexual license." (1998, 88) The literary harem thus becomes a *topos* of eroticized domination, fulfilling Western fantasies of both boundless pleasure and cultural superiority (Behdad 1994, 107).

This hyper-sexualized portrayal of Oriental woman is deeply entrenched in Western literary traditions. Rana Kabbani (1986) traces this trope back to Shakespeare's *Antony and Cleopatra*, where Cleopatra embodies the sexualized Orient fabricated for the Western gaze. As Kabbani observes, Cleopatra emerges as a "narrative creation that fulfilled the longing of Western imagination," positioning her as both an object of desire and a justification for colonial control (1986, 22). Within such narratives, the Oriental woman's sexuality not only reinforces power dynamics but also externalizes suppressed anxieties about identity, masculinity, and control.

From a Foucauldian perspective, this discourse produces a narrative

of sexuality tied to power while in Lacanian terms, such portrayals reflect the West's attempt to externalise and project its anxieties onto the *other*. Such practice played a crucial role in shaping Western bourgeois identity, allowing the Western signifying subject to both fetishize and idealize certain traits while simultaneously disowning and projecting undesirable characteristics onto the Oriental *other*. The Oriental woman manifests as a hyper-sexualized *imago*—both as a fetishized ideal and a repository for repressed anxieties. As Leslie Peirce observes, such depictions were widely commodified, contributing to the popularity of books about the Ottoman Empire in the 16th and 17th centuries (1993, 114). Similarly, Schick's analysis of Orientalist paintings corroborates this argument, noting that the portrayal of the harem as “an indoor pool with myriad nude women reclining on pillows and smoking water-pipes” catered precisely to “the expectations of the British public.” (1999, 51)

The enduring influence of *The Thousand and One Nights* further demonstrates how these narratives shaped Western perceptions of the Oriental woman. The tales reinforce the image of the Oriental woman as lecherous, cunning, and unpredictable—an image that captivated European audiences (Melman 1992). Filiz Turhan observes that female sexuality in *The Thousand and One Nights* “galvanized the image of the lascivious harem woman”, influencing European readers and reinforcing stereotypes of Oriental women as fickle and promiscuous (2003, 54). For instance, the framing tale of Shahzaman and Shahrayar reflects this trope, as both brothers are betrayed by their wives, leading to their disillusionment with women. Even the demon Ifrit, despite locking his wife under seven steel padlocks, cannot prevent her infidelity. It becomes evident that these tales emphasize the imagined promiscuity of the Oriental woman and the perceived failure of Oriental patriarchy to control female sexuality. Even the famous Scheherazade, though celebrated for her storytelling skills, exemplifies these dynamics. Her ability to deceive through storytelling reinforces the trope of the cunning Oriental woman, who

simultaneously fascinates and threatens patriarchal order—while her narrative prowess saves her nation, it simultaneously reflects anxieties about female agency within a patriarchal context.

This *imago* of the Oriental woman serves multiple functions. She is constructed as a deviant figure, indulging in masculine-coded desires for sexual gratification, while simultaneously de-masculinizing Oriental patriarchy by portraying it as incapable of controlling its women. Consequently, the Oriental woman's representation signifies not only the projection of Western fantasies but also the manifestation of suppressed Western anxieties about its own masculinity. As Kelly Hurley explains, the “stereotypes that construct the Oriental as ‘Other’ serve a unifying function for the culture that produces them”, projecting undesirable qualities onto the *other* in order to construct “a coherent and idealized self-definition” that “denies those qualities that threaten or undermine its own self-image and project them on to extracultural groups” (1996, 127). Ultimately, the portrayal of the Oriental woman and her sexuality operates as a site of projection, embodying suppressed Western anxieties about identity and masculinity. Her representation not only justifies imperial control but also facilitates the construction of Western identity through the externalization of repressed desires and fears. By portraying the Oriental woman as both a figure of unbridled sexuality and a challenge to patriarchal authority, Western literature transforms her into a symbol of both allure and threat.

Lord Byron and His Epic Satire *Don Juan*

Byron's *Don Juan* is an epic poem based on the Spanish legendary figure Don Juan, a wealthy libertine renowned for seducing women across all social strata. The myth originated in Tirso de Molina's 1630 play *The Trickster of Seville and the Stone Guest* and has since been adapted into numerous works,

including Molière's 1665 play *Dom Juan*, Goldoni's 1735 *Don Giovanni Tenorio*, Mozart's 1787 opera *Don Giovanni*, Pushkin's 1830 poetic drama *The Stone Guest*, Espronceda's 1840 poem *The Student of Salamanca*, Zorrilla's 1844 play *Don Juan Tenorio*, and Strauss's symphonic poem *Don Juan* (1888). The first English adaptation, Thomas Shadwell's 1676 play *The Libertine*, introduced the character to an English-speaking audience, and by the time Byron composed his version (1819-1824), the legend was well established in literary tradition. However, Byron subverted expectations by portraying Juan not as a dominant, masculine seducer but as a naive and passive figure, often at the mercy of women's seductive powers. Byron himself described his *Don Juan* as an epic satire, and with over sixteen thousand lines across sixteen completed cantos, the poem is widely regarded as his masterpiece—though it remains unfinished due to his death in 1824.

Byron's reimagining of Juan as a male victim of female seduction reverses traditional gender roles, simultaneously subverting audience expectations and challenging societal norms through satire. This inversion is particularly evident in Canto Five, which transports readers to an Ottoman harem in Constantinople. Following a shipwreck and subsequent capture by pirates, Juan is sold at a slave market in Constantinople and purchased by Baba, a black eunuch, who delivers him to the Sultan's palace. Forced to dress as a woman, Juan—now in transvestite drag as Juanna—is presented to Sultana Gulbeyaz, the Sultan's fourth and favorite wife.

The ensuing interaction between Juan and Sultana Gulbeyaz is infused with humor and irony. When the Sultana demands that Juan kiss her foot in accordance with Ottoman custom, he defies her command and instead, negotiates to kiss her hand. This moment, alongside Juan's comical transvestism—a parodic treat to masculine authority—underscores his quick wit and adaptability, creating a humorous contrast between cultural

norms and personal agency. Byron explores these contrasts to satirize rigid social conventions, presenting the harem as both an exoticized space and a desexualized-by-humor arena.

The absurdity escalates when it is revealed that the Sultana has purchased Juan as a secret lover, a role he proudly refuses out of loyalty to another woman. This unexpected turn further inverts conventional gender dynamics, positioning Juan as the object of female desire rather than the active seducer. The Sultana's reaction—ranging from rage to tears—heightens the comedic tension while critiquing gendered power structures. Byron humorously exploits stereotypes of feminine emotional manipulation, using the Sultana's sudden outbursts to highlight the performative nature of gender roles. Her tears, which ultimately weaken Juan's resolve, serve as both a critique of gendered expectation and a reinforcement of their theatricality.

The humor reaches its peak with the arrival of the Sultan, preceded by a procession of his "twice five hundred" concubines (Byron [1859], 148). The exaggerated number highlights both the Sultan's power and the inherent absurdity of the harem. Further adding to the comedic effect is the Sultan's attraction to Juanna, despite possessing an entire harem of women. This moment undermines the Sultan's masculinity while Juan's ability to convincingly pass as a woman, challenges rigid gender boundaries. Byron's depiction of the Sultan's attraction to Juan-as-Juanna blurs the lines of gender identity, reinforcing the socially constructed and performative nature of gender itself. The canto concludes with the narrator's sardonic remark on the oppressive conditions of women in the harem, wryly noting that "wedlock and a padlock mean the same" (158). This parting comment solidifies the poem's satirical tone, inviting readers to reflect on power, desire, and the artificiality of established norms.

Byron further subverts Orientalist tropes by portraying the harem

as grotesque rather than a site of exotic sensual pleasure. Through humor and parody, he dismantles the Western fantasy of the harem, exposing it as both a constructed illusion and a product of colonial imagination. Juan's transvestism not only upends traditional gender roles, foregrounding the fluidity of gender identity itself, but also emerges as a sign that undoubtedly mocks the Western desire to penetrate, decode, and signify the mysteries of the harem by metaphorically *castrating* the voyeuristic desiring gaze of the audience. Additionally, the Sultana's position as an assertive figure of power adds another layer of irony that defies sexual politics, as it is not the woman who is commodified in Byron's text, but rather the male protagonist. Ultimately, Byron's portrayal of the Ottoman harem weaves humor, gender politics, and issues of power into a multi-layered critique of Orientalism. His satirical approach destabilizes both Western fantasies and patriarchal conventions, transforming *Don Juan* into a playful yet incisive exploration of the intersections between gender, culture, and representation.

Byron and the Western Desire to Signify

Don Juan subverts Western Orientalist discourse through biting satire, critiquing the West's fantasies of the East. Central to this critique is the Western obsession with signification—the construction of the Orient as an exotic object of desire. By employing irony and parody, Byron disrupts the conventional narratives of Eastern sensuality and mystery, undermining and exposing the mechanisms that sustain Western representations of the East. His *Don Juan* thus enacts a complex interplay between desire and its object, drawing on Lacan's concept of *objet petit a*—the unattainable ideal that perpetuates desire itself.

The Western fascination with the Orient is encapsulated in the figure of the harem, a symbol of luxury and sensuality that embodies both the allure

of the unknown and the projection of Western fantasies. Byron manipulates this trope by presenting the harem not as an eroticized space but as an absurd, exaggerated construct, exposing the artificiality of Western depictions of the East. His portrayal underscores the gap between Western fantasies and the unknown reality, ridiculing the commodification of women in Orientalist discourse. By presenting the harem woman as an agent of desire, Byron forces readers to confront the constructed nature of these images. This manipulation of the harem trope reflects the Lacanian notion that desire is sustained precisely by its unattainability. Thus, Byron crafts a provocative parody that subverts Orientalist discourse from within, amplifying its tropes to the point of absurdity. By drawing on preconceived Western fantasies of the harem, Byron not only indulges the reader's expectations but simultaneously exposes their artificiality. The poem satirizes the Western desire to unveil the secrets of the Oriental harem and grant Don Juan—traditionally the epitome of masculinity—entry into this forbidden space. Instead, Byron metaphorically *castrates* his hero, forcing Juan to disguise himself as an odalisque. Only when disguised in feminized form, Juan gains access to the secluded harem—a space he could never enter as a man. The harem's description as “vast, still, fragrant and divine” (Byron [1859], 85) draws on ironically exaggerated Orientalist tropes that idealize the East as a site of mysterious sensual luxury. Byron's hyperbolic language, however, functions satirically, critiquing the Western fetishization of the harem, rather than affirming it, by exposing it as a cultural fantasy rooted in desire and projection. In other words, Byron's use of lush language is deliberately over-the-top to reveal the absurdity and constructed nature of Western projections onto the East.

Byron's description of the harem gates underscores this critique. The narrator details a “giant door” that is “broad, and bright, and high” (Byron [1859], 86), and an “enormous gate...in almost pyramidic pride” (86–87). These exaggerated features evoke a sense of inaccessibility and otherness,

reinforcing the Western fantasy of the Orient as a realm of sensual and spatial mystery. However, the gates are humorously guarded by “two little dwarfs” (87) who are “deaf and dumb” (88), suggesting that only the emasculated—castrated eunuchs or deformed figures—can approach the Oriental women of the harem. Byron’s analogy between the phallus and the tongue, both organs of potential threat, adds additional layer of comedic critique. By crafting such absurd figures as gatekeepers of such a “divine” (85) space, Byron ridicules the Western obsession with the harem as an impenetrable site of forbidden allure, satirizing the very discourse that constructs it.

Once Juan disguised as Juanna, gains entry, the narrator’s depiction of the harem further mocks Western fantasies of opulence and exoticism:

... a room still nobler than the last;
 A rich confusion formed a disarray
 In such sort, that the eye along it cast
 Could hardly carry anything away,
 Object on object flashed so bright and fast;
 A dazzling mass of gems, and gold, and glitter,
 Magnificently mingled in a litter (Byron 1859, 93)

This passage ridicules Orientalist stereotypes by presenting a chaotic, almost overwhelming accumulation of wealth and luxury. The harem is portrayed as an overwhelming display of opulence and a visual excess, reflecting the sensory overload and surface-level fascination characteristic of the Orientalist gaze. By exaggerating the scene’s extravagance, Byron critiques the West’s romanticization of the Orient as a place of decadence and disorder. The final line undercuts the grandeur with a note of absurdity, revealing the constructed and exaggerated nature of the Orientalist fantasy. Moreover, Byron satirizes the Western tendency to view the Orient solely as

a site of sensual pleasure and indulgence, exposing the superficiality of such perceptions. The overwhelming but chaotic nature of the harem can also be read as Byron's critique of the Orientalist gaze itself—one that fails to truly understand the complexities of Oriental culture and reduces an entire culture to a collection of clichés, reinforcing Western notions of rationality and order in contrast to the supposed excess and disorder of the East. Through parody and exaggeration, *Don Juan* not only deconstructs Orientalist myths but also turns the Western reader's gaze back on itself, forcing a confrontation with the ideological assumptions that shape these fantasies.

Satire, Subversion and the *Objet Petit a*

Byron's use of satire is central to his subversion of Western Orientalist discourse. Through humor and irony, he exposes the absurdity of the Western desire for the Orient, revealing it as a construct sustained by its own unattainability. In this context, the *objet petit a* is not merely a literal object of desire—such as the harem women—but the very structure of desire itself: the endless pursuit of an ideal that can never be fully realized.

The poem's ironic tone destabilizes the Western gaze, laying bare the constructed nature of Orientalist fantasies. Byron's portrayal of harem women as both alluring and ridiculous, for instance, mocks the notion of the Orient as an exotic, mystical realm. By presenting these women as citationary palimpsest, he critiques their reduction to mere symbols of sensual pleasure, exposing the absurdity of Western signifying practices. The *objet petit a*—the unattainable object of desire—is simultaneously revealed and reinforced through satire, as Byron illustrates the Western fixation on an imaginary Orient that remains forever elusive. This interplay is particularly evident when Juan encounters Sultana Gulbeyaz. Byron intensifies the parody by introducing her reclining “in a confidential queenly way” beneath a luxurious canopy (Byron

[1859], 95)—an image steeped in Orientalist stereotypes of harem women as sexually indulgent figures, awaiting the fulfillment of male desire. This depiction directly addresses the citationary nature of Orientalist discourse, evoking familiar representations of harem women in Western paintings. However, just as the narrator is about to describe the Sultana's beauty, Byron deliberately withdraws, leaving it to the reader's imagination:

I'd rather leave it much to your own mind,
 Than lessen it by what I could relate
 Of forms and features; it would strike you blind
 Could I do justice to the full detail;
 So, luckily for both, my phrases fail. (Byron 1959, 97)

Here, Byron mocks the Orientalist gaze both by exaggerating its claims to visual mastery and representational power and by depriving it of these practices. His hyperbolic assertion that the Sultana's beauty would "strike [the reader] blind" parodies the overwrought language typical of Orientalist fantasy. By feigning an inability to describe her, Byron satirizes the desire to consume and control the Oriental woman through language. The signifying phallus—symbolic of Western discursive authority—attempts but fails to penetrate the Oriental harem and impose meaning upon its women. Instead, Byron positions both the implied signifying subject and the reader in a state of emasculated uncertainty, forced into what can be described as a transvestite gaze—failing to dominate/objectify the Sultana.

Byron's Sultana embodies power and agency, further disrupting traditional gender dynamics and satirizing the Western fantasy of control. This reversal is reinforced when the narrator compares her to Ninon de l'Enclos, the celebrated French courtesan known for her wealth and influence over male lovers. The comparison links the Sultana to sexual promiscuity, but more

significantly, it subverts conventional gender politics: rather than being an object of male desire, the Sultana is depicted as the one who wields power, purchasing male sexual service. Through this portrayal, Byron playfully dismantles the reader's preconceived assumptions, turning Orientalist discourse against itself. The entire episode operates as a satire that both indulges and exposes Western fantasies, forcing the reader to confront the artifice of their own expectations.

Problematizing the East-West Binary

Byron's critique of Orientalism extends beyond the mere subversion of Western fantasies; it problematizes the binary opposition between East and West, a dichotomy that Western discourse often employs to justify its colonial agenda. This is particularly evident in Byron's portrayal of the Sultana, which destabilizes essentialist notions of cultural difference. By blurring the lines between East and West, Byron exposes the constructed nature of these categories, revealing how the Orient functions as a mirror reflecting the West's desires, anxieties, and contradictions.

This destabilization is especially pronounced in the narrator's attempt to signify Gulbeyaz Sultana, likening her to Venus "rising nude from the wave," with "Paphian pair of eyes" (Byron [1859], 96). This comparison aligns her with Aphrodite, the goddess of love, invoking associations with sensuality and promiscuity. The reference to Paphos—Aphrodite's mythological birthplace—further reinforces this connection, as the city was historically renowned both as a center of her worship and as a site where, according to James Frazer, "before marriage all women were formerly obliged by custom to prostitute themselves to strangers at the sanctuary of the goddess" (2002, 330). By invoking this Western intertext, Byron not only reinforces the association between the Sultana and free sexuality but also links her to prostitution. However, he

simultaneously undermines this analogy by inverting traditional power dynamics: it is Juan, rather than the Sultana, who is objectified and reduced to a sexual commodity. As the narrator entices the reader's imagination with descriptions of the Sultana's beauty, he also critiques the Western gaze for its reductive projection of desire onto the Oriental woman, ultimately breaching the boundaries between the signifying West and the signified East.

Byron's physical depiction of his Sultana further subverts Orientalist conventions from within. Her features—"bright brow" (Byron [1859], 108), "blue eyes" (116), and "white arms" (126)—align with Western bourgeois aesthetics rather than distinctly Eastern attributes, underscoring how the West constructs the East through its own idealized standards.² As Yeğenoğlu suggests, "the self always knows and represents the other through himself" (1998, 85). The Oriental woman, then, becomes a projection of the familiar onto the unknown. This phenomenon is also evident in Western Orientalist paintings, where harem women are frequently portrayed with delicate features, fair skin, and hourglass silhouettes—traits valorized in nineteenth-century Europe. A notable example is *The White Slave* (1888) by Jean-Jules-Antoine Lecomte du Nouÿ, housed in the Musée des Beaux-Arts de Nantes (Fine Art Museum in Nantes, France), which depicts a fair-skinned, red haired concubine smoking nude in an opulent setting, exemplifying the Western idealization of the harem woman through a Eurocentric aesthetic lens—while ostensibly representing the exotic other, the painting simultaneously reflects European ideals of femininity. The concubine's whiteness, demure posture, and idealized nudity render her both erotically appealing within Western aesthetics and morally legible to the Western viewer. Her eroticism is rendered acceptable to the European viewer by cloaking it in exoticism, while her white skin and delicate features align her with the Western feminine ideal. In this way, her sensuality is sanitized through familiar aesthetic codes, revealing how Orientalist art displaces European sexual anxieties onto the Oriental setting,

while ultimately reaffirming Western norms, and framing the harem as both a site of desire and moral containment. Thus, Orientalist art often re-inscribes Puritan ideals under the guise of cultural difference, domesticating the foreign female body through familiar visual codes. Likewise, Byron's portrayal of the Sultana deliberately closely adheres to Western beauty ideals, reinforcing the Oriental woman's function as a projection of European fantasies. Her features conform to bourgeois aesthetic norms, and this alignment is further emphasized by the narrator's direct comparison of her to Botticelli's *The Birth of Venus* (1484-1486), housed in Uffizi Gallery, in Florence, Italy, which is a canonical Renaissance image that epitomizes European ideals of feminine beauty and eroticism: "The lady rising up with such an air / As Venus rose with from the wave" (Byron [1859], 96). This allusion not only situates Byron's Sultana within a familiar artistic tradition but also transforms her into a recognizable symbol of Western desirability. Botticelli's *The Birth of Venus*, with its depiction of the nude goddess emerging from the sea, embodies the Renaissance ideal of the pure yet sensual woman. By likening his Sultana to this iconic figure, Byron deliberately collapses cultural boundaries, re-inscribing the Oriental woman within a European visual and symbolic order. Her otherness is thus neutralized through aesthetic assimilation, further illustrating how Orientalist discourse appropriates and reshapes the East according to the desires of the Western gaze.

By portraying the Oriental woman through Western bourgeois aesthetics while simultaneously granting her sexual autonomy, Byron signals the bourgeois ideal gone unruly. This portrayal challenges traditional gender roles and prefigures patriarchal anxieties that would intensify later in the century with the rise of the so-called New Woman. Although *Don Juan* predates the New Woman figure—most commonly associated with the late nineteenth century, especially post-1880s Britain—Sultana Gulbeyaz may be read as an early articulation of similar concerns, foreshadowing the anxieties that

the New Woman would later embody. The Sultana's commanding presence, erotic initiative, and rejection of passivity defy conventional femininity and anticipate later debates surrounding women's autonomy and sexuality. As the New Woman came to symbolize a disruption of Victorian domestic ideals through her independence and sexual agency, Byron's Sultana similarly unsettles dominant gender norms by embodying authority, desire, and refusal to be contained. Within the Orientalist framework, placing such a figure in the East allows Byron to critique not only the fetishization of the harem but also the patriarchal fear of empowered women—projecting Western gender anxieties onto an exoticized Other. Thus, Byron's Sultana emerges as a symbolic figure of disruption, one that foreshadows broader critiques of gender and power that would gain traction in later decades.

The Oriental Harem as Myth

In *Don Juan*, the harem functions as a central metaphor for the interplay between myth and reality in Orientalist thought. On one hand, it embodies an idealized fantasy of Eastern decadence—a space of sensual pleasure and unattainable desire. On the other, it is a site of confinement and control, where women are both fetishized and restricted. Byron exposes this tension by presenting the harem as both the object of the Western subject's desire and a narrative fabrication.

The harem, in Byron's depiction, is not merely a physical setting but a symbolic construct that reflects how Western discourse imagines and produces the East. The women within it exist as projections of Western fantasy, shaped by the desires and anxieties of Western men. However, Byron complicates this portrayal by granting these women agency, thereby destabilizing the notion of the harem as a passive and submissive space. This tension between myth and reality challenges the reductive Orientalist portrayal of the East as inherently

exotic and sensual. For instance, when the Sultana attempts to seduce Juan, her bold expressions of desire overturn conventional expectations. Juan's reaction—bursting into tears and proclaiming his willingness to die rather than submit to the Sultana's "strange phantasies" (Byron [1859], 115)—parodies the Western male fantasy of sexual dominance. His exaggerated declarations, professing a willingness "to be impaled, or quartered as a dish for dogs" (141), "to be slain with pangs refined, or thrown to lions, or made baits for fish" (141), rather than compromise his chastity, humorously invert Orientalist tropes and male bravado. The narrator further amplifies this irony by likening the Sultana's unfulfilled desire to that of legendary figures such as Potiphar's wife and Phaedra (131). Even her final attempt to manipulate Juan through tears is met with comic relief, as the narrator notes that her efforts nearly succeed before being abruptly interrupted by the eunuch announcing the Sultan's arrival.

Through parody, satire, and exaggeration, Byron's depiction of the Sultana and the harem ultimately exposes the constructed nature of Orientalist discourse. His critique of the Western gaze dismantles the fantasy of the East as a realm of sensual excess and exotic otherness. Simultaneously, his subversion of gender dynamics and the Sultana's assertion of agency challenge traditional notions of masculinity and femininity, offering a layered commentary on power, desire, and representation.

Acknowledging the Ambiguity: Complicity and Critique

While *Don Juan* subverts Western Orientalist representations, it also reveals the complexity of Byron's critique. At times, his use of clichés and stereotypes risks reinforcing the very images he seeks to dismantle. The portrayal of the harem and the Oriental woman, for instance, though satirical, still operates within the framework of Orientalist discourse, even as it is being mocked.

Byron's Sultana is steeped in allusions to the *imago* of the harem woman—the Oriental woman as fickle and lustful, cunning and resistant to patriarchal control, as manipulative as the trickster Scheherazade. Through a parody that amplifies and subverts reader expectations, Byron exposes the constructed nature of these tropes, deconstructing the rigid binary oppositions inherent in Orientalist ideology. His deliberate blurring of boundaries—between West and East, masculine and feminine, oppressor and oppressed—allows *Don Juan* to function as a critique that subverts Orientalist discourse from within.

Yet this tension between critique and complicity also highlights the limitations of Byron's subversion. While *Don Juan* exposes the constructed nature of Orientalist fantasies, it does not fully escape the ideological framework it engages with. This raises the question: does Byron, through his use of Orientalist tropes, remain complicit in the very stereotypes he appears to critique? Such ambiguity invites a reading of the poem through Lacan's notion that desire is inherently paradoxical—the act of desiring something reinforces the distance between the subject and the object of desire. Similarly, Byron's satire can be read as simultaneously undermining and reproducing the Orientalist gaze, revealing the inextricable entanglement of critique and complicity within the structures of representation.

Conclusion

Byron's *Don Juan*, particularly Canto Five, invites readers to explore desire through the lens of Lacanian theory, centering on the impulse to signify. Byron masterfully engages with Western Orientalist discourse, invoking its collective *imago* only to subvert it from within. As Said observes, Orientalism is inherently citationary, with representations of the East shaped by prior depictions and cultural projections. Byron's narrative lays bare this recursive process, exposing how the Western self projects its identity onto the Oriental

other—a foundational mechanism of Orientalist ideology rooted in the desire to signify.

Through his portrayal of the harem and the Oriental woman, Byron reinforces Schick's assertion that spaces of otherness transcend physical boundaries, existing instead in a mythical realm. The harem and its women—unreachable to the Western male gaze—function as the *objet petit a* of desire, generating imagery that aligns with both public expectations and political imperatives. Yet Byron's satire critiques this dynamic, presenting the harem as a clichéd space of unbridled sensuality and the Sultana as a cunning, lustful figure, only to expose the artificiality of these Orientalist stereotypes.

Notably, Byron's parody inverts traditional power dynamics, positioning the feminine Easterner against the masculine Westerner to undermine Western claims of superiority. The exclusion of the Western male gaze from the harem reaches its comedic climax in Juan's transvestism, as he successfully disguises himself as a concubine to deceive the Sultan. This scene metaphorically castrates the Western signifying phallus, transforming its desiring gaze into a homoerotic encounter and dismantling the West's perceived dominance over the Oriental other. By subverting Orientalist tropes and exposing their reliance on rigid stereotypes, Byron not only mocks but fundamentally destabilizes the ideological foundations of Western Orientalism. His work transcends mere parody, offering a profound challenge to colonial narratives and their enduring legacy, ultimately prompting us to reconsider the mechanisms of cultural representation and power.

1 In this article, the term *Oriental* is used critically to denote the constructed and often stereotypical representations of the East as produced by Western discourse, particularly within the framework of Orientalism as theorized by Edward Said and others. It refers to ideological projections and aesthetic conventions in literature and art that portray the East as exotic, sensual, or fundamentally Other. In contrast, *Eastern* is employed more neutrally or geographically, referring to actual regions, cultures, or peoples situated in what is conventionally (if problematically) identified as the Eastern hemisphere—especially the Middle East and Asia. This distinction is maintained to highlight the difference between discursive constructions and real-world referents.

2 While these features—such as fair skin and light eyes—were also admired within Ottoman aesthetic traditions, their emphasis in Byron's description remains Eurocentric. This is because the traits are framed through a Western lens of desirability, reinforcing European standards of beauty as normative and implicitly superior. The Oriental woman is thus not represented in terms of culturally specific Eastern ideals, but rather re-imagined according to Western fantasies, reducing cultural specificity in favor of familiar, Western-coded markers of femininity and allure. This reflects a broader pattern in Orientalist discourse, which projects the familiar onto the foreign in order to render it intelligible—and desirable—within Western paradigms.

References

- Ahmed, Leila. *Women and Gender in Islam: Historical Roots of a Modern Debate* (New Haven and London: Yale University Press, 1992).
- Apter, Emily. *Fetishism as Cultural Discourse* (Ithaca and London: Cornell University Press, 1993).
- Behdad, Ali. *Belated Travelers: Orientalism in the Age of Colonial Dissolution* (Durham and London: Duke University Press, 1994).
- Bhabha, Homi K. "Interrogating Identity: The Post Colonial Prerogative". *Identity: A Reader*. eds. Paul du Gay,
- Jessica Evans, and Peter Redman (London: Sage Publications Ltd., 2004), 94-101.
- Botticelli, Sandro. *The Birth of Venus*. 1484–86. Uffizi Gallery, Florence.

- Byron, Lord George Gordon. *Don Juan: With Life and Original Notes*. Canto the Fifth. [1818-1824/1821]. (Philadelphia: Jas. B. Smith & Co., 1859). <https://ia800203.us.archive.org/15/items/lordbyronsdonjua00byrouoft/lordbyronsdonjua00byrouoft.pdf>
- Deane, Seamus. "Introduction". *Nationalism, Colonialism, and Literature*. Terry Eagleton (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1990), 3-20.
- Foucault, Michel. *Discipline and Punish* (New York: Vintage Books, 1978).
- Frazer, James George. *The Golden Bough: A Study in Comparative Religion* (Mineola, New York: Dover Publications, Inc., 2002).
- Hurley, Kelly. *The Gothic Body: Sexuality, Materialism, and Degeneration at the Fin de Siecle* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996).
- Kabbani, Rana. *Europe's Myths of Orient: Devise and Rule* (London: Macmillan, 1986).
- Lacan, Jacques. *The Ethics of Psychoanalysis 1959-1960: The Seminar of Jacques Lacan Book VII*. (ed.) Jacques-Alain Miller. (trans.) Dennis Porter (New York: W.W. Norton, 1992).
- Lacan, Jacques. *The Seminar Book XI: The Four Fundamental Concepts of Psychoanalysis*. (ed.) Jacques-Alain Miller. (trans.) Alan Sheridan (New York: W.W. Norton & Company, 1998).
- Lacan, Jacques. "The Mirror Stage as Formative of the I Function" [1961]. *Écrits: The First Complete Edition in English*. (trans.) Bruce Fink (New York and London: W.W. Norton & Company, 2006).
- Lacan, Jacques. *Anxiety: The Seminar of Jacques Lacan, Book X*. (ed.) Jacques-Alain Miller. (trans.) A. R. Price (Cambridge and Malden: Polity Press,

2014).

- Lecomte du Nouÿ, Jean-Jules-Antoine. *The White Slave*. 1888, Musée des Beaux-Arts de Nantes, Nantes, France.
- Melman, Billie. *Women's Orients: English Women and the Middle East, 1718-1918: Sexuality, Religion, and Work* (London: Macmillan, 1992).
- Peirce, Leslie P. *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire* (New York and Oxford: Oxford University Press, 1993).
- Said, Edward. *Orientalism* (New York: Vintage Books, 1979).
- Said, Edward. *Culture and Imperialism* (New York: Alfred Knoff, 1993).
- Schick, Irvin Cemil. "The Women of Turkey as Sexual Personae: Images from Western Literature". *Deconstructing Images of the Turkish Woman*. (ed.) Zehra F. Arat (New York: Macmillan, 1998), 83-100.
- Schick, Irvin Cemil. *The Erotic Margin: Sexuality and Spatiality in Alterist Discourse* (London: Verso, 1999).
- Lane, Edward William. (trans.) *The Arabian Nights*, Vol I, II, III (London: Charles Knight and Co., 1839).
- The Editors of *Encyclopaedia Britannica*. "purdah". *Encyclopedia Britannica* (9 May. 2008), <https://www.britannica.com/topic/purdah>.
- Turhan, Filiz. *The Other Empire: British Romantic Writings about the Ottoman Empire* (London: Routledge, 2003).
- Wehr, Hans, *A Dictionary of Modern Written Arabic* (3rd ed.). (ed.) J. Milton Cowan (Ithaca, New York: Spoken Language Services, Inc., 1976).
- Yeazell, Ruth Bernard. *Harem of the Mind: Passages of Western Art and Literature* (New Haven: Yale University Press, 2000).

Yeğenoğlu, Meyda. *Colonial Fantasies: Towards a Feminist Reading of Orientalism* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).

Fenomenoloji ve Feminizm: İlk Metinler

Gülben Salman

Ankara Üniversitesi, Dr. Öğr. Üyesi

[ORCID: 0000-0002-6673-9719](https://orcid.org/0000-0002-6673-9719)

gulbensalman@gmail.com

Öz

Fenomenoloji felsefe tarihinin uzun süre merkezinde yer alan zihin-beden ikiliğinin aşıldığının iddia edilmesiyle feminizm açısından önemli bir müttefik haline gelmiştir. Erkeği zihin ve kadını beden ile özdeşleştirip aşağı konumlandıran felsefe tarihinde, böyle bir ikiliğin ortadan kalkmasıyla feminizm açısından yeni bir olanak alanı açılmış olur. Bu makalede feminizm ve fenomenoloji açısından yazılmış ilk metin olan Simone de Beauvoir'ın İkinci Cinsiyet kitabı ve Iris Marion Young'ın "Kız Gibi Fırlatmak: Feminin Bedenin Davranış Hareketinin ve Uzamsallığının Fenomenolojisi" adlı makalesinin üzerinde temellendirildikleri felsefi kökenler açısından bir soruşturmanın yapılması amaçlanmıştır. Bu amaçla öncelikle ilk bölümde felsefe tarihinde zihin-beden düalizmi ve fenomenolojinin tarihsel dönüşümü ele alınmıştır. İkinci bölümde, Simone de Beauvoir'ın İkinci Cinsiyet kitabı üçüncü bölümde ise Iris Marion Young'ın makalesinin dayandıkları felsefi düşünceler ve bunların yarattığı sonuçlar incelenmiştir. Son bölümde Beauvoir ve Young'ın feminist fenomenolojileri üzerine bir inceleme yapıp, Beauvoir'ın Sartre ve Merleau-Ponty düşüncelerinin gerilimli ilişkisini devralarak vardığı Hegelci sonucun, onu fenomenoloji açısından sınırladığı, Young'ın ise Merleau-Ponty'ye dayanarak kurduğu feminist fenomenolojinin böyle bir sınırlılıktan uzak olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Simone de Beauvoir, Sartre, Iris Marion Young, Merleau-Ponty, feminist fenomenoloji

• • • • •

Geliş tarihi: 8 Nisan 2025 • Kabul tarihi: 26 Mayıs 2025

•

Araştırma Makalesi

<http://federgi.ankara.edu.tr>

federgi • 2025 • 17(1) • 358-386

DOI: 10.46655/federgi.1671724

Phenomenology and Feminism: Early Writings

Gülben Salman

Ankara University, Asst. Prof.

[ORCID: 0000-0002-6673-9719](https://orcid.org/0000-0002-6673-9719)

gulbensalman@gmail.com

Abstract

Phenomenology has become an important ally for feminism by claiming to overcome the mind-body dualism that has long been at the center of the history of philosophy. In the history of philosophy, which identifies men with the mind and women with the body and positions the latter as inferior, the elimination of such a dichotomy opens up a new field of possibility for feminism. In this article, Simone de Beauvoir's *The Second Sex*, the first text written in terms of feminism and phenomenology, and Iris Marion Young's "Throwing Like a Girl: The Phenomenology of the Feminine Body Comportment Motility and Spatiality" will be investigated in terms of the philosophical roots on which they are grounded. For this purpose, the first section deals with the mind-body dualism in the history of philosophy and the historical transformation of phenomenology. In the second part, Simone de Beauvoir's *The Second Sex* and in the third part, Iris Marion Young's essay's philosophical thoughts and their consequences are analyzed. In the last part, Beauvoir's and Young's feminist phenomenologies are analyzed and it is found that Beauvoir's Hegelian conclusion, inheriting the tense relationship between Sartre's and Merleau-Ponty's ideas, limits her in terms of phenomenology, while Young's feminist phenomenology, based on Merleau-Ponty, is far from such a limitation.

Keywords: Simone de Beauvoir, Sartre, Iris Marion Young, Merleau-Ponty, feminist phenomenology

• • • • •

Arrival date: 8 April 2025 • Acceptance date: 26 May 2025

•

Research Article

<http://federgi.ankara.edu.tr>

federgi • 2025 • 17(1) • 358-386

DOI: 10.46655/federgi.1671724

Giriş

Fenomenoloji, yirminci yüzyılın başında Edmund Husserl tarafından ilk kez düşünce sahnesine girdiğinde, zihin-beden ikiliğini, başlangıcından itibaren her seferinde başka şekillerde olumlayan kendinden önceki uzun felsefe geleneğinden devrimci bir şekilde koptuğunu iddia etmekteydi. Akıl-beden ikiliğini yerle bir ettiğini iddia eden fenomenolojinin bu devrimci adımı, Husserl ve ondan sonra gelen varoluşçu fenomenoloji içerisinde söz söyleyen diğer düşünürler açısından belirleyici olmuştur. Varoluşçu fenomenologlar arasında sayabileceğimiz Simone de Beauvoir, fenomenoloji ve feminizm arasındaki ilişkiyi çığır açan iki ciltlik kitabı *İkinci Cinsiyet*'te beden temelinde ilk kez tarihsel olarak, olgular ve efsaneler ile yaşanmış deneyim çerçevesinde düşünerek, sosyal ve siyasal haklar mücadelesi sonrası uzun bir sessizliğin ardından filizlenecek olan ikinci dalga feminizme ilham olmuştur. Öyle ki, bu dönemin en önemli aktörlerinin hemen hepsinin kendi çalışmalarında Simone de Beauvoir'ın adını andıklarını biliyoruz. Varoluşçu

fenomenoloji dolayımıyla, özellikle de Merleau-Ponty ekseninde düşünen Iris Marion Young da fenomenoloji ve feminizm açısından başka bir önemli metni 1980 gibi erken bir tarihte kaleme almıştır: “Throwing Like a Girl: Phenomenology of a Feminine Body Comportment Motility and Spatiality” [Kız Gibi Fırlatmak: Feminen Bedenin Davranış Hareketi ve Uzamsallığının Fenomenolojisi]. Bu makalenin amacı, Simone de Beauvoir’ın ve Iris Marion Young’ın fenomenoloji ve feminizm ilişkisi açısından ilk metinler olarak kabul edilebilecek olan bu çalışmalarını ele alarak, felsefi bir soruşturma yapmaktır. İki metnin kaynağını da varoluşçu fenomenoloji olarak belirleyebilecek olsak da bu iki metin, varoluşçu fenomenolojinin iki ismi olan Sartre ve Merleau-Ponty düşüncelerini farklı şekillerde ele almaları sebebiyle sundukları çözüm önerisinde farklılaşmaktadırlar. Bu incelemenin sonunda, her ne kadar varoluşçu fenomenoloji içerisinde düşünse de Simone de Beauvoir’ın, Merleau-Ponty’nin yanında Sartre düşüncesinin, özellikle Hegelci koordinatlarında kalmasının, onu, feminizm ve fenomenoloji karşılaşmasının daha verimli bir değerlendirmesinden mahrum kıldığı görülecektir. Oysa Iris Marion Young, daha klasik Husserlci bir fenomenolojiye yaslanarak beden üzerine düşünen Merleau-Ponty dolayımıyla, fenomenoloji ve felsefe ilişkisini daha temel ve daha verimli bir çerçeveden kurabilmiştir. Bu iddiayı daha belirgin kılabilmek için ilk bölümde fenomenoloji ve feminizm ilişkisine dair felsefe tarihini uzun süre belirlemiş olan zihin-beden ikiliği temelinde bir değerlendirme yapılacaktır. İkinci bölümde Simone de Beauvoir’ın İkinci Cinsiyet kitabının temel iddiaları fenomenoloji ve feminizm açısından yeniden tartışılacaktır. Üçüncü bölümde Iris Marion Young’ın “Kız Gibi Fırlatmak: Feminen Bedenin Davranış Hareketinin ve Uzamsallığının Fenomenolojisi” makalesi fenomenoloji ve feminizm açısından ele alınırken, makaledeki Simone de Beauvoir eleştirilerine dikkat çekilecektir. Dördüncü bölümde, Beauvoir ve Young’ın feminist fenomenolojilerine dair bir değerlendirme sunulacaktır.

Felsefe Tarihi'nde Zihin-Beden Düalizmi ve Fenomenoloji

Felsefi düşünce başlangıcından itibaren akıl-doğa, form-madde, ruh-beden, zihin-duyu, akıl-tutku, efendi-köle, özne-nesne gibi, her zaman birinin diğerinin üzerinde konumlandırıldığı ikilikler üzerinden örülen tartışmalarla yürümüştür. Bu ikiliklerin hemen hepsi, daha makbul olanı erkeğe atfederken, daha aşağıda olanı akıl olmayan, beden olan ile özdeşleştirerek kadına atfetmiştir (Lloyd 1996, 18-20). Kendinden önce gelen Rousseau ve Kant gibi Hegel de aklın ilerleyişini özgürlük bilincine göre değerlendirir. Henüz olgunlaşmamış bilinç bu durumun farkındadır ve onu kabul edip koruyarak gelişmiş bilince ulaşabilir (Lloyd 1996, 98). Hegel, insan bilincinin gelişim öyküsünde her ne kadar toplumsal cinsiyetten bahsetmese de, daha “olgun” erkek bilincine göre, kadın bilincini, düzenlenmeye, içerilmeye ve aşılmaya elverişli bir model olarak sunmaktadır (Lloyd 1996, 99). Hegel kadınlığı aklın “ilerleyiş sürecindeki nispeten olgunlaşmamış aşamalarla” ilişkilendirmektedir (Lloyd 1996, 98). Bunu açık bir şekilde, kamusal ve özel arasındaki bölünmüşlük üzerine söylediklerinde görünür kılabiliriz. Hegel, kadın bilincine özgü olanla, kadının erkeklerin “edinebildiği şeylerden dışlanması” arasında bir bağlantı kurar: Kadınsoyu baskı altına alma yoluyla oluşturulmaktadır der (Lloyd 1996, 103). Dahası kadınlık, kamusal alanla özel alan arasındaki bölünme sürecinde oluşur, ki burada kadının özel alana, erkeğin ise kamusal alana yerleştirildiğini görebiliriz (Lloyd 1996, 107). Hegel kadın bilincini, “ilkel bir aşama olan” aile yaşamı ile bir tutar, ki bu daha erişkin olan sivil topluma göre daha aşağıda yer alır. Erkek daha geniş olan kamusal alanda aile adına güç ve zenginlik kazanırken, yalnızca aileyle sınırlı kalmayan, gerçekten evrensel olanı (toplumu) etkileyen bir yön kazanır; kadın ise ailede, özel alanda kalır, “evrensel olan için çalışma” alanı kadınlara kapalıdır (Lloyd 1996, 107-108). Burada bir muğlaklık vardır. Aile içindeki ilişkiler zaten evrensel değil tikelidir, fakat Hegel kadınlar için evrensel olanın alanını yalnızca burada kurar. O halde, erkek için tikel olan aile, kadın için olduğu kadarıyla evrensel

ve etikdir. Dahası bu tikellik erkeği evrensel alandaki etkinliklerinden geriye çeken bir tikellik olarak konumlandırılır. O halde Hegel açısından, “erkek ve kadın bilinci arasında çatışma vardır” (Lloyd 1996, 109). Böylece sadece aile çıkarları değil, “kadınlığın kendisi de toplumun bir düşmanı haline gelir”, ve hep baskı altında tutulması gerekmektedir. Bu baskı bir yandan topluluğun varoluşunu olanaklı kılarken, diğer yandan da kadınlığı ne ise o olarak oluşturan şey olacaktır (Lloyd 1996, 109). Hegel’in kadınlığa bu şekilde yaklaşmasının iki amacı vardır, biri kadını siyasi yaşamdan dışlamanın rasyonalize edilmesiyken, diğeri de kadınlığın bilincin olgunlaşmamış olan ile eşleştirilmesinin tamamen olumsuz olmadığını göstermektir. (Lloyd 1996, 111). Burada önemli olan, kadın rasyonalitesinin artık tartışılmıyor olmasıdır. Yeterince içselleştirildiği ve *de facto* kabul edildiği için ontolojik tartışma doğrudan bu kabul edilişle başlar. Bu ontolojik kabul edilişi ilk sorgulayacak olan ise Simone de Beauvoir olurken, varoluşçu fenomenolojiyi Hegel ile beraber düşünen Sartre’ın bazı temel argümanlarını varsaydığı için, Hegel felsefesinin açmazlarını bir ölçüde kendi düşüncesinde taşımaya devam edecektir. Simone de Beauvoir’a geçmeden önce yirminci yüzyıl başında filizlenen fenomenolojinin felsefe tarihi boyunca zihin beden ikiliğini nasıl aştığını ve bunun Beauvoir’ın varoluşçu fenomenoloji temelinde yön verdiği feminizm için ne anlama geldiğini ele alacağız.

Fenomenoloji, “görünenin sadık bir betimlemesinin ne daha fazlası ne de daha azı olmalıdır ve sonuç olarak da metafizik ve bilimsel postülatlardan ya da spekülasyonlardan kaçınmalıdır” (Zahavi 2018, 31). Husserl, bu şekilde bilincin ötesindeki şeylerle ilgili sorulabilecek olası ontolojik soruları paranteze alarak başlar (Lewis&Staehler 2019, 21). Böylece tek gerçek olan şey, varolan her şey görünüşler halini almış olur; “şeyler bana kendilerini gösterir, kendilerini duyurur, veya ifade ederler” (Lewis&Staehler 2019, 21). Husserl, Descartes, Hume, Kant gibi şüphecilik meselesiyle işe koyulmamıştır; Husserl, dünyanın kendinde bir yapıya sahip olduğunu ve bilincimizin

kendileri yoluyla uzay ve zamandaki şeyleri kavramamızı sağlayan anlamlar geliştirdiğini savunur (Smith 2019, 258). Burada önemli olan şey felsefe tarihi boyunca varsayılmış olan, Platon'un idealar dünyasında ilk defa vücut bulan, deneyimin doğasının bilincin ötesindeki başka hakiki bir dünyanın varlığına atıfta bulunarak ancak anlaşılabilirliğine dair inancın yıkılmasıdır. Görünen ve gerçek arasında, zihin ve beden arasında ikiliği esas olarak baştan varsayıli kabul etmemizin nedeni böyle başka daha sahici bir dünyanın varlığına olan inançtı. Husserl'in fenomenolojisi filozofu ilk defa önünde "gördüğü" dünyanın içerisine koyar. Felsefe tarihinin başından beri filozof, gördüğü değişen dünyanın esas hakikat olamayacağını, hakikatin ancak değişmez ve burası olmayan bir yerde bulunacağına inanmıştı. Fenomenoloji bu varsayımı yıkmıştır. Arendt bunu İnsanlık Durumu kitabının başında çok güzel bir metaforla görünür kılar; tefekkürü kutsallaştıran filozofların izinde insanlık sürekli uzaya gitmeye çalışıyor, başka bir yerde başka bir hayatın imkanını arıyor; oysa dünya tam önümüzde, burada durmaktadır... (Arendt 1994, 9-15). Fenomenoloji geleneğinin içerisinde düşüncesi filizlenen Arendt'in de gösterdiği gibi fenomenoloji, özellikle Husserl sonrası Heidegger'in düşüncesi içerisinde insanı dünya ile, nesneyi özne ile, bedeni zihin ile ayrılmaz bir şekilde iç içe geçirmiştir. Edmund Husserl, filozofun kendini içinde bulduğu bu önündeki dünya ile ilişkisi açısından, fenomenolojinin mottosu kabul edilen, yönelimsellik kavramını ortaya atmıştır. Yönelimselliğin tanımı, "bilincin her zaman bir şeyin bilinci" olmasıdır; özneye ait olana bilincin ayrılmaz bir şekilde ilgili olduğu nesneyle ilişkili olduğunu savlamaktır (Husserl 2001, 79-115). Husserl'e göre "algı, düşünce, inanç, umut, korku vb. türden, zihinsel yaşamımızı oluşturan hemen tüm olaylar bir şey hakkında olma karakteristik özelliğine sahiptir" (Küçükalp 2006, 58-59). Fenomenolojiyi epistemolojik bir saikten düşünen Husserl'den sonra gelen Heidegger, fenomenolojiyi bu sefer ontolojik bir temele yerleştirerek, insanın dünyadaki varoluşu üzerine düşünmeyi esas almıştır. Heidegger'e göre filozoflar, uzun zamandır Varlık'a

dair bu temel soruyu unutmuşlardır (Heidegger 2011, 1-5). Bu şekilde teslim edebiliriz ki, felsefe tarihi açısından temel olan düalizmleri fenomenoloji, kendi yordamı içerisinde aşmış; başka bir şekilde ifade edersek, ikilikleri birbiriyle bir kâğıdın iki tarafı gibi ayrılmaz bir ilişki içerisinde anlamının esas olduğunu ortaya koymuştur.

Hem Hegel felsefesinden hem de insanın fırlatılmış olduğu dünyada her zaman kendi önünde bir varlık olduğunu iddia eden Heidegger'den ilham alan Sartre, her ne kadar modern düşüncenin varolanı, onu açığa çıkaran görünümeler dizisine indirgeyerek önemli bir ilerleme kaydettiğini söylese de fenomenolojinin ikilikleri aşıp aşmadığını sorarak başlar *Varlık ve Hiçlik* kitabına (Sartre 2016, 17). Burada yapmaya çalıştığı şeyin esas olarak fenomenolojinin temel kavramları ve Hegel'i bir arada düşünmek olduğunu iddia edebiliriz. Bir yandan “varoluş özden önce gelir diyerek”, Heideggerci bir fenomenoloji içerisinde bir tartışma yürütürken, diğer yandan da Hegel felsefesinin sonlu-sonsuz, kendi-için, kendinde varlık gibi kavramlarına bu türden bir fenomenoloji içerisinde ulaşmayı amaçlıyor görünmektedir. Sartre'a göre evet artık görünenin arkasındaki başka bir varlığa inanmaz ve varolanı tezahürlerine indirgeyerek bütün düalizmleri ortadan kaldırmazken Husserl ve Heideggerci anlamda bir fenomenoloji, yine de yeni bir düalizmle, “sonlu ile sonsuzun düalizmiyle” sonuçlanmaktadır (Sartre 2016, 18-19). Sartre'a göre, sonlu olan bir görünme, “kendi kendisini sonluluğunda ifade eder ama aynı zamanda da görünenin-görünmesi olarak kavranabilmek için, sonsuza doğru ötesine geçilmiş olmayı gerektirir” (Sartre 2016, 19). Dahası Husserlci anlamda bilincin bir şeyin bilinci olabilmesi için öncelikle bir çeşit “kendinin bilincine” [conscience de soi] sahip olmak gerekmektedir; bu yeni bir bilinç değildir, bir şeyin bilinci için mümkün olan tek varoluş kipidir (Sartre 2016, 27). Bu kavram Hegel'in özbilincini anımsatmaktadır. Peki hiçlik kavramı? Sartre'a göre “bir şeyin bilinci olmak, bilinç olmayan somut ve dolu bir mevcudiyetin karşısında olmaktır” (Sartre 2016, 34). Sartre'a göre

bu namevcudiyetin bilincinde olmak da mümkündür, mümkün olmalıdır, fakat her zaman bu bir mevcudiyet temelinde görünür olacaktır: “Nesne bilinçten kendi mevcudiyetiyle değil de kendi namevcudiyetiyle”, kendi hiçliğiyle ayrışmalıdır (Sartre 2016, 34). Bilincin bir şeyin bilinci olması demek, aşkınlığın bilincin kurucu yapısı olması, bilincin kendisi olmayan bir varlıkta taşınarak doğmasıdır (Sartre 2016, 35). Öznellik de bilincin bilinci olacaktır (Sartre 2016, 36). Kendi için olan varoluş Sartre için, varolan dünyayı reddetmek ve kendini olanaklılıkların yeni bir ufkuna açmak demektir (Kearney 1986, 62). Bilincin kendinde olması ise, özgür özneliğin, nesneler arasında bir nesne gibi belirlenimci bir koşula yakalanmış olması anlamına gelecektir (Kearney 1986, 62). Kendi-için varoluş öznel özgürlüğe işaret ederken, kendinde varlık, nesnel zorunluluk alanına işaret edecektir. Sonuç olarak Sartre’ın fenomenoloji ve Hegel’i birlikte düşünmeye çalıştığını, özgürlüğü sonlu ve sonsuz arasındaki yeni bir düalizm temelinde yeniden ortaya koyduğunu söyleyebiliriz. Peki bu düalizmde, kadın-erkek varoluşu açısından fenomenolojinin yıktığı düalizmin feminizm açısından ortaya koyduğu kazanımı kaybetmiş sayılmaz mıyız? Sartre özneyi kendi için varoluş olarak koyarken, cinsiyetsiz bir özne varsayıyordu. Daha sonra Beauvoir’ın kadın-erkek varoluşuna dair kavramsallaştırmasında Sartre’ın ve dolayısıyla Hegel’in düşüncesini işe koşmasının kazanımlarını ve gerilimlerini bir sonraki bölümde göreceğiz, fakat Beauvoir açısından Sartre’ın fenomenolojiden Hegel’e doğru bu geri adımının, kadının özgürleşmesi için kısıtlayıcı bir geri adım olduğunu da iddia edeceğiz.

Son olarak fenomenoloji içerisinde hem Beauvoir hem de Iris Marion Young’a ilham olan Merleau-Ponty düşüncesini ele alarak bu ilk bölüm bitirilecektir. Öncelikle Merleau-Ponty, Sartre’ın düalizmi yeniden çağırın tavrını eleştirmektedir. Merleau-Ponty *Algının Fenomenolojisi*’nde, ikiliklerden yola çıkmak yerine, bu ikiliklerden önce işleyen yapıları betimlemeye girişerek algı kavramının öncelliğine ve bedenin bu algının merkezi kavramı olduğu sonucuna ulaşacaktır. Sartre’ın felsefesindeki gibi

kendisi-için varlık ve kendinde-varlık gibi bir ayrımın üçüncü bir terimle aşılmasının imkanının olmadığını söyleyecektir. Sartre, *Varlık ve Hiçlik*'te ikiliklerle başlayan ve olumsuzlamaya dayanan fenomenolojik bir ontoloji yapmaya çalışmaktadır ama bu şekilde algı, dünya ve beden arasındaki ilişkiyi açıklayamaz hale gelmiş olacaktır (Merleau-Ponty 2023, 115). Peki Merleau-Ponty ne vaat etmektedir? Merleau-Ponty *Algının Fenomenolojisi*'nde fenomenoloji kavramını şöyle tanımlar: “Fenomenoloji, tam bir felsefi bilince ulaşmadan önce, bir tarz veya stil olarak uygulanmaya veya tanınmaya imkân verir, hareket olarak var olur” (Merleau-Ponty 2017, 10). Fenomenolojide söz konusu olan şey “açıklamak veya analiz etmek değil, betimlemektir” (Merleau-Ponty 2017, 11). Dünyayı açıklamamalıyız, betimlemeliyiz, çünkü dünya, “hakkında yapabileceğim her türlü analizden önce oradadır” (Merleau-Ponty 2017, 13). Bundan dolayı “önce duyuları, daha sonra nesnenin perspektifli görünümelerini birbirine yeniden bağlayan bir dizi sentezden dünyayı yeniden türetmek yapay olacaktır” (Merleau-Ponty 2017, 13). Dünya esas olarak, “kuruluşunun yasasına kendimde sahip olduğum bir nesne değil, tüm düşüncelerimin ve sarıh algılarımın doğal ortamı ve alanıdır” (Merleau-Ponty 2017,14). İnsan dünyadır ve kendini ancak bir dünyada bilir ve bu insan kendini “bir başka bilinçten ayırt etmez” (Merleau-Ponty 2017, 15). İnsan kendini dünyada bir başına yalıtık bulmaz, burada tam bir dünyada varoluş deneyiminin altını çizmektedir Merleau-Ponty. “Dünya temsil ettiğimiz şeyin ta kendisidir; insanlar ya da empirik özneler olarak değil de hepimiz tek bir ışık olduğumuz ve onu bölmeksizin Bir’e kattığımız oranda temsil ettiğimiz şeydir dünya” (Merleau-Ponty 2017, 15). Dahası, “tüm düşüncemizi kucaklayan bir düşünce yoktur” (Merleau-Ponty 2017, 19). Algımız ve dünyanın potansiyelleri alabildiğine açıktır; “hakikaten bir dünya algılıyor muyuz diye sormak yerine, bu algıladığımız dünyadır dememiz gerekiyor” (Merleau-Ponty 2017, 21-22). Bu algımızın temelinde yatan şey ise bedenimizdir. “Beden, dünyada var olmanın aracıdır ve bir bedene sahip olmak bir canlı için belirli bir ortama

katılmak, kimi tasarımlarla iç içe geçmek ve sürekli olarak oraya bağlanmaktır (Merleau-Ponty 2017, 127). Merleau-Ponty'ye göre fenomenolojik olarak dünyada bir şeye bakarken nesnenin birçok tarafı olduğunu bilebilirim, bu yüzden de nesnelerin bilincine bedenimin konumlanışı sayesinde varabilirim. Beden iki ayrı katmandan oluşmuştur, alışıldık beden katmanı ve aktüel beden katmanı (Merleau-Ponty 2017, 128). Husserl'in nesne olarak beden ve özne olarak beden ayırımından esinlenen Merleau-Ponty, dünyada bedensel konumlanışın potansiyeline bu şekilde dikkat çeker. İnsan bedenleşmiş varlıktır. Bu bedenlenmiş varlık, dünyadaki bedenli varoluşunu sadece bir nesne olarak değil, varoluşunun bir imkânı olarak deneyimler. Bu şekilde Merleau-Ponty klasik bir felsefi sorun olan zihin-beden ikiliğini zihni değil bedeni algının merkezine yerleştirerek alaşağı eder. Beden artık dünyadaki varoluşun merkezinde yer almaktadır ve insanın sonsuz potansiyelinin ortaya çıkacağı imkan olarak konumlanmıştır. Merleau-Ponty bedene böylece uzun felsefe tarihinde daha önce görmediğimiz türden merkezi bir konum tahsis etmektedir. Her ne kadar Merleau-Ponty de cinsiyetlendirilmiş bir beden üzerine düşünmese de, zihni erkeğe bedeni kadın atfeden uzun felsefe tarihinin rotasını değiştirerek, bedeni merkeze alan bir düşüncenin feminizm için bir imkan sahası olmasının yolunu açmıştır. Sonraki bölümlerde bu felsefi mirası, Sartre, Hegel ve Merleau-Ponty temelinde düşünen Simone de Beauvoir ve Merleau-Ponty temelinde düşünen Iris Marion Young'ın düşüncelerinde izleyerek, feminizm ve fenomenoloji üzerine ilk metinler olan bu farklı görüşler arasındaki uzlaşımları ve gerilimleri, kökensel olarak devraldıkları bu felsefi miraslar üzerinden tespit etmeye çalışacağız.

İkinci Cinsiyet

Beauvoir, *İkinci Cinsiyet* kitabının ikinci cildinin meşhur açılış cümlesinde “kadın doğulmaz, kadın olunur” derken (Beauvoir 2021-1b, 13) toplumsal

cinsiyetin çeşitli süregelen edimlerden dolayım lanarak, hiçbir zaman stabil bir kimlik ya da faaliyet alanı olamayacağını; aksine, zaman içerisinde belirsiz bir şekilde yapılandırılan bir kimlik – stilize edilmiş tekrar eden edimlerin kurduğu bir kimlik – olduğunu söylemektedir (Butler 2004, 154). Toplumsal cinsiyet ayrıca bedenın stilizasyonu anlamına da gelir (Butler 2004, 154). Toplumsal cinsiyet açısından bu çeşit determinist olmayan bir yaklaşımı Beauvoir’ın varoluşçu fenomenolojinin düşünsel kökenlerine borçlu olduğunu söyleyebiliriz. Varoluşçu fenomenoloji, felsefeyi dünyaya yerleştirerek, varoluşun alanını sorgulamanın kapısını aralamıştır. Her ne kadar fenomenoloji varoluşu sorgulasa da, Beauvoir’a kadar varoluşun ve bedenin varoluşunun ne kadar cinsiyetlendirilmiş olduğunu tartışmaya açan olmamıştır. Bu açıdan Beauvoir’ın İkinci Cinsiyet kitabı, hem fenomenoloji ve feminizmin ilk metni olarak, hem de feminizmin tarihsel kuramsal yolculuğunda merkezi eserlerden biri olarak kurucu olmayı sürdürecektir (Fisher 2000, 1).

Varoluşçu fenomenoloji içerisinde düşünen Beauvoir, İkinci *Cinsiyet*’in "Olgular ve Efsaneler" adındaki birinci cildine, kadınlık kavramının ne olduğunu, neyi sorguladığını tartışarak başlar (Beauvoir 2021-1a, 23). Beauvoir’a göre kadınlık her ne kadar öyle tanımlanmaya zorlansa da biyolojik bir determinizm ile tanımlanamaz ve her zaman tarihsel ve sosyal koşullar içerisinde inşa edilmiştir. Kadın yalnızca biyolojik olarak dişil bir beden olarak tanımlanamaz, bu tanım kendi başına kadınlığı tanımlamaya yetmez. Fakat bu farkında olunan bir durum değildir. “Erkek kendi anatomisinde de hormonların, yumurtaların var olduğunu muhteşem bir biçimde unuttur”ken, “bedenini nesnelliği içinde kavradığını sandığı dünya ile kendi arasında kurulmuş, doğrudan ve olağan bir ilişki olarak görür”ken, kadın bedenini “tüm özgüllükleriyle ağırlaşmış, bir engel, bir hapishane sayar” (Beauvoir 2021-1a, 25). Beauvoir’a göre insan gerçekliğinin temelinde dayanışma ve dostluğa dayalı bir *mitsein* (birlikte varoluş) yoktur; bu noktada Hegel’e ve özellikle Hegel’in efendi-köle diyalektiğine hak verir: Bilincin kendisinde başka bütün

bilinçlere karşı temel bir düşmanlık bulunur” (Beauvoir 2021-1a, 27). Özne ancak zıtlık içinde kendini ortaya koyar; kendini özsel olarak ortaya koyarken, başkayı ise özsel olmayan, nesne olarak oluşturma iddiasındadır (Beauvoir 2021-1a, 27). Kadın, bir özne olarak erkeğin eşiti olarak değil, bizzat insan denince akla gelen rasyonel ve nötr özne olan erkek tarafından kurulmuş ve onun kendi öznelliğini teyit etmesine yarayan bir araç, bir nesne olarak konumlandırılmıştır. Bu anlamıyla kadınlık mutlak olan erkekliğin karşısında belirli kısıtlılıklar ve eksiklikler çerçevesinde tanımlanan bir başkadır.

Kadınlık ve erkeklik, birbiriyle paralel olmayan ve karşılıklı bir bağdan yoksun bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Erkek kendisini özne olarak kurup kadını ‘başka’ olarak işaretler, kadın da erkeğin bakış açısına dayalı olarak kendisini bir nesne olarak görüp tanır. Simone de Beauvoir, bu durumu dikkat çekici bulur; çünkü tarihsel olarak ezilen diğer gruplar (siyahlar, Yahudiler, proleterler vb.) kendilerini bir ‘biz’ olarak tanımlar ve öznelliklerini kavrarlar. Oysa kadınlarda bu durum gözlemlenmez (Beauvoir 2021-1a, 27-28). Beauvoir, kadınların sayıca azınlık olmamalarına ve insanlığın yarısını oluşturmalarına rağmen, kendilerinin ‘başka’ olarak tanımlanmasının ve sistematik şekilde yok sayılmalarının şaşırtıcı olduğunu vurgular. Bu durum, kadınlığın biyolojik verilere dayandırılarak inşa edilmesi ve kadınlığın erkeğin varlığına bağlı olarak şekillenmesiyle açıklanır; bu bağlamda kadınlık, erkeğin ‘başkalığı’ üzerinden tanımlanabilecek bir olgu olarak karşımıza çıkar.

Cinsiyetler arası bölünme insanlık tarihinin bir uğrağı değil, gerçekte biyolojik bir veridir. Aralarındaki zıtlık, kökensel bir *mitsein*’in bağrında oluşmuş ve bu birlikteliği bozmamıştır. Çift, onu oluşturan yarımların birbirine çakılı olduğu temel bir birliktir. Toplumun cinsiyetler bakımından ortadan yarılmaması hiçbir şekilde mümkün değildir. İşte kadının temel özelliği budur. Kadın her iki teriminin de birbirini gerektirdiği bir bütünün tam kalbindeki başkadır. (Beauvoir 2021-1a, 29)

Kadının, erkekler tarafından ‘başka’ olarak tanımlandığı bir dünyada, kendini erkeklerle kökensel bir *mitsein* (birlikte varoluş) içerisinde tanıması, ona yönelik bir öznellik mücadelesini ve kendi varlığını gerçekleştirme çabasını da beraberinde getirir. Beauvoir, kadınların bu içsel çatışmalarının, erkekliğin egemen bakış açısına karşı gösterdikleri bağımsızlık mücadelesinin önemli bir parçası olduğunu ifade eder. Kadınlık, biyolojik, psikanalitik ve tarihsel materyalist bakış açılarıyla tanımlanabilir değildir. Beauvoir, cinsiyetlerin toplumsal bir kurulum olduğuna dikkat çeker ve kadın ile erkeğin biyolojik doğalarını temel alan keskin ve sabit kategorilerin toplumda her zaman geçerli olmadığını savunur. Özellikle biyolojiye dayalı olarak kadınlık ve erkeklik özelliklerinin edilgenlik ve aktiflik gibi zıt kutuplarda tanımlanmasının, biyolojik gerçeklerle örtüşmediğini belirtir (Beauvoir 2021-1a, 57). Kadınlık, toplumsal bağlamda kurulur ve beden aracılığıyla hayat bulur. Psikanaliz açısından da, kadınlık kendi başına bir olgu olarak değil, erkek cinselliği ve gelişim sürecine dayalı olarak incelenir. Freud’un, erkek cinselliğinin gelişiminde kadını yalnızca bir nesne olarak tanımlaması ve kadın cinselliğini de erkek modeline dayandırması, Beauvoir tarafından eleştirilir (Beauvoir 2021-1a, 77-78). Freud’un erkeği, gelişiminin “normal” bir parçası olarak kabul etmesi ve kadının bu sürece uygun olarak yer bulamaması, kadının öznel varlık olarak kabul edilmesini engeller. Bu bağlamda, toplumsal cinsiyet ilişkilerinin bilinçdışı süreçlerde belirleyici olduğunu vurgulayan Beauvoir, psikanalizin toplumsal yapıları göz ardı ederek kadın cinselliğini açıklamayı başaramadığını belirtir. Beauvoir, kadının ‘başkalığının’ tarihsel materyalizmle de ilişkili olduğunu söyler (Beauvoir 2021-1a, 84-85). Ekonomik düzenin değişmesi ve özel mülkiyetin ortaya çıkışıyla birlikte, erkek, kadın üzerinde efendilik iddia etmeye başlamıştır. Ev içindeki üretimin değer kaybetmesi ve kadın emeğinin dışarıdaki ekonomik süreçlerde yer bulmaması, kadının toplumsal olarak değersizleşmesine yol açar. Erkek, tüm toplumsal ve ekonomik süreçlerde egemen bir konumda yer alırken, kadın

bedeninin ve cinselliğinin de egemenliğini sürdürür. Ancak Beauvoir için, bu ekonomik açıdan açıklamalar, kadının ezilmesinin nedenlerini tam olarak açıklamaktan uzaktır. Kadının ‘başkalığı’, yalnızca ekonomik süreçlerle değil, aynı zamanda toplumsal yapılar ve değerler dünyasının bir sonucu olarak şekillenir. Biyolojik, psikanalitik ve tarihsel materyalist açıklamaların kadınlık üzerindeki etkilerini yadsımadan, daha yapısal ve bütünsel bir bakış açısının gerekli olduğunu söyler.

Simone de Beauvoir, ikinci cilde, feminist kuram açısından son derece belirleyici bir cümleyle giriş yapar: “Kadın doğulmaz, kadın olunur.” Bu ifade, yalnızca ikinci dalga feminist düşüncenin temel yapıtaşlarından biri olmakla kalmayıp, aynı zamanda feminist toplumsal mücadelelerin de ana mottosu haline gelmiştir. Bu önermenin temelinde, kadınlığın doğal ya da biyolojik bir gerçeklikten ziyade, toplumsal ve kültürel süreçler aracılığıyla inşa edilen bir kimlik olduğu düşüncesi yer alır. Beauvoir, eserin girişinde kadın kimliğinin biyolojik, psikolojik ya da ekonomik bir kaderin sonucu olmadığını; aksine, dışsal güçlerce şekillendirilen, dayatılan ve yeniden üretilen yapay bir toplumsal kurgu olduğunu savunur (Beauvoir 2021-1b, 13). Bu nedenle, eserde “kadın” ya da “kadınlık” kategorileri özcü-biyolojik referanslara başvurulmaksızın ele alınır. Beauvoir, kadınlığın inşa sürecini, bireyin doğumundan itibaren toplumsal bir özne haline geliş aşamaları üzerinden analiz eder. Kadınlık deneyimi, bireyin anneden ayrılış süreciyle başlar. Beauvoir’a göre, bu ayrılma süreci hem kız hem de erkek çocukları için benzer bilişsel ve psikolojik aşamaları içerir. Her iki cinsiyet de başlangıçta kendini dış dünyadan gelen tepkiler doğrultusunda tanımlar; ilgi görmek ve onaylanmak suretiyle varlıklarını olumlarlar (Beauvoir 2021-1b, 15). Ancak, çocuk çevresiyle ve özellikle ailesiyle kurduğu ilişkiler yoluyla toplumsal cinsiyet farkındalığı kazandıkça, toplumsal normlar devreye girer ve kadınlık ya da erkeklik rollerine dair bilinç oluşmaya başlar. Bu aşamada erkek çocuk, cesaret, güç, özerklik ve duygusal kontrol gibi özelliklerle ilişkilendirilir. Bu

özelliklerin meşruiyeti, biyolojik bir gerçeklik olarak kabul edilen penisin varlığına bağlanır. Bu fiziksel gösterge, erkek çocuğun kendisini kadınlara kıyasla daha üstün, daha yetkin bir özne olarak konumlandırmasına hizmet eder ve yaşamı boyunca erkek egemenliğinin simgesel kaynağı olarak işlev görür (Beauvoir 2021-1b, 16). Buna karşın kız çocuk, cinselliğine dair algıyı utanç, eksiklik ve gizlilik temelli bir çerçevede içselleştirir. Kadın bedenine dair bu olumsuzlama, küçük yaşlardan itibaren cinsiyetlenmiş bedenin değersizleştirilmesiyle başlar. Erkek çocuğun gururla sergilediği cinsel organına karşın, kız çocuk için cinsel organ gizli, utanılacak ve bastırılması gereken bir unsurdur. Böylece kız çocuk, bedenini bir eksiklik, güçsüzlük ve değersizlik kaynağı olarak algılamaya başlar. Beauvoir, bu noktada kız çocuklarının çok erken yaşlardan itibaren “başka” olarak konumlandırıldığını belirtir. Kadın, kendi benliğini kendi olarak değil, başkalarının gözünde arzulanabilir ve onaylanabilir bir nesne olarak inşa eder. Bu toplumsallaşma süreci, kadının özneleşmesini engellerken, erkeğin eyleyen ve karar verici bir özne haline gelmesini destekler. Dolayısıyla kadınlık, edilgenlik ve nesneleşme üzerinden öğrenilen ve yeniden üretilen bir konumdur. Beauvoir, bu süreci biyolojik değil, toplumsal bir yazgı olarak tanımlar (Beauvoir 2021-1b, 23). Çocukluk döneminde şekillenen bu toplumsal cinsiyet kurguları, ergenlik döneminde daha da pekişir. Genç kadınlar, öznelliklerini tanımaya başlasalar dahi, toplumsal idealler tarafından sürekli olarak “tamamlanması gereken” bir eksiklikle tanımlanırlar. Erkek figürünün koruyucu ve tamamlayıcı rolü, kız çocuklarının güvenlik hissini babanın otoritesine bağlamalarıyla başlar ve yetişkinlikte bu bağımlılık duygusu erkek partnerlere yönelir. Kadın, kendi değerini ve varlığını ancak erkek tarafından sevildiği ve kabul edildiği ölçüde anlamlandırabilir hale gelir. Bu bağlamda, toplumsal kabul gören “ideal kadın” imgesi; uyumlu, yumuşak başlı, iktidarsız ve edilgen bir figür olarak şekillenir (Beauvoir 2021-1b, 71). Bu normatif kadınlık modeli, bireysel özerkliği ve özne olma potansiyelini bastırır. Kadınlar, kendi varoluşlarını dışsal onaylara

endeksleyerek, varoluşlarını “oldukları gibi” değil, “olmaları gerektiği gibi” yaşamaya yönlendirilir. Bu durum, kadınların kendi benlikleriyle kuracakları doğrudan bir ilişkiyi engeller ve onları “kendi sesine sağır” bir yaşamın içine hapseder (Beauvoir 2021-1b, 73). Sonuç olarak, Beauvoir’ın İkinci *Cinsiyet*’teki temel argümanı, kadınlığın doğuştan gelen bir gerçeklik değil, toplumsal ilişkiler ağında sürekli olarak yeniden kurulan bir yapı olduğunu güçlü bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu analiz, feminist kuramın toplumsal cinsiyet kavramını merkezine alarak kadın deneyimini anlamlandırma biçimlerine önemli bir kuramsal zemin sunar.

Peki Beauvoir kadının özgürleşmesini nerede görmektedir? Ataerkil düzen kadını içkinliğe mahkûm eder. Aşkınlığı ise erkeğe bahşeder. Fakat mesele bu kadar basit değildir. Beauvoir aşkınlık kavramını Sartre’dan ödünç alırken, içkinlik kavramını kadın ile kendi özdeşleştirir. “Her özne kimi tasarılar aracılığıyla kendini bir aşkınlık biçiminde somut olarak ortaya koyar; özgürlüğünü ancak, sürekli olarak başka özgürlüklere doğru kendi özgürlüğünün ötesine geçerek gerçekleştirir” (Beauvoir 2021-1a, 36). Bunu insanın kendi özgürlüğünü, kendi varoluşu temelinde kendi-için varlık olarak gerçekleştirmesi olarak Sartre’dan biliyoruz. Burada erkek varoluşunun imlenmesi Beauvoir’ın yorumudur. Çünkü kadın, özgürlüğü açısından “kendinde varlığa” doğru geriletmeye maruz kalmaktadır. Bu ona zorla dayatılmışsa, bir yoksunluk veya ezilme biçiminin söz konusu olduğunu bilmeliyiz (Beauvoir 2021-1a, 36). Beauvoir, her bireyin kendi varoluşunu olumlama kaygısı taşıdığı bir dünyada kadının bir inşa sürecinin sonunda, her ne kadar varlığı özerk olsa da, erkekler ona mutlak başka olmayı dayattıkları için “bir nesne gibi donup kalarak, içkinliğe mahkum” olduğunu söyler (Beauvoir 2021-1a, 36). Beauvoir’a göre bu mahkumiyetten çıkış yolu özgürlük mücadelesinden geçer. Özgürlük mücadelesinin Beauvoir’a göre her zaman muğlak bir karakteri olacaktır, çünkü kadının dünyadaki durumu muğlaktır. Kadın hem içkinliktir hem de aşkınlıktır. Beauvoir kitabın sonunda,

bugünün kadınının “muğlak durumunu” görünür kılmıştır: Kadın bir yandan kadın öznelliğini inşa eden ataerkil söylem ile mücadele ederken, diğer yandan da içkinlik alanına her defasında bir şekilde yeniden düşmektedir. “Kadının bizzat varlığı opaklıktır; kadın erkeğin karşısına bir özne olarak değil, paradoksal bir biçimde öznellikte donatılmış bir nesne olarak çıkar” (Beauvoir 2021-1b, 437). Bu şekilde hem kendi olmayı hem başka olmayı üstlenir. Çok erken tarihli bir metin olduğu için Beauvoir henüz durum tespiti yapmaktadır. Kadının henüz özgürleşmesi gerçekleşmemiştir, onun zamanında bu çeşit bir muğlaklık içindedir. Hem aşkınlık alanı içerisinde bir özgürlük talebi vardır, hem de içkinliği henüz tamamen vazgeçilmez değildir. Beauvoir Hegelyen bir diyalektik açısından özne-nesne temelinden düşündüğü için, özgürlük mücadelesini bu şekilde okumaktadır. Kadının özgürleşmesi kadınların ekonomik olarak bağımsız olmasıyla ve kendi içinde bulundukları duruma dair siyasal bir analiz yürüterek bu durumu sorgulamaları ile kolektif bir düzlemde ancak gerçekleştirilebilirdir (Tidd 2004, 68). Ayrıca daha sonra bu özgürleşmenin bir sosyalist düzlemde ulaşılabilir olduğuna da dikkat çeker. Sonuç olarak Beauvoir için, kadın özgürleşmesi, içkinlik ve aşkınlık düzleminde, özne olmaya çalışırken hep bir nesne de olduğunu fark eden kadınların mücadelesi ile mümkün olacaktır. Bu muğlaklığın bir sonuç olarak, Beauvoir’ın düşüncesinin kökenlerini, birbiriyle gerilim içinde olan Sartre ve Merleau-Ponty hattına yerleştirmesinden kaynaklandığını iddia edeceğiz. Fakat ondan önce bir sonraki bölümde Iris Marion Young’ın varoluşçu fenomenoloji içerisinde nasıl Merleau-Ponty temelinde kadının bedensel varoluşu üzerine düşündüğünü inceleyeceğiz.

"Kız Gibi Fırlatmak": Feminin Bedenin Davranış Hareketinin ve Uzamsallığının Fenomenolojisi

Iris Marion Young, kadın bedenine ilişkin toplumsal algıları, varoluşsal

fenomenoloji ve feminist kuram temelinde yeniden ele alarak, kadına atfedilen bedensel tavırları ve kadının dünyadaki fiziksel konumlanışını kuramsal bir çerçevede analiz eder. Bu bağlamda, Erwin Straus'un cinsiyetler arası bedensel farklılıklara ilişkin biyolojik ama anatomik olmayan açıklamalarını eleştirerek çalışmasına başlar (Young 1980, 138). Straus'un, kız çocuklarının beden tavrını "feminen" olarak nitelendirmesi, kadınlık durumunun doğallaştırılmasına ve indirgemeci bir yaklaşımla mistik bir özü varmış gibi sunulmasına yol açmaktadır (Young 1980, 138). Young, bu yaklaşımın sakıncalarına dikkat çeker ve kadınların beden deneyimini farklı bir kuramsal arka planla ele alır. Young, Simone de Beauvoir'ın kadınlığı kültürel ve tarihsel bir inşa olarak ele almasına ve Beauvoir'ın kadınların varoluşunun hep verili bir durumda ele alınması gerektiğine katılır (Young 1980, 138). Her ne kadar kalıcı bir feminen öz olsa da Beauvoir'a göre her bireysel feminen varoluşun altında yatan mevcut bir gelenek ve eğitim durumu vardır. Verili tarihsel sosyolojik durumlar setinde kadının durumu, her ne kadar çeşitlilik gösterse de belirli bir zaman için genellikle hepsi için aynıdır (Young 1980, 139). Young, Beauvoir'ın çalışmasının dikkat çekici derinliğine, açıklığına ve ustalığına rağmen, kadın bedenini yaşayan bir eylemlilikte çevresiyle ilişkisi içinde açıklamak konusunda başarısız olduğunu söyler (Young 1980, 138). Bu aslında tam da Merleau-Ponty temelinde fenomenolojik bir bedenli varoluş üzerine düşünmek anlamına gelecektir. Beauvoir, bu şekilde bedenli bir varoluşun açacağı olanakları göz ardı etmekte, erkeğe göreli bir dünyada aşkınlık-içkinlik arasındaki çelişkili varoluşa ve bunun çıkışı için de ekonomik özgürleşme ve dayanışma ihtiyacının olduğuna dikkat çekmektedir. Burada Young'a göre, kadının aktüel beden hareketinin ve yöneliminin çevresiyle ve dünyayla konumlu olduğunu görmezden gelen Beauvoir, kadının anatomisi ve fizyolojisinin esasen kendi özgür olmayan statüsünün altını çizdiği izlenimini vermektedir (Young 1980, 139). Bu çalışmada, bu tavrın Beauvoir'ın Sartre ve Merleau-Ponty arasındaki düşünsel gerilimi devralması dolayısıyla bu şekilde

kurulduğu iddia edilmektedir. Beauvoir, içkinlik-aşkınlık geriliminde Hegelyen bir özgürleşme mücadelesi önermektedir. Daha başka bir tavır Merleau-Ponty açısından ontolojik ve bedenlenmiş bir fenomenoloji çerçevesinde düşünmek olurdu ki Young da bu yolu tercih etmektedir.

Young, Maurice Merleau-Ponty'nin fenomenolojisinden faydalananarak, bedenın çevresiyle etkileşim hâlinde deneyimlendiğı fikrini analizine dâhil eder. Merleau-Ponty'ye göre beden, aşkınlığa ulaşabilmesi için nesne olmaktan çıkarak, çevresiyle aktif bir ilişki kurmalı ve belirli bir hedefe yönelerek dünyada eyleme geçmelidir (Young 1980, 141). Bu anlayış, Young'ın kadın bedenine ilişkin analizinin temelini oluşturur. Young, Beauvoir gibi, kadının beden hareketlerinde hem içkinliği hem de aşkınlığı aynı anda deneyimlediğini, dolayısıyla kadınların toplumsal yaşamda “bedensel” olarak çifte bir pozisyon içerisinde hareket ettiğini savunur. Kadınlar, bedenlerini bir özne olarak hareket ettirirken, aynı zamanda dışsal bakışların nesnesi olma durumunu da içselleştirirler. Bu durum, kadınların eylemlerinde çekingenlik, yönelim eksikliği ve süreksizlik gibi bedensel tezahürlere neden olur. Kadınların bedenlerini özgürce kullanamamaları yalnızca fiziksel yeterlilikle ilgili değildir; bu daha çok kadınların, kendilerini hem eylemin öznesi hem de nesnesi olarak görmelerinden kaynaklanır (Young 1980, 143-144). Top atarken genişleyerek, bedenın tamamını sürece dâhil eden erkek bedensel pratiklerinin aksine kadınlar, yalnızca kollarını kullanarak, daha dar bir alanda ve sınırlı bir hareket kabiliyetiyle eylemi gerçekleştirirler. Adımlar daha kısa, beden daha içe kapanıktır. Bu durum, sadece fiziksel değil, aynı zamanda kültürel ve toplumsal koşullarla belirlenmiş bir beden tavrının sonucudur. Young, kadın bedeninin bu sıkışmış varoluşunu üç temel kavramla açıklar. Bunlardan ilki belirsiz aşkınlıktır. Kadının, potansiyelini gerçekleştirme yönündeki girişimlerinde çekingenlik yaşamasını Young belirsiz aşkınlık olarak tanımlar. İkincisi engellenmiş yönelimselliktir. Bedenin açık bir hedefe yönelmesini engelleyen kültürel ve psikolojik bariyerler buna neden olmaktadır. Üçüncüsü ise süreksiz

birliktir: Kadının, bedenini bütüncül bir varlık olarak deneyimleyememesi ve parçalı bir şekilde deneyimlemesi. Örneğin bir hareket sırasında bedeninin tamamını harekete geçirmek yerine, sadece belirli uzuvların (örneğin sadece kollar) kullanılması. Bu durum bedenle kurulan ilişkinin süreksizliğine işaret eder. Bu üçlü yapı, kadının eylemlerinde özne olma çabasını bastırmakta ve bedeninin kendini aşkınlıkla ortaya koymasını engellemektedir. Kadın, bedenini hem kontrol etmeye çalışmakta hem de bu beden üzerinden sürekli olarak yargılandığının farkında olarak yaşamaktadır. Bu farkındalık, bedeninin hem dışsal bakışlar hem de içselleştirilmiş normlar aracılığıyla disipline edilmesine neden olur (Young 1980, 145-148).

Young’a göre kadınların bu bedensel davranış biçimleri doğuştan gelmez, çocukluktan itibaren öğrenilir. Küçük yaşlardan itibaren kız çocuklarına “nazik ol”, “bacaklarını kapat”, “koşma”, “tehlikeye girme” gibi uyarılar yapılırken; erkek çocuklara “cesur ol”, “yüklen”, “daha uzağa fırlat” gibi yönlendirmeler yapılır. Bu tür söylemler, zamanla kadın bedeninin daha küçük bir alanda, daha az risk alarak ve daha fazla gözetim altında hareket etmesine neden olur. Young, geleneksel anlamda “feminenlik” olarak adlandırılan bedensel davranışların aslında doğal değil, toplumsal olarak yapılandırılmış olduğunu ortaya koyar. Feminen beden tavrı; narinlik, çekingenlik, kısıtlılık ve estetik kontrol gibi özelliklerle tanımlanır. Ancak bu, kadın bedeninin kendi olanaklarını gerçekleştirmesinin önünde bir engeldir. Kadınlar, potansiyel bedensel hareket alanlarını kullanmazlar; çünkü kendilerinden beklenen davranış kalıplarına sadık kalmaya çalışırlar. Bu, özne olma kapasitesini bastıran bir düzendir. Young’ın vardığı sonuç şudur: Kadınların bedensel özgürlükleri ancak bedeni yeniden deneyimleme biçimleriyle mümkün olacaktır. Kadınlar, bedenlerini yalnızca bir nesne değil, eyleyen ve dünyayla ilişki kuran bir özne olarak yeniden kavrayabildiklerinde, “feminen beden” kalıplarını kırabilirler. Bu da yalnızca bireysel değil, toplumsal dönüşümü de beraberinde getirecektir. Young, “birçok kadının kendilerini saran alanı imgelemelerinde ileri hareket

etmeye izin vermeyecek şekilde” düşündüğünü söylüyor (Young 1980, 146). Fakat bu düşünce fenomenolojik olarak dünyada beden temelinde kurulan ilişkide hareket kabiliyetinin dönüştürülebilir olmasıyla, her zaman değişmeye açıktır. Young, 1998 yılında, mevcut makalenin yayınlanışından yirmi sene sonra üzerine yazdığı yeniden gözden geçirilme makalesinde, on sekiz yaşında olan kızının kendi dönemine göre bedensel olarak daha özgür olduğunu fark ettiğini söyler (Young 1998, 286). Bu da aslında Merleau-Ponty çerçevesinde bedensel bir varoluşun imkanının bir tanınma mücadelesi içerisinde değil ama tamamen bedensel varoluşun potansiyellerinin fark edilmesiyle gerçekleşmiş olması anlamına gelebilir. Young, 1980’de yazdığı bu makalede “kadını türünün kurbanı” olarak görmekte ısrar eden Beauvoir’dan farklı olarak kadını kurban olarak değil, aktüel eylemleri sonucunda kendi özgürlüğünü bedensel varoluşuyla gerçekleştirebilecek bir fail olarak gördüğünü söylemektedir (Bartky 2009, 49-50). Beauvoir açısından Hegelyen bir olumsuzlama sonucu, hep bir tanınma mücadelesi ile gelebilecek olan özgürleşme imkanı, Young tarafından, Merleau-Ponty’nin dünyadaki varoluşta bedenin merkezi yeri temelinde aktüel eylemlerin bir sonucu olarak başarılabilir şekilde ilan edilmektedir.

Beauvoir ve Young’da Feminist Fenomenoloji

Beauvoir’ın fenomenoloji ile ilişkisinin kökenleri karmaşıktır. Bir yandan Sartre’ın varoluşçu fenomenolojisinin içerisinde kendisini konumlandırması ve insanın özgürlüğünü kendi seçimleri ile aslında oluşturma gücüne vurgu yapması, bir yandan da Merleau-Ponty’nin beden üzerine düşüncelerinden etkilenmiş olması, aslında Sartre ve Merleau-Ponty düşünceleri arasındaki gerilimi de devralmasına neden olmuş gibi görünmektedir. Beauvoir hayatı boyunca kendini bir filozof olarak değil ama bir edebiyatçı olarak tanımlamayı seçmiş ve neredeyse her zaman felsefi olarak kendini “Sartre’dan sonra”

konumlandırmıştır (Olkowski 1999, 324). Tuhaf şekilde, Beauvoir'ı feminist bir varoluşçu filozof olarak tanımlayan ilk kişi Merleau-Ponty'dir. 1945'teki "Metafizik ve Roman" isimli makalesinde Merleau-Ponty, Sartre'ın *Varlık ve Hiçlik* kitabını eleştirirken, Beauvoir'ın *L'invitée* romanında varoluşçu fenomenolojinin esas temelini attığını öne sürmektedir (Olkowski 1999, 324). Beauvoir da, Merleau-Ponty ve Sartre arasında karşılaştırma yaptığı 1945 tarihli "La Phénoménologie de la Perception de Merleau-Ponty" isimli yazısında Sartre'ın birbirine yabancı olan özne ve nesnesi ile Merleau-Ponty'nin fenomenolojik öznesinin konumlu doğasını karşılaştırarak, bedenimizin hiçbir zaman bir başkası için tamamen nesne olamayacağını savunmaktadır (Olkowski 1999, 324). Dahası bu yazıda Beauvoir, Merleau-Ponty'nin Sartre'ın kendinde ve kendi için varlık kavramları arasındaki farkı, öznenin mutlak özgürlüğü karşısında bilincin hiçliğiyle ele aldığını ve bu şekilde de kişiler, dünya ve beden arasındaki ilişkiyi açıklayamadığını iddia ettiğini söylemektedir (Olkowski 1999, 325). Bu yazısında, tarih ve tarih-öncesini taşıyan bedenimizin varoluşumuzu açıkladığını ve bu açıdan Merleau-Ponty'yi haklı bulduğunu da söylemektedir (Olkowski 1999, 325). Beauvoir açısından fenomenoloji, kendimize Sartrecı anlamda yaşamlarımızı etik bir sorumlulukla yaşamak isterken zarar vermemizin önünü alabilir. Bunun yerine, gerçeğe dikkat kesilmemizi, algımızın ortasında dünyanın bir çeşit opaklığa sahip olduğunu, ama bir yandan da öznelere kendini açtığını ve bu şekilde özneleri dünya ile ilişkilendirdiğini söyler (Olkowski 1999, 325). 1949'da yayınlanan *İkinci Cinsiyet*'ten önce yazılmış olan bu yazıya bakarak, Beauvoir'ın beden üzerine daha sonra Merleau-Ponty temelinde düşüneceğini varsayabiliriz, fakat *İkinci Cinsiyet*'i okuduğumuzda sonuçta Sartre'ın düşüncesinin Beauvoir'ın peşini bırakmadığını görüyoruz. Dahası ne Merleau-Ponty'den ne de Sartre'dan vazgeçtiğini, hatta Hegel'i de Sartre dolayımıyla devraldığını görüyoruz. Beauvoir, Merleau-Ponty'ye birkaç tane atıfta bulunmuştur. Düşüncesinin kökenlerini daha iyi belirtmek için bazılarına

yakından bakmak faydalı olacaktır. *Algının Fenomenolojisi*'ne yaptığı ilk atıfta, Merleau-Ponty'nin insan varoluşunun bizi zorunluluk ve olumsuzluk kavramlarını gözden geçirmeye mecbur bıraktığını belirtmesine hak verir (Beauvoir 2021-1a, 44) Fakat sonra şöyle devam eder:

Öte yandan şu da doğrudur ki, bazı koşullar olmaksızın, varoluş olgusunun kendisi imkânsız gibi görünmektedir. Dünyadaki mevcudiyetimiz hem bu dünyaya ait bir şey olan, hem de ona dair bir bakış açısı olan bir bedenin kati şekilde ortaya koyulmasını gerektirir, ama bu bedenin şu ya da bu özel yapıya sahip olması şart değildir” (Beauvoir 2021-1a, 44).

Daha sonra Sartre'ın Heidegger'den ilham aldığı insanın ölümlü ve sonlu oluşunu daha temel bir varoluş aşaması olarak kabul eder. Bir başka yerde Merleau-Ponty'nin “o halde ben bedenimim, en azından herhangi bir şey edindiğim sürece; buna karşılık bedenim de doğal bir özne, tüm varlığımın geçici bir taslağı gibidir”, sözünü şu cümlemin dipnotuna ilişirir: “kadın da erkek gibi bedendir, ama bedeni kendisinden başka bir şeydir” (Beauvoir 2021-1a, 60). Sonraki referansta Merleau-Ponty'ye şöyle hak verir: “insan doğal bir tür değil, tarihsel bir idedir. Kadın değişmez bir gerçeklik değil, bir oluşturu; onu erkeğin karşısına oluşu içinde koymak, yani imkanlarını tanımlamak gerekecektir” (Beauvoir 2021-1a, 64). Burada Beauvoir benimsediği bakış açısının Heidegger, Sartre ve Merleau-Ponty olduğunu söyleyerek devam eder (“beden bir şey olmamakla birlikte bir durumdur”). Sonuç olarak, Beauvoir'ın, Sartre ve Merleau-Ponty düşünceleri arasında gerilimli bir ilişki olduğunu kabul etmesine ve bunu kendisinin de 1945 yılında ilan etmesine rağmen, ikisinin de düşünce mirasını devraldığını söyleyebiliriz.

Beauvoir sorunun çözümü için aslında Hegel'e başvurmaktadır; kadın kendisini, kendisi için ortaya koyacağı bir tanınma mücadelesine girmelidir (Beauvoir 2021-1b, 447). Beauvoir basitçe köle-efendi diyalektiğini erkek-

kadın ikiliğine uyarlamaz; kadın köle değildir, fakat efendi için de, erkek için de başka olan özne zorunludur, ancak onun karşısında varolabilir (Hutchings 2017, 193). Beauvoir'ın Hegel felsefesine başvurusu olumlu ve olumsuz eleştiriler almıştır. Olumsuz eleştirilerde, bir yandan onun Hegel'e başvurarak oryantalist ve beyaz bir kadınlık anlayışını varsaydığını iddia ederken, diğer yandan da Hegel'in köle-efendi diyalektiğini şiddet ve ölüm üzerinden bir tanınma mücadelesi olarak okumasını da doğrudan devraldığını iddia etmektedir. Bir de erkek gibi bir tanınmanın çözüm olarak sunulduğu eleştirisi vardır (Hutchings 2017, 193). Daha olumlu eleştiriler ise, Beauvoir'ın Hegel vurgusunun mutlaka düşüncesinin diğer kökenleri ile beraber ele alınması gerektiğini iddia etmektedir. Bazı yorumcular, Beauvoir'ın çözümü Hegel felsefesi çerçevesinde bulmasının suçunu Sartre ve ikisinin de hocası olan Kojève'ye atarak Beauvoir'ı aklamaya çalışırken, çalışmasında Hegel-karşıtı düşünceleri bulmaya çalışmaktadır. Daha baskın bir yorum Hegel'in efendi-köle diyalektiği ve Sartre'ın otantik özgürlük kavramlarının Beauvoir açısından temel olduğunu iddia etmektedir (Hutchings 2017, 194). Sonuçta şunu söyleyebiliriz, Beauvoir'ın düşüncesinin kökeni muğlaktır, özellikle de Sartre'ın Hegelciliği ve Merleau-Ponty'nin fenomenolojisi, bütün gerilimlerine rağmen kaynak olarak kabul edilmiştir. Burada Beauvoir, kendini yeniden Hegel'in zihin-beden düalizminin içinde bulduğu için, kadının özgürleşmesini yine de aşkınlığa göreli bir içkinlikten özgürleşme olarak ancak anlayabiliyor olduğunu söyleyebiliriz.

Iris Marion Young, 1945'te Beauvoir'ın önceden gördüğü ama uygulamadığı varoluşçu fenomenolojiyi doğrudan Merleau-Ponty ile düşünme projesini gerçekleştirmiş gibidir. Young, kadının aşkınlık ve içkinlik arasındaki muğlak bedensel varoluşunu doğrudan Merleau-Ponty temelinde düşündüğü için, özgürlüğü bedeninin yeniden ve başka şekillerde deneyimlenmesinde, hiçbir şeye göreli olmadan bulabilmektedir. Young, bu makaleye yirmi sene sonra yazdığı yeniden gözden geçirme yazısında, Beauvoir ile ilişkisini daha

detaylı bir şekilde ele almaktadır. 1980 tarihli makalesinde Beauvoir'ın erkek egemen toplumda kadın varoluşuna dair çerçevesini, Merleau-Ponty'nin yaşayan beden kavramıyla üst üste koyduğunu söylemektedir (Young 1998, 287). Beauvoir'ın bir önceki bölümde muğlaklık olarak işaret ettiğimiz kadının erkek egemen toplumdaki yaşamını Young, bir çelişki içinde yaşamak olarak nitelendirmektedir. Beauvoir'a göre bir yandan maskülen kültür kadını bir başka olarak kendinde varlık alanında bir içkinlikte tutarken, bir yandan kadınlar kendilerini kendi için varlık olmaya zorlamalıdır. Burada aşkınlık ve içkinlik arasındaki karşıtlığa kadını yerleştirmektedir. Young, Beauvoir'ın bu Hegelci-Sartreci içkinlik-aşkınlık dikotomisini eleştirmektedir (Young 1998, 287). Böyle bir dikotomi Young'a göre yeniden bir ikili karşıtlık üretecektir. Bedenin kendi potansiyellerini dünyada gerçekleştirmesi olarak varoluşunun koşullarını yeniden belirlemesi, Young için bedenin kapasitesini yeniden görünür kılacaktır. Aksi takdirde kadının “kurban” statüsünün altı sürekli çizilirken, çıkış imkânı sonsuz bir imkansızlığa dönüşebilir. Young, özgürleşmenin imkanını dünyadaki bedenli varoluşu daha özgür bir şekilde yaşama imkanında, ve kadınların kendi elinde bulmaktadır.

Sonuç

Bu makalede, ilk feminist varoluşçu fenomenoloji metni olan Beauvoir'ın İkinci Cinsiyet ve çok erken tarihli bir makale olan Young'ın “Kız Gibi Fırlatmak: Feminen Bedenin Davranış Hareketinin ve Uzamsallığının Fenomenolojisi” metninin felsefe tarihi açısından dayandıkları kökene dair bir soruşturma sunuldu. Fenomenoloji düşüncesi açısından seferber edilen bu soruşturma, fenomenoloji geleneği içerisindeki farklı tavırların ilk feminist metinlere nasıl yansıdığını ve kadının özgürleşmesi açısından ne gibi sonuçlar doğurduğunu ele aldı. Sonuç olarak Sartre'ın fenomenoloji geleneği içerisinde Hegel'e doğru attığı geri adımın, düşüncesinin kaynağı olarak hem Merleau-

Ponty'yi hem de Sartre'ı almasıyla Beauvoir tarafından devralındığını gösterdik. Sartre ve Merleau-Ponty'nin fenomenolojilerinin gerilimli ilişkisi bu şekilde Beauvoir'ın düşüncesinin merkezine yerleşmektedir. Beauvoir, kadının varoluşunu muğlak, içkinlik ve aşkınlık arasında bir salınım olarak kabul ederken, daha çok kadını kendi türünün kurbanı olmakla belirlemekte ve bu kurbanlık durumundan ekonomik özgürlük ve dayanışma ile çıkmaya davet etmektedir. Bu açıdan varoluşçu fenomenolojinin bedenli varoluş imkanlarına işaret edeceği daha özgür bir ihtimali ıskaladığını söyleyebiliriz. Young da, Beauvoir'ın içkinlik ve aşkınlık arasındaki muğlak bir varoluş olarak kadının bedenli varoluşunu onaylarken, kadının bedeninin aktüel yaşamı dolayısıyla kazanabileceklerini göz ardı etmekle suçlar. Bu şekilde kadını kendi türünün kurbanı olma statüsünden çıkararak, yeniden varoluşçu fenomenolojinin imkân alanına yerleştirmiştir.

Kaynakça

- Arendt, Hannah. İnsanlık Durumu. Çev. Bahadır Sina Şener. (İstanbul: 1994).
- Bartky, Sandra Lee. "Iris Young and Gendering Phenomenology". *Dancing with Iris: The Philosophy of Iris Marion Young* içinde. Ann Ferguson & Mechthild Nagel (Eds.) (Oxford: Oxford University Press, 2009)
- Beauvoir, Simone de. İkinci Cinsiyet. Birinci Cilt: Olgular ve Efsaneler. çev. Gülnur Acar Savran (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2021-1a).
- Beauvoir, Simone de. İkinci Cinsiyet. İkinci Cilt: Yaşanmış Deneyim. çev. Gülnur Acar Savran (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2021-1b).
- Butler, Judith. "Performative Acts and Gender Constitution: An Essay in Phenomenology and Feminist Theory". *The Performance Studies Reader* içinde. Henry Bial (ed.) (London: Routledge, 2004)-

- Fisher, Linda. "Introduction: Feminist Phenomenology". *Feminist Phenomenology* içinde. Linda Fisher ve Lester Embree (eds.) (Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 2000): 1-15.
- Heidegger, Martin. *Varlık ve Zaman*. Çev. Kaan Ökten. (İstanbul: Agora, 2011)
- Husserl, Edmund. *Logical Investigations: Volume 2*. çev. J. N. Findlay. (London: Routledge, 2001).
- Hutchings, Kimberly. "Beauvoir and Hegel". *A Companion to Simone de Beauvoir* içinde. Laura Hengehold ve Nancy Bauer (eds). (Hoboken: Wiley, 2017): 187-197.
- Kearney, Richard. *Modern Movements in European Philosophy*. (Manchester: Manchester University Press, 1986).
- Küçükaltık, Kasım. *Husserl*. (İstanbul: Say, 2006).
- Lewis, Michael ve Staehler, Tanja. *Fenomenoloji*. Çev. Osman Baran Kaplan, Mehmet Demirhan, Mehmet Türkan, Nur Şahankaya, Mustafa Bozkurt Gürsoy. (Ankara: Fol, 2019).
- Lloyd, Genevieve. *Erkek Akıl: Batı Felsefesinde 'Erkek' ve 'Kadın'*. çev. Muttalip Özcan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1996).
- Merleau-Ponty, Maurice. *Algının Fenomenolojisi*. Çev. Emine Sarıkartal ve Eylem Hacımuratoğlu. (İstanbul: İthaki, 2017).
- Merleau-Ponty, Maurice. *Görünür ile Görünmez*. Çev. Hanife Güven. (Ankara: DoğuBatı, 2023)
- Olkowski, Dorothea, E. "Feminism and Phenomenology". *The Edinburgh Encyclopedia of Continental Philosophy* içinde. Simon Glendinning (ed.) (Edinburgh: Edinburg University Press, 1999): 323-330.

- Sartre, Jean-Paul. *Varlık ve Hiçlik: Fenomenolojik Ontoloji Denemesi*. Çev. Turhan Ilgaz ve Gaye Çankaya Eksen (İstanbul: İthaki, 2016).
- Smith, David Woodruff. *Husserl*. Çev. Seçim Bayazit. (İstanbul: Alfa, 2019)
- Tidd, Ursula, *Simone de Beauvoir*. (Routledge: 2004)
- Yong, Iris Marion. “Throwing Like a Girl: A Phenomenology of Feminine Body Comportment Motility and Spatiality”. *Human Studies*, Vol.3, No:2 (1980): 137-156.
- Young, Iris Marion. “Throwing Like a Girl: Twenty Years Later”. *Body and Flesh: A Philosophical Reader* içinde. Donn Welton (Ed.) Blackwell 1998.
- Zahavi, Dan. *Husserl’in Fenomenolojisi*. Çev. Seçim Bayazit. (İstanbul: Say, 2018).

Genç Bir Kadın Araştırmacının Yaşlı Erkeklerle Gerçekleştirdiği Araştırmanın Saha Deneyimleri

Bilge Akar

Beykent Üniversitesi, Öğretim Görevlisi

[ORCID: 0000-0001-5704-8783](https://orcid.org/0000-0001-5704-8783)

bilgeakarr@gmail.com

Öz

Çalışmada, Ağustos 2023-Mayıs 2024 tarihlerinde genç bir kadın araştırmacı olarak yaşlı erkeklerle Eskişehir’de yürüttüğüm “Yaşlı Erkeklerin Eş Kaybı Sonrası Yalnızlık Deneyimleri” başlıklı yüksek lisans tez araştırmamdaki deneyimlerimi saha notlarımdan yararlanarak aktarmayı amaçlıyorum. Bu çalışmada, yaşlı erkeklerle gerçekleştirdiğim derinlemesine görüşmelere ve genç bir kadın araştırmacı olarak yaşlı erkekler karşısında nasıl konumlandığıma/konumlandırıldığıma detaylı şekilde değindim.

Anahtar Kelimeler:Toplumsal cinsiyet, genç bir kadın araştırmacı, yaşlı erkekler, derinlemesine görüşme, konumsallık.

.....

Geliş tarihi: 28 Kasım 2024 • Kabul tarihi: 24 Şubat 2025

•

Saha Notu

<http://federgi.ankara.edu.tr>

federgi • 2025 • 17(1) • 387-406

DOI: 10.46655/federgi.1592821

Field Experiences of a Young Female Researcher Working with Older Men

Bilge Akar

Beykent University, Lecturer

[ORCID: 0000-0001-5704-8783](https://orcid.org/0000-0001-5704-8783)

bilgeakarr@gmail.com

Abstract

In this study, I aim to convey my experiences in my master's thesis study titled "Older men's experiences of loneliness after the loss of a spouse", which I conducted as a young female researcher with older male subjects in Eskişehir between August 2023 and May 2024, by making use of my field notes. In the study, I elaborate on the in-depth interviews I conducted with older men and how I, as a young woman researcher, was positioned/positioned vis-a-vis older men.

Keywords: Gender, a young female researcher, older mens, In-depth Interview, positionality

.....

Arrival date: 28 November 2024 • Acceptance date: 24 February 2025

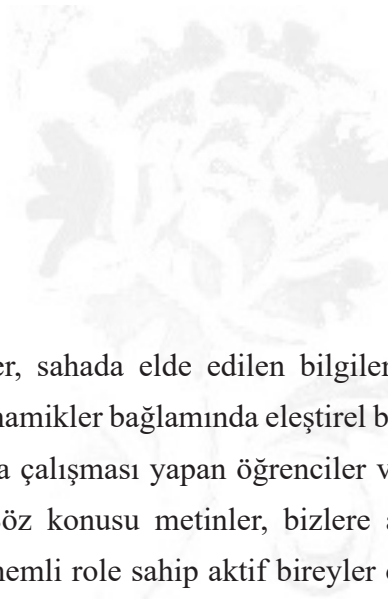
•

Field Note

<http://federgi.ankara.edu.tr>

federgi • 2025 • 17(1) • 387-406

DOI: 10.46655/federgi.1592821

Giriş¹

Özdüşünümsel metinler, sahada elde edilen bilgiler dışında araştırmacının deneyimlerini farklı dinamikler bağlamında eleştirel biçimde anlamaya olanak tanınması sebebiyle saha çalışması yapan öğrenciler ve araştırmacılara büyük katkı sağlamaktadır. Söz konusu metinler, bizlere araştırmacıların da veri oluşturma sürecinde önemli role sahip aktif bireyler olduğunu söylemektedir (Akoğlu 2021).

Konumla ilgili tartışmalar, nitel araştırmalarda sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Araştırmacılar, genellikle araştırdıkları kişileri nasıl gördükleri veya bu kişilerin ne oldukları üzerinden konumlandıklarını söylemekte ancak bu, aynı zamanda araştırmacıların kendilerini nasıl gördükleriyle de ilgili olmaktadır. Hangi biçimde olursa olsun, konumla ilgili tanımlamalar kimlikler etrafında kavramsallaşmaktadır. Söz konusu kimlikler de kimin, neyi, kimi, nasıl, neden, nerede ve ne zaman çalışacağını gerekçelendirmeye yetmektedir

(Deniz 2017).

Araştırmacı, sahada yalnızca kendi konum almamakta aynı zamanda araştırma yaptığı kişi, grup ve sosyo-politik bağlamdan meydana gelen sahanın belirlenmesiyle de konumlandırılabilir. Araştırmacı, ayrıca sahada değişmeyen tek konuma da sahip olmamaktadır. Çünkü araştırmacı, sahada karşılaştığı her kişi, ortam veya olayda farklı konumlara sahip olabilmekte ve farklı çalışmalarda farklı konumlanma/konumlandırılma da mümkün olabilmektedir. Bu bağlamda, konumsallık bir tür uzam olarak karşımıza çıkmaktadır. Araştırmacı bu uzamın içinde, kendi amaçları, stratejileri, kaynakları ve saha dinamikleriyle bağlantılı olarak farklı konumlar alabilmektedir (Körükmez 2016). Zira Naples (1997 aktaran Borkert ve Tona 2006) de içerilik ve dışarılığın sabit konumlar olmadığını, topluluk üyeleri tarafından farklı şekillerde ifade edilen, sürekli değişen sosyal konumlar olduğundan bahsetmektedir. Diğer yandan araştırmacının konumsallıklar uzamı içinde bulunması, araştırmanın üreteceği bilgiyi de belirlemektedir. Nitekim araştırmacıların kendi saha deneyimlerini ele aldıkları anlatılar, üzerine konuşulan veri ve verinin yazılma ve yorumlanma biçiminin bağlamını ortaya koyarak aslında araştırma sonucunda ortaya çıkan bilginin sınırlarını ve bağlamını göstermektedir. Dolayısıyla bu yolla okuyucu, okuduğu makale veya kitabın yorumlanma sürecini de göz önünde bulundurabilmektedir (Körükmez 2016).

Bu çalışmada, hem kendilerinden büyük erkeklerle çalışma yürütecek genç kadın araştırmacıların araştırma sahasında nelerle karşılaşabilecekleri ve nelere dikkat etmeleri gerektiği gibi konularda hem de tez araştırmam sırasında oluşturduğum verilerin bağlamı hakkında farkındalık kazanmaları amacıyla “Yaşlı Erkeklerin Eş Kaybı Sonrası Yalnızlık Deneyimleri” isimli yüksek lisans tez çalışmamın saha çalışması sırasındaki deneyimlerimi saha notlarımdan yararlanarak ele alıyorum. Kendi saha deneyimimi ele aldığım bu çalışmada, yanıt aradığım soru, genç bir kadın araştırmacı olarak eril ortamda, kendinden

yaşça büyük erkeklerle araştırmanın nasıl yürütüleceğidir. Çalışmada, öncelikle yaşça büyük erkeklerle gerçekleştirdiğim derinlemesine görüşmelere dair saha notlarımı aktardım. Ardından genç bir kadın araştırmacı olarak yaşça büyük erkekler karşısında nasıl konumlandığımı/konumlandırıldığımı ele aldım.

Derinlemesine Görüşmeler

Tez araştırmam kapsamında gerçekleştirdiğim derinlemesine görüşmeleri Robertson ve Hale (2011) tarafından ele alınan ilişki kurmak, ilişkiyi geliştirmek ve söylemsellik bağlamında değerlendirdim. Katılımcılarla iletişime geçmek, araştırmaya başlamanın ilk adımıdır. Bu da esneklik ve sabır gerektirmektedir. Araştırmanın güvenilirliğe ihtiyacının olması, araştırmacının sahip olduğu rolün net olarak anlaşılmasına işaret etmektedir. Bundan dolayı, ilişki kurmanın ilk adımının üzerinde dikkatle durulması gerekmektedir (Robertson ve Hale 2011). Tez araştırmam kapsamında babam ve büyükbabam ilk olarak evlerine gitmeden önce kırsal mahallelerde ikamet eden her araştırma öznesiyle telefon aracılığıyla iletişime geçti. Öznelerle temas kurulan ilk an görüşme sürecini biçimlendirmektedir. Çünkü ilk temas, güven ilişkisi geliştirme, bağ kurma gibi birçok faktör üzerinde etkili olmaktadır. Telefonla iletişime geçtiğimiz öznelere araştırmaya dair gerekli bilgileri verdik ve ilişki kurduk. Öznelerle ilk olarak babam ve büyükbabam tarafından temas kurulsa da araştırmaya katılıp katılmama kararını tamamen öznelerle bıraktım. Tüm araştırma öznelerine araştırmaya katılmayı reddetme olanağı verdim ve istedikleri zaman açıklama yapmadan araştırmadan çekilme haklarının olduğunu açıkça anlattım. Böylece özneler araştırmaya katılıp katılmayacaklarına dair karar verdi ve hem araştırmaya hem de araştırmacıya dair güven hissettiler. Öncesinde telefon görüşmesi aracılığıyla temasa geçtiğimiz tüm özneler araştırmaya dâhil olmayı kabul etti. Araştırmaya dâhil olmayı kabul eden öznelerle görüşmeleri planladım.

Kırsal mahallelerde ikamet eden her özneyle görüşmelerin zamanı ve yerini planladıktan sonra öznelerin evlerine babam veya büyükbabamla birlikte gittik. Öznelerin evine gittiğimizde de öncelikle babam veya büyükbabam öznelerle temasa geçti. Her ne kadar babam veya büyükbabamın öznelerle teması ilişki kurma konusunda başlangıç noktası olarak görülse de görüşmelerden önce öznelere araştırmaya dair tüm gerekli bilgileri yazılı ve sözel olarak detaylı şekilde paylaştım. Araştırma süreci boyunca tüm öznelerin istedikleri zaman araştırmadan çekilme hakkına sahip olduklarını vurguladım. Gerçekleştirdiğim tez çalışması hakkında bilgilendirmeler yaptıktan sonra ses kaydı için öznelerin onamlarını aldım. Görüşmelerden önce aydınlatılmış onam formunu her özne için okudum ve öznelerden formu imzalamalarını istedim. Gerekli bilgileri aktardıktan sonra öznelere araştırmayla ilgili söylemek veya sormak istedikleri bir şeyin olup olmadığını sordum.

Her öznenin evine babam veya büyükbabamla birlikte gitsek de görüşmeleri kimsenin olmadığı ortamda özneyle birlikte gerçekleştirdim. Görüşmelerden önce görüşmelerin kesintiye uğramaması adına gerekli hazırlıkları gerçekleştirdim. Öznelerin onamları doğrultusunda ses kayıt cihazından yararlandım. Görüşmeleri yaşlı bireylerle gerçekleştirdiğimi tüm süreç boyunca göz önünde bulundurdum. Bireylerin içinde bulundukları dönemin özelliklerini gözeterek görüşmeleri her öznenin durumuna özgü olarak şekillendirdim. Toplumda yaşlı bireyler, “bakıma muhtaç, başkalarına bağımlı, topluma faydasız ve yük” (Pak 2020) gibi profillerden dolayı acıma duygusu uyandıran kişiler olarak algılanabilmektedir. Nitekim ben de ilk görüşmelerde öznelere acıyan ses tonumun olduğunu fark ettim.

İlişki kurmanın yanı sıra kurulan ilişkinin geliştirilmesi de önemlidir. Araştırmanın gerçekleştirildiği ortamlardaki ilişkiler zaman içinde gelişip değişebilmektedir. Böylece yakınlık kurmak, sürekli olarak yeniden odaklanma gerektiren önemli bir beceridir (Robertson ve Hale 2011). Bu, saha notlarımda şu şekilde yer aldı:

Kendimi her görüşmenin sürecine göre yeniden inşa ettim. Görüşmelerin tamamında anda kalmaya çalıştım. ‘Bunları önceki görüşmede öğrendim’ gibi ifadelerden kendimi arındırarak ‘her görüşmeden daha fazla ne öğrenebilirim’ sorgulamasına süreç boyunca sahip oldum.

Tez araştırmama dâhil olan özneler daha önce herhangi bir araştırmaya katılmamıştı. Öznelerin görüşme sürecinde aktif olarak yer almalarına odaklansam ve yönlendirdiğim sorulara verecekleri yanıtların kontrolünün kendilerine ait olduğu bilgisini önceden versem de sorduğum sorulara yönelik paylaştıkları bilgileri benim doğrulamama gereksinim duydular. Bu, saha notlarıma şu şekilde yansdı:

Özneye eşinin kaybından sonra yalnız yaşama kararını nasıl aldığını sorduğumda birkaç dakika deneyimlerini anlattı. Ardından ‘bilemiyorum ne diyeyim buna, o konuyu da sen söyle’ şeklinde hangi konudan bahsedeceğini bana sordu.

Özneler kendilerine sorduğum sorular hakkında deneyimlerini aktardıktan sonra ifade ettiklerinin mantık çerçevesinde olup olmadığından emin olamadılar. Bu, öznelerin emin olabilmek için soru sormalarını beraberinde getirdi. Bu durum, tüm öznelerin ifade ettiklerinin tarafımdan kabul edilip edilmeyeceğine dair birtakım kaygılarının mevcut olduğuna işaret ederek süreçte daha dikkatli olmama olanak tanıdı. Görüşmeler süresince her öznenin deneyimlerinin anlaşıldığını sözel olarak ifade ettim ve paylaştıkları deneyimlerin kıymetli olduğu vurgusunu yineleyerek öznelerin görüşme sürecine aktif olarak katılmalarına destek oldum.

Özneler kendilerine yönelttiğim sorular karşısında verdikleri yanıtlara görüştüğüm diğer kişiler tarafından nasıl yanıt verildiğini de sıklıkla sorarak, kendi paylaşımlarının diğer öznelerle karşılaştırmasını yaparak doğruluğunu teyit etmeye çalıştılar. Bazı özneler de araştırmacı-katılımcı ilişkisine dayanan ve daha resmi olan görüşme ortamını görüşmelerin ortalarında ev sahibi-misafir

ilişkinin hâkim olduğu daha samimi ve güvene dayalı ortama dönüştürdü. Bu durum üzerinde öznelere yönelttiğim soruların etkisinin olduğunu gördüm. Bu, saha notlarıma şu şekilde yansdı:

Görüşmenin 25. dakikasında özneye sorduğum ‘yalnızlık senin için ne demek?’ sorusundan sonra özne dizlerine vurup ani şekilde ‘sabah vişne suyu yaptım çok güzel oldu, bir bardak da sana doldurayım’ diyerek meyve suyu ikramında bulunmak için mutfağa gitti.

Görüşmelerin ilerleyen dakikalarında bazı öznelere ikramları yenileyebileceklerine yönelik talepler de geldi. Özneler kendilerine yönelttiğim sorulara bir yandan yanıt verdi bir yandan da ev sahipliği yaparak “vişne suyunu tekrar doldurayım mı, bir daha iç çok güzel” gibi ifadelerde bulundu. Özneler zorlandıkları deneyimler hakkında konuşurken bir anda ikramları yenilemeye yönelik taleplerde bulundu ve bu, birçok görüşmede söz konusu oldu. Bu sayede özneler, resmi görüşme ortamını ikramda bulunarak misafirleri en güzel biçimde ağırlayan daha samimi misafir ve ev sahibinin bulunduğu bir ortama dönüştürdü. Bu durum, misafir-ev sahibi ilişkisine dayanan daha samimi konuşmalar yapılmasına ve katılımcılarla güvene dayalı ilişki geliştirilmesine olanak sağlayarak katılımcıların görüşmeye yönelik kaygılarını azalttı, hassas olan araştırma konusuna dair özel bilgilerin paylaşılmasını kolaylaştırdı.

Araştırmacıların görüştükleri kişilerin ev sahibi rolüne sahip olduklarının ve kendilerinin de onların evlerinde ziyaretçi olduklarının farkında olmaları gerekmektedir. İkramları kabul etmek görüşülen kişiye zaman ayırmak olarak da değerlendirilebilmektedir. Bu bağlamda karşılıklılık gündeme gelmektedir (Robertson ve Hale 2011). Karşılıklılık, saha notlarımda şu şekilde yer aldı:

İlk görüşmelerde özneler bana ikramda bulundukları için ilerleyen görüşmelere çeşitli hediyelerle gittim. Kırsal mahallede yaşamam nedeniyle bunun avantajından yararlandım ve öznelere evimizde

hazırladığımız tereyağı, süt, yumurta gibi ürünler göturdüm. Hediyeler üzerinden yaptığımız sohbetler gergin olan görüşme ortamını yumuşattı ve sürece olumlu yansıdı.

Resmi görüşme ortamını ev sahibi-misafir ilişkisine dönüştürmenin yanı sıra öznel görüşme ortamının daha samimi ve yakın olması için kendimle ilgili de sorular sordular. Araştırmacıların kiminle akraba olduklarına veya kimi tanıdıklarına yönelik sorular da katılımcıların araştırmacılarla ilk temaslarında birbirlerini konumlandırmak amacıyla yararlandıkları bir yöntemdir. Araştırmacıların uzak bölgeden gelmelerine rağmen kimi tanıdıkları öğrenilerek katılımcıların araştırmacılarla bağ kurmaları kolaylaşmaktadır (van den Hoonaard 2005). Tez çalışmamda da öznel görüşme ortamının daha samimi olması amacıyla belirli bir kişiyi tanıyıp tanımadığını sordular. Sonuç olarak öznel görüşme ortamını daha samimi ve yakın bir ortama dönüştürmek amacıyla bazı stratejilerde bulundu. Söz konusu stratejiler sadece görüşme ortamını daha samimi ve yakın bir ortama dönüştürmelerinde değil ayrıca istedikleri zaman görüşmeye ara verip istedikleri zaman kendilerine sorulan soruları yanıtlamalarına da olanak tanıdı. Bu, öznelere esneklik sağladı ve kendilerinin soruları yanıtlamaları için hazır hissetmelerini bekleyen birinin varlığını gördüklerinde daha samimi bir ortam oluştu. Bu da, hassas konulara dair daha özel bilgilerin aktarılmasını kolaylaştırdı.

İlişki kurmak ve kurulan ilişkiyi geliştirmek kadar söylemselliğin de görüşmelerde üzerinde durulması gerekmektedir. Dinlemek ve gözlemlemek veri oluşturma parçasıdır (Hammersley ve Atkinson 2019). Bu doğrultuda öznel cevapları üzerinde neyin etkili olabileceğini anlamak önemlidir (Kahn ve Cannell 1957 akt. Robertson ve Hale 2011). Öznel evlerinde her şeyin bir hikâyesi vardır. Görüşmeler sayesinde yaşam olayları ve aileye dair bilgileri paylaşma olanağı, hikâyeleri canlandırmanın yoludur. Yaşlı bireyler soruları yanıtlarken konu dışına çıkabilmektedir (Robertson ve Hale 2011).

Bu, saha notlarımda şu şekilde yer aldı:

Öznelerin birçoğu soruları doğrudan yanıtlamak yerine her zaman anlatmak istedikleri konuyu anlattıktan sonra yanıtladı. Bazen özneler anlattıkları farklı konuların uzun olması sebebiyle kendilerine yönlendirdiğim soruların ne olduğunu unuttu ve soruyu tekrar sormamı istedi.

Öznelerin çoğu ayrıca kendilerine sorduğum soruların odağından ayrılıp başka konulara geçtiklerini de ifade etti. Bu, öznelerin eşlerinin kaybından sonra yalnız yaşamla birlikte iletişime geçebilecekleri sosyal ağların azalması nedeniyle bireylerin konuşmaya ihtiyaç duymalarıyla açıklanabilmektedir. Katılımcılar kendilerine zaman ayıran ve kendilerini dinleyen birisi olması nedeniyle farklı konulara dair konuşma eğiliminde bulundu. Van den Hoonaard (2005) da, yaşlı bireylere yönelik kalıp yargılardan birinin çok fazla konuştukları yönünde olduğunu belirtmektedir. Bu da, bireylerin söz konusu olumsuz tutumları içselleştirerek araştırma sürecine yansıtma beraberiinde getirebilmektedir. Örneğin, “Özneye ‘bir sorunun olduğunda bunları nasıl çözüyorsun?’ diye sorduğumda özne şu yanıtı verdi: ‘Ben çok anlatırım. Anlatırım da, bana kızıyorlar çok anlatıyorsun diye. Yenilikleri anlatıyorlar. Ben diyorum ki ihtiyarım, yenilikleri bilmiyorum, eskileri biliyorum. Bazen bıkmıyorlar benim anlattıklarımın.’”

Öznelerin çok konuştuklarına dair sahip oldukları kaygılar, sorduğum sorulara verdikleri cevapların araştırma için faydasının olup olmadığını sorgulamalarına da neden oldu. Bu paylaşımlara van den Hoonaard (2005, 398)’ın ifadesiyle yanıt verdim: “Araştırma genellikle puzzle parçalarını bir araya getirmeye benzer. Her öznenin eş kaybı sonrası yalnızlık deneyimlerinin nasıl olduğuna yönelik bir resim oluşturmaya çalıştığım bazı parçaları vardı. Görüştüğüm her kişinin deneyimi bana her zaman ilham oldu ve bu yüzden size minnettarım.”

Yaşlı bireylerle derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilirken yaşlılıktaki bilişsel gerilemeler nitel araştırma sürecini karmaşıklştırmaktadır. Çünkü yaşlı bireyler bazen araştırma sorularını algılamakta zorluk çekebilmektedir (Akçay ve Koca 2024). Nitekim tez araştırmamda da bazı öznelere ilerleyen yaşları sebebiyle kendilerine yönelttiğim soruları ilk sorduğumda anlamadıklarını belirtti ve tekrar ifade etmemi istediler. Özneler aynı zamanda, sorduğum soruları yanıtlarken örneğin “ağlamıyoruz desek yalan söyleriz”, “ister istemez üzülyörsün, için buruk oluyor, eşini arıyorsun”, “yenge vefat ettikten sonra erkek yalnız kalınca her şeye üzülr” gibi duygusal deneyimlerini dışsallaştıarak ifade etti.

Görüşülen kişiler, görüşmenin sonuna doğru daha fazla güvenebilmektedirler (Robertson ve Hale 2011). Zira benim çalışmamda da bazı katılımcıların görüşme sonlandıktan ve ses kaydı kapatıldıktan sonra, bana kapıya kadar eşlik ettikleri süreçte, görüşme esnasında bahsetmedikleri bazı deneyimlerden bahsettiklerini gördüm. Dolayısıyla görüşmeler sonlandığında öznelerle kurduğum ilişki kadın, tanıdık biri, misafir ve sosyal hizmet bölümü mezunu bir araştırmacı kesişiminde kendini gösterdi. Öznelerin görüşmelerde kendilerini ifade etmeye istekli olduklarını ve deneyimlerini anlatma konusunda zorlanmadıklarını gördüm. Bu durum üzerinde hem araştırma özneleriyle “tanıdık” birileri aracılığıyla temasa geçmenin hem de görüşmeleri sosyal hizmet bölümü mezunu olan bir araştırmacı kimliğimle gerçekleştirmemin kolaylaştırıcı etkisi oldu. Öznelerle temasa geçmede ve öznelerin deneyimlerini rahatlıkla aktarmalarında anahtar kişiler önemli konumda yer aldı. Katılımcılar, tanıdıkları kişilere güven duymalarından dolayı araştırma sürecinin kendilerine yönelik herhangi bir olumsuz yansıması olmayacağına inandı ve dolayısıyla araştırmaya dâhil olarak deneyimlerini rahatlıkla paylaşabildi:

Valla hiç kabul etmezdim de dedeni senelerce tanıyorum. Tarla

komşumuzdu. Hiçbir dedikodumuz olmadı. İşin görülsün diye yaptım.

Anahtar kişiler, katılımcıların araştırmaya katılmalarında ve deneyimlerini rahatlıkla paylaşabilmelerinde etkili olsa da bazı öznel araştırmacı sürecinden endişe duydu. Görüşmeleri gerçekleştirmeden önce öznelin ses kaydı alınacağına dair onamlarını alsam da bir özne, görüşme sürecinin sonunda aldığım ses kaydına yönelik endişelendiğini dile getirdi. Sosyal hizmet mesleğine yönelik temel becerilere, bilgilere ve değerlere sahip olmam görüşme boyunca süreci etkili şekilde yürütmeme imkân sağladı. Katılımcıların anlaşıldığına dair sözel ve sözel olmayan iletişim becerilerinden yararlandım. Öznelin paylaştıklarını özetleyerek anlaşıldıklarını hissettirmeye çalıştım. Araştırmacı olarak destekleyici, kabullenici ve güvene dayalı görüşme ortamının olması için çaba gösterdim. Görüşme sürecinde öznelin güven duyduğunu ve değerli hissettiğini de gördüm:

Kolay kolay kendi sorunlarımı tanımadık birine söylemem ama şu an sana söylüyorum.

Hatırımı saymışsın gelmişsin, bana bu soruları sordun ben de elimden geldiği kadar sana cevap verdim. Sen de memnun ol, ben memnun oldum. Allah razı olsun bir kere değil bin kere.

Araştırma sürecinde gerçekleştirdiğim görüşmelerden ve yaptığım gözlemlerden araştırmacı olarak ben de etkilendim. Gözlemler ve görüşmeler kapsamında öznelin eşlerinin kaybından sonra yalnızlık deneyimlerini aktardıkları ve deneyimlerini gözlemlediğim esnada şahit olduklarım karşısında üzüldüm, geleceğe yönelik endişe ve umutsuzluk yaşadım. Hatta tüm bu şahit olduklarımı içselleştirerek günün büyük çoğunluğunu yalnızca özneli düşünerek geçirdim. Süreçten olumsuz etkilendiğim zamanlarda ailem, arkadaşlarım ve tez danışmanımla konuştum. Bu sayede hem araştırma sürecinin araştırmacı olarak benim üzerimdeki yansımalarını hem de bu

süreçteki araştırmacı olarak kendimi sorgulama imkânı buldum. Araştırma sürecinde şahit olduklarım kendi yaşamıma da yansiyarak düşünömsellik sürecinden geçmeme olanak sağladı. Fakat bu süreçte ruhsal açıdan deneyimlediğim zorluklar fiziksel açıdan deneyimlediğim zorluklardan çok daha fazla oldu. Çünkü hem kaybın ardından yalnızlık deneyimine sahip yaşlı erkeklere hem kendime hem de topluma dair bir sorgulama aşamasından geçtim. “Böyle bir deneyime sahip olsam ne yapardım?” diye düşünürken aslında içinde bulunduğum anı yaşayamamaya başladım. Araştırma bulgularıyla ilgili sorgulamalarım üzüntü, korku ve endişe duygularıyla kesişti ve bu süreçten uzaklaşma isteğimi beraberinde getirdi.

Araştırmacının Konumsallığı

Tez çalışmam boyunca araştırmacıların bakış açıları üzerinde etkili olan konumsallığa; başka ifadeyle içeriden veya dışarıdan olmaya, bulguların ve araştırma sürecinin niteliğinin belirlenebilmesi için (Kaçar-Tunç 2020) detaylı şekilde değindim. Kadın araştırmacı olarak farklılaşan değerlere sahip yaşlı erkeklerle gerçekleştirdiğim görüşmelerde duygularımın, düşöncelerimin ve davranışlarımın nasıl biçimlendiği ve yaşlı erkekler karşısında nasıl konumlandığımı/konumlandırıldığımı tartıştım. Bu bağlamda Altınoluk (2021)’un üzerinde durduğu “toplumsal cinsiyet düzeninde reddedilen unsurlar, yaşanan ikilemler, görüşmelerdeki suskun çatışmalar ve duygudaşlık geliştirilen karşılaşmaları” detaylı şekilde inceledim.

Kadın araştırmacı olarak her ne kadar toplumsal cinsiyet eşitliğini savunuyor olsam ve bu rollere bağlı olmadığımı yönelik inanç geliştirmeye çalışsam da erkek öznelerle yönelik sahip olduğum olumsuz tutumlar (örneğin, erkeklerin cinsel yaşama yönelik ilgilerinin bulunması) nedeniyle bazı görüşmelerde tedirgin oldum. Bu duruma yönelik farkındalığımı, araştırma sürecinde yüzleştığım en zor deneyim olarak kaydettim. Nitekim sosyal hizmet

eğitimi de alsam, yüksek lisans eğitimime de devam etsem aslında geleneksel toplumsal cinsiyet rolleri araştırmacı olarak beni de etkisinin altına aldı.

Öznelerle benzer bir kültürel ve toplumsal yapıya sahip bölgede ikamet etmem araştırmacı olarak araştırma grubunun içinden biri olmama imkân sağladı. Bu da, öznelerin araştırmacı olarak benle güven ilişkisi geliştirmesine olanak tanıyarak araştırmayı gerçekleştirdiğim alana erişimimi kolaylaştırdı. Araştırmacı, araştırma ortamına içeriden biri olarak girdiği için öznelerle yaşanmış bir aşinalığa sahiptir (Griffth 1998). Öznelerle benzer kültürel ve toplumsal yapıyı paylaşan bölgelerde ikamet eden araştırmacı olduğum için öznelerin ifadelerine yönelik de kolaylıkla anlayış geliştirebildim.

Görüşme ortamlarında eşit düzeyde ilişkinin kurularak öznelerin kendilerini rahat ve güvende hissetmelerinin sağlanması gerekmektedir (Altınoluk 2021). Fakat öznelerle gerçekleştirdiğim görüşmelerde geleneksel toplumsal cinsiyet rolleri hâkim oldu. Tüm görüşmeler boyunca özneler araştırmacı olarak benle hiyerarşik ilişki kurdu, görüşme sürecini kendi kontrollerinde tutmaya çalıştı. Bunun için de çeşitli stratejilere başvurdular. Dolayısıyla her ne kadar içeriden bir kişi olarak ortama girsem de öznelerden yaş, cinsiyet ve sahip olunan değerler bakımından farklı kimliğe sahip olmam öznelerin dışında kalan bir konumu, yani yabancı olmayı beraberinde getirdi. Katılımcıların benden büyük olması, erkek olması ve farklı değerlere sahip olması benim içeriden olma konumumu etkiledi.

Kültürüne hâkim olduğum toplumda, tez çalışmamı gerçekleştirmiş olmam öznelerle olan etkileşimlerde zaman zaman duygudaşlık sağlasa da bazı katılımcıların eylemleri değersiz hissetmemde etkili oldu. Örneğin, katılımcılar erkeklik ideallerine olan bağlılıklarını göstermek amacıyla görüşmelerde benim yüzüme bakmadı, kendilerine yönlendirdiğim soruların yanıtlarını göz temasında bulunmadan farklı yerlere odaklanarak verdi. Özneler sanki benle konuşmadı, hayali olarak yarattıkları erkek figürle sohbet

etti. Böylece özneler kadın araştırmacı olarak beni yok sayarak bağlı oldukları eril idealleri bu şekilde sergiledi.

Görüşmeleri gerçekleştirmeden önce öznelerin bağlı oldukları erkeklik ideallerini yaşadıkları toplumda sürekli sergilediklerini deneyimlememle birlikte bu idealleri görüşme sürecine yansıtmaları durumundaysa ne hissedeceğime ve bu durumda nasıl davranacağıma yönelik belirsizlik yaşamamdan dolayı çok fazla endişe hissettim. Bu durum daha görüşmelerden önce erkek katılımcıların kadın araştırmacı olarak bağlı oldukları erkeklik ideallerini görüşme sürecine yansıtacaklarına yönelik ön yargıya sahip olmama neden oldu. Bu ön yargı aynı zamanda öznelerin yaşlarıyla da ilişkili bir faktör olarak gündeme geldi. Çünkü 65 yaş ve üstü erkeklerle görüşme yapmam onların araştırmacı olarak beni kendilerinden “yaşça daha küçük ve deneyimsiz” olarak algılayacaklarına yönelik inanca sahip olmamı beraberinde getirdi. Görüşmeler öncesinde öznelere yönelik sahip olduğum bu ön yargı, görüşmede vücut buldu ve öznelerin “eskiden hıdrellezde bayram yapardık, bunları sen bilmezsin, deden bilir” gibi ifadeleri karşısında sessizliğin korunmasına yönelik zorunluluk hissetmemi beraberinde getirdi. Böylece yaşlı özneler, deneyimlerini anlayamayacakları sebebiyle kendilerinden daha genç olan beni kendilerinden daha geride konumlandırdı.

Uzun yıllar geleneksel toplumsal cinsiyet rollerinin hâkim olduğu bölgede yaşamama rağmen tez çalışmamı da benzer bölgede gerçekleştirmem her ne kadar bu alana “aşına” olmayı gerektirse de bazı görüşmeler sırasındaki deneyimler aslında bu alana “yabancılık” hissetmemi de neden oldu. Sonuç olarak, geleneksel toplumsal cinsiyet rollerinin hâkim olduğu toplumda hem yaşıyor olmam hem de benzer toplumlarda kadın araştırmacı olarak bulunmam erkeklerle gerçekleştirdiğim görüşmelerde “yabancı” olmamı ve kadın-erkek hiyerarşisi içinde her şeyden önce deneyimlerini keşfetmeye dair çaba sarf eden araştırmacı olarak kabul edilmekten ziyade kadın cinsiyetine sahip

olduğumdan dolayı öznelerden daha geri planda kalmamı beraberinde getirdi.

Görüşmeler için öznelerin evlerine gitmeden önce öznelerle ilk olarak babam ve büyükbabamın telefon aracılığıyla iletişime geçmesine olanak tanımam, kadın araştırmacı olarak kendimi bu hiyerarşik ilişkinin içinde bulmamı kaçınılmaz şekilde gündeme getirdi. Öznelerin ilk olarak bir araştırmacıdan ziyade sosyal ağlarla temasa geçmeleri, görüşmeler için evlerine gittiğimizde ilk olarak onlarla sohbet etmeleri ve görüşmeler süresince kadın araştırmacı olarak benle göz teması kurmamaları kadın olduğum için “erkeklerin yer aldığı bir ortamda ötekileştirilmeme” neden oldu. Dolayısıyla öznelerle kadın araştırmacı olarak benim aramdaki bu güç hiyerarşisi daha görüşmelere başlamadan önce kuruldu.

Katılımcılara kadınlardan farklı olarak hangi deneyimleri yaşadıklarına dair soru yönelttiğimde öznelerin bu soruya verdikleri yanıtlar öfke duygusu hissetmeme neden oldu. Çünkü özneler, kadınları “gamsız olur”, “kadının iyisi kocasını vezir yapar, kötüsü de rezil yapar” gibi söylemlerle birlikte tanımladı. Öznelerle kurduğum yakınlığın bozulmaması için bu söylemler karşısında sessiz kaldım ve bu, öznelerin ifadelerini onayladığım anlamına geldi. Öznelerle kurulan yakınlığın bozulması katılımcıların deneyimlerini rahatlıkla ifade etmelerinin önünde engel olacak ve bu da, zengin deneyimlere ulaşamamayı beraberinde getirecektir. Ancak öznelerle kurduğum yakınlığın bozulmaması adına kadın kimliğine sahip olmama rağmen kadınları savunamadığımdan dolayı hissettiğim öfkeyi içime hapsettim ve bu, içten içe kendime sinirlenmeme neden oldu. Ancak görüşme yönergesindeki bu soruyu, yanıtların beni öfkelenmesine rağmen her özneye yönlendirdim ve süreç boyunca araştırmayı gerçekleştirmeye yönelik temel motivasyonumu göz önünde bulundurdum. Erkek öznelerle gerçekleştirdiğim görüşmelerde kadınlara yönelik ifade edilenler karşısında “sessiz kalma zorunluluğu” öznelerle kurduğum yakınlığın sürdürülmesine olanak sağladı ve katılımcıların

deneyimlerine yönelik rahatlıkla paylaşımda bulunmaları kolaylaştırılarak deneyimleri detaylandırıldı.

Görüşmenin gerçekleştirildiği ortamlarda her ne kadar kadın araştırmacı ve erkek özneler arasında güç ilişkisine dayalı hiyerarşik bir ortam hâkim olsa da erkek öznelerle anahtar kişiler aracılığıyla temasa geçmiş olmam onların deneyimlerini rahatlıkla ifade etmelerine olanak sağladı. Katılımcıların zorlandıkları deneyimlere dair düşüncelerini ve duygularını rahatlıkla paylaşabilmeleri, ifade edilenler ve kurulan etkileşim arasında duygudaşlığı da beraberinde getirdi. Böylece özneler “kadın araştırmacı” olmasına ve hiyerarşik bir ortam oluşturulmasına rağmen benle yakınlık kurdu ve güvene dayalı ilişki geliştirdi.

Öznelerin paylaştıkları deneyimler karşısında yoğun duygular hissetmiş olmamla birlikte de duygudaşlık yaşadık. Ancak öznelerin yaşanan bu duygudaşlığın ardından “**sen bekârsın galiba**” gibi çeşitli paylaşımlarda bulunmaları hiyerarşik ilişkinin süreç içinde yeniden kurulmasında etkili oldu. Bu konular hakkında deneyime sahip olmamam araştırma sürecinde kurulan hiyerarşik ilişkiler karşısında araştırmacı olarak kendimi yetersiz hissetmemi de beraberinde getirdi. Ancak kırsal mahallede yaşamak gibi bazı öznelerle ortak deneyimlere sahip olmam tekrar hiyerarşiyi ortadan kaldırarak araştırmacı olarak benim deneyimlerim ve öznelerin deneyimleri arasında duygudaşlık gelişimini kolaylaştırdı. Benzer deneyimler ve tanıdıklık, kadın araştırmacı olmama rağmen öznelerin zorlanmış oldukları deneyimleri rahatlıkla paylaşmalarına olanak sağladı. Böylece öznelerle tanıdıklık olgusuna ve benzer deneyimlere tüm görüşme boyunca değindim ve öznelerle kadın araştırmacı olarak benim aramdaki hiyerarşik ilişkiyi ortadan kaldırarak güvene dayalı bir ortamın gelişimi için çaba sarf ettim.

Araştırmacının konumsallığı kapsamında tartıştığım diğer husus “dış görünüştür”. Araştırma yöntemlerine dair verilen derslerde araştırmacıların nasıl

davranması, nasıl olması gibi çeşitli konulara yönelik birçok bilgi aktarılırken aynı zamanda kitaplarda bulunmayan ancak araştırma alanına gitmeye yönelik hazırlık yapan araştırmacılara -çoğunlukla kadın araştırmacılara- çeşitli uyarılar yapılmaktadır. Bunlardan birisi de giyim konusundadır. Araştırmacılara “Şunu giyin veya bunu giymeyin” şeklinde söylemlerde bulunulmadığındaysa “Siz, nasıl giyineceğinizi biliyorsunuz zaten” diyerek aslında toplumda hâkim olan cinsiyet eşitsizliğine işaret eden “usturuplu giyimin” üzerinde durulmaktadır (Altınoluk 2021, 220). Bu da, kadın araştırmacı olarak benim görüşme sürecinde göz önünde bulundurduğum konu oldu.

Uzun yıllar boyunca nerede, nasıl giyinmem gerektiğini öğreten topluma benzer toplumlarda görüşme yapmam, görüşmelere giderken toplumun kadın araştırmacı olarak benim neyi, nasıl giymem konusunda zorunluluk hissetmemen neden oldu. Giyim konusunda toplumun beklentilerine göre değil de kendi isteklerime göre hareket ettiğimde toplumun kadınlardan beklentilerini yerine getiremememden kaynaklı karşılaşılacağı tepkiler ve öznelerle bağ kuramama konusunda yaşadığım endişeler için giyim konusuna da özen göstermek durumunda kaldım. Dolayısıyla bu durum üzerinde hem öznelerle bağ kurabilme amacı hem toplumun tepkileri hem de yaşlı erkeklere ilişkin sahip olduğum ön yargılar etkili oldu. Açık, şık ve dikkat çeken kıyafetle görüşmelere gittiğimde öznelerin kadın araştırmacı olarak beni cinsel obje şeklinde görebileceklerinden dolayı hissettiğim kaygı daha kapalı kıyafetler tercih etmemen neden oldu.

Sonuç olarak tez çalışmamda tüm süreç boyunca hem araştırma özneleriyle benzerlik gösterdim hem de onlardan farklılaştım. Bu da, araştırmacının konumunun değişken olduğunu ve hem dışarıdaki hem de içerideki konuma işaret eden arada alan (*the space between*) kavramını gündeme getirmektedir (Dwyer ve Buckle 2009). Nitekim Hammersley (1993 aktaran Kaçar-Tunç 2020)’e göre yalnızca dışarıdan veya içeriden olmak, bilgiye ulaşma konusunda yeterli değildir ve bunun yerine, dâhil olmayla

yabancılaşmanın birleşiminde geçerli olan bilgiye erişilebilmektedir.

Sonuç

Bu çalışmada, yüksek lisans tez araştırmamı yürüttüğüm sahaya dair aldığım notlardan hareketle, araştırma sürecime dair deneyimlerimi farklı dinamikleri göz önünde bulundurarak tartıştım. Bu doğrultuda, yaşlı erkeklerle yapılacak nitel araştırmalarda araştırmacıların katılımcılarla ilişki kurmak, kurulan ilişkiyi geliştirmek ve söylemsellik bağlamında karşı karşıya kaldıkları durumları yaşlılık dönemiyle ilgili bilgilere sahip olarak hem yaşlı bireylerin özelliklerini hem de toplumda yaşlı bireylere yönelik algıları göz önünde bulundurarak değerlendirmeleri önemli görülmektedir. Bununla birlikte, araştırma süreci ve bulguların niteliğinin belirlenmesinde kritik konumda yer alan konumsallığın da üzerinde durularak araştırmacıların özdüşünümsel süreçten geçmeleri gerekmektedir. Son olarak, yaşlı bireylerle görüşme gerçekleştiren araştırmacıların araştırma deneyimlerini paylaştığı daha fazla çalışmanın yapılması gerektiği düşünülmektedir.

1 Bu çalışma “Yaşlı Erkeklerin Eş Kaybı Sonrası Yalnızlık Deneyimleri” isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Kaynakça

Akçay, Sinan ve Esra Koca. “Challenges of Conducting Qualitative Social Work Research with Older Adults” *Educational Gerontology*, (2024): 1–14.

Altınoluk, Duygu. “Eril Sahada Kadın Araştırmacı Olmak: İkilemler, Çelişkiler, Karşılaşmalar ve Çarpışmalar” *Akdeniz Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Dergisi* 4, no.2 (2021): 203-229.

Dwyer, Sonya Corbin ve Buckle Jennifer L. “The Space Between: On Being

an Insider-Outsider in Qualitative Research” *International Journal of Qualitative Methods* 8, no. 1 (2009): 54-63.

Griffith, Allison I. “Insider/Outsider: Epistemological Privilege and Mothering Work” *Human Studies* 21, (1998): 361-736.

Hammersley, Martyn ve Paul Atkinson. *Ethnography: Principles in Practice* (London:Routledge, 2019).

Kaçar-Tunç, Gamze. “Nitel Araştırmalarda Konumsallık ve Düşünümsellik: Yakınlık ve Mesafe Arası Müzakere” *Humanitas-Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 8, no.16 (2020): 249-266.

Pak, Melike. “Yaşlılarla Sosyal Hizmetlerde Yeni Paradigma: Yaşlıları Güçlendirme” *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi* 20 no.47 (2020): 355-382.

Robertson, Linda ve Beatrice Hale. “Interviewing Older People: Relationships in Qualitative Research” *Internet Journal of Allied Health Sciences and Practice* 9, no.3 (2011): 10.

van den Hoonaard, Deborah Kestin. ““Am I Doing it Right?”: Older Widows as Interview Participants in Qualitative Research” *Journal of Aging Studies* 19, no.3 (2005): 393-406.

"İçeriden" Olmak ve Feminist Yöntem: Göç ve Otoetnografinin Kesişimi

Özge Kaytan

İzmir Bakırçay Üniversitesi, Dr. Öğr. Üyesi

[ORCID: 0000-0002-5456-6996](https://orcid.org/0000-0002-5456-6996)

ozgekaytan@gmail.com

Öz

Bu çalışmamda, araştırmacı ve saha arasındaki dinamik etkileşimi, özellikle de araştırmacı kendi topluluyla etkileşime geçtiğinde ortaya çıkan dinamikleri incelemeye çalıştım. Araştırmacının kendini içeriden ya da dışarıdan biri olarak algılamasının, saha çalışmasını nasıl etkilediğini ve bunun hem araştırma süreci hem de araştırmacının kişisel kimliği üzerindeki etkilerini tartışmaya açtım. Çalışmam, aynı zamanda araştırmacının saha içinde aidiyet, içeridenlik veya dışarıdanlık duygularını nasıl deneyimlediğini de incelemektedir. Sekiz yıl boyunca çeşitli ortamlarda yaptığım gözlemlere, saha ziyaretlerine ve saha çalışmalarına dayanan bu araştırma, kişisel deneyimlerimin ve değişen tutumlarımın 'ev' ile araştırma sahası arasındaki sınırı nasıl etkilediğini inceliyor. Araştırmayı göçmenlerle birlikte, onların anılarını incitme ihtimalini göze alarak yürüttüğümün ve bu durumun hem araştırmacı hem de 'içeriden' biri olarak omuzlarıma ciddi bir sorumluluk yüklediğinin de farkına varmış bulunmaktayım. Bu makalede, 'içeriden' statümün katılımcı gözlem ve topluluk içindeki doğrudan etkileşimler üzerindeki etkisini analiz ederek, otobiyografi.

Anahtar Kelimeler: Otoetnografi, göç, saha çalışması, feminist yöntem

• • • • •

Geliş tarihi: 8 Ocak 2025 • Kabul tarihi: 12 Şubat 2025

•

Saha Notu

<http://federgi.ankara.edu.tr>

federgi • 2025 • 17(1) • 407-424

DOI: 10.46655/federgi.1615686

Being an Insider and the Feminist Method: Intersection of Migration and Autoethnography

Özge Kaytan

İzmir Bakırçay Üniversitesi, Assistant Professor

[ORCID: 0000-0002-5456-6996](https://orcid.org/0000-0002-5456-6996)

ozgekaytan@gmail.com

Abstract

In this study, I have attempted to explore the dynamic interplay between the researcher and the field, particularly when the researcher interacts with her/his community. I have discussed how the researcher's perception of herself as an insider or outsider affects her fieldwork and the implications for both the research process and the researcher's personal identity. My study also explores how the researcher experiences a sense of belonging and their position as either an insider or an outsider. Based on eight years of observations, site visits and fieldwork in various settings, this research explores how my personal experiences and changing attitudes affect the boundary between 'home' and the research field. I have also come to realize that conducting research with migrants involves the risk of disturbing or offending their memories, which places a significant responsibility on me as both a researcher and an 'insider'. In this paper, by analyzing the impact of my 'insider' status on participant observation and direct interactions within the community, I have attempted to explore how autobiography and autoethnography intersect and shape the process and outcomes of fieldwork.

Keywords: Autoethnography, migration, fieldwork, feminist methodology

• • • • •

Arrival date: 8 January 2025 • Acceptance date: 12 February 2025

•

Field Note

<http://federgi.ankara.edu.tr>

federgi • 2025 • 17(1) • 407-424

DOI: 10.46655/federgi.1615686

Giriş

Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç deneyimiyle ilgili bir mülakatın ardından yapılan bir telefon görüşmesinde Ayşe şunları söyledi: "Türkiye'ye geldiğimde çok ağladım. Benim için büyük bir travmaydı." Kırılgan ve duygulu sesi, gün boyunca yaptığımız sohbetin derin etkisini yansıtıyordu. "Bu göç hikayesini hiç kimseyle paylaşmadım çünkü kimse beni dinlemeye ya da anlamaya istekli değildi. Bunu gizledim ama bu bilinçaltımda çözülmemiş bir mesele olarak kaldı." Balkanlar'dan gerçekleşen en büyük göç akımlarından biri olan 1989 göçü hakkındaki anlatısı, göç geçmişim nedeniyle beni derinden etkiledi. Ailemin 1950'lerde başlayan ve 2000'lere kadar devam eden Bulgaristan'dan Türkiye'ye göçü, görüştüğüm göçmenlerin deneyimleriyle paralellik gösteriyordu. Bu travmatik göç süreci, tıpkı bu saha çalışmasıyla benim kişisel ve akademik perspektiflerimi dönüştürdüğü gibi, onların hayatlarını da köklü bir şekilde değiştirmişti. Dolayısıyla bu çalışmada, "içeriden" statümün, katılımcı gözlem yoluyla incelenen toplulukla canlı etkileşimler içeren

araştırmamı nasıl etkilediğini irdelemeye çalıştım.

Her etnografik araştırmanın iki farklı anlatısı vardır: Profesyonel ve kişisel (Zırh 2017, 61). Profesyonel anlatı, onayların alınması, araştırmanın akademik bir komite önünde savunulması ve nihayetinde başarılı bir savunmanın ardından derece kazanılması gibi çalışmanın bilimsel ve etik yönlerini içerir (Zırh 2017, 61). Öte yandan kişisel anlatı, hem araştırmayı hem de araştırmacının geçmişini açıklayarak araştırılan topluluktan onay almakla başlar ve araştırmanın kişisel boyutunu yansıtan samimi izlenimleri yakalayarak çalışma boyunca devam eder (Zırh 2007, 61). Türkiye’deki Bulgaristanlı Türk toplumu içinde göçmen bir ailenin üyesi olarak, bu toplulukların yaşamlarına ve deneyimlerine her zaman daha yakından bakmaya çalıştım. Bu toplulukla olan tanışıklığım sıklıkla akademik ilgi alanlarımla kesişiyor ve onları etkiliyordu. Çoğu sosyal bilimci gibi seçtiğim araştırma konuları kişisel deneyimlerimle yakından ilişkiliydi. Sosyal bilimciler kendi hayatlarına dokunan araştırma konularını seçtikçe, araştırma sürecinin kendisi de nihayetinde araştırmacıyı dönüştürüyordu. Kadın bir araştırmacı olarak bu saiklerle yola çıktığımda hem akademik kimliğimin hem de bireysel seçimlerimin hangi yollardan geçtiğine dair bir özeleştiri yapmaya karar vermiştim.

Otobiyografi, Otoetnografi ve Saha Çalışmasının Kesişimi

Antropolojiye yönelik geleneksel yaklaşımlar temelde ev ve sahayı birbirinden ayırır (Voloder 2008, 33). Dolayısıyla, araştırma sahamla evimin kesiştiği anlarda zaman zaman bir uyumsuzluk hissi ortaya çıktı. Öte yandan, bu uyumsuzluğun üretken olabileceğinin de farkındaydım, çünkü topluluğun ilgili bir üyesi olarak katılımım araştırmaya bir yakınlık yarattı. Ev ve saha arasında yapay bir sınır (Voloder 2008, 33) yaratmamayı, “müdahaleci benliği metodolojik bir engel olarak görmektense etnografik bir kaynak olarak kullanmayı tercih ettim” (Cohen 1992 akt. Voloder 2008, 33).

Sahanın, Malinowski'nin *Argonauts of the Western Pacific* (1922) adlı eserinde tarif ettiği egzotik bir tropik adaya benzeyen keşfedilmemiş bir bölgede yer aldığı varsayılır ve sahada elektronik cihazları kasıtlı olarak bir kenara bırakarak kendimizi bu insanları incelemeye adanırız (Zırh 2017, 55). Malinowski'nin etnografi yaklaşımı, sürekli araştırdığımız yabancı kültürler için anatomik bir muayene gibidir (Zırh 2017, 55). Antropoloji disiplini yıllarca bize etnografik kavrayışın kaynağının aşına olduğumuz her şeyden uzak bir alanda yattığını düşündürdü (Zırh 2017, 56). Ancak alan, "öteki"ne ait bir yer ile "ben"e ait bir yer olarak ayırlamaz, daha ziyade araştırmacının cinsiyeti, yaşı, etnik kökeni, sınıfı; araştırma sorunsalının özgün bağlamı ve araştırılacak yerel topluluğun özgünlüğü arasındaki sayısız etkileşimden oluşur (Zırh 2017, 57-58).

1960'lardan itibaren Batı merkezlerine yönelen postkolonyal göç hareketleri kültürel çeşitlenmeye yol açmış ve bu tarihten itibaren etnografik yöntem, sadece "orada" değil, aynı zamanda göç mekânında "burada" olan topluluklar hakkında araştırma yapmanın eşiğinde eve dönmüştür (Zırh 2017, 58). Dolayısıyla, antropoloji disiplininde bilgi üretimi, güç ilişkileri, düşünümSELLİK, öznellik tartışmaları yaygın bir şekilde büyümektedir. Bu araştırmaya olan ilginin büyük ölçüde bu tartışmalardan beslendi. Sonuç olarak, etnografik araştırmam şu soruları sormaya başladı: Ev ile saha arasındaki sınır nerededir? Eğer böyle bir sınır varsa, bu sınırı kim koyar?

Etnografik bir göç araştırmasında otobiyografik verileri analiz etmek karşılaştığım engellerden biriydi. Özellikle görüştüğüm kişilere mülakat soruları sorduğumda, cevap verme biçimleri anıları geri çağırma şeklinde ilerliyordu. Hafızanın nasıl işlediği beni çok şaşırttı, çünkü onun gerçekliğin başka bir tür inşası olduğunu fark ettim. Bu bana çok şey öğretti ve sorularına tek tip bir cevap verilemeyeceğini, aslında aynı sorulara benzer cevaplar beklerken cevapların çok farklılaştığını biliyordum. Örneğin bulundukları yere

nasıl gelmiş olabileceklerini sorduğumda, bazı katılımcılar bu coğrafyanın yerlisi olduklarını söylerken, bazıları Osmanlı zamanında Anadolu'dan geldiklerini, bazıları da doğrudan Orta Asya'dan Karadeniz'i geçerek bu topraklara geldiklerini söylediler. Yüzyıllardır ikamet ettikleri topraklar hem onların hem değildi. Hafızanın mekânsal olarak nasıl çeşitlendiğini görmek, sahaya gitmeden önce öngörebileceğim bir şey değildi.

Otobiyografik verilerin analizinin otoetnografi ile yakın bir ilişkisi vardır. Araştırmacı, katılımcının şu anki yaşamının bağlamı ile ilgili olarak “ne olduğundan” ziyade “katılımcı için ne anlama geldiği” ile daha çok ilgilenir (Karamelska ve Geiselman 2010, 126). Kimlik, cinsiyet, din, dil, nesil ve göç gibi bazı faktörler tarafından şekillendirilir. Dahası, insanlar gerçek deneyimlerinin bir parçası olmayabilecek hayali unsurları dahil ederek anılarını zenginleştirebilirler (Rosenthal 1995). Bunu akılda tutarak, görüştüğüm kişilere sorular sorarken, bazı cevapların doğrudan deneyimlerinden değil, başka insanların anlatılarından alınmış başka anılardan gelebileceğinin farkındaydım. Soru sorma şeklim de görüştüğüm kişilerle yaşadığım deneyimlerle ilgiliydi. Bir araştırmacı olarak kendi öznel kimliğim, görüştüğüm kişilerin biyografileri ve kimlikleriyle bu şekilde iç içe geçti. Dahası, Dumont'un (1978) da belirttiği gibi, sahada ‘empatik katılım’, insanlara karşı ‘ilgili sempati’ ve objektiflik ilkesi gereği sahaya ilgili yazılı metinlerde ‘disiplinli tarafsızlık’ gibi paradoksal bir ilişki söz konusudur (Okely ve Callaway 1992, 9).

Kimlik, azınlıktan olan insanların deneyimleri ve biyografik hikayeleri ile birlikte inşa edilir. (Karamelska & Geiselman 2010). Sosyolojide otobiyografik verilerin analiz edilmesi 1970'lerden itibaren yaygın bir yaklaşım haline gelmiştir. Sosyologlar, otobiyografik veriler yardımıyla insanların yaşam deneyimleriyle nasıl başa çıktıklarını ve bunun kimliklerini nasıl etkilediğini daha iyi anlarlar. Yaşam öyküsü görüşmelerinde araştırmacılar üç aşamalı bir

süreç gözlemler: birincisi, deneyimin kendisi, ikincisi, hatırlama eylemi ve üçüncüsü, deneyim ve hafızanın günlük, resim veya roman gibi yeni bir formda yeniden düzenlenmesi. Ayrıca, yaşam öyküsü görüşmelerinde şimdiki zaman geçmiş için yol gösterici bir yapı olarak algılanır. Dolayısıyla, otobiyografi yazarı geçmişe ilişkin yorumunu, yaşam deneyimi sadece hatırlama yoluyla erişilebilen özel bir bilgi biçimi olduğu için gerçekleştirir. Ancak yazarlar, geçmişin hatırlanmasına ve anlatının oluşturulmasına öncülük etmenin, başarı ve başarısızlık ile normallik ve sapmayı vurgulayan şimdiki zaman tarafından sağlandığını ifade etmektedir. Dolayısıyla geçmişin bilgisi şimdiki zamanın değerlendirmelerine göre oluşturulmaktadır. Yazarlar, otobiyografik anlatıların geçmişi geri getirme ve bireyin benimsediği farklı sosyal rollerle yeniden kavramsallaştırma girişimi olarak algılanması gerektiğini öne sürmektedir (Karamelska ve Geiselman 2010).

Karamelska ve Geiselman (2010) ayrıca hatırlamanın seçici bir faaliyet olduğunu vurgulayan bir açıklama yapmıştır. Dolayısıyla, otobiyografik anlatılar deneyim ve duyguların birleştirilmesi, farklı fikirlerin bir araya getirilmesi, olayların bastırılması, seçilmesi ve yorumlanması gibi farklı türde dönüşümler içerdiğinden, bu anlatıların nesnelliği konusunda dikkatli olunmalıdır. Ancak bana göre otobiyografik anlatılarda nesnellik aramak imkansıza yakındır çünkü doğası gereği bunlar insanların öznel hikayeleridir. Schütze'den (1982) referans veren yazarlar, kişinin kurumsal beklenti kalıplarına yabancılaşmasına neden olan süreçlere maruz kalması sonucunda kimliğinin değişebileceğini ifade etmektedir. Schütze (1982) ayrıca, bazı olayların ve süreçlerin günlük yaşamın düzenini bozabileceğini, ancak bunun hemen harekete geçmeyi gerektirmediğini belirtmektedir. Bu durum "acı çekme" olarak adlandırılabilir ve kişinin deneyimlerinde gizli kalır. Buna ek olarak, genel bir duygusal eğilim olarak gelişebilir ve kimliğin dönüşümü ile sonuçlanabilir. Tüm bunlar Bulgaristan'dan sürgün edildiklerinde hayatlarını değiştiren muazzam bir deneyim yaşayan Bulgaristan-Türkiye göçmenlerinde

görülebilir. 1989'daki kitlesel göçten önce, zorunlu isim değiştirme ve Türkçe konuşma yasağı gibi asimilasyon politikalarına maruz kalmışlardır. Bu olayların etkileri hemen görülmemiştir; ancak Türkiye'de uzun yıllar geçiren bazı göçmenler, kimlik dönüşümünü gerçekten etkileyen bu travmanın çeşitli belirtilerini göstermişlerdir.

Antropolojik bir yazı türü olarak otoetnografi, katılımın ya da otobiyografinin ötesine geçen bir araştırmadan oluşur. Ağırıklı olarak öz-anlatı ve kişisel anekdotlar içerir (Voloder 2008, 33); etnografik unsurlar içeren bir otobiyografi olmaktan ziyade, esasen içeriden bir etnografidir (Hayano 1979). Ayrıca Hayano otoetnografinin; antropologların "kendi insanlarının" etnografisini nasıl yürüttükleri, metodolojik sorunlar ve bir disiplin olarak antropolojinin bu yaklaşımlardan kazanımları olup olmadığı ile de ilgili olduğunu öne sürmektedir (1979, 99). Otoetnografi belirli bir yöntem ya da teori olarak görülmemekte, aslında yakınlık, samimiyet ve düşünömselliği kullanarak bunları kapsamaktadır (Hayano 1979, 99). Son araştırmalar otoetnografinin otobiyografi, öz-anlatılar ve araştırmacının özne deneyimleri ile de yakın ilişkisi olduğunu göstermektedir (Denzin 2006; Ellis ve Bochner 2000; Voloder 2008). Ancak duygusallık takdir edilse de otoetnografi sadece duygusal anlatılardan ibaret değildir, soyutlama ve analiz de içerebilir (Anderson 2006). Anderson'ın (2006, 384) belirttiği gibi: "Otoetnografiler kendi deneyimlerini ve düşöncelerini olduğu kadar başkalarınınkini de anlatarak analitik içgöröleri ortaya koymalıdır."

Otoetnografik araştırmalarda, etnografiler kendilerini analitik bir kaynak olarak kullanabilirler (Voloder 2008, 34), çünkü düşünömsellik üzerine yapılan tartışmalar araştırmacının özne ile olan ilişkisinin de araştırılması gerektiğini öne sürmektedir (Bourdieu 2003). Bu anlamda araştırmacı, araştırmacının hem katılımcı hem de araştırmacının kendisi için ne anlama geldiğiyle ilgilenir. Otobiyografik veriler sürekli olarak otoetnografik araştırmalarla örtüşür. Cohen

(1992) antropologların başkalarını incelemek için kendilerini kullanmaktan kaçınmaları gerekmediğini, aksine “kendini kullanmanın” başkalarını anlamak ve araştırmacıya daha derin bir vizyon sağlamak için yararlı olduğunu öne sürer. Otoetnografi sadece metinsel bir tür olmaktan ziyade, saha çalışması analizine uygulanan bir pratiktir (Cohen 1992, 224).

Araştırmada “Eve Dönüş”

Son yıllarda, Bulgaristanlı göçmen kökenli genç akademisyenler, AB üyeliği, vatandaşlığın geri kazanılması ve ulusötesi ağlar gibi konular büyük önem taşıması nedeniyle, yoğun bir şekilde ‘eve dönüş’ veya ‘evde antropoloji’ türü araştırmalara odaklandılar. Uzun yıllara dayanan Türkiye’deki göçmenlerle ilgili çalışmalarımı, onların köken ülkesine, ‘memleketimiz’ dedikleri topraklara; yani Bulgaristan’a doğru uzatmak istedim. Herkesin köyü yakınlarda bir yerlerdeyken, “bizim köyümüz” sınır-aşırı ve hatta ulusaşırı bir mekandaydı. Orası ailem için memleketti, benim için hem memleket hem de saha oldu. Ancak, araştırma sahası sadece benim tarafımdan keşfedilecek bir yer değildi. Topluluğa davetsiz bir misafir olarak değil, içeriden biri olarak dahil olmam gerekiyordu. Ancak, içeriden olmakla ilgili iddialarım katılımcılar tarafından sürekli sekteye uğratıldı (Voloder 2008, 29), çünkü onların araştırmacı algısı ve yargıları içeridenlik ve dışarıdanlık arasında gidip geliyordu. Ev-saha dikotomisi, evde antropoloji ile sarsılırken (Kondo 1996), benim bu “ev”e olan aidiyetim de sürekli olarak parçalandı. Sahadayken, bir memlekete ait olma duygum da sürekli olarak sarsıldı. Türkiye’den gelen bir araştırmacıydım, ama kimdim? Bulgaristan’daki küçük bir Türk köyüne araştırma yapmak için gelmemin nedenleri neydi? Çeşitli ayrımcılıklara, dışlanmaya ve sürgüne maruz kalmış bu azınlık topluluğu için zararlı herhangi biri olabilirdim. Bulgaristan’da böylesine savunmasız bir etnik azınlık grubuyla

göç araştırması yapmak benim için aynı zamanda önemli bir sorumluluktur.

Türkiye’deki Bulgaristanlı Türk toplumunun deneyimleri üzerine yaptığım araştırmaya, kişisel hayatımın araştırmaya ve araştırma sorusuna yakınlığının bilincinde olarak başladım. Bulgaristan göçmeni geçmişimle, araştırma sadece akademik bir ilgiden değil, aynı zamanda kişisel bir ilgiden de kaynaklanıyordu. Evim giderek benim saham haline geldi. Dolayısıyla araştırmam, bazı açılardan yılları içinde oluşturduğum gayri resmi gözlemlerimin de bir uzantısıdır. Sahada karşılaştığım pek çok söylem hakkında önceden bilgi sahibi olduğum için ele aldığım konular benim kişisel deneyimlerime, ailemin ve akrabalarımın deneyimlerine yakınlık gösterdi. Annem, otuz altı yıl önce Türkiye’ye göç ettiğinden beri ilk kez Bulgaristan’daki memleketini ziyaret etti ve ben de Haziran 2013’te ona eşlik ettim. Bu topluma olan ilgim bu yolculukla birlikte arttı ve Bulgaristan Türk toplumuyla resmi ve gayri resmi görüşmelerim 2013 yılında başladı.

Burada saha araştırmasının bulgularına değinmek yerine, otoetnografi analize katkıda bulunacak bir veri olarak kendi deneyimlerimi daha ayrıntılı bir şekilde ele almayı amaçlıyorum. Hem katılımcıların hayatlarına hem de kendi hayatıma daha fazla dokunan farklı karşılaşmaların deneyimlerini elde ederek otoetnografik zorlukları görünür kılmaya çalışıyorum. Dolayısıyla, bu makaledeki amacım, araştırma bulgularının analizi ve katılımcılarımın yorumlarından ziyade, otoetnografik yöntemin önemli yönlerini sunmak ve özdeşünümsel notlarımı paylaşmaktır.

Saha çalışması, Türk azınlığın yoğun olarak yaşadığı Güneydoğu Bulgaristan’da ve benim de dahil olduğum İzmir, Türkiye’deki göçmen mahallelerinde gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla araştırma, sahanın “gündelik yaşanmış deneyim” (Brah 1996, 4) alanına dönüştüğü kişisel, samimi ve tanıdık alanlarda yürütülmüştür. Araştırma tamamen “araştırma alanına girip çıkma” (Voloder 2008, 32) şeklinde gerçekleşmedi, çünkü katılımcılarımla

sürekli olarak ulusötesi bağlamda buluşuyordum.

Göçmen topluluğuna kabul edilmem biraz tartışmalıydı. Göçmen bir ailenin çocuğu olarak tanımlandım; topluluğun birçok üyesi ailemi tanıyordu ve zaman zaman beni topluluk içinde konumlandırıdılar. İletişim kurma, yemek yeme ve davranış biçimlerim bazen onlara kendilerinden biri olabileceğimi düşündürüyordu. Ancak çoğu zaman başka bir ülkeden gelen, onların duygularını ve belki de hala canlı olan acılarını ve yaslarını sorgulayan bir yabancı olduğumu hissettiler. Katılımcılarla saha araştırmasından önceye dayanan ilişkilerim vardı. Ancak benim Türkçeyi konuşma biçimim onlarınkine yakın değildi; Türkiye'nin metropol bir kentinden geldiğim anlaşıyordu. Sürekli olarak hükümet tarafından gönderilip gönderilmediğim ya da ajan veya casus olup olmadığım sorgulandı. Bu şüphelerin farkına vardığımda içeriden biri olduğuma dair hissiyatım ve inancım sık sık sarsıldı.

Saha araştırmam boyunca evini bana açan anahtar kişim Naciye ile sohbet etmek, ikimiz için de bir akşam rutini haline gelmişti. Bulgaristan'da onun köy evinde kalıyordum. Kasabada aşçılık yapıyor; düğünler, mevlitler, Ramazan'da akşam yemekleri gibi özel etkinlikler için çalışıyordu. Akşamları eve döndüğünde beni genellikle yorgun ve dalgın buluyordu, çünkü gün boyunca dinlediğim görüşmecilerimin hikayelerini düşünüyordum. Naciye, insanların hikayeleri hakkında onların 'doğru' olup olmadıklarına dair yorumlar yapıyordu ve bazen bu sohbetler kasabadaki insanlar hakkında dedikoduları da içeriyordu. Tüm bu konuşmaları aklımda tutarken Naciye'nin hem kendi anılarına hem de diğer insanların anılarına dayanan anlatılar kurduğunu fark ettim. Naciye ile bu konuşmalar sırasında çoğu zaman kendimi onlardan biri gibi hissettim, çünkü görüştüğüm kişiler hakkında Naciye'nin verdiği detayları biliyordum. Ancak, kasaba merkezinde farklı iş yerleri ve dükkanları olan insanlarla görüşmeler yapmak için kasabaya gittiğimde, insanların bana bakışları bir yabancı olduğumu söylüyordu. Örneğin, kasabadaki Alevi

topluluğunun içine giremedim. Bunun bir nedeni Alevi toplumunun tarihsel dışlanma ve ayrımcılık nedeniyle çok kapalı bir toplum olmasıydı. İçeriden bir araştırmacı olsaydım da onlarla iletişim kurmak zor olurdu, ancak Alevi olmayan bir kökenden gelen bir yabancı olarak bu kapalı toplulukla temasa geçmem neredeyse imkansızdı. Bulgaristan'daki Alevi toplumuyla iletişim kurmak başlangıçta akademik bir ilgi alanım olmamasına rağmen, kişisel ilgim ve merakım bana onlarla iletişim kurabileceğimi hissettirdi, ancak bu imkansızdı. Bu spesifik deneyimle birlikte içeriden olma durumumu bir kez daha sorguladım.

Feminist Metodoloji Gereksinimi

Sosyal bilimlerde pozitivist paradigmanın yerine nitel araştırmaların benimsenmesiyle birlikte feminist metodolojinin önemi de arttı. Feminist araştırmacılar, erkek merkezli olan sosyal bilim anlayışına alternatif olarak feminist duruş [*standpoint*] yaklaşımı (Harding 1986), feminist bakış epistemolojisi ve kadın deneyimi epistemolojisini odağa yerleştirdiler. Bilgi üretiminde toplumsal dünyanın kadın duyarlı bir bakış açısıyla kuramsallaştırılması ve deneyimin bilgi kaynağı olarak ele alınması, 'kişisel olan politiktir' yaklaşımıyla yakından ilgiliydi. Bazı araştırmacılar (Harding 1987; Reinharz ve Davidman 1992; Doucet ve Mauthner 2008), pozitivist yöntemin objektiflik ve araştırma öznesine mesafeli duruşunu eleştirdiler. Nesnel olma kaygısı taşımayan, deneyim ve duygu paylaşımına dayalı; içeriden bakış, içeriden bilgi hedefleyen bir feminist metodoloji ve epistemoloji, nesnellik iddiasındaki erkek merkezli bilim anlayışını eleştirerek beşeri bilimlerde bir dönüşüm başlattı.

Araştırmacının cinsiyeti, katılımcı gözlemi kullanan erken dönem antropolojik araştırmalarda uzun süre ihmal edilmişti. Altorki'nin (1988, 57) belirttiği gibi, araştırmacının cinsiyeti, yaşı, akrabalık gibi kendisine atfedilen

roller, özellikle kendi toplumunu araştırırken, insanların onu algılama biçimini derinden etkiler. Naciye'ye camide Ramazan yemeği pişirirken yardım ederken bazı kadın ve erkekler medeni durumumu soruyor ve bekârsam bana uygun bir eş bulabileceklerini söylüyorlardı. Ben genellikle gülümsüyor, sessiz kalıyor ve dedikodulardan kaçıyordum. Ya ben kadın bir araştırmacı olduğum için ya da onlar benim içeriden biri olduğumu düşündükleri için bana bu soruları rahatlıkla soruyorlardı. Belki de cevap çok açıktı; muhtemelen bir erkek araştırmacıya böyle sorular sormayacaklardı.

Muhataplarımın gözyaşlarına tanıklık etmek aramızda özel bir bağ oluşturdu ve aynı zamanda omuzlarıma başkaca bir sorumluluk yükledi. Onlar benimle en mahrem duygularını paylaşmışlardı ve oturup onları dinlemek dışında elimden bir şey gelmiyordu. Hamdiye'nin evine ilk girdiğimde, o ve kocası bana karşı çok mesafeli ve tereddütlüydüler. Kayıt cihazını hemen reddettiler; ben de defterimi kapattım ve hiçbir resmi soru sormadan onlarla sohbet etmeye başladım. Kendimi tanıtip ailemin bu kasaba kökenli dramatik göç hikâyesini anlattıktan sonra bana daha yakın durmaya başladılar. Hamdiye'nin eşi Mustafa, asimilasyon kampanyasını, nasıl acılar çektiklerini ve karşılaştıkları zorluklardan çocuklarının nasıl etkilendiğini anlatırken gözyaşlarına boğuldu. Aynı şekilde Hasan'ın oğlunun hikâyesini anlatırken gözyaşlarına tanık olmak beni çok çaresiz hissettirdi. Hasan'ın anlatısına göre oğlunun genç yaştaki intiharı Türklerin siyasi mücadelesiyle yakından ilgiliydi. Böylesine kırılğan bir ortamda insanların, özellikle de yaşlıların seslerini duyunca ne yapacağımı bilemedim. Haftalar ve aylar sonra bile onların anlattıklarını düşünmeden edemedim. Böyle bir saha çalışmasını deneyimledikten sonra ben artık aynı kişi değilim.

Fikret'e İzmir'de pazar yerlerinde sık sık rastlıyorum. Benimle sohbet ederken hep gülümsüyor. Bulgaristan'dan sürgün edilmiş; siyasi aktivizm nedeniyle Bulgar polisi tarafından yakalanınca, 1989 Mayıs'ında doğrudan

Edirne'ye gönderilmiş. Fikret'le ne zaman karşılaşsam, onun anıları, anavatanından travmatik sürgünü ve hikayesini anlatırken döktüğü gözyaşları aklıma gelir. Fikret, bu konularda konuştuğum en etkili kişilerden biriydi. Onunla mahallenin sokaklarında karşılaşmalarımız aramızda hep sessiz bir anlaşma olarak kaldı. Görüşmecilerimden gelen diğer anlatılarla birlikte, onun hikayesini de yıllar boyunca aklımda ve kalbimde taşıdım. Araştırmayı göçmenlerle yürütürken, onların anılarını incitme ihtimalini göze almıştım ve bu duygu, bir araştırmacı olarak bana sürekli eşlik etti.

Araştırma sahası ile evim arasında bir sınır olup olmadığını keşfetmeyi amaçlıyordum. Araştırmayı kendi toplumumla yürüttüğüm için, evin nerede bittiğini ve alanın nerede başladığını belirlemek bir hayli zor oldu. Bir diğer zorluk da ben onları “benim toplumum” olarak tanımlarken, onların beni bu şekilde içeriden biri olarak görmemesiydi. Dolayısıyla sınırlar zaman zaman katılımcılarım tarafından onların beni algılayış biçimlerine göre belirlendi. Bana sık sık çizilen sınır, benim yerimin neresi olduğunu belirliyordu; ya aynı topluluktan/içeriden biri olarak ya da farklı bir ortamdan farklı amaçlarla gelen bir yabancı olarak algılanıyordum.

Son olarak, hangi durumlarda kendimi hem içeriden biri hem de dışarıdan biri olarak hissettiğimi açıklamak istiyorum. Kasabanın merkezinde, halka açık etkinlikler için yemek pişirmelerine yardım ederken ve onlarla karşılıklı olarak, tanıdığımız insanlar hakkında dedikodu yapmak da dahil sohbet ederken, çoğu zaman kendimi topluluğun bir üyesi olarak hissettim. Dahası, kasabadan biri ailemi sorduğunda ve onları tanıyıp tanımadıklarını merak ettiğinde, ailem 1977'de bu kasabadan göç etmiş olmasına rağmen, yine de bir bağlantı ve aidiyet hissettim. Bir bakıma, içeriden olma hissi daha çok kişisel kimliğim ve kişisel anlatılarla ilgili duygularımla ilgiliydi. Öte yandan, geçmişimi, niyetlerimi ve mülakat sorularımın arkasındaki nedenleri sorguladıklarında, özellikle de anılarının gerçeği yansıtıp yansıtmadığını

veya onların hikayelerini anlatırken anıları yeniden şekillendirilip şekillendirmediklerini anlamaya çalıştığımda kendimi yabancı gibi hissettim. Bana kendimi yabancı gibi hissettiren şey araştırmacı kimliğimdi. Dolayısıyla, kendim olmak ve araştırmacı olmak geri dönüşü olmayan bir karşıtlık ya da bir çatışma gibi ikili bir gerilim yaratıyordu. Bununla birlikte, onların anlatılarını taşımak ve acı anılarını paylaşmak gibi ağır hisler ve baskı yaratan durumlar kendimi içeriden biri olarak hissetmemi sağladı. Ev ile saha arasındaki gelgitli ve zaman zaman görünen sınır, kişisel kimliğim ile araştırmacı kimliğim arasındaki zıtlıktan kaynaklanıyordu.

Sonuç: Eve mi Döndüm Sahada mı Kaldım? Ya da “Neresi Sıla Bize, Neresi Gurbet?”

Bu makalede, kendi topluluğuyla etkileşime geçen bir araştırmacı ile sadece keşfedilmeyi bekleyen bir alan olmayan araştırma sahası arasındaki dinamik etkileşimi detaylandırmaya çalıştım. Ayrıca, içeriden biri veya dışarıdan biri olma duygularının ev ile araştırma sahası arasında bir sınır oluşturup oluşturmadığını da incelemeye çalıştım. Göçmenlerle yürüttüğüm bu araştırmanın, onların anılarını incitme riski taşıdığının farkındayım; bu durum omuzlarımda ağır bir sorumluluk yarattı. Bununla birlikte, bana güvenmeleri ve en mahrem duygularını benimle paylaşmaları, sıklıkla onlardan biri olduğumu hissettirdi.

Sahaya gitmeden önce, Bulgaristan-Türk topluluğunun bir üyesi olarak, bu topluluğun bir parçası olduğumu varsaydım, ancak bu his sahada birçok kez sarsıldı. Buna rağmen, güvenilir ve kabul edilmiş olma duygusu, sahada yaşanan çeşitli deneyimlerle daha da pekişti. Ev ile saha arasındaki sınır, kişisel kimliğim ile araştırmacı kimliğim arasındaki çatışmadan doğuyordu; bu, sahada edinilen farklı deneyimlerden de kaynaklanıyordu. Bu toplulukla etkileşimim akademik ilgilerimi etkiledi ve sonuç olarak, araştırma süreci

hem kendime dair algımı hem de topluluğu anlama biçimimi değiştirdi. Ev ve araştırma sahası arasındaki sınır sıklıkla bulanıklaştı. Görüşmecilerime sorduğum sorular kendime sorduğum sorular haline geldi. Sorgulamalarım birbiriyle kesişen yollara çıktı. Saha araştırmasını bitirip ‘eve’ döndüğümde, aslında nereye gitmiş olduğumu, nereden nereye döndüğümü ve saha araştırmasının nerede bitip evin nerede başladığını bir kez daha sorgular hale geldim.

Kaynakça

- Altorki, Soraya. “At Home in the Field.” *Arab Women in the Field: Studying Your Own Society*. Eds. S. Altorki and C. F. El-Solh. (Syracuse, New York: Syracuse University Press, 1988), 49-68.
- Anderson, Leon. “Analytic Autoethnography.” *Journal of Contemporary Ethnography* 35, no. 4 (2006): 373–395.
- Bourdieu, Pierre. “Participant Objectification: The Huxley Medal Lecture.” *Journal of the Royal Anthropological Institute* 9, no. 2 (2003): 281–294.
- Brah, Avtar. *Cartographies of Diaspora: Contesting Identities*. (Londra: Routledge, 1996).
- Cohen, Anthony. “Self-Conscious Anthropology,” *Anthropology and Autobiography*, edited by Judith Okely and Helen Callaway, ASA Monographs. (Londra ve New York: Routledge, 1992), 221-241.
- Doucet, Andrea ve Natasha S. Mauthner. “What Can Be Known and How? Narrated Subjects and the Listening Guide.” *Qualitative Research* 8, no. 3 (2008): 399–409.

- Dumont, Jean-Paul. *The Headman and I: Ambiguity and Ambivalence in the Fieldworking Experience*. (Austin: University of Texas Press, 1978).
- Ellis, Carolyn ve Arthur P. Bochner. "Autoethnography, Personal Narrative, Reflexivity: Researcher as Subject," *Handbook of Qualitative Research*, edited by Norman K. Denzin and Yvonna S. Lincoln. (Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 2000), 733-768.
- Harding, Sandra G., ed. *Feminism and Methodology: Social Science Issues*. (Bloomington: Indiana University Press, 1987).
- Hayano, David M. "Auto-Ethnography: Paradigms, Problems and Prospects." *Human Organization* 38, no. 1 (1979): 99–104.
- Karamelska, Teodora and Geiselman, Christian, "Experience, Memory and Narrative: A Biographical Analysis of Ethnic Identity". *MICROCON Research Working Paper* No. 29 (2010).
- Kondo, Dorinne K. "The Narrative Production of 'Home,' Community, and Political Identity in Asian American Theater." *Displacement, Diaspora, and Geographies of Identity*, eds. Smadar Lavie ve Ted Swedenburg (Durham: Duke University Press, 1996): 97–118.
- Malinowski, Bronislaw. *Argonauts of the Western Pacific: An Account of Native Enterprise and Adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Guinea*. (Londra: Routledge, 1922, 2013).
- Okely, Judith, and Helen Callaway. "Anthropology and Autobiography: Participatory Experience and Embodied Knowledge," *Anthropology and Autobiography*. (Londra: Routledge, 1992), 13-40.
- Reinharz, Shulamit, and Lynn Davidman. *Feminist Methods in Social Research*. (New York: Oxford University Press, 1992).

Schütze, Fritz. “Prozessstrukturen des Lebenslaufs.” In *Biographie in Handlungswissenschaftlicher Perspektive*, eds Jürgen Matthes, Alexander Pfeiffenberger, and Martin Stosberg, (Nürnberg: Verlag der Nürnberger Forschungsvereinigung, 1982), 61-156.

Voloder, Lejla. “Autoethnographic Challenges: Confronting Self, Field and Home.” *The Australian Journal of Anthropology* 19, no. 1 (2008): 27–40.

Zırh, Besim Can. “Alevi-Olmayan Bir Araştırmacı Olarak Alevilik Üzerine Çalışmak: Göç-Mekânda Ama Evde Çok-Alanlı Etnografi.” *Moment Dergi* 4, no. 1 (2017): 52–72.

